

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Проблеми сучасної психології

**Збірник наукових праць
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка,
Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України**

Випуск 36

Кам'янець-Подільський
«Аксиома»
2017

УДК 378(082):159.9
П 68

ICV 2013: 5.68
ICV 2014: 39.96
ICV 2015: 65.56
RESEARCH BIBLE
ERIH PLUS
OAJI

ISSN 2227-6246

cejsh.icm.edu.pl
GOOGLE SCHOLAR

Рецензенти:

- І.В.Ващенко*** – доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
- В.О.Моляко*** – академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна
- Аркадіуш Мажец*** – професор, доктор габілітований, Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові, Республіка Польща

*Рекомендовано до друку рішеннями Вчених рад
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(протокол № 6 від 28.04.2017 р.),*

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 5 від 27.04.2017 р.)*

Міжнародна редакційна колегія:

С.Д.Максименко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України (головний редактор), Україна; ***Є.В.Тополов***, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, Україна; ***В.В.Клименко***, доктор психологічних наук, професор, Україна; ***О.М.Кокун***, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Україна; ***Л.А.Онуфрієва***, кандидат психологічних наук, доцент (відповідальний редактор), Україна; ***М.Л.Смульсон***, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Україна; ***Н.В.Чепелєва***, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Україна; ***Альфред Прітц***, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету імені Зігмунда Фрейда (Австрійська Республіка); ***Антон Фабіан***, професор, доктор габілітований, Університет Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словацька Республіка); ***Юрай Штенцл***, доктор наук, доцент, Вища школа охорони здоров'я та соціальної роботи св. Єлизавети, м. Братислава (Словацька Республіка); ***Беата Анна Зємба***, доктор гуманітарних наук у галузі опікунської та соціальної педагогіки, ад'юнкт, Жешівський університет (Республіка Польща); ***Марек Палюх***, професор надзвичайний, доктор габілітований гуманітарних наук, Жешівський університет (Республіка Польща); ***Уршуля Груца-Мьонсік***, доктор педагогічних наук, ад'юнкт, Жешівський університет (Республіка Польща); ***І.О.Фурманов***, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Білоруський державний університет (Республіка Білорусь); ***О.І.Медведська***, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна (Республіка Беларусь).

Міжнародна наукова рада:

Євген Глива, доктор філософських наук з психології, іноземний член НАПН України, професор-консультант товариства «Дослідження клінічного гіпнозу» (Австралія); *Роман Трач*, доктор філософських наук, професор, іноземний член НАПН України (США); *Мечислав Радохонський*, доктор габілітований, професор надзвичайний Жешівського університету в Жешові (Республіка Польща); *Мірослав Чапка*, доктор наук з освіти, професор, ректор Вищої школи економіки і адміністрації в Битомі (Республіка Польща); *Лешек Фрідерік Коженьовскі*, доктор габілітований з економіки, професор, Президент Європейської асоціації безпеки (European Association for Security), науковий редактор загальноєвропейського наукового журналу «Безпекознавство» (Республіка Польща); *Данута Мажець*, професор, доктор габілітований, Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові, (Республіка Польща); *Беата Балогова*, професор, доктор габілітований, Пряшівський університет (Словацька Республіка); *Аліса Петрасова*, доцент, Пряшівський університет (Словацька Республіка); *В.І.Луговий*, перший віце-президент НАПН України, академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор (Україна); *О.Я.Чебикін*, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); *Т.С.Яценко*, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна).

П 68 Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 36. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – 416 с.

У збірнику наукових праць висвітлено найбільш актуальні проблеми сучасної психології, представлено широкий спектр наукових розробок вітчизняних і закордонних дослідників. Здійснено аналіз проблем, умов і труднощів психічного розвитку, вікових та індивідуальних особливостей становлення особистості й психології навчання.

Збірник наукових праць адресовано професійним психологам, докторантам і аспірантам, усім тим, хто цікавиться сучасним станом розвитку психологічної науки.

УДК 378(082):159.9

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ № 19651-9451 ПР від 30.01.2013 р.*

*Збірник поновлено у Переліку наукових фахових видань України з психології.
Наказ Міністерства освіти і науки України за № 261 від 06.03.2015 року*

Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» проіндексовано у міжнародних наукометричних базах: INDEX COPERNICUS (IC) (з 2013 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2013 р.), CEJSH (THE CENTRAL EUROPEAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES) (з 2015 р.), RESEARCH BIBLE (з 2016 р.), ERIH PLUS (з 2016 р.), OAJI (з 2016).

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of
Pedagogical Science of Ukraine

Problems of modern psychology

**Collection of research papers of
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko
National University,
G.S. Kostiuk Institute of Psychology
at the National Academy of
Pedagogical Science of Ukraine**

Issue 36

Kamianets-Podilskyi
«Aksioma»
2017

UDC 378(082):159.9
P 68

ICV 2013: 5.68
ICV 2014: 39.96
ICV 2015: 65.56
Research Bible
ERIH PLUS
OAJI

ISSN 2227-6246

cejsh.icm.edu.pl
Google Scholar

Reviewers:

I.V.Vashchenko – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

V.O.Moliako – Academician of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, G.S.Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Arkadiusz Marzec – Professor, Doctor Habilitated, Jan Długosz University in Częstochowa, Republic of Poland

The publication is approved by the resolutions of the Scientific Boards of G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine (Protocol № 6 of 28.04.2017),

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University (Protocol № 5 of 27.04.2017)

International editorial board:

S.D.Maksymenko, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine (Editor-in-Chief), Ukraine; ***Y.V.Topolov***, Doctor of Psychological Sciences, Leading Research Officer, Ukraine; ***V.V.Klymenko***, Doctor of Psychological Science, Professor, Ukraine; ***O.M.Kokun***, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Ukraine; ***L.A.Onufrieva***, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor (Executive Editor), Ukraine; ***M.L.Smulson***, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Ukraine; ***N.V.Chepelieva***, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Ukraine; ***Alfred Pritz***, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of Sigmund Freud University (Republic of Austria); ***Anton Fabian***, Professor, Dr. Hab., Pavol Jozef Safárik University in Kosice (Slovak Republic); ***Juraj Stencl***, Doctor of Science, Assistant Professor, St. Elizabeth Higher School of Health Care and Social Work, Bratislava (Slovak Republic); ***Beata Anna Zięba***, Doctor of Humanities in Tutorial and Social Pedagogics, Senior Lecturer, Rzeszów University (Republic of Poland); ***Marek Paluch***, Associate Professor, Dr. Hab. in Humanities, Rzeszów University (Republic of Poland); ***Urszula Gruca-Miąsik***, Doctor of Pedagogical Science, Senior Lecturer, Rzeszów University (Republic of Poland); ***I.O.Furmanov***, Doctor of Psychological Science, Professor, Head of the Department of Psychology, Belarusian State University (Republic of Belarus); ***O.I.Medvedska***, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Head of the Department of Psychology, Brest State University named after A.S. Pushkin (Republic of Belarus).

International Scientific Council:

Eugene Hlywa, Philosophy Doctor in Psychology, Foreign Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Consulting Professor at the Australian Society of Clinical Hypnotherapists (Australia); **Roman Trach**, Doctor of Philosophical Science, Professor, Foreign Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine (USA); **Mieczysław Radochoński**, Dr. Hab., Associate Professor, Rzeszów University (Republic of Poland); **Miroslaw Czapka**, Doctor of Educational Science, Professor, Rector of the University of Economics and Administration in Bytom (Republic of Poland); **Leszek Frederyk Korzeniowski**, Dr. Hab. in Economics, Professor, President of European Association for Security, Scientific Editor of all-European Academic Journal «Defense and Strategy» (Republic of Poland); **Danuta Marzec**, Professor, Dr. Hab., Jan Długosz University in Częstochowa, (Republic of Poland); **Beata Balohova**, Professor, Dr. Hab., Praso University (Slovak Republic); **Alisa Petrasova**, Assistant Professor, Praso University (Slovak Republic); **V.I.Luhovyi**, the First Vice President of NAPS of Ukraine, Academician of NAPS of Ukraine, Doctor of Pedagogical Science, Professor (Ukraine); **O.Y.Chebykin**, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor (Ukraine); **T.S.Yatsenko**, Academician of NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor (Ukraine).

P 68 **Problems of Modern Psychology** : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D.Maksymenko, L.A.Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – 416 p.

The collection of research papers is devoted to the scientific discussion of the most actual issues in contemporary psychology. It presents a wide range of scientific works by Ukrainian and foreign researchers. It presents an analysis of the issues, conditions, and difficulties of psychological development, age-related and individual differences in the development of an individual and psychology of education.

The target readership of the collection of research papers includes professional psychologists, graduate and postgraduate students, as well as everybody else who shows interest in the current state of psychology as a science.

UDC 378(082):159.9

*Certificate of state registration of the printed
source of mass medium KB № 19651-9451 IIP of 30.01.2013*

The collection of research papers was renewed in the List of specialized scientific editions of Ukraine in psychology. The Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 261 of 06.03.2015.

The collection of research papers «Problems of Modern Psychology» is indexed and listed in the international databases: INDEX COPERNICUS (IC) from 2013, GOOGLE SCHOLAR from 2013, CEJSH (THE CENTRAL EUROPEAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES) (from 2015), RESEARCH BIBLE (from 2016), ERIH PLUS (from 2016), OAJI (from 2016).

[http://problemps.kpnu.edu.ua/en/
kpnu_lab_ps@ukr.net](http://problemps.kpnu.edu.ua/en/kpnu_lab_ps@ukr.net)

© Authors of the papers, 2017
© «Aksioma», publication, 2017

Культурно-історична теорія розвитку Л.С. Виготського

Maksymenko S.D. Cultural and historical development theory of L.S. Vyhotskyi / S.D. Maksymenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 7–20.

S.D. Maksymenko. Cultural and historical development theory of L.S. Vyhotskyi. The author states that Vyhotskyi's scientific approach feature was that it was not limited to the analysis of psychological theories or the specific facts and made a special methodological work to determine the philosophical foundations of each theory. The basic ideas of the psychological concept of L.S. Vyhotskyi are distinguished: the adoption of a central problem of formation of higher mental functions; the studying the origin of higher mental functions, their genesis; instrumentality, that is a record of how the mastering of the psychological instrument and the personal mental function is going on; the interiorization as an important mechanism for the restructuring of mental activities; understanding the interiorization as a transition process from joint to individual activities. It is found that in the work of L.S. Vyhotskyi the ideas of development were merged with the idea of experimental forming psychological processes. It is shown that the merit of L.S. Vyhotskyi consisted in the organization of the subject «instrumental» action of an examinee, and it gave the key to explaining the act expanded in the composition, structure and mode of operations. It is found that the understanding of the psyche as a historical product identified the need to create adequate historical method of study. The needed method became instrumental method defined by Vyhotskyi as a historical and genetic. It is shown that the only methodologically correct method of studying mental development is, according to Vyhotskyi, experimental genetic study, and the main task of a separate psychological discipline of the psychology of education is the problem of convergence of morphological and functional, experimental and genetic analyzes. It is found that the descriptions and use of these actions in school practice constitute psychological and didactic part of genetic modeling research method. It is concluded that psychological and pedagogical research, having the task of studying the formation of a coherent activities and its mental equivalents – abilities is only possible when constructing it in the way of genetic-modeling study.

Key words: cultural and historical development theory of L.S. Vygotskyi, mental activities, genetic-modeling method, research, analysis, development.

С.Д. Максименко. Культурно-історична теорія розвитку Л.С. Виготського. Автором зазначено, що особливість наукового підходу Виготського полягала в тому, що він не обмежувався аналізом психологічних теорій чи конкретних фактів, а здійснив особливу методологічну роботу з визначення філософських основ кожної теорії. Виділено основні ідеї психологічної концепції Л.С. Виготського: постановлення як центральної проблеми формування вищих психічних функцій; вивчення походження вищих психічних функцій, їхній генезис; інструментальність, тобто облік того, як відбувається оволодіння психологічним знаряддям і (при його посередництві) своєю власною психічною функцією; висування інтериоризації як найважливішого механізму перебудови психічної діяльності; розуміння інтериоризації як процесу переходу від спільної діяльності до індивідуальної. З'ясовано, що у творчості Л.С. Виготського відбулося злиття ідей розвитку з ідеєю експериментального формування психічних процесів. Показано, що заслуга Л.С. Виготського полягала в організації предметної «інструментальної» дії піддослідного, а це дало ключ до пояснення акту, розгорнутого по складу та способу діяльності. Показано, що єдиним методологічно правильним способом вивчення психічного розвитку є, згідно з Виготським, експериментально-генетичне вивчення, а головною задачею окремої психологічної дисципліни – психології навчання – виступає задача зближення морфологічного і функціонального, експериментального і генетичного аналізів. Встановлено, що задачі перебування, описи і використання в шкільній практиці цих дій складають психолого-дидактичну частину генетико-моделюючого методу дослідження. Зроблено висновок, що психолого-педагогічне дослідження, що має задачею вивчення формування цілісної діяльності та її психічних еквівалентів – здібностей, можливо тільки при побудові його генетико-моделюючим способом дослідження.

Ключові слова: культурно-історична теорія розвитку Л.С. Виготського, психічна діяльність, генетико-моделюючий метод, дослідження, аналіз, розвиток.

С.Д. Максименко. Культурно-историческая теория развития Л.С. Выготского. Автором отмечено, что особенность научного подхода Выготского заключалась в том, что он не ограничивался анализом психологических теорий или конкретных фактов, а совершил особую методологическую работу по определению философских основ каждой теории. Выделены основные идеи психологической концепции Л.С. Выготского: постановления как центральной проблемы формирования высших психических функций; изучение происхождения высших психических функций, их генезис; инструментальность, то есть учёт того, как происходит овладение психологическим орудием и (при его посредстве) своей собственной психической функцией; выдвижение

интериоризации как важнейшего механизма перестройки психической деятельности; понимание интериоризации как процесса перехода от совместной деятельности к индивидуальной. Установлено, что в творчестве Л. Выготского произошло слияние идей развития с идеей экспериментального формирования психических процессов. Показано, что заслуга Л. Выготского заключалась в организации предметного «инструментально-нр» действия испытуемого, а это дало ключ к объяснению акта, развёрнутого по составу, и способу деятельности. Показано, что единственным методологически правильным способом изучения психического развития является, согласно Выготским, экспериментально-генетическое изучение, а главной задачей отдельной психологической дисциплины – психологии обучения – выступает задача сближения морфологического и функционального, экспериментального и генетического анализов. Установлено, что задачи пребывания, описания и использования в школьной практике этих действий составляют психолого-дидактическую часть генетико-моделирующего метода исследования. Сделан вывод, что психолого-педагогическое исследование, задачей которого является изучение формирования целостной деятельности и ее психических эквивалентов – способностей, возможно только при построении его генетико-моделирующим способом исследования.

Ключевые слова: культурно-историческая теория развития Л.С. Выготского, психическая деятельность, генетико-моделирующий метод, исследования, анализ, развитие.

Постановка проблеми. Принцип розвитку був методологічним фундаментом вітчизняної психології 20–30-х років ХХ століття. Провідну роль у формуванні парадигми історико-культурного розвитку людської психіки зіграли роботи М.Я. Басова, П.П. Блонського, Л.С. Виготського. Внесок останнього в теорію й історію світової та вітчизняної психологічної науки важко переоцінити. Лев Семенович Виготський – ключова фігура психології ХХ сторіччя, його творчий вплив поширюється на безліч гуманітарних наук: від психології і семіотики до мистецтвознавства і лінгвістики. Серед створених ученим теорій і концепцій нас цікавить теорія культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій, основи якої були розроблені на самому початку його кар'єри.

Головна задача, над якою бився Виготський, – зрозуміти психіку, що розвивається як процес. Виготський гостро усвідомлював обмеженість, «методологічну безплідність» і практичну беспорядність сучасної йому психології. Природа розвитку, росту і формування дитячої психіки, особливості, що рухають механізми цієї еволюції, сутність виховного впливу, як і раніше, залишалися в психології невисвітленими, замовчуваними, або

про них говорилося непрозорими, пустими словами. Причиною подібного положення справ Виготський вважав догмат традиційної психології, відповідно до якого єдиним шляхом вивчення психічних явищ було їхнє інтроспективне збагнення, а єдиною можливістю наукового розуміння психічного була його безпосередня даність.

Однак недоліки і вади психологічних концепцій, що існували, бачили всі психологи. Саме таке положення і визначило усвідомлення наявності глибокої кризи в психології.

Але особливість наукового підходу Виготського саме і полягала в тому, що він не обмежувався аналізом психологічних теорій чи конкретних фактів, а здійснив особливу методологічну роботу з визначення філософських основ кожної теорії. Аналіз філософських концепцій, реалізованих у тій чи іншій теорії, дозволив йому не тільки здійснити критичний аналіз кризи в психології, але і провести конструктивну роботу по створенню психологічної теорії.

Особливо велику роль у розвитку поглядів Виготського зіграла його полеміка з концепцією видатного швейцарського психолога Жана Піаже, що дотепер є класичним зразком конструктивної критики. Ми не будемо зупинятися на всіх аспектах цієї полеміки, а приділимо основну увагу руху Виготського від методології до теорії і методу. Проаналізувавши роботи Піаже, Виготський відзначає, що «добування нових фактів, наукова культура психологічного факту... складає, безсумнівно, найсильнішу сторону в дослідженні Піаже» [2] і що головну роль у цьому зіграв новий метод дослідження – клінічний. Саме клінічний метод, на думку Виготського, пов'язує всі дослідження Піаже вєдино і дозволяє представити їх цілісну картину. При аналізі філософсько-методологічної позиції Піаже Виготський відзначав, що «вихідною ідеєю його (Піаже – С.М.) концепції є положення про те, що первинною, обумовленою самою психологічною природою дитини формою мислення є аутистична форма» [2].

Потім Л.С. Виготський вирізняє методологічні корені цієї позиції, вказуючи, що основна ідея є вираженням методологічного настановлення дослідника так само, як настановлення є проявом його філософської концепції. Внутрішня логіка філософської концепції імпліцитно містить і логіку побудови психологічно-конкретно-психологічної теорії, і логіку побудови методу дослідження, тобто способи одержання емпіричного матеріалу і його теоретичного оформлення.

Розкривши основну методологічну позицію Піаже як прагнення «вивчити субстанцію дитини, що асимілює вплив соціального середовища і деформує їх відповідно до своїх власних законів» [2], Виготський далі розкриває «філософію всього дослідження Піаже» і показує, як логіка даної філософської концепції визначає метод дослідження, тобто розроблений Піаже функціонально-генетичний метод [2].

Аналіз Виготським теорії Піаже включає декілька етапів:

а) визначення філософської концепції, вихідної ідеї і методологічного підходу;

б) аналіз внутрішньої логіки теоретичного підходу з погляду вихідної філософської концепції;

в) аналіз методу дослідження з боку його адекватності як предмета дослідження, так і філософсько-методологічній основі;

г) інтерпретацію отриманих емпіричних даних з погляду методологічних принципів у рамках теоретичного конструкта і, тим самим, установлення наукового факту.

Ця схема є універсальною для Виготського, тому що вона була не тільки засобом аналізу, але і способом побудови власної теорії. Оскільки свою задачу Виготський бачив не просто в побудові якої-небудь конкретно-психологічної теорії, але й у створенні принципово нової психології на основі філософії, то як першочергову задачу він розглядав необхідність визначення філософської позиції і розробки методологічної установки.

Вихідним моментом свідомої установки, що визначає всі теоретичні побудови Виготського, було бажання створити психологію на основі діалектичного матеріалізму. Це відзначали практично всі дослідники.

Ми ж звертаємо увагу на дану установку Виготського, щоб підкреслити, що для нього це означало не тільки те, що понятійний апарат психології повинен будуватися на основі діалектичної логіки. Для Л.С. Виготського психологія як самостійна наука виступала як безпосередньо вплетена у філософське знання, як експериментальна філософія. Цю позицію він висловлював дуже чітко: «Зближення психологічних досліджень з філософськими проблемами, спроба в процесі психологічного дослідження безпосередньо розвинути питання, що мають першорядне значення для ряду філософських проблем, і, навпаки, самі залежні своєю постановкою і дозволом від філософського розуміння, пронизує все сучасне дослідження» [2]. Свідоме звертання до філософії і

діалектичної логіки визначає теоретичні й експериментальні дослідження Л.С. Виготського.

У структурі одиничного акту людської діяльності Виготський бачив «предмет, що грає роль об'єкта, на який спрямований акт поведінки, що розв'язує ту чи іншу задачу, котра стоїть перед особистістю,» [2], «предмет, що грає роль засобу, за допомогою якого ми спрямовуємо і здійснюємо необхідні для вирішення задачі психологічні операції» [2], і результат вирішення задачі.

Акт поведінки може бути спрямований і на власне поведінку як на об'єкт. Результатом такого акту буде оволодіння власними психологічними операціями. Саме такий акт поведінки Виготський назвав «інструментальним актом». Оволодіння власною поведінкою здійснюється за рахунок того, що між об'єктом і спрямованою на нього психологічною операцією знаходиться новий середній член – психологічне знаряддя, що стає структурним центром нового, адекватного даній проблемі методу. Загальний аналіз роботи Виготського зі створення каузально-генетичного методу в літературі розкрито досить слабо. Ми звернули увагу на деякі ключові моменти в концепції Виготського, що можуть бути сформульовані його ж словами так:

«Історія розвитку особистості може бути охоплена деякими основними закономірностями, що підказані уже всім попереднім нашим дослідженням. Перший закон розвитку і побудови вищих психічних функцій... можна назвати законом переходу від безпосередніх, природних форм і способів поведінки до опосередкованих, штучних, виникаючих у процесі культурного розвитку психологічних функцій...

Другий закон можна сформулювати в такий спосіб: розглядаючи історію розвитку вищих психічних функцій... ми знаходимо, що вищі психічні функції виникають з колективних соціальних форм поведінки. З цим другим законом пов'язаний третій, котрий можна було б сформулювати як закон переходу функцій ззовні усередину». І далі Виготський указує: «Не зупиняючи на подальшому процесі цього переходу ззовні усередину, ми можемо сказати, що це – загальна доля усіх вищих психічних функцій, і ми бачили, що саме цей перехід усередину складає головний зміст розвитку даних функцій...».

Виділимо основні ідеї психологічної концепції Л.С. Виготського, пов'язані, зокрема, з щойно приведеними його судженнями.

По-перше, це постановлення як центральної проблеми формування вищих психічних функцій.

По-друге, вивчення походження вищих психічних функцій, їхньої генезис («щоб розплавити кожную залежність і скам'янілу психологічну форму, перетворити її в таку, що рухається, поточний потік окремих, що замінюють один одного моментів»).

По-третє, інструментальність, тобто облік того, як відбувається оволодіння психологічним знаряддям і (при його посередництві) своєю власною психічною функцією.

По-четверте, висування інтериоризації як найважливішого механізму перебудови психічної діяльності.

По-п'яте, розуміння інтериоризації як процесу переходу від спільної діяльності до індивідуальної. Ці п'ять основних моментів дозволили Виготському побудувати принципову схему методу, названого ним «інструментальним», що могла не тільки здійснювати описовий генетичний аналіз, але і проводити «каузально-генетичний» аналіз, тобто розкривати реальну детермінацію становлення психічних процесів, незважаючи на наступне зняття в закінчених формах проміжних етапів формування.

Стосовно цього Виготський писав: «Інструментальний метод дає принцип і спосіб психологічного вивчення дитини, він може використовувати будь-яку методику, тобто технічний прийом дослідження: експеримент, спостереження тощо». Це означає, що сам автор концепції формуючого експерименту розглядав розроблений ним метод як теоретичний принцип для побудови конкретних дослідницьких методик. Разом з Л.С. Сахаровим Л.С. Виготський на основі висунутих ним положень розробив конкретну методику дослідження такої вищої психічної функції, як мислення.

Л.С. Виготський вказав і головну мету подібних досліджень, яка відштовхується від ідеї розвитку значення слова як єдності мови і мислення. Основою формування понять у методиці Виготського-Сахарова виступало оволодіння пліном власних психічних процесів за допомогою функціонального вживання слова або знака.

Формуючий експеримент у тому виді, у якому він застосовувався Виготським, дозволяв розкрити в науковій формі саму сутність генетичного процесу утворення понять. Уперше психологи одержали ключ до справжнього розуміння реального процесу розвитку понять, як він протікає в дійсному житті дитини.

Отже, у творчості Л.С. Виготського відбулося злиття ідей розвитку з ідеєю експериментального формування психічних процесів.

Методологічно обґрунтовані положення про діяльність як пояснювальний принцип пізнання й еволюції, як загальний закон про розвиток, перетнулися у власне психологічному методі (як теорії) і методиці (як реалізації цієї теорії). Так виник метод, що одержав назву формуючого експерименту.

Формуючий експеримент, чи, як його називав Виготський, каузально-генетичний інструментальний метод, дозволив розкрити генезис психічних утворень за допомогою вивчення становлення діяльності, заданої в експерименті. Причому у Виготського його каузально-генетичний метод не являв собою запозиченого методу дослідження, запропонованого Н. Ахом.

Заслуга Л.С. Виготського полягала в організації предметної «інструментальної» дії піддослідного. Це дало ключ до пояснення акту, розгорнутого по складу та способу діяльності. За словами А.Р. Лурії, Виготський «висунув на перший план психологічного дослідження проблему засобів, що організують психічні процеси», обґрунтувавши, що «основним предметом психологічного дослідження... є вивчення будівлі психічної діяльності людини в її розвитку і розпаді» [6].

Формуючий експеримент являє собою фактично реалізацію діяльнісного підходу до дослідження процесуальної сторони утворення психічних функцій. Саме тому даний метод і знайшов спочатку і згодом широке застосування в психології навчання в тих випадках, коли виникає необхідність «заглянути» всередину діяльності навчання чи окремих засвоєваних дій, чи їхніх способів.

На противагу традиційному погляду на психіку Виготський висуває історичний підхід, що найбільш яскраво проявився вже в його ідеї про опосередкованість психічних функцій, так званими, «психологічними знаряддями».

Розуміння психіки як історичного продукту визначило і необхідність створення адекватного – історичного – методу її вивчення. Таким став інструментальний метод, визначений самим Виготським як історико-генетичний. «Інструментальний метод є спосіб дослідження поведінки і її розвитку за допомогою розкриття психологічних знарядь у поводженні і створюваної ними структури інструментальних актів».

Характеризуючи інструментальний метод і підкреслюючи його відмінності від «атомарного», «елементного» способу вивчення психіки, Виготський на перше місце ставить аналіз про-

цесу, причому основною задачею цього аналізу, на його думку, є генетичне відновлення всіх моментів розвитку даного процесу. Новий погляд на природу психічного та її дослідження припускає і новий метод.

У теорії Л.С. Виготського об'єкт і метод вивчення тісно взаємопов'язані. При цьому пошук методу стає одночасно передумовою, знаряддям і результатом дослідження. Істориками психології відзначено протиставлення Виготським феноменологічному (описовому) методу генетичного, спрямованого на пізнання каузально-динамічних основ поведінки.

Структурна єдність генетичного підходу утворена трьома найважливішими напрямками: аналізом процесу, а не речі, розкриттям реальних каузально-динамічних зв'язків і відношень та власне генетичним аналізом.

Інструментальний метод Виготського не рядоположний звичайним психологічним методам спостереження чи експерименту; насправді, він є своєрідним підходом до вивчення психічного, що впливає із самого розуміння природи і сутності досліджуваного. Це насамперед методологічний принцип, і саме в якості такого він був розроблений Л.С. Виготським. Сам автор, характеризуючи інструментальний метод, указав, що він «дає принцип і спосіб психологічного вивчення дитини, цей метод може використовувати як методику, тобто технічний прийом дослідження: експеримент, спостереження тощо».

Не можна сказати, що Виготський був першим і єдиним психологом, що запропонував вивчати психіку в її розвитку. Однак до і, крім Виготського, вивчення розвитку психіки здійснювалося у формі фактичного умертвіння самого розвитку.

Зокрема, у різному віці проводився замірювання рівня розвитку і поведінки дитини, стану окремих психічних функцій, а потім за розрізненими результатами, що давали дискретні значення на віковій осі, намагалися відновити загальну картину розвитку. Перебороти недоліки цього методу, на думку Виготського, дозволяла гіпотеза опосередкування психіки психологічними знаряддями.

З одного боку, гіпотеза опосередкування, на основі якої і було розроблено історико-генетичний (у сучасному формулюванні – експериментально-генетичний, чи генетико-моделюючий) метод, була не чим іншим, як формою введення в психологію діалектичного методу, чи, говорячи словами Виготського, системою «опосередковуючих, конкретних, застосованих до масштабу даної науки понять» [2].

З іншого, пояснюючою силою може володіти тільки такий метод, що дозволяє немов би дублювати розвиток. Виникнення подібного методу стало можливим у результаті взаємної асиміляції двох найважливіших для радянської психології теоретичних ідей – генетичного принципу і принципу об'єктивно-експериментального вивчення психіки.

Принцип розвитку, на думку Виготського, стає вихідним для пояснення процесу в цілому і кожного його окремого моменту. Ключем до повного розуміння реального процесу розвитку є експеримент, що дозволяє розкрити сутність генетичного процесу.

Методом, що дозволяє вивчати розвиток, у Виготського виступає його експериментальна стимуляція, що разом з тим не відображає в дзеркальній формі реальний генетичний процес розвитку. Між дійсним, реальним розвитком і розвитком досліджуваним (шляхом його відтворення) відношення таке, як між логічним та історичним: логічне є історичне, звільнене від його історичної форми і від історичних випадків, що порушують злагодженість викладу, і в силу цього дає можливість вивчати всякий момент розвитку в його класичній формі.

Отже, єдиним методологічно правильним способом вивчення психічного розвитку є, згідно з Виготським, експериментально-генетичне вивчення, а головною задачею окремої психологічної дисципліни – психології навчання – виступає задача зближення морфологічного і функціонального, експериментального і генетичного аналізів.

Інструментальний метод Виготського, що трактується як методологічний принцип, має значення далеко за рамками будь-якої конкретної галузі психології. По своїй суті він є основою, так званої, «загальної психології» – середньої ланки між філософією і частковою психологією. Саме в такій функції він був покладений в основу дослідження психології навчання.

Експериментально-генетичний метод, обґрунтований Виготським як методологічний принцип вивчення психіки, з'явився конституюючим фактором, що об'єднав низку досліджень радянських психологів, так званої, «лінії Виготського». Як відзначає К.А. Буділова, він існував і розвивався в трьох планах: філолофсько-теоретичному, онтогенетичному і в плані психології навчання [1].

Якщо в дослідженнях П.Я. Гальперіна головну роль грали активні дії школяра з досліджуваним матеріалом, то Д.Б. Ельконін і В.В. Давидов на перше місце поклали самостійну постанов-

ку учнем учбових задач, а в зв'язку з цим – ті внутрішні зміни, що відбуваються в психіці учнів упродовж учбової діяльності.

Це знайшло відображення в даній Д.Б. Ельконіним характеристичі мети і результату діяльності насамперед як зміни діючого суб'єкта, самого учня. «У самому загальному вигляді можна сказати, що ця зміна є придбанням дитиною нових здібностей, тобто нових способів дій з науковими поняттями» [7].

Спрямованість суб'єкта навчання не на зміну навколишніх предметів і людей, а на самозміну дозволяє йому опанувати якісно нові методи орієнтації у світі, нові здібності і як результат, розвинути власне творче мислення, саму особистість. Учбова діяльність може виникнути тільки тоді, коли дитина починає засвоювати принципи теоретичного ставлення до дійсності, зміст теоретичних знань, а вони вводяться в його життя сучасною школою.

Як показав у своїй фундаментальній праці «Види узагальнення в навчанні» В.В. Давидов [4; 5], традиційне навчання в сучасній школі призводить до формування в учнів емпіричного мислення, істотно гальмуючи становлення учбової діяльності як інструмента саморозвитку учня, його особистісного росту.

Тому можливість формування цілісної діяльності (учбової) за допомогою теоретичного узагальнення на основі принципу сходження від абстрактного до конкретного доводиться Д.Б. Ельконіним і В.В. Давидовим у дослідженнях, побудованих у формі генетико-моделюючого експерименту або експериментально-розвиваючого навчання.

Експериментальне навчання є прикладною реалізацією історико-генетичного методу Л.С. Виготського. Сутність цього методу, як ми вже підкреслювали, складається у вивченні умов виникнення того чи іншого психічного явища і в експериментальному створенні умов цього виникнення.

Перехід від методологічних розробок до конкретних експериментальних досліджень, тобто, конкретизація досягнутого в методології на рівні окремих досліджень, здійснюється у формі своєрідного синтезу психологічного дослідження з пошуком і проектуванням ефективних форм навчально-виховного процесу.

Практика шкільного навчально-виховного процесу, стаючи експериментальною, набуває додаткову функцію – роль методу психолого-педагогічного дослідження, що реалізує думку С.Л. Рубінштейна про необхідність «вивчати дитину, навчаючи її». Отже, основою нового методу вікової і педагогічної психології є своєрідний симбіоз психологічного дослідження з педагогічною

практикою. В даний час цей метод має кілька назв, у числі яких можна згадати такі, як експериментально-генетичний чи генетико-моделюючий метод, навчаючий експеримент, формуючий експеримент, метод активного формування психічних якостей особистості, експериментальне навчання тощо.

При деяких розходженнях, пов'язаних із рівнем дослідження за лінією методологія – метод – практика, з акцентуванням того чи іншого моменту в дослідженні, все-таки варто визнати, що по-суті ці назви розкривають те ж саме. Найбільш адекватною назвою, що виражає спрямованість цього методу на проектування і моделювання генезису психічних явищ, ми, як і В.В. Давидов, вважаємо назву «генетико-моделюючий метод психологічного дослідження».

У дослідженнях, що спираються на концепцію учбової діяльності, даний метод застосовується у виді конструювання експериментальних шкільних програм і наступного тривалого навчання за цими програмами.

Експериментальні шкільні програми створюються у відповідності з наступними принципами. Навчальний матеріал організується у формі систематичних (а не концентричних) курсів, зміст яких підкоряється логіці предмета, а не вузьким вимогам, що впливають з необхідності сформуванню визначені практичні навички. Зміст навчального предмета наближається до сучасного стану науки, а організація засвоєння знань школярами буде у формі діяльності за вирішенням особливих учбових задач за допомогою специфічних навчальних дій. Експериментальне навчання за систематично побудованими навчальними програмами дозволяє активно формувати психічні процеси в школярів. Паралельно розробляються системи експериментальних завдань для діагностики та контролю етапів і механізмів сформованого психічного явища. Навчання за експериментальною навчальною програмою, дозволяючи наблизитися до більш повного керування окремими сторонами учбової діяльності, дає можливість вивчати її як засвоєння не самих ізольованих понять, а їхньої системи, просліджуючи тенденції розумового розвитку школярів. Але конструюванням експериментальних шкільних програм генетико-моделюючий метод не вичерпується. Це тільки його логіко-теоретична частина, у якій здійснюється проектування навчального предмета шляхом відтворення логіки його становлення і побудови системи понять за принципом їхнього виведення з нерозвиненого поняття (абстрактного) до розвинутого (конкретного).

Висновки. Отже, єдиним методологічно правильним способом вивчення психічного розвитку є, згідно з Виготським, експериментально-генетичне вивчення, а головною задачею окремої психологічної дисципліни – психології навчання – виступає задача зближення морфологічного і функціонального, експериментального і генетичного аналізів. Задачі перебування, описи і використання в шкільній практиці цих дій складають психолого-дидактичну частину генетико-моделюючого методу дослідження. Особливе місце в дослідженні психічного розвитку за допомогою генетико-моделюючого методу займає підведення під логічно вибудовану систему психологічних понять відповідної системи дій і операцій, адекватних родовій діяльності, спрямованій на створення цих понять в історії культури і родової здатності як результату їхнього засвоєння в процесі навчання. Установлення складу нормативної родової діяльності, на основі якої застосовуються відповідні поняття, є особливою дослідницькою задачею, загальні методи рішення якої в психології ще не розроблені остаточно.

Список використаних джерел

1. Будилова Е.А. Методология, теория и эксперимент в научном творчестве / Е.А. Будилова // Вопр. психол. – 1979. – №3. – С. 106–124.
2. Выготский Л.С. Проблема возраста / Л.С. Выготский // Собр. соч.: В 6-ти т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 4. – 332 с.
3. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 5. – Проблемы дефектологии / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982.
4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1996. – 540 с.
5. Давыдов В.В. Последние выступления / В.В. Давыдов. – М., 1998. – 87 с.
6. Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов / А.Р. Лурия. – М. : Наука, 1974. – 171 с.
7. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 553 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Budilova E.A. Metodologija, teorija i jeksperiment v nauchnom tvorcestve / E.A. Budilova // Vopr. psihol. – 1979. – №3. – S. 106–124.
2. Vygotskij L.S. Problema vozrasta / L.S. Vygotskij // Sobr. soch.: V 6-ti t. – M. : Pedagogika, 1983. – T. 4. – 332 s.

3. Vygotskij L.S. *Sobr. soch.: V 6-ti t.* – Т. 5. – Problemy defektologii / L.S. Vygotskij. – М. : Pedagogika, 1982.
4. Davydov V.V. *Problemy razvivajushhego obuchenija* / V.V. Davydov. – М. : Pedagogika, 1996. – 540 s.
5. Davydov V.V. *Poslednie vystuplenija* / V.V. Davydov. – М., 1998. – 87 s.
6. Lurija A.R. *Ob istoricheskom razvitii poznatel'nyh processov* / A.R. Lurija. – М. : Nauka, 1974. – 171 s.
7. Jel'konin D.B. *Izbrannye psihologicheskie trudy* / D.B. Jel'konin. – М. : Pedagogika, 1989. – 553 s.

Received January 15, 2016

Revised February 20, 2016

Accepted March 17, 2017

УДК 159.9-355/359.07

Ю.Ю. Бойко-Бузиль

b-byy@ukr.net

Стилі конфліктної поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників органів і підрозділів МВС України

Boiko-Buzyl Y.Y. *The Styles of Conflict Behaviour within the System of Professional and Personal Socialisation of Heads of Agencies and Departments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine* / Y.Y. Boiko-Buzyl // *Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine* / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskiy : Akxioma, 2017. – P. 20–30.

Y.Y. Boiko-Buzyl. The Styles of Conflict Behaviour within the System of Professional and Personal Socialisation of Heads of Agencies and Departments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The article is devoted to the psychological analysis of the styles of conflict behaviour, in which the results of theoretical and empirical research have been revealed.

It is brought into focus that the conflict is traditionally associated with the confrontation, aggression, quarrels, threats and controversies and has a negative vector. However, it has been proved by the conflict sci-

ence researches that the conflict performs not only a negative (destructive), but also a positive (constructive) function. The negative and positive sides of the conflict in organizations have been listed and the stereotypes about its exceptionally destructive effect have been removed. It has been pointed that currently the issue of the conflict has gained a significant importance, especially in terms of the styles of behaviour in a conflict situation. The style is understood as an expressive symbol of internal reflection; as what one contains inside of oneself and demonstrates to surrounding people; as a freedom to be the one you want to be. The general overview on the main styles of social behaviour in conflict situations has been demonstrated: the competitive style, the style of avoidance, the cooperative style, the conforming style and the style of compromise.

It has been empirically investigated the application of different styles of conflict behaviour within the system of professional and personal socialization of heads of agencies and departments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as exemplified by the servicemen of the Ukrainian National Guard. It has been revealed that at all stages of professional and personal socialisation of the investigated heads, the optimal and effective way to get out of contradictory circumstances is the mixed style of behaviour in the conflict, which includes the application of different styles depending on the conflict situation. It has been proved that in due course of time of realization of the managerial functions the choice of optimal style of behaviour in conflict situation increases.

Key words: the style of conflict behaviour, the system of professional and personal socialisation, heads of agencies and departments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Ю.Ю. Бойко-Бузиль. Стилі конфліктної поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників органів і підрозділів МВС України. Статтю присвячено психологічному аналізу стилів конфліктної поведінки, де розкрито результати теоретико-емпіричного дослідження.

Підкреслено, що традиційно конфлікт асоціюється з протистоянням, агресією, сваркою, загрозою, суперечностями та має негативний вектор. Однак, конфліктологами доведено, що конфлікт виконує не лише негативну (деструктивну), а й позитивну (конструктивну) функцію. Перераховано негативні та позитивні сторони конфлікту в організаціях та знято стереотипне уявлення про його лише руйнівну дію. Наголошено, що нині проблема конфлікту набула неабиякого значення, особливо в питанні стилів поведінки в конфліктній ситуації. Стиль розуміється як зовнішні прояви відображення внутрішнього; як те, що особа несе всередині себе та демонструє оточенню; як свобода бути тим, ким хочеш бути. Подано узагальнене уявлення про основні стилі поведінки людей в конфліктних ситуаціях: стиль конкуренції, стиль ухилення, стиль співпраці, стиль пристосування та стиль компромісу.

Емпірично досліджено використання різних стилів конфліктної поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників органів і підрозділів МВС України на прикладі військослужбовців Національної гвардії України. Виявлено, що на всіх етапах професійно-особистісного становлення досліджених керівників, оптимально-дієвим способом виходу з суперечливих обставин є змішаний стиль поведінки в конфлікті, який включає застосування різних стилів залежно від конфліктної ситуації. Доведено, що з часом реалізації управлінських функцій зростає вибір оптимального стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Ключові слова: стиль конфліктної поведінки, система професійно-особистісного становлення, керівники органів і підрозділів МВС України.

Ю.Ю. Бойко-Бузыль. Стили конфликтного поведения в системе профессионально-личностного становления руководителей органов и подразделений МВД Украины. Стаття посвящена психологическому анализу стилей конфликтного поведения, где раскрыты результаты теоретико-эмпирического исследования.

Подчеркнуто, что традиционно конфликт ассоциируется с противостоянием, агрессией, ссорой, угрозой, противоречиями и имеет отрицательный вектор. Однако, конфликтологами доказано, что конфликт выполняет не только отрицательную (деструктивную), но и положительную (конструктивную) функцию. Перечислено негативные и позитивные стороны конфликта в организациях и снято стереотипное представление о его лишь разрушительном действии. Отмечено, что в настоящее время проблема конфликта имеет немалое значение, особенно в вопросе стилей поведения в конфликтной ситуации. Стиль понимается как внешние проявления отражение внутреннего; как то, что лицо несёт в себе и демонстрирует окружающим; как свобода быть тем, кем хочешь быть. Подано обобщенное представление об основных стилях поведения людей в конфликтных ситуациях: стиль конкуренции, стиль уклонения, стиль сотрудничества, стиль приспособления и стиль компромисса.

Емпірически досліджено використання різних стилів конфліктного поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників органів і підрозділів МВС України на прикладі військослужбовців Національної гвардії України. Виявлено, що на всіх етапах професійно-особистісного становлення досліджених керівників, оптимально-дієвим способом виходу з суперечливих обставин є змішаний стиль поведінки в конфлікті, який включає застосування різних стилів залежно від конфліктної ситуації. Доведено, що з часом реалізації управлінських функцій зростає вибір оптимального стилю поведінки в конфліктній ситуації.

Ключевые слова: стиль конфликтного поведения, система профессионально-личностного становления, руководители органов и подразделений МВД Украины.

Постановка проблеми. Конфлікт завжди був, є та надалі залишиться важливою частиною життя людини, оскільки з виникненням людського суспільства та взаємовідносин у ньому, почали з'являтися різні суперечності (внутрішньоособистісні, міжособистісні, міжгрупові, міжнаціональні тощо). Хоча проблема конфлікту не є новою, однак з часом вона набула ще більш прискіпливої уваги та потребує подальшого поглибленого вивчення. Одним із важливих напрямків цієї проблеми є конфлікт у сфері управління в органах і підрозділах МВС України, що і стало об'єктом нашого наукового пошуку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана тематика привертала увагу багатьох вчених, серед яких слід відзначити В.І. Андрееву, О.М. Бандурка, В.І. Барка, А.М. Гірника, Н.В. Грішину, Л.В. Долинську, Л.М. Карамушку, Г.В. Ложкіна, С.Д. Максименка, М.І. Пірен, Н.І. Пов'якель, В.В. Світличну, А.І. Шипілова та ін. Водночас, дослідження стилів поведінки в конфлікті саме керівників потребує подальшого дослідження, що і зумовило підготовку даної статті, метою якої є розкриття особливостей використання різних стилів конфліктної поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників органів і підрозділів МВС України (на прикладі військослужбовців Національної гвардії України – далі НГУ).

У повсякденному житті та науковій літературі слово «конфлікт» (від лат. *conflictus* – зіткнення) застосовується досить широко, а саме для трактування протистояння різних соціальних груп, міжособистісних розбіжностей, сімейних непорозумінь [4, С. 36] тощо та тлумачиться як психічне явище, яке полягає в боротьбі протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, поглядів, думок, цінностей, потреб, мотивів, дій, прагнень [5, С. 35].

Традиційно конфлікт асоціюється з протистоянням, агресією, сваркою, загрозою, суперечностями та має негативний вектор. Однак нині конфліктологами доведено, що конфлікт виконує не лише негативну (деструктивну), а й позитивну (конструктивну) функції.

Негативні сторони конфлікту, зокрема в організаціях, до яких належать органи і підрозділи МВС України, включають: емоційні і матеріальні затрати на участь у конфлікті; формування уявлення про опонентів як про ворогів; погіршення соціально-психологічного клімату у колективі; надмірне захоплення процесом конфліктної взаємодії на шкоду роботі; зменшення рівня співробітництва між частиною співробітників після завершення конфлікту; складний процес відновлення ділових стосун-

ків (шлейф конфлікту) тощо. Разом з тим, позитивними сторонами конфлікту є: допомога у виявленні різносторонніх поглядів; розрядка напруженості між конфліктуючими сторонами; згуртування колективу при протистоянні із зовнішнім ворогом; джерело додаткової інформації та числа альтернатив; стимулювання до змін і розвитку; допомога в ефективному виконанні завдань тощо [6, С. 13].

Очевидно, що кожній людині доводилося стикатися з конфліктними ситуаціями. Конфлікти проявляються в діяльності всіх соціальних інститутів, соціальних груп, у взаєминах між людьми. Нічого дивного в цьому немає. Як образно помітив американський психолог Б. Вуп: «Життя – процес розв’язання нескінченної кількості конфліктів. Людина не може уникнути їх. Вона може вирішити брати участь у виробленні рішень або залишити це іншим» [6, С. 11]. В цьому ракурсі проблема конфлікту набула неабиякого значення, де особливої цікавості дістають стилі поведінки в конфліктній ситуації. Слово «стиль» (від лат. *stilus* – паличка для письма, тобто письмове знаряддя, яке використовувалося в часи античного Риму й Середньовіччя) багатозначне. Зазвичай воно означає певну єдність художніх образів і форм їх вираження, а також спосіб, прийом, метод певної діяльності. На нашу думку, стиль – це зовнішні прояви відображення внутрішнього; це те, що особа несе всередині себе та демонструє оточенню; це свобода бути тим, ким хочеш бути.

Нагадаємо, що для опису типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях К.Н. Томас та Р.Х. Кіллмен запропонували двомірну модель регулювання конфліктів, основоположними вимірюваннями в якій є кооперація, пов’язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених в конфлікт, і напористість, для якої характерний акцент на захисті власних інтересів. Автори наголошували, що обраний стиль поведінки визначається тією мірою, якою особа хоче задовольнити власні інтереси. При цьому учасник конфлікту діє активно або пасивно. Паралельно відбувається процес прийняття та часткового задоволення інтересів іншої сторони. Тут важливим є обрання стратегії спільної чи індивідуальної дії. Графічно свою систему автори зобразили у вигляді схеми-сітки, що представлено на рисунку 1.

Вертикальна частина сітки визначає активність чи пасивність позиції учасника конфлікту. При пасивній позиції особа намагатиметься вийти з конфлікту, при активній – буде намагатися вирішити його. Горизонтальна частина сітки розкриває сумісність дії учасників конфлікту. В першій позиції, при інди-

відуальній дії, особа прагне знайти свій індивідуальний шлях вирішення непорозуміння, або шлях його уникнення, в другій позиції при спільних діях учасник конфлікту буде намагатися вирішити конфлікт разом із своїм партнером.

	Індивідуальні дії		Спільні дії	
Активні дії	Конкуренція		Співпраця	Активні дії
		Компроміс		
Пасивні дії	Ухилення		Пристосування	Пасивні дії
	Індивідуальні дії		Спільні дії	

Рис. 1. Схема стилів вирішення конфлікту за К.Н. Томасом – Р.Х. Кіллменом

Отже, об'єднавши вертикаль і горизонталь вищезгаданої сітки, стало можливим виокремили п'ять основних стилів поведінки під час конфліктної ситуації [1–6]:

- стиль конкуренції (суперництво, боротьба) або «мені добре – вам погано» застосовують зазвичай особи активні та схильні до вирішення конфліктів шляхом, який видається їм найзручнішим, вони не зацікавлені у співробітництві з партнером, переслідують спершу задоволення своїх власних інтересів, не враховуючи інтересів інших, здатні на вольові рішення та намагаються нав'язати іншим свій варіант вирішення спірних питань, застосовуючи тактику тиску й погроз, спроб поставити під сумнів компетентність опонента, схильні до безапеляційних заяв, негативного ставлення до тих, хто має іншу думку;
- стиль ухилення (відгороджування, уникнення) або «мені погано – вам погано» реалізується тоді, коли особа не відстоює власних інтересів, не співпрацює з іншими з метою вирішення проблеми або просто ухиляється від вирішення конфлікту, що за своїм психологічним змістом є пасивною поведінкою та полягає в ігноруванні проблеми або відкладенні свого втручання до кращих часів шляхом застосування тактики присутності без ознак активного втручання, зберігаючи нейтралітет і не розкриваючи своїх поглядів та ставлення до проблеми;
- стиль співпраці (співробітництво, колаборація) або «мені добре – вам добре» поєднує бажання максимально задо-

вольнити як свої власні інтереси, так і інтереси іншої сторони, тобто є пошуком альтернативи обома учасниками конфлікту, яка повністю задовольняє інтереси обох, тому використовуючи цей стиль, особа бере активну участь у вирішенні конфлікту та відстоює свої інтереси, застосовуючи тактику відвертого обговорення, наполегливого пошуку розв'язання спірної проблеми та вишукування резервів та ресурсів для її задоволення;

- стиль пристосування (поступливість, згладжування) або «мені погано – вам добре» означає жертвування інтересами (своїми, справи) задля підтримання й поліпшення стосунків з іншим та трохи нагадує ухилення, на відміну від якого, приймає згоду робити те, чого хоче інша особа, при цьому виявляючи до інших знаки поваги й схвалення та поступливо очікує ідентичного ставлення й до себе;
- стиль компромісу (акомодация) або «нам обом мусить бути добре, бо іншого варіанту немає» є пошуком балансу взаємних поступок і надбань, таким чином особа погоджується на часткове задоволення свого бажання і часткове виконання бажання іншої людини, що досягається на більш поверхневому рівні, порівняно зі співробітництвом, та іноді є останньою можливістю прийняти певне рішення.

Принагідно, що кожен з вищезазначених стилів ефективний тільки в певних умовах і жоден з них не може бути виділений як найкращий, тому серед типових ситуацій, у яких доцільно застосовувати певний стиль дій, називають наступні [1, С. 180–181]:

- конкуренція (результат конфлікту дуже важливий для особи; особа має достатню владу; особа має авторитет; в особи немає іншого вибору; особа знаходиться у критичній ситуації);
- ухилення (результат для особи не дуже важливий; особа відчуває, що не можете вирішити конфлікт на свою користь; особа хоче виграти час; ситуація дуже складна; в особи недостатньо влади);
- співпраця (в особи взаємозалежні стосунки; усі сторони мають рівну владу; усі можуть викласти свої інтереси та вислухати іншу сторону);
- пристосування (особу не дуже хвилює конфлікт; особа хоче зберегти мир; особа розуміє, що не права; в особи мало шансів перемогти; особа розуміє, що вирішити конфлікт на свою користь набагато важливіше для іншої сторони);

- компроміс (особа хоче прийти до розв'язання конфлікту швидко; особа хоче отримати хоча б щось; інші підходи виявились неефективними).

У ході виконання поставленої мети, нами було використано тест «Визначення стилю взаємодії в конфлікті» К.Н. Томаса – Р.Х. Кіллмена. Даний опитувальник в радянському союзі був адаптований Н.В. Гришиною наприкінці 1970-х років ХХ ст. Опитувальник являє собою 30 пар тверджень (про поведінку людини в ситуації конфлікту) з вимушеним вибором варіанта А або варіанта Б. Кожна відповідь оцінюється в 1 бал. Підраховується кількість балів по кожній шкалі, загальна кількість балів дорівнює 30.

Таким чином, аналіз результатів дозволяє оцінити ступінь вираженості у досліджуваного тенденцій до прояву в конфліктних ситуаціях відповідних форм поведінки як власного індивідуального стилю: конкуренція, ухилення, співпраця, пристосування, компроміс. Оптимальним стилем поведінки в конфліктній ситуації є застосування всіх п'яти форм поведінки в залежності від конкретних умов та специфіки розбіжностей.

Вибірка дослідження. В нашому дослідженні прийняло участь 218 військослужбовців НГУ, які були розподілені на чотири основні групи відповідно до етапу професійно-особистісного становлення: 1-й етап – початковий (77 осіб, віком від 18 до 22 років), 2-й етап – кваліфікації (62 особи, віком від 23 до 27 років), 3-й етап – компетенції (45 осіб, віком від 28 до 32 років), 4-й етап – професіоналізму (34 особи, віком від 33 років).

Відповідно до виконання/невиконання управлінських функцій, кожна група респондентів також була розподілена на 2 підгрупи, а саме НВУФ – військовослужбовці не виконують управлінські функції та ВУФ – військовослужбовці в процесі службової діяльності виконують управлінські функції, де до 1 підгрупи ВУФ потрапили 35 осіб, до 2 підгрупи ВУФ – 37 осіб, до 3 підгрупи ВУФ – 23 особи, до 4 підгрупи ВУФ – 19 осіб.

Виклад результатів дослідження. За допомогою тесту К.Н. Томаса–Р.Х. Кіллмена було здійснено вивчення індивідуальних стилів поведінки в конфліктній ситуації. Отримані результати представлено в таблиці 1.

Встановлено, що на першому етапі становлення, характерними для підгрупи НВУФ є компроміс (26,19%), для підгрупи ВУФ змішаний стиль (34,29%), тобто перша підгрупа частіше обирає нейтральні дії, на відміну від військовослужбовців, які виконують управлінські функції та орієнтовані на досягнення бажаного

результату. На другому етапі становлення для підгрупи НВУФ характерна конкуренція (28%) та пристосування (24%), а для підгрупи ВУФ – змішаний стиль (35,14%) і співпраця (24,32%), бо військовослужбовці відстоюють інтереси як свої так і підпорядкованого підрозділу, орієнтуючись при цьому на механізми кооперації. На третьому етапі становлення для підгрупи НВУФ притаманний компроміс (40,9%), а для підгрупи ВУФ компроміс (30,43%) та змішаний стиль (39,13%), при якому обираються різні стилі поведінки в конфлікті, залежно від ситуації конфлікту та цінності (необхідності) її вирішення. На четвертому етапі становлення для підгрупи НВУФ властивий компроміс (40%), а для підгрупи ВУФ – змішаний стиль (42,10%) поведінки в конфліктній ситуації.

Таблиця 1

Результати дослідження стилю конфліктної поведінки військовослужбовців НГУ в системі професійно-особистісного становлення у %

Стилі конфліктної поведінки	Досліджувані у %							
	1 група		2 група		3 група		4 група	
	НВУФ	ВУФ	НВУФ	ВУФ	НВУФ	ВУФ	НВУФ	ВУФ
Конкуренція	14,28	11,43	28	10,81	13,64	17,39	13,3	15,79
Ухилення	11,9	5,71	8	2,7	4,55	4,35	20	5,26
Співпраця	11,9	17,14	12	24,32	4,55	4,35	0	5,26
Пристосування	11,9	20	24	5,41	18,18	4,35	20	5,26
Компроміс	26,19	11,43	16	21,62	40,9	30,43	40	26,32
Змішаний	23,81	34,29	12	35,14	18,18	39,13	6,67	42,10

Разом з тим є доцільним проаналізувати частку використання оптимального сполучення стилів поведінки в конфліктних ситуаціях, що представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Результати сполучення стилю конфліктної поведінки військовослужбовців НГУ в системі професійно-особистісного становлення у %

Сполучення стилю конфліктної поведінки	Досліджувані у %							
	1 група		2 група		3 група		4 група	
	НВУФ	ВУФ	НВУФ	ВУФ	НВУФ	ВУФ	НВУФ	ВУФ
Оптимальний	9,52	14,29	4	13,51	4,55	17,39	6,67	21,05
Не оптимальний	90,48	85,7	96	86,49	95,45	82,61	93,3	78,95

Отримані дані засвідчують, що в підгрупах ВУФ з накопиченням управлінського професійного досвіду, зростає відсоток вибору оптимальних стратегій поведінки в конфлікті з 14,29% на першому етапі до 21,05% на четвертому етапі. Позаяк в підгрупах НВУФ той же показник з 9,52% на першому етапі стрибкоподібно знизився до 6,67% на четвертому етапі. Отримані дані доводять, що з часом реалізації управлінських функцій зростає вибір оптимального стилю поведінки в конфліктній ситуації. Цінність оптимального стилю конфліктної поведінки обумовлює сприятливий соціально-психологічний клімат серед особового складу в підпорядкованому органі чи підрозділі МВС України, оскільки керівник обирає ефективні шляхи виходу з конфліктної ситуації, таким чином отримуючи очікуваний результат з найменшими морально-психологічними витратами.

У результаті проведеного кореляційного аналізу вдалося з'ясувати, що на даній вибірці для всіх етапів становлення керівника НГУ оптимально-дієвим способом виходу з суперечливих обставин є змішаний тип, який включає застосування різних стилів залежно від конфліктної ситуації (для першого початкового етапу становлення $r=0,22$ при $p \leq 0,1$, для другого етапу кваліфікації $r=0,55$ при $p \leq 0,01$, для третього етапу компетенції $r=0,44$ при $p \leq 0,05$, для четвертого етапу професіоналізму $r=0,37$ при $p \leq 0,01$). Загалом, отримані нами результати підтверджують загально визнану істину, що головне не уникати конфліктів, а вміти керувати ними.

Висновки. Проведене дослідження даної проблематики дозволяє нам з упевненістю стверджувати, що стиль поведінки в конфліктних ситуаціях обумовлює успішність виконання управлінської професійної діяльності та є запорукою сприятливого соціально-психологічного клімату серед особового складу в підпорядкованому органі чи підрозділі МВС України.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка тренінгової програми з метою корекції неефективних стилів поведінки в конфліктних ситуаціях управлінської професійної діяльності керівної ланки підрозділів НГУ.

Список використаних джерел

1. Волошин О.Ф. Моделі та методи прийняття рішень / О.Ф. Волошин, С.О. Мащенко. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 336 с.

2. Гірник А.М. Основи конфліктології / А.М. Гірник. – К. : Києво-Могилянська академія, 2010. – 222 с.
3. Долинська Л.В. Психологія конфлікту / Л.В. Долинська, Л.П. Матяш-Заяц. – К. : Каравела, 2011. – 304 с.
4. Пірен М.І. Конфліктологія / М.І. Пірен. – К. : МАУП, 2007. – 360 с.
5. Світлична В.В. Психологія управління і конфліктологія / В.В. Світлична. – Х. : ХІВС УВС НБУ, 2014. – 54 с.
6. Сінгаєвський І.О. Управління конфліктами / І.О. Сінгаєвський, Т.А. Репіч. – К. : НУХТ, 2012. – 80 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Voloshyn O.F. Modeli ta metody pryjnjjattja rishen' / O.F. Voloshyn, S.O. Mashhenko. – 2-ge vyd., pererob. ta dopov. – К. : Vydavnycho-poligrafichnyj centr «Kyj'vs'kyj universytet», 2010. – 336 s.
2. Girnyk A.M. Osnovy konfliktologii' / A.M. Girnyk. – К. : Kyjevo-Mogyljans'ka akademija, 2010. – 222 s.
3. Dolyns'ka L.V. Psyhologija konfliktu / L.V. Dolyns'ka, L.P. Matjash-Zajac. – К. : Karavela, 2011. – 304 s.
4. Piren M.I. Konfliktologija / M.I. Piren. – К. : MAUP, 2007. – 360 s.
5. Svitlychna V.V. Psyhologija upravlinnja i konfliktologija / V.V. Svitlychna. – H. : HIBS UBS NBU, 2014. – 54 s.
6. Singajevs'kyj I.O. Upravlinnja konfliktamy / I.O. Singajevs'kyj, T.A. Repich. – К. : NUHT, 2012. – 80 s.

Received January 18, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 18, 2017

Роль системи переконань у житті особистості

Huliaieva A.S. The role of system of beliefs in a personality's life / A.S. Huliaieva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 31–40.

A.S. Huliaieva. The role of system of beliefs in a personality's life. As the title implies the article analyzes the personality's system of beliefs and its role in human life. The theoretical findings of systems of beliefs have been disclosed herein. There have been described the elements of which a person's system of beliefs consists. It is shown that the most stable beliefs are those inherent a person during the formation of his personality. It is reported that beliefs arise from the previously obtained experience. It is indicated that each person has his own system of beliefs. It is considered that the beliefs can be moral, scientific, religious and others. It is stressed that the system of beliefs can determine the individual features of self-regulation in crisis conditions.

The attention is paid to the person's usage of beliefs as the mechanism that gives an individual sense of the world around. The article gives a detailed analysis of the elements of system of beliefs which include: values, core beliefs, orientation, language, perspectives, instructions and prohibitions, ideological strategy. It is noted that due to the beliefs a person is able to explain the cause-and-effect relationships of various events. The attention is given to the fact that during the development of the individual the opinion may vary depending on the new experience. The article also mentions that with aging the same beliefs can change their value to humans.

The text gives information on the hierarchical pyramid to describe the experience of the personality. The article draws our attention to the prospects for research of personality's system of beliefs. It is noted that the results that will be obtained in these studies can be used by psychologists, teachers, employees of psychological services in order to identify and then correct the beliefs that adversely affect human self-regulation.

Key words: system of beliefs, basic beliefs, worldview, perception, self-regulation, values, experience, development, prospects.

А.С. Гуляєва. Роль системи переконань у житті особистості. Стаття присвячена аналізу системи переконань особистості та її ролі в житті людини. У даній роботі розкрито теоретичні результати дослідження

системи переконань. Описано елементи, з яких складається система переконань. Показано, що найбільш стійкими є переконання, закладені в людині у період формування її особистості. Висвітлено, що переконання виникають через отриманий досвід. Зазначено, що кожна людина має свою систему переконань. Розглянуто, що переконання можуть бути моральними, науковими, релігійними тощо. Зазначено, що система переконань може детермінувати особливості адаптації особистості в кризових умовах.

Акцентовано увагу на те, що особистість використовує переконання як механізм, який дає індивідуальний сенс оточуючому світу. Розглянуто елементи в системі переконань, до яких відносяться: цінності, основні переконання, орієнтація, мова, перспективи, інструкції та заборони, ідеологічна стратегія. Зазначено, що завдяки переконанням особистість здатна пояснити причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших подій. Акцентовано увагу на тому, що у процесі розвитку особистості переконання можуть змінюватися залежно від нового досвіду. Проаналізовано, що з віком одні й ті ж самі переконання можуть змінювати своє значення для людини.

Акцентовано також увагу на ієрархічній піраміді опису досвіду особистості. Висвітлено перспективи дослідження системи переконань. Зазначено, що результати, отримані в цих дослідженнях, можуть бути використані психологами, викладачами, співробітниками психологічних служб з метою виявлення і подальшої корекції переконань, що негативно впливають на саморегуляцію людини.

Ключові слова: система переконань, базові переконання, світогляд, сприйняття, саморегуляція, цінності, досвід, розвиток, перспективи.

А.С. Гуляева. Роль системы убеждений в жизни личности. Стаття посвящена анализу системы убеждений личности и ее роли в жизни человека. В данной работе раскрыты теоретические результаты исследования системы убеждений. Описаны элементы, из которых состоит система убеждений. Показано, что наиболее устойчивыми являются убеждения, заложенные в человеке в период формирования его личности. Освещено, что убеждения возникают из-за полученного ранее опыта. Указано, что каждый человек имеет свою систему убеждений. Рассмотрено, что убеждения могут быть моральными, научными, религиозными и др. Указано, что система убеждений может детерминировать особенности адаптации личности в кризисных условиях.

Акцентируется внимание на том, что личность использует убеждения как механизм, который дает индивидуальный смысл окружающему миру. Рассмотрены элементы в системе убеждений, к которым относятся: ценности, основные убеждения, ориентация, язык, перспективы, инструкции и запреты, идеологическая стратегия. Отмечено, что благодаря убеждениям личность способна объяснить причинно-следственные связи тех или иных событий. Акцентируется внимание на том, что в процессе развития личности убеждения могут меняться в зависимости

от нового опыта. Проанализировано, что с возрастом одни и те же убеждения могут менять своё значение для человека.

Акцентируется также внимание на иерархической пирамиде описания опыта личности. Освещены перспективы исследования системы убеждений. Отмечено, что результаты, полученные в этих исследованиях, могут быть использованы психологами, преподавателями, сотрудниками психологических служб с целью выявления и последующей коррекции убеждений, которые отрицательно влияют на саморегуляцию человека.

Ключевые слова: система убеждений, базовые убеждения, мировоззрение, восприятие, саморегуляция, ценности, опыт, развитие, перспективы.

Постановка проблеми. Вивчення психологічних особливостей системи переконань людини – одна з найактуальніших тем нашого часу. Для підтримки процесів саморегуляції в умовах швидких та постійних змін сьогоденного життя, людина повинна володіти навичками психологічної саморегуляції. Система переконань в даному випадку може бути чинником, що детермінує особливості адаптації особистості в кризових умовах. Особливості поведінки людини, її реакція і життєздатність будуть залежати від особистих якостей, ресурсів, адекватних і раціональних установок, схем і стратегій, які формуються в процесі розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «переконання» все частіше зустрічається в психологічній літературі в зв'язку з бурхливим розвитком когнітивних і когнітивно-поведінкових напрямків психотерапії. Вивченням переконань займалися А. Бек, А. Фрімен, Р. Бартлетт, Ж. Піаже, С. Епштейн, Р. Янофф-Бульман, Р. Ділтс.

Метою даної роботи є теоретичний розгляд питання ролі системи переконань у житті особистості.

Виклад основного матеріалу. Поняття «системи переконань» може бути досить заплутаним. Психологи, політичні вчені й антропологи, як правило, використовують цей термін в дуже різних сенсах. Переконання – це уявлення, знання, ідеї, що стали мотивами поведінки людини і визначають її ставлення до різних сфер дійсності; компоненти світогляду особистості [1, с. 364]. Найвісність переконань пов'язана з визнанням і безпосереднім переживанням їх істинності, а також із потребою реалізувати їх. Можна говорити про моральні, наукові, релігійні та інші переконання.

Переконання виникають через досвід. Досвіду потрібні попередні переконання і підстава бути інтегрованим з новим досвідом

для формування нових переконань в системі. В свою чергу наслідку потрібно сформулювати досвід, оскільки існуючим переконанням потрібні підстави. Саме особистий досвід породжує у людини певні почуття і переживання, ставлення до навколишнього. Найбільше значення мають уклад життя і традиції родини, характер взаємин з оточуючими, тобто відбувається закріплення базових переконань під впливом макро-, мезо- і мікрофакторів. Справжні переконання починають виникати в підлітковому і старшому шкільному віці [7, с. 26]. Це пов'язано з придбанням широких і глибоких знань, виникненням розвинених форм мислення, формуванням активної життєвої позиції і світогляду.

Тож, у кожного з нас формується своє власне унікальне ставлення до світу у відповідь на вплив з боку зовнішнього оточення. Система переконань – це взаємозв'язок між декількома переконаннями. Система переконань є поясненням, яким ми визначаємо наше особисте відчуття реальності. Кожна людина має свою систему переконань, і використовує її як механізм, який дає індивідуальний сенс світу навколо нас.

Переконання утворюються, найчастіше, в результаті цілеспрямованого пізнання світу, а також і в результаті некритичного засвоєння вже готових переконань, крім того вони можуть виникати під впливом різних механізмів психологічного захисту. В результаті прийняття на рівні розуму будь-яких понять, категорій, тверджень, положень в якості істини створюється система переконань особистості: узагальнення, ідеї, прийняті рішення про самого себе, свій характер, цінності, здібності, поведінку; про людей, взаємини з ними і про навколишній світ. Система переконань, в свою чергу, формує життєву парадигму, створює основу світогляду, що додає особистості впевненість в житті, утворює стрижень, який об'єднує погляд на світ, знання і оцінку дійсності [5, с. 248]. Переконання спрямовують поведінку і слугують основою вольових дій для досягнення життєвих цілей.

У дослідженнях становлення переконань Е. Чудновський пише про трикомпонентну структуру переконань, яка включає в себе: логічний аналіз окремих знань, думок, суджень (когнітивний компонент), переживання свого ставлення до даних знань, суджень, думок (емоційно-особистісний компонент), потреба надходити певним чином відповідно з переконанням (практично-дієвий компонент) [7, с. 24]. Інколи обмежуються двома компонентами: когнітивним і емоційним, вважаючи при цьому, що останній несе основне навантаження в структурі моральних переконань. Конструктивною є спроба розглянути обидва компо-

ненти в єдності і охарактеризувати переконання як переживання істинності певних знань, ідей тощо.

Х.Л. Усо-Доменек і Х. Несколарде-Селва виділяють наступні елементи в системі переконань [9, с. 125]:

1. Цінності. Побічно або явно система переконань визначає, що є хорошим або цінним. Цінності – це об'єкти, явища, їх власності, а також абстрактні ідеї, що втілюють в собі суспільні ідеали і виступають як еталони належного.

2. Основні переконання. Це найважливіші і базові переконання, які складають реальний зміст системи переконань і можуть приймати практично будь-яку форму. В рамках західної когнітивної психології використовується поняття «базові переконання» особистості, яке є схожим з поняттям «соціальна аксіома». Р. Янов-Бульман виділяє три основні категорії базових переконань: віра в прихильність світу і людей, переконання в тому, що світ сповнений сенсу і переконаність у цінності власного «Я». Вони складають ядро суб'єктивного світу особистості і забезпечують здорове почуття безпеки [8, с. 76].

3. Орієнтація. Орієнтації відображають ставлення суб'єкта до умов свого буття як результат свідомого, оціночного вибору життєво значущих предметів і об'єктів. Орієнтації тісно пов'язані з нормами поведінки, утворюючи тим самим сукупність і взаємообумовленість ціннісних орієнтацій і норм, що стосуються всіх проявів громадського життя, характерного для культури даного суспільства.

4. Мова. Мова створює логіку системи переконань – співвідносить одне переконання з іншим в межах однієї системи. Лінгвістично, це переконання про відповідність ($A = B$, «просити про допомогу = визнати себе слабким») або про причинно-наслідкові відносини ($A \Rightarrow B$ «якщо людина займається спортом \Rightarrow вона довше живе»).

5. Перспектива. Перспективою системи переконань або її когнітивною картою є сукупність концептуальних інструментів. Важливим в перспективі є ствердження системи переконань щодо інших об'єктів і явищ, наприклад до природи, соціальних заходів або до інших соціальних груп. Перспектива як опис соціального середовища є описом самої соціальної групи і місця кожної людини в ній. Вона пояснює не тільки самі предмети, а й їх існування з точки зору цінностей. Значення та ідентифікація надаються разом з когнітивними орієнтаціями.

6. Інструкції та заборони. Включають в себе альтернативні варіанти дій або рекомендацій, а також норми поведінки. Деон-

тичні норми представляють собою зв'язок між абстрактною ідеєю і конкретним застосуванням переконання – сукупність норм і правил поведінки індивідів, необхідних для функціонування суспільства.

7. Ідеологічна стратегія. Кожна система переконань містить пов'язані з нею переконання щодо засобів для досягнення ідеальних значень. Деякі такі переконання пов'язані з суб'єктивною правомірністю або доречністю, в той час як інші стосуються тільки безпосередньо ефективності досягнення. Зміна ідеологічної стратегії може спричинити собою зміни в системі переконань. Ідеологічна стратегія, як приналежність до структурної бази, що має низку розпоряджень, може суттєво впливати на умови і спосіб існування, тим самим змушуючи адаптуватися в умовах самої системи переконань.

Переконання допомагають пояснити причинно-наслідкові зв'язки. Причина та наслідок – це зручне пояснення, коли одна подія трапляється вслід за іншою без зволікання і відхилень. Чим далі відносно часу відбуваються між собою події, тим складніше стверджувати, що одне «викликало» інше, тому що безліч інших подій встигає трапитися між ними [10, с. 98].

Найбільш стійкими є переконання, закладені в людині у період формування її особистості. На жаль, поряд з корисними переконаннями, формуються і такі, що згодом можуть стати перешкодою для нормального існування людини в соціумі. Переконання мають великий вплив на поведінку людини. Якщо людина по-справжньому вірить, що вона може щось здійснити, то обов'язково це зробить [3, с. 15]. Але якщо вона переконана у неможливості цього, ніяких сил не достатньо, щоб переконати її у протилежному. Такі переконання, як «Вже занадто пізно», «Нічого не поробиш, тут я безсилий», «Я – жертва обставин», «Раз вже на мою долю випало, нікуди не дінешся», часто можуть бути «каменем спотикання», що не дозволяє людині повною мірою використовувати весь потенціал своїх природних ресурсів і несвідомої компетенції. Обмежуючі переконання заважають людині, створюють для неї відповідні кордони. Корисні ж, навпаки, допомагають максимально повно реалізувати власні можливості і прагнення. Але обмежуюче переконання чи ні, може вирішити тільки сама людина [4, с. 15]. Одне і те ж переконання для однієї людини може бути вельми мотивуючим і мобілізуючим, а для іншої обмежуваним. І навіть корисне переконання в одному віці може стати обмежуваним в іншому (і навпаки). Наші переконання можуть формувати, змінювати і навіть визначати

рівень наших розумових здібностей, стан здоров'я, соціальні зв'язки, творчі здібності і навіть ступінь особистого щастя і життєвого успіху.

Робота з переконаннями – одна з ключових і найцікавіших напрямків у розвитку НЛП. Величезну роботу в цьому напрямку зробив Роберт Ділтс [2, с. 84]. Його піраміда логічних рівнів дозволила створити ієрархічну і точнішу систему опису досвіду, яка дає можливість диференційовано підходити до оцінки ситуації та підбору методів інтервенції на кожному логічному рівні.

У своїй енциклопедії НЛП Роберт Ділтс вводить логічні рівні як відносини між елементами суб'єктивного досвіду. Сам термін «логічні рівні» в тому вигляді, як він застосовується в НЛП, був адаптований Робертом Ділтсом з робіт Грегорі Бейтсона в середині 80-х і відноситься до ієрархії рівнів процесів для особистості або групи. Функція кожного рівня полягає в організації, синтезі та впливі один на одного. При цьому, в залежності від положення кожного логічного рівня, взаємовплив відбувається з різним ступенем інтенсивності. Так, наприклад, зміни на верхньому рівні будуть неминуче викликати зміни на нижніх рівнях. У той час як зміни на нижніх рівнях не обов'язково викликають зміни на верхніх. При цьому слід зазначити, що формування кожного логічного рівня, в основному, відбувається знизу вгору.

1. Оточення. Що мене оточує? Ким і чим я себе оточую? Хто я як оточення для інших людей?

2. Поведінка. Що я найчастіше роблю в житті, які мої плани? Що я роблю або не роблю, що маю таке оточення?

3. Здібності. Що я вмю, що вмю найкраще, що я люблю робити? Які мої здібності дозволяють (або не дозволяють) мені робити (поведінка) так, щоб мати таке оточення?

4. Переконання та цінності. Чому та заради чого я так поступаю? Чим обґрунтовую причини своїх вчинків? В чому я маю бути переконаним, щоб мати ті здібності, що маю, які призводять до дій, що я роблю, які, в свою чергу призводять до того оточення, що я маю?

5. Ідентичність. Хто я? Ким я маю бути, щоб мати такі переконання, які надають мені здібності діяти так, щоб мати те оточення, яке я маю?

6. Особиста місія. Куди мені розвиватися? Ким я можу бути, розвиваючись? Яке моє призначення? Для чого я тут? Що є більше за мене?

Отже, коли людина відчуває якесь ускладнення, слід визначити, на якому рівні це ускладнення виникає. Це може бути пов'язано із зовнішнім контекстом, на першому рівні «оточення». Або причина в тому, що дана людина не володіє особливим типом поведінки – це другий рівень «поведінка». Або причина в тому, що вона не розробила підходящої стратегії або моделі світу, що дозволяють виробити цю поведінку – це третій рівень «здібності». Якщо в неї відсутнє переконання або є конфліктне переконання, що впливає на можливість вирішення ускладнення, то це четвертий рівень – «переконання та цінності». І нарешті, якщо причина ускладнення на п'ятому рівні «ідентичність», то це впливає на всі рівні одночасно. Піраміда логічних рівнів є дуже корисним інструментом в роботі з системою переконань. Вона допомагає визначити, на якому рівні знаходиться обмежуюче переконання, і, поставивши запитання з більш високого рівня, можна буде знайти вирішення важливих для людини задач.

Висновки. Переконання особистості щодо самої себе і своїх можливостей в навколишньому світі є незмінними і в значній мірі впливають на саморегулювання в кризових умовах. Є переконання, що служать ресурсом, і поряд з цим – переконання, що стримують цей процес. Виявлення переконань, які негативно і, навпаки позитивно впливають на процес саморегуляції особистості, і робота по їх зміні може стати важливим інструментом в роботі психологів, педагогів, соціальних працівників.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є виявлення переконань, які негативно впливають на процес адаптації в кризових умовах, і створення методики по їх зміні, яка може стати інструментом для саморегуляції особистості в кризових умовах оптимальним.

Список використаних джерел

1. Большой психологический словарь / Под ред. Б.Г. Мещерякова, акад. В.П. Зинченко. – М. : Прайм-ЕВРОЗНАК. 2003. – 654 с.
2. Дилтс Р.Д. Изменение убеждений с помощью НЛП / Р.Д. Дилтс; пер. с англ. В.П. Чурсина. – М. : Независимая фирма «Класс», 1997. – 192 с.
3. Карпущина А.М. Контроль и регуляция состояний человека как факторы повышения эффективности трудовой деятельности / А.М. Карпущина. – К. : Знание, 1985. – 20 с.
4. Корольчук М.С. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності / М.С. Корольчук //

- Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Педагогічні науки, Психологічні науки. – 2002. – № 2. – С. 15.
5. Лебедев В.И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологически замкнутых системах : Учебник / В.И. Лебедев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 431 с.
 6. Психологія А-Я. Словник-довідник / Пер. з англ. К.С. Ткаченко. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 564 с.
 7. Чудновский В.Э. Актуальные проблемы психологии становления убеждений / В.Э. Чудновский // Вопросы психологии. – № 3. – 1990. – С. 26.
 8. Janoff-Bulman R. **Shattered assumption: Towards a new psychology of trauma** / R. Janoff-Bulman. – New York : Free Press, 1992. – 145 p.
 9. Nescolarde-Selva J. Mathematic and semiotic theory of ideological systems / J. Nescolarde-Selva, J.L. Usó-Doménech. – Editorial LAP. Germany : Sarrebruck, 2012. – 324 p.
 10. Nescolarde-Selva J. Topological structures of complex belief systems / J. Nescolarde-Selva, J.L. Usó-Doménech. – **Complexity**, 2013. – 254 p.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bol'shoj psihologicheskij slovar' / Pod red. B.G. Meshherjakova, akad. V.P. Zinchenko. – М. : Prajm-EVROZNAK. – 2003. – 654 s.
2. Dilts R.D. Izmenenie ubezhdenij s pomoshh'ju NLP / R.D. Dilts; per. s angl. V.P. Chursina. – М. : Nezavisimaja firma «Klass», 1997. – 192 s.
3. Karpuhina A.M. Kontrol' i reguljacija sostojanij cheloveka kak faktory povyshenie jeffektivnosti trudovoj dejatel'nosti / A.M. Karpuhina. – К. : Znanie, 1985. – 20 s.
4. Korol'chuk M.S. Adaptacija ta i'i' znachennja v systemi psyhofiziologichnogo zabezpečennja dijal'nosti / M.S. Korol'chuk // Visnyk Kyi'vs'kogo mizhnarodnogo universytetu. Serija: Pedagogichni nauky, Psihologichni nauky. – 2002. – № 2. – S. 15.
5. Lebedev V.I. Jekstremal'naja psihologija. Psihicheskaja dejatel'nost' v tehničeskix i jekologičeskix zamknutyx sistemah: Učebnik / V.I. Lebedev. – М. : JuNITI-DANA, 2001. – 431 s.
6. Psihologija A-Ja. Slovnyk-dovidnyk / Per. z angl. K.S. Tkačenko. – М. : FAYR-PRESS, 2000. – 564 s.

7. Chudnovskij V. Je. Aktual'nye problemy psihologii stanovlenija ubezhdenij / V. Je. Chudnovskij // Voprosy psihologii. – № 3. – 1990. – S. 26.
8. Janoff-Bulman R. Shattered assumption: Towards a new psychology of trauma / R. Janoff-Bulman. – New York : Free Press, 1992. – 145 p.
9. Nescolarde-Selva J. Mathematic and semiotic theory of ideological systems / J. Nescolarde-Selva, J.L. Usó-Doménech. – Editorial LAP. Germany : Sarrebruck, 2012. – 324 p.
10. Nescolarde-Selva J. Topological structures of complex belief systems / J. Nescolarde-Selva, J.L. Usó-Doménech. – Complexity, 2013. – 254 p.

Received January 17, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 18, 2017

УДК 159.922

I. А. Гуляс

inesa.gulyas@mail.ru

Я. В. Чаплак

yan.chaplak@gmail.com

Г. В. Чуйко

galka.chuyko2244@yandex.ua

Ціннісний аспект життєвого шляху особистості

Hulias I.A. Value aspect of the personality's life path / I.A. Hulias, Y.V. Chaplak, H.V. Chuiko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 40–54.

I.A. Hulias, Y.V. Chaplak, H.V. Chuiko. Value aspect of the personality's life path. One of the important and fundamental problems in psycho-

I.A. Hulias – the scientific contribution of the co-author is 40%,

Y.V. Chaplak – the scientific contribution of the co-author is 30%,

H.V. Chuiko – the scientific contribution of the co-author is 30%.

logy – the problem of the personality's life path, place and role of the existential values is studied in this article.

The understanding of the phenomenon of life path of a personality by different psychologists, both domestic and foreign is analyzed.

The peculiarities of life path and existential values of students – future psychologists were empirically investigated.

It is concluded, that the life path of personality is a temporal and spatial continuity of all events, their participants, all the circumstances which were, are and will be in a person's life, but not only «significant» from the point of view of person or his/her environment. This is the «story» of life, its detailed plot where a man is the main but not the only hero. Existential values are something, that is extremely important for human life, that he/she appreciates most of all, something to strive for, what determines the direction of the way of life of the personality.

It's investigated, that the life path of students is meaningful in general, although they are not too satisfied with the present life situation, looking for the source of the meaning of life in the past, content with the previous self-realization and its direction, or in the future – hoping for the realization of new goals of life. Most people under study adequately perceive and comprehend the value aspect of life and the world, basing on their own existential values and comprehension of their decisions and actions; their life is filled with meaning; they feel the need and value of self-development for achieving success, they form a complete system of self-development; the part of the investigated people don't have such system; they prefer the existential values of spiritual satisfaction, saving of individuality and material prosperity as a condition of life well-being.

Key words: life path, existential values, self-development, life style, life meaning, life script, project of life, self-fulfillment, existence.

І.А. Гуляс, Я.В. Чаплак, Г.В. Чуйко. Ціннісний аспект життєвого шляху особистості. У статті досліджується актуальна і одна з фундаментальних проблем психології – життєвого шляху особистості та місця і ролі у ньому екзистенційних цінностей.

Проаналізовано розуміння феномену життєвого шляху особистості як вітчизняними, так і зарубіжними психологами.

Емпірично досліджено особливості життєвого шляху та екзистенційних цінностей студентів – майбутніх психологів.

Зроблено висновок, що життєвий шлях особистості – це часова і просторова послідовність усіх подій, їх учасники, всі обставини, які були, є і будуть у житті людини, а не виключно «значимі», з погляду самої особистості чи її оточення, це саме «історія» життя, його детальний сюжет, в якому людина – головний, але не єдиний герой; екзистенційні цінності – це те, що має надважливе значення для життя людини, чим вона дорожить понад усе, до чого прагне, що визначає напрямок життєвого шляху особистості

Виявлено, що життєвий шлях студентів в цілому є осмисленим, хоча вони не надто задоволені теперішньою життєвою ситуацією, шу-

каючи джерело сенсу життя або в минулому, задовольняючись попередньою самореалізацією та її напрямком, або в майбутньому сподіваючись на реалізацію нових життєвих цілей. Більшість досліджуваних адекватно сприймають і осмислюють ціннісний аспект життя та світу, базуючись на власних екзистенційних цінностях і усвідомленні своїх рішень і дій, їх життя наповнене сенсом; відчують потребу і цінність саморозвитку задля досягнення успіху, формують цілісну систему саморозвитку, в частині досліджуваних така система відсутня; віддають перевагу екзистенційним цінностям духовного задоволення, збереження індивідуальності та матеріального достатку як умови життєвого благополуччя.

Ключові слова: життєвий шлях, екзистенційні цінності, саморозвиток, життєвий стиль, сенс життя, сценарій життя, самоздійснення, екзистенція.

І.А. Гуляс, Я.В. Чаплак, Г.В. Чуйко. Ценностный аспект жизненного пути личности. В статье исследуется актуальная и одна из фундаментальных проблем психологии – жизненного пути личности, места и роли в нём экзистенциальных ценностей.

Проанализировано понимание феномена жизненного пути личности как отечественными, так и зарубежными психологами.

Эмпирически исследованы особенности жизненного пути и экзистенциальных ценностей студентов – будущих психологов.

Сделан вывод, что жизненный путь личности – это временная и пространственная последовательность всех событий, их участники, все обстоятельства, которые были, есть и будут в жизни человека, а не исключительно «значимые», с точки зрения самой личности или её окружения; это именно «история» жизни, её подробный сюжет, в котором человек – главный, но не единственный герой; экзистенциальные ценности – это то, что имеет сверхважное значение для жизни человека, чем она дорожит более всего, к чему стремится, что определяет направление жизненного пути личности.

Выявлено, что жизненный путь студентов в целом является осмысленным, хотя они не слишком довольны сложившейся жизненной ситуацией, ища источник смысла жизни или в прошлом, довольствуясь предварительной самореализацией и её направлением, или в будущем – надеясь на реализацию новых жизненных целей. Большинство исследуемых адекватно воспринимают и осмысливают ценностный аспект жизни и мира, основываясь на собственных экзистенциальных ценностях и осознании своих решений и действий, их жизнь наполнена смыслом; они испытывают потребность и ценность саморазвития для достижения успеха, формируют целостную систему саморазвития; у части исследуемых такая система отсутствует; предпочитают экзистенциальные ценности духовного удовлетворения, сохранения индивидуальности и материального достатка как условия жизненного благополучия.

Ключевые слова: жизненный путь, экзистенциальные ценности, саморазвитие, жизненный стиль, смысл жизни, сценарий жизни, самоосуществление, экзистенция.

Постановка проблеми. Багатослівно доводить будь-кому, що мати певні плани на власне життя, самому творити його і керувати ним, не боячись взяти на себе відповідальність за прийняття рішень і екзистенційні вибори, важливо для життєтворення особистості, напевно, зайве. Очевидно, перші життєві плани у людини з'являються ще в дитячому віці, проте дехто проектує свій життєвий шлях у цілому, але в загальних рисах, інші дуже детально, навіть у просторово-часовому вимірі, але саме ця ретельність заважає їм охопити увесь майбутній життєвий шлях, їх життєві плани-мрії поширюються лише на відносно близьке майбутнє. Надалі у майже казкові життєві плани і проекти вміщується сувора реальність: інші люди з власними життєвими планами, ситуації й обставини. Так поступово утворюється реальний життєвий шлях особистості зі своїми цілями, цінностями та сенсом, проблема дослідження якого продовжує залишатися найбільш важливою і фундаментальною в психологічній науці.

Аналіз досліджень і публікацій. У психології досить давно сформувався гуманістично орієнтований підхід до розуміння унікальності та неповторності кожної особистості та її життєвого шляху. Зокрема, до аналізу феномену життєвого шляху особистості зверталися Ш.Бюлер, Б.Г. Ананьев, С.Л. Рубінштейн, А.Адлер, Ж.-П. Сартр, Дж.Бьюдженталь, Е.Берн, К.О. Абульханова-Славська, О.О. Кронік, Є.І. Головаха, В.Г.Панок, С.Д. Максименко, Н.А. Логінова, К.В. Карпінський, А.М.Одинцова й ін.

Мета статті – дослідити розуміння поняття життєвого шляху в психології та місце в ньому екзистенційних цінностей.

Виклад основного матеріалу. Серед вітчизняних психологів, які одними з перших звернулися до вивчення життєвого шляху особистості, традиційно називають Б.Г. Ананьева з його визначенням життєвого шляху як «історії розвитку» людини у певному соціумі та С.Л. Рубінштейна, який стверджував, що людина саме тому вважається особистістю, що має власну індивідуальну історію, під час якої трапляються «події», які стають «вузловими моментами і поворотними етапами життєвого шляху індивіда, коли з прийняттям того чи іншого рішення на більш чи менш тривалий період визначається життєвий шлях людини» [7, с. 641]. На думку С.Л. Рубінштейна, життєвий шлях необхідно розглядати як ціле, хоча щохвилини людина втягнута в окремі

ситуації, пов'язані з окремими людьми, здійснює окремі вчинки [5].

Проте поняття «життєвий шлях» стало популярним у науці завдяки його аналізу Ш.Бюлер «як психологічної проблеми». Центральне місце в концепції життєвого шляху особистості Бюлер займає ідея інтенційності, яка, будучи функціональним ядром особистості (самістю), бере участь у її життєвих виборах задля досягнення життєвої мети, яка полягає у наданні життю сенсу та створенні цінностей, причому людина «за своєю природою початково спрямована на творення і на цінності» [3]. Підсумком життєвого шляху є самоздійснення особистості як наслідок її самовизначення завдяки усвідомленню свого покликання, що передбачає постановку чітких цілей життя, творчість і творення, реалізацію екзистенційних цілей і цінностей. На думку Ш.Бюлер, часто лише один раз у житті, наприкінці, людина здатна усвідомлювати глибинну суть своїх попередніх очікувань і оцінити, наскільки вони виповнилися [3, с. 73].

А.Адлер вважає, що «людина створює життєвий план, який організує її життя у певний життєвий стиль» як унікальний спосіб досягнення особистістю своїх цілей і засоби, що дозволяють адаптуватися до дійсності, який «реалізується у стосунках зі світом» [8, с. 126]. Причому відбувається це ще до завершення п'ятирічного віку, коли особистість «кристалізується» і розкривається значення, яке вона надає життю, його мета і спосіб її досягнення. На думку Адлера, людина змінюється відповідно до зміни розуміння життя і з постановкою нових цілей [8, с. 127], здійснюючи екзистенційні вибори, прагнучи досягти переваги чи досконалості, стати цінною і значимою особистістю так, щоб відчуття людиною своєї цінності не зменшувалося [8, с. 142].

На думку Г.Олпорта, людина відповідальна за планування свого життєвого шляху. Центром особистості є пропріум, який не тільки позначає типи поведінки і характеристики, які людина вважає власними і важливими для свого життя, але й містить цінності та переконання особистості, що з розвитком пропріуму будуть визначати майбутні цілі та поведінку «по-справжньому унікального індивіда» [8, с. 825] цілком реалістично й усвідомлено. Проте Олпорт зазначає, що життєві цілі особистості можуть стати недосяжними через постійне прагнення людини до все нових цілей.

Згідно Р.Мея, «простір життя людини» [10, с. 216] обмежений її долею як структурою з обмежень і здібностей, які є «да-

ними» нашого життя. Рушієм поведінки людини виявляється її екзистенційна тривога через страх перед майбутнім і непередбачуваним небуттям. Тривога – це відчуття загрози, спрямованої на важливі для людини і її існування цінності; через перешкоди на шляху реалізації своїх планів і можливостей, це «трепет перед змінами» [8, с. 853], що відбуваються у житті, у тому числі пов'язані з необхідністю відмови від колишніх цінностей.

Свобода, як основний принцип і умова життя людини, за Меєм, – це готовність до змін і вміння пам'ятати про кілька можливостей (мати плани, навіть не передбачаючи дати їх реалізації). Екзистенційна свобода – це свобода знати про свою долю та діяти відповідно до власного вибору [10, с. 216]. Проте свобода і за таких жорстких умов невіддільна від відповідальності людини за те, якою вона є і якою стане, за побудову свого майбутнього.

За В.Франклом, свобода і відповідальність – дві сторони життєвих виборів людини, яка вільна взяти відповідальність за «мужнє прийняття» своєї долі, життя і свободу змінюватися. Людина постійно вирішує, чим вона буде в наступний момент. Прагнення до усвідомлення сенсу життя є вродженим і ведучою силою розвитку особистості [3, с.180], оскільки людині, щоб жити і діяти, потрібно вірити у сенс своїх вчинків. Сенс реалізується через екзистенційні цінності, серед яких Франкл зосереджується на цінностях творчості, переживання та ставлення до умов і ситуацій життя, які людина не владна змінити. Однак будь-яке людське життя, як стверджував Франкл, є осмисленим завдяки прихильності до трансцендентних цінностей.

На думку Е.Берна, сценарій – це життєвий план [2, с. 174], що визначає долю людини, зазвичай охоплюючи все її життя. Це те, що «людина ще в дитинстві планує здійснювати у майбутньому. А життєвий шлях – те, що відбувається в дійсності» [2, с. 192]. Сценарій – це певний спосіб структурування людиною часу свого життя від народження до смерті, це «програма поступального розвитку, вироблена в ранньому дитинстві під впливом батьків, що визначає поведінку індивіда у важливих аспектах його життя» [2, с. 371].

Плани життя, створені в дитинстві на основі улюбленої історії (міфу чи казки (тобто традиційного сюжету)), можуть зберігатися дуже тривалий час, беручи гору над здоровим глуздом, поки людина не скористається антисценарієм, щоб звільнитися від сімейних інструкцій і дозволів і стати внутрішньо вільною. На думку Е.Берна, «антисценарій багато в чому визначає життєвий стиль особистості, а сценарій – керує її долею» [2, с. 237].

Сценарне шоу має тривати, поки людина не вирішить стати собою, жити власним життям, вибирати та вирішувати сама.

Згідно Ж.-П. Сартра, людина проектує себе у майбутнє. Життєвий «проект» унікальний і з'являється у ранньому дитинстві як рішення і вибір людини, якою вона хоче стати. І кожен проект – це вибір і відповідальність, бо людина не задана першопочатково – вона те, що сама із себе зробила [10]. Людина – безперервний проект, безперервне творення себе, заперечення того, що є на даний момент. І проект – це водночас свобода існування людини і свобода вибору.

Поняття Сартра «життєвий проект» близьке, на перший погляд, до Бернівського поняття «життєвий сценарій». Зрештою, два сценарії, на думку їх авторів, виникають у ранньому дитинстві. Початковий проект лежить в основі всіх інших рішень і виборів, які здійснюються людиною протягом її життя. Це рішення суб'єкта про те, як він буде писати власну історію життя.

Проте, «проект» Сартра (на відміну від сценарію) ніколи не є остаточним, «людина постійно проектує себе в те, чим вона не є, і постійно заперечує те, чим вона є» [10, с. 133]; людина – це задум, який, початково нічого собою не являючи, спрямований у майбутнє і проектує себе в нього, «власний спосіб буття людини» у світі речей. І саме тому, на думку Сартра, людина відповідальна за те, якою вона є, за своє буття. Майбутнє представляється людині Сартра множиною можливостей, тому вона постійно знаходиться в ситуації вибору, як можливості, так і ставлення до неї. Людина існує лише настільки, наскільки здійснює себе [10, с. 116].

І очевидно, «проекти» більш унікальні, ніж «сценарії», навіть з огляду на те, що людина проектує не лише себе, але й через себе – інших.

Сценарій, по суті, діє майже невідворотно, навіть незалежно від зовнішніх обставин, оскільки несвідомо людина обирає (по-трапляє) ті ситуації, що узгоджуються з її життєвим сценарієм. Життєвий проект передбачає цілковите усвідомлення, оскільки пов'язаний з постановкою і реалізацією усе нових цілей-цінностей, без цього неможливо ні зрозуміти, що минулі цілі досягнуті, ні визначити ту цінність, що стане новою, майбутньою метою людини.

На думку К.О. Абульханової-Славської, фундаментальним поняттям якої у дослідженні життєвого шляху особистості стає поняття життєвої стратегії, основним внутрішнім критерієм особистості у реалізації її життєвої програми стає активність, яка

набуває різної спрямованості у зв'язку з орієнтацією на конкретні досягнення чи високі духовні цінності [1].

Стратегічний план життя – своєрідна форма активного усвідомлення та конструктивної організації майбутнього, він наповнений індивідуальним особистісним змістом – тим, як особистість хоче виразити себе, від чого вберегти, у чому знайти. Стратегія життя, яка початково виникає як замисел життя, його ідеальний план, згідно К.О. Абульханової-Славської, визначається: 1) вибором основної для людини спрямованості, способу життя, з'ясуванням його головних цілей, етапів їх досягнення і супідрядність цих етапів. Реалізація життєвого плану стикається як з обставинами, які сприяють його виконанню, так і з тими, що суперечать йому; 2) розв'язанням протиріч, виявленням шляхів і умов самореалізації власним способом, відповідним життєвим якостям особистості, задля реалізації своїх життєвих цілей і планів; 3) творенням цінності свого життя як захоплення та задоволення від нових пошуків у житті, що визначаються самою людиною. Цікавою є думка вченої, що зовні звичайне життя насправді цікаве і захопливе через постійний важкий пошук і радість відкриття людиною чогось нового і що здатність особистості регулювати й організувати свій життєвий шлях як цілісний, підпорядкований її цілям і цінностям є справжньою оптимальною якістю суб'єкта життя [1].

За В.Е. Чудновським, знаходження сенсу (як мети життя і найважливішої для людини цінності) дозволяє людині сприймати життя як цілісний «життєвий простір особистості» [9].

В.Г. Панок, доводячи важливість категорії життєвого шляху для прикладної психології, дає три досить різні визначення феномену життєвого шляху особистості, серед яких ми віддаємо перевагу метафорично досконалому: «життєвий шлях – це унікальна, своєрідна драма буття особистості, кожен акт якої є результатом зіткнення безлічі індивідуально-неповторних характеристик і життєвих обставин, соціальних і природних умов існування. Життєвий шлях органічно поєднує біологічне й історичне, соціальне й індивідуальне. Це поєднання відбувається в особистості, у її активності, вчинкові» [6].

К.В. Карпінський, розглядаючи розуміння поняття життєвого шляху різними вченими, підсумовує, що «з позицій психології людського буття», життєвий шлях розуміється «як траєкторія руху людини по життєвому світу», зазначаючи, що життєвий шлях «необхідно розглядати у наступності зв'язку вчинків і справ особистості: лінія, що веде від того, чим людина

була на одному етапі, до того, чим вона буде на наступному, проходить через те, що вона зробила» [4].

На нашу думку, визначення поняття «життєвого шляху» залежить як від галузі та напряму науки, яку представляє автор (де використовується термін), так і від особистості самого автора, його преференцій. Крім того, якщо зарубіжна психологія як складову життєвого шляху частіше схильна виділяти ситуацію, російська – значиму для особистості подію, то українська – вчинок. Спільним для цих понять є те, що вчинки, ситуації та події мають хронологічний і психологічний час існування. Перший пов'язує їх з відповідним часовим інтервалом у житті, другий – зі значимістю (впливом події) для людини. Так вплив подій (вчинку), які у реальному часовому вимірі тривали лише мить і навіть пройшли повз увагу людини, може тривати все життя.

Для досягнення мети роботи нами проводилося емпіричне дослідження, вибірку в якому склали студенти-старшокурсники, майбутні психологи ($n = 30$). Студентський вік – це період життя, коли оптимальним є співвідношення здатності людини до тверезого осмислення своїх цілей і цінностей, можливостей і перспектив, з одного боку, та енергетичних можливостей людини втілити це у життя, з іншого. У дослідженні застосовувався комплекс методик: тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва, шкала екзистенції (А.Ленгле, К.Орглер), морфологічний тест життєвих цінностей МТЖЦ В.Ф. Сопова, Л.В. Карпушина, тест «Діагностика реалізації потреб у саморозвитку», опитувальник РСК Д.Роттера.

Аналіз результатів виявив:

- згідно загального показника методики СЖО, усі опитані вважають своє життя осмисленим (середня – 146 балів), причому високий рівень цього показника у вибірці є домінуючим (у 93,33 %); джерело знаходження життєвого сенсу студенти частіше бачать у минулому, будучи задоволеними результатами самореалізації на даний момент (у 46,67 % опитаних – високий, у 46,67 % – середній рівень показника); пошук цілі в житті (орієнтація на пошук мети і сенсу життя у майбутньому) дещо менш значимі для опитаних (у більшості, 70 %, – середній рівень показника); в теперішньому (насиченості життя) «джерело» життєвого сенсу помічають ще менше студентів, тобто більшість майбутніх психологів, «віднайшовши» сенс і відповідні йому цінності у більш ранньому віці, слідує поставленій меті, і ступінь її реалізації опитаних задовольняє, очевидно, мета у кожного настільки важлива, що постановка нової – не на часі. Мінімум

показників низького рівня за методикою свідчить про в цілому осмислене життя опитаних, однак орієнтуються вони більше на минуле, з великою обережністю докладаючи зусилля в теперішньому і сподіваючись на результат (потенційно можливий) у майбутньому. Вочевидь, часова перспектива опитаними сприймається як обмежена через соціальну нестабільність життєвої ситуації (чи можна (чи варто?) ставити далекі (майбутні) цілі, (чи є сенс), не сподіваючись, що вони можуть бути досягнуті?), через що вони переважно живуть минулим, задовольняючись досягнутим, життя сприймають не як наповнене глибоким сенсом, емоційно насичене, а як закономірність, а майбутнє – як те, чому надає значення минуле. Опитані відчувають більше задоволення тим, що було, ніж сподіваються на те, що буде;

- при цьому показник локусу контролю – життя переважає показник локусу контролю – Я (середні – 32,8 та 22 балів). Третина (36,67 %) студентів упевнені, що саме вони, будучи господарями свого життя, здійснюють вибір того, яким воно має бути, які цілі переслідувати і яким сенсом володіти, решта опитаних схильні до думки, що не завжди здатні контролювати події свого життя. Більшість досліджуваних (63,33 %) сподіваються на свою здатність впливати на плин власного життя, ще 30 % студентів вважають, що можуть контролювати життєві події, приймати і виконувати свої рішення, решта – переконані, що ніщо в житті не піддається контролю, тому й не варто загадувати на майбутнє;

- оцінка опитаними свого життя, його осмисленості й екзистенційної наповненості показує, що, порівняно з іншими показниками, у вибірці менше проявляється самодистанціювання (у 33,33 % – низький рівень показника), тобто ці студенти не мають внутрішнього вільного простору і не здатні поглянути на себе зі сторони, замкнуті на своїх переживаннях і проблемах (нездатні до оцінки й осмислення своєї поведінки), проте решта досліджуваних можуть адекватно розуміти ситуацію, дистанціювавшись від себе, виходити з афективного полону, не втрачаючи здатності сприймати себе; у меншій кількості досліджуваних (20 % за показником самотрансценденції та 16,67 % – за показником свободи і відповідальності) – низькі результати, тобто ці опитані емоційно необов'язкові, не переживають екзистенційні цінності як власні; нездатні (не відчувають свободи) зважитися на персональні рішення та дії; необов'язкові у їх виконанні, у них відсутнє відчуття включеності у життя і його цінності; проте більшість студентів здатні до емоційно-ціннісного сприйняття світу і життя, легко знаходять осмислені причини для дії і прийняття

рішень; обов'язкові та добросовісні, намагаються реалізувати рішення, що базуються на розумінні власних цінностей. Крім того, більшість досліджуваних відкрито сприймають світ і себе, здатні до адекватної їх оцінки і осмислення; причому переважає саме глибокий емоційний компонент: співчуття і співпереживання при браку самодисципліни; вони достатньо включені у життя, здатні орієнтуватися у світі, приймати рішення на краще для себе і світу, з усвідомленням обов'язку щодо них;

- цікаво, що при явному переважанні середніх показників за даною методикою по вибірці загальний показник наповненості сенсом життя особистості у більшості досліджуваних виявляється на високому рівні прояву (у 86,67 %), отже, вони здатні справлятися з проблемами і вимогами власними та світу, орієнтуючись на власні цінності, розуміння й осмислення життя, переживають відчуття «екзистенційної виповненості», обов'язкові та відкриті, готові до дії, адекватно формують спосіб життя. Персональні передумови (Р) екзистенційної виповненості, те, наскільки відкрита людина у сприйнятті себе та світу, в 83,33 % опитаних проявляються у середньому, у 16,57 % опитаних базові персональні здібності закриті й не використовуються. Екзистенційна виповненість (Е) відповідно до обставин, що склалися, у більшості опитаних (80 %) проявляється на середньому рівні, що є свідченням їх здатності орієнтуватися у світі, конструктивно ставитися до нього, приймати адекватні рішення та втілювати їх у життя; решті студентів (20 %) важко приймати відповідальні рішення, вони чутливі до перешкод у їх здійсненні; причому досліджувані поділилися майже порівну в переважанні одного з показників Р чи Е, тобто частина студентів більш емоційні і відкриті у прийнятті себе, але мають проблеми у здійсненні власного життя, тоді як інші, навпаки, сильніші в адаптації до життя;

- у більшості опитаних (у 76,67 %) діагностовано високий рівень потреби у саморозвитку (роботи над собою задля самовдосконалення), постановці та реалізації цілей для досягнення успіху. У решті, 23,33 %, сформована система саморозвитку (який розуміється за Г.Олпортом, як творення себе, індивідуального стилю життя, становлення зрілою особистістю) відсутня;

- згідно середніх, опитані віддають перевагу життєвим цінностям духовного задоволення (перевага духовних потреб, етичних норм поведінки і діяльності; прагнення робити те, що цікаво і що дає внутрішнє задоволення), збереження індивідуальності (головне для такої людини – зберегти власну автентичність, своєрідність, не піддаватися впливам) (середні – по 43 бали) та

матеріального благополуччя (переконання, що матеріальний достаток – головна умова життєвого благополуччя, яке впливає на власну значимість і самооцінку) (42 бали); дещо менш важливими для студентів виявляються цінності саморозвитку (прагнення до пізнання, самовдосконалення і реалізації усіх потенційних можливостей, обов'язковість і компетентність) (41,4 бали). Значимо також, що у вибірці прагматичну спрямованість цінностей (у 10 % студентів – високий, у 76,67 % – середній рівень прояву) дещо переважають гуманістичні цінності (високий рівень показника – у 23,33 % опитаних, середній – у 60 %);

- цінності досліджуваних реалізуються в різних сферах життя, проте, згідно середніх, опитані віддають перевагу сфері освіти (середня – 60 балів) і професії (59 балів), хоча частина студентів (30 %) мають високі показники за сферою захоплень;

- половина досліджуваної вибірки схильна до інтернального локусу контролю в поведінці та діяльності, в інших – це залежить від ситуації, найчастіше інтернальність опитані проявляють у сфері досягнень (високі показники – у 56,67 % опитаних), у невдачах (у 33,33 %) і професійній (у 43,33 %); у сферах міжособистісних стосунків, сімейних відносин і ставлення до здоров'я – частіше проявляється екстернальність.

Результати кореляційного аналізу дозволяють зробити такі основні висновки:

- досліджувані, життя яких є екзистенційно насиченим і осмисленим, прагнуть подальшого саморозвитку ($r = 0,39$); самовдосконалення заради досягнення життєвого успіху, автентичності життя, що базується на індивідуальних екзистенційних цінностях ($r = 47$), відчутті екзистенційної насиченості життя ($r = 0,45$) та локусі контролю – Я ($r = 0,43$) – свободі вибору будувати власне життя за своїм баченням;

- виникнення відчуття екзистенційної виповненості життя у студентів, які віддають перевагу цінностям досягнення чітких і реальних цілей у житті за наявності можливості зовнішнього сприяння ($r = - 0,41$), суспільного схвалення чи поваги значимими людьми ($r = - 0,45$), намагаючись реалізувати ці цінності у сфері захоплень ($r = - 0,36$), сім'ї ($r = - 0,37$) та фізичної активності ($r = - 0,36$), є проблематичним;

- життєві цінності опитаних можуть в достатній мірі реалізуватися в усіх можливих життєвих сферах діяльності з різним ступенем успішності;

- інтернальність у досягненнях пов'язана з емоційною відкритістю для себе і світу ($r = 0,37$) та здатністю до самотранс-

ценденції – переживання цінності й екзистенційної значимості подій ($r = 0,39$); екстернальність – з матеріальними цінностями ($r = -0,54$), сферами освіти ($r = -0,41$), сімейною ($r = -0,42$) та суспільною ($r = -0,41$);

- складові інтернальності особистості виявляють негативну кореляцію з багатьма життєвими цінностями (матеріальними, креативними, досягнень, соціальних контактів, престижу та саморозвитку) та такими сферами їх застосування, як освіти, сім'ї, суспільною та захоплень, тобто, результат і відповідальність за спроби особистості реалізувати цінності у цих сферах покладається на зовнішні фактори.

Висновки. Життєвий шлях особистості – це часова і просторова послідовність усіх подій, їх учасники, всі обставини (зовнішні та внутрішні), які були, є і будуть у житті людини, а не виключно «значимі» з погляду самої особистості чи її оточення, це саме «історія» життя, його детальна фабула, в якій людина головний, але не єдиний герой. Екзистенційні цінності – це те, що має надважливе значення для життя людини, чим вона дорожить понад усе, до чого прагне, що визначає напрямок життєвого шляху особистості.

Життєвий шлях студентів на досліджуваному етапі в цілому є осмисленим, хоча вони не надто задоволені теперішньою життєвою ситуацією, шукаючи джерело сенсу життя або в минулому, задовольняючись попередньою самореалізацією та її напрямком, або в майбутньому – сподіваючись на реалізацію нових життєвих цілей.

Опитаним властива більша переконаність у можливості контролювати власне життя, втілюючи прийняті рішення, ніж у своїй здатності здійснювати вільний вибір життєвих планів відповідно до своїх уявлень про життєві цілі та сенс.

Студенти рідше здатні безсторонньо оцінити себе, осмислити свої дії, не відчують свободи приймати відповідальні рішення, тим паче виконувати їх; проте більшість з них адекватно сприймають і осмислюють ціннісний аспект життя та світу, базуючись на власних екзистенційних цінностях і усвідомленні своїх рішень і дій, тобто студенти включені у життя, частково – достатньо відкриті для сприйняття себе і світу, частково – для здійснення власного життєвого шляху, їх життя наповнене сенсом.

Більшість відчують потребу і цінність саморозвитку задля досягнення успіху, формують цілісну систему саморозвитку, в частини досліджуваних така система відсутня.

Опитані студенти віддають перевагу екзистенційним цінностям духовного задоволення, збереження індивідуальності та матеріального достатку як умови життєвого благополуччя; їх прагматичні та гуманістично орієнтовані цінності врівноважуються за значенням.

Відповідальність за свої досягнення, невдачі та професійні стосунки досліджувані беруть на себе, тоді як у решті життєвих сфер студенти схильні перекласти її на оточення. *Перспективу* подальших досліджень вбачаємо у вивченні означеного феномена в представників інших вікових категорій – середньої і пізньої зрілості.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 2004. – 299 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – Екатеринбург : ЛИТУР, 2002. – 576 с.
3. Дмитренко А.К. Основы гуманістичної психології: Навчально-методичний посібник / А.К. Дмитренко, Г.В. Чуйко. – Чернівці : Рута, 2002. – 268 с.
4. Карпинский К.В. Психология жизненного пути личности : Учеб. пособие / К.В. Карпинский. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 167 с.
5. Одинцова А.Н. Аспекты проблемы жизненного пути личности / А.Н. Одинцова // Актуальные проблемы психологии развития личности : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. – Гродно : ГрГУ, 2013. – С.167–172.
6. Панок В.Г. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології / В.Г. Панок // Науковий вісник МДУ імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. – Психологічні науки. – Т 2. – Вип. 2.12(103). – 2014. – С.146–151.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2008. – 712 с. – (Серия «Мастера психологии»).
8. Фрейдджер Р. Личность : теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейдджер, Дж. Фейдимен. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с.
9. Чудновский В.Э. Смысл жизни и судьба человека / В.Э. Чудновский // Общественные науки и современность. Культура. – 1998. – № 1. – С.175–183.

10. Чуйко Г.В. Екзистенційна психологія : Навчальний посібник / Г.В. Чуйко, І.А. Гуляс, Т.А. Колтунович. – Чернівці : Прут, 2009. – 308 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Strategija zhizni / K.A. Abul'hanova-Slavskaja. – M. : Mysl', 2004. – 299 s.
2. Bern Je. Igry, v kotorye igrajut ljudi. Psihologija chelovecheskih vzaimootnoshenij; Ljudi, kotorye igrajut v igry. Psihologija chelovecheskoj sud'by / Je. Bern. – Ekaterinburg: LITUR, 2002. – 576 s.
3. Dmytrenko A.K. Osnovy gumanistychnoi' psihologii': Navchal'no-metodychnyj posibnyk / A.K. Dmytrenko, G.V. Chujko. – Chernivci: Ruta, 2002. – 268 s.
4. Karpinskij K.V. Psihologija zhiznennogo puti lichnosti: Ucheb. posobie / K.V. Karpinskij. – Grodno: GrGU, 2002. – 167 s.
5. Odincova A.N. Aspekty problemy zhiznennogo puti lichnosti / A N. Odincova // Aktual'nye problemy psihologii razvitija lichnosti : sb. materialov Mezhdunar. nauch.-praktich. konf. – Grodno : GrGU, 2013 – S.167–172.
6. Panok V.G. Zhyttjevyj shljah osobystosti jak kategorija prykladnoi' psihologii' / V.G. Panok // Naukovyj visnyk MDU imeni V.O. Suhomlyns'kogo: zbirnyk naukovyh prac'. – Psihologichni nauky. – T 2. – Vyp.2.12(103). – 2014. – S.146–151.
7. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshhej psihologii / S. L. Rubinsh-tejn. – SPb.: Piter, 2008. – 712 s. – (Serija «Mastera psihologii»).
8. Frejdzher R. Lichnost': teorii, uprazhnenija, jeksperimenty / R. Frejdzher, Dzh. Fejdimen. – SPb. : Prajm-EVROZNAK, 2002. – 864 s.
9. Chudnovskij V.Je. Smysl zhizni i sud'ba cheloveka / V.Je. Chudnovskij // Obshhestvennoy nauki i sovremennost'. Kul'tura. – 1998. – № 1. – S.175–183.
10. Chujko G.V. Ekzystencijna psihologija: Navchal'nyj posibnyk / G.V. Chujko, I.A. Guljas, T.A. Koltunovyh. – Chernivci: Prut, 2009. – 308 s.

Received January 19, 2016

Revised February 22, 2016

Accepted March 14, 2017

І. В. Данилюк

dank07@ukr.net

Д. І. Ларін

larin-00@mail.ua

Загальна характеристика психологічних напрямків першої третини ХХ століття у поглядах Л. С. Виготського

Danyliuk I.V. General description of psychological directions of the first third of XX century in the views of L.S. Vyhotskyi / I.V. Danyliuk, D.I. Larin // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 55–65.

I.V. Danyliuk, D.I. Larin. General description of psychological directions of the first third of XX century in the views of L.S. Vyhotskyi. The article contains general characteristics of psychological approaches of the period of «open psychological crisis», such as psychoanalysis and behaviorism. L.S. Vyhotskyi described the development of psychology, according to Descartes and Locke understanding of the subject and method of psychology, created by outstanding representatives of foreign and domestic psychological science.

The authors emphasize the importance of scientific findings on building methodological principles of psychology and «factual material» accumulated with each new direction.

Accordingly, the appeal to the analysis of archival sources in the study on the period of «open psychological crisis» consists in the analysis of continuity, expressed ideas of scientists which immediately proceeded by the stage of aggravation of contradictions between the representatives of psychological schools in the development of historical and psychological research. L.S. Vyhotskyi's ideas play a crucial role in the development of modern psychology, combining theoretical and applied aspects. The cultural and historical point of view in the works of the scientist is priority in our historical and psychological research.

In conclusion, the occurrence of psychological schools in the period of «open psychological crisis» causes historical meaning of methodological principles transformation in the development of modern psychology.

Interpretation of citation analysis of L.S. Vyhotskyi in our study proves the hypothesis that the psychological directions due to cultural and

I.V. Danyliuk – the scientific contribution of the co-author is 50%,

D.I. Larin – the scientific contribution of the co-author is 50%.

historical development and related scientists views on the nature of the psyche as a whole, reflecting the concept of modern psychological knowledge, but not rejecting the proposition that the emergence of psychological school in the period of «open psychological crisis» causes historical meaning of methodological principles transformation in the development of modern psychology.

Using quotation period, representatives of «open psychological crisis» open perspectives in the implementation of quality historical and psychological analysis of psychological trends in the psychology of the first third of the XX century, which will be implemented in a further aspect of the study.

Key words: psychological trends, historical and psychological study, period of «open psychological crisis», historical sense.

І. В. Данилюк, Д. І. Ларін. Загальна характеристика психологічних напрямків першої третини ХХ століття у поглядах Л. С. Виготського. У статті подано загальну характеристику психологічних напрямків періоду «відкритої психологічної кризи, таких як психоаналіз та біхевіоризм. Л. С. Виготський описує розвиток психології згідно з декарто-локківським розумінням предмета і метода психології, яка велася видатними представниками зарубіжної та вітчизняної психологічної науки

Автори наголошують на значенні висновків вченого стосовно побудови методологічних засад психологічної науки та «фактичного матеріалу», який накопичується з кожним новим напрямом.

Відповідно, звернення до аналізу архівних джерел у дослідженні періоду «відкритої психологічної кризи» полягає в аналізі спадкоємності висловлюваних ідей вчених, які безпосередньо передували стадії загострення протиріч між представниками психологічних шкіл у розвитку історико-психологічного дослідження. Погляди Л. С. Виготського відіграють вирішальне значення у становленні сучасної психологічної науки, поєднуючи теоретичні та прикладні аспекти. Врахування культурно-історичного погляду у працях вченого є пріоритетним у нашому історико-психологічному дослідженні.

Як висновок, виникнення психологічних шкіл періоду «відкритої психологічної кризи» обумовлюють історичний смисл трансформації методологічних засад у становленні сучасної психологічної науки.

Ключові слова: психологічні напрямки, історико-психологічне дослідження, період «відкритої психологічної кризи», історичний смисл.

И. В. Данилюк, Д. И. Ларин. Общая характеристика психологических направлений первой трети ХХ века во взглядах Л. С. Выготского. В статье представлена общая характеристика психологических направлений периода «открытого психологического кризиса, таких как психоанализ и бихевиоризм. Л. С. Выготский описывает развитие психологии согласно декарта-локковской концепции в понимании предмета

и метода психологии, которая велась выдающимися представителями зарубежной и отечественной психологической науки.

Авторы отмечают о важности выводов учёного относительно построения методологических основ психологической науки и «фактического материала», который накапливается с каждым новым направлением.

Соответственно, обращение к анализу архивных источников в исследовании периода «открытого психологического кризиса» заключается в анализе преемственности высказываемых идей ученых, непосредственно предшествовавшие стадии обострения противоречий между представителями психологических школ в развитии историко-психологического исследования. Идеи Л. С. Выготского сыграли решающее значение в становлении современной психологической науки, сочетая теоретические и прикладные аспекты. Учёт культурно-исторической точки зрения в трудах ученого является приоритетным в нашем историко-психологическом исследовании.

Как вывод, возникновение психологических школ периода «открытой психологической кризиса» обуславливают исторический смысл трансформации методологических принципов в становлении современной психологической науки.

Ключевые слова: психологические направления, историко-психологическое исследование, период «открытого психологического кризиса», исторический смысл.

Постановка проблеми. Історія психології, особливо ХХ століття, демонструє неодноразові спроби дослідників ухилитися від безпосереднього бачення суттєвих сторін психічного. Під виглядом «науковості» пошуку, йдучи обхідним шляхом пізнання суті психічного, вчені втрачали свій дійсний предмет. Це була своєрідна сліпота сциєнтизму, коли людина намагається зазирнути за край світу, а не бачити того, що діється перед самими очима. Таке відчуження предмета є неусвідомленим способом запобігти страху відкрито і безпосередньо побачити свою натуру, свою суть, та способом віддалення від суто психологічного погляду на психічне життя, смисл його існування [18].

В історико-психологічному дослідженні роль періоду «відкритої психологічної кризи» полягала у створенні різних шкіл, які виступали протиборчими силами по відношенню до тих напрямків, представники яких притримувались інших поглядів. Представники кожної школи відмежовувались від попередньої теоретичної системи. Прогрес зумовлює протиборство. Як тільки опозиція зруйнувалась, пристрасть та рух нового не вмирають. Саме з точки зору історичного розвитку різних психологічних шкіл можна краще зрозуміти прогрес психології [4; 5].

При розгляді психологічних шкіл періоду «відкритої психологічної кризи» в історико-психологічних дослідженнях недостатня увага приділяється поглядам історика психології Л.С. Виготського. Тому, постає необхідність в актуальності дослідження історичного смислу першої третини ХХ століття, який полягає у розгляді головного предмета дослідження – психіки у всій її різноманітності з урахуванням контексту культурно-історичного розвитку. Ретельний психологічний аналіз наукових шкіл постає актуальною проблемою в дослідженні періоду «відкритої психологічної кризи» у психології [6].

У працях Л. С. Виготського органічно поєднуються теорія та історія психології. У цьому слід вбачати ключ до розуміння солідних знахідок Виготського у самій теорії психології. Праці вченого за формою переважно історико-теоретичні. Виготський досліджує такі проблеми, як характер психологічних систем, історичний смисл «психологічної кризи». Останню проблему він опрацював у фундаментальному дослідженні «Історичний смисл психологічної кризи», яке було написане 1927 року, а вперше опубліковане тільки у 1982 році [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз робіт радянських та зарубіжних вчених періоду відкритої психологічної кризи, пов'язаної з формуванням нових психологічних напрямків (шкіл), що було відображено у поглядах таких вчених як І. М. Сеченов, І. П. Павлов, С.Л. Рубінштейн, Дж. Уотсон, та ін [1; 9; 11; 13; 14; 15].

Урахування характеру психологічних систем «історичного смислу» психологічної кризи розкрито у працях «Питання психології», «Історичний смисл психологічної кризи» (1927 р.) Л. С. Виготського [4; 5; 6].

Слід зазначити, що історико-психологічний аналіз робіт Л. С. Виготського дав можливість дослідити аспекти історичного смислу у трансформації методологічних засад в розвитку сучасної психологічної науки [10].

Метою статті є психологічний аналіз спадкоємності висловлюваних ідей Л. С. Виготського та їх вплив на становлення сучасної психологічної науки.

Виклад основного теоретичного матеріалу. Л. С. Виготський вперше (1927 р.) висунув положення про те, що історичний підхід повинен стати провідним принципом побудови психології людини. Він дав теоретичну критику біологічних, натуралістичних концепцій людини, протиставивши їм свою теорію культурно-історичного розвитку. Виготський здійснив ретельний аналіз

історичного руху певної системи психології – від її зародження та логічних кульмінацій (перетворення у світоглядну систему) до наступного її вичерпання. Проте рух цього історико-психологічного осередку триває в історії дисципліни й сьогодні [4, с. 55].

Л. С. Виготський писав, що в ході онтогенезу вся своєрідність переходу від однієї системи активності (тваринною) до іншої (людської), скоєного дитиною, полягає в тому, що одна система не просто змінює іншу, а обидві системи розвиваються одночасно і спільно (в діалектичній єдності). Це факт, що не має собі подібних ні в історії розвитку тварин, ні в історії розвитку людства.

Відповідно до гіпотези інтеріоризації, психічна діяльність спочатку відбувається з зовнішньої діяльності шляхом інтеріоризації і зберігає найважливіші її риси, зокрема соціальність. Л. С. Виготський писав, що все внутрішнє у вищих формах спочатку було зовнішнім, тобто було для інших тим, чим нині є для себе. Будь-яка вища психічна функція обов'язково проходить через зовнішню стадію розвитку [5].

Складність і суперечливість соціальної ситуації періоду відкритої кризи в історії психології призвели до розчарування в усталених моральних нормах, призводячи до помилкових уявлень про особистість, до зневіри в духовні цінності, думки про панування біологічного начала в людині. Протиріччя між особистістю і суспільством розумілися як несумісність дикої природи людини з моральними вимогами суспільства. Це призвело до виправдовування соціальної несправедливості, злочинів, конфліктів, воєн, до висновку про неможливість встановлення гармонійних взаємин [5; 6].

Виготський наполягав на створенні нової системи психологічного знання та гостро критикував філософський підхід, наполягаючи на створенні комплексної методології, зокрема у дослідженні історичного смислу психологічної кризи.

Вважаємо за необхідне наголосити на поясненні Л. С. Виготського [4] періоду відкритої кризи у прямій мові: «Одиниця аналізу історико-психологічного дослідження періоду «відкритої кризи» – передбачуване (структурне або функціональне) психічне утворення, що виступає як мінімальний вихідний елемент психічного і зберігає основні властивості останнього. На різних етапах розвитку психології в різних психологічних школах виступали: відчуття, сприйняття, уявлення, ідеї; рефлексії, реакції, поведінковий акт; співвідношення фігури і фону; проби і перевірки; ситуації; схеми; дії; операції (обернені дії); функції;

функціональні блоки; установки, образи, мотиви, значення, ставлення та ін. Поняття «одиниці аналізу психіки» вживаються у психологічній науці в трьох взаємопов'язаних сенсах. По-перше, як універсальна складова різних психічних процесів. По-друге, генетичне (онтогенетичне) джерело психічних процесів. По-третє, як універсальне поняття при описі психічних процесів. Аналіз, заснований на виділенні одиниць, традиційно протиставляється розчленуванню цілого на елементи, які не володіють основними властивостями цілого і, навпаки, виявляють властивості, які в початковому цілому не можуть бути виявлені» [4, с. 62].

Період кризи в історії психології має свою, особливу періодизацію, особливу увагу приділено періодизації та розвитку історії вітчизняної психології. У тогочасній радянській психології чітко виявилася тенденція ототожнення конкретних досліджень з методологічною «канвою», визнання психологічних теорій матеріалістичними або ідеалістичними, з чого постала своєрідна гра ідеологічними ярликами, а за нею серйозні звинувачення в ідеологічних відступах, своєрідна відчуженість між конкретно-психологічною теорією та відшукуваннями методології. Виникла еkleктика в поєднанні наукової теорії зі сферою абстрактної методології. Так чи інакше внутрішній методологічний прес пригнічував психологічну думку, яку намагались оновити штучно сформованими методологічними схемами [4; 9; 18].

У ХХ столітті відбувається бурхливе посилення акценту до минулого у психології, а саме, у наступні хронологічні періоди: початок 10-х, кінець 20-х – початок 30-х та початок 60-х років. Саме у ці періоди відбувається активний розвиток в експериментальному та методологічному плані. Зіставимо ці дати із загальною ситуацією у психологічній науці. Зазначені хронологічні періоди постали для розвитку психології вирішальними [2, с. 9].

Головним змістом періоду відкритої кризи була зумовлена поява нових психологічних напрямків, які мали вплив на сучасний стан психології (біхевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія, французька соціологічна школа, «розуміюча» (описова) психологія), представники цих напрямків виступали проти традиційної психології, основи якої були закладені ще у ХVІІ столітті Декартом і Локком.

Даючи загальну характеристику різних напрямків періоду кризи, Л. С. Виготський наголошував на тому, що «...з початку кожного напрямку стоїть певне фактичне відкриття... Ми маємо

справу з новим фактичним матеріалом, який накопичується у психології з кожним новим напрямом». Так, Фрейд постановив несвідомі причини ряду психічних явищ. Біхевіоризм виник на базі фактів з галузі експериментальної зоопсихології. Факти специфічних вірувань «примітивних народів» стали приводом до уявлень про історичний розвиток психіки. З подібним успіхом описова психологія звернула увагу на зв'язок свідомості з явищами культури, під впливом яких вона реально формувалася [4, с. 67].

Отже, не дивлячись на боротьбу з основами декарто-локквівського розуміння предмета і метода психології, яка велася видатними представниками зарубіжної та вітчизняної психологічної науки, й самим вченим (як з питань теорії, так і в експериментальному плані) не вдалось звільнитися від такого розуміння, й сама боротьба велася з його позицій. *«Ця концепція психічного обумовила все, в тому числі і гостро ворогуючі інтроспективні психології системи. В своїй боротьбі проти свідомості представники біхевіоризму – американського і російського – завжди виходили з розуміння, яке встановили інтроспекціоністи... Замість того, щоб у цілях реалізації об'єктивного підходу до психічних явищ перелаштувати інтроспективну концепцію свідомості, поведінкові напрями відкинули свідомість, тому що попередню концепцію свідомості, яку вона знайшла в готовому вигляді у своїх супротивників, біхевіористи сприйняли як неприйнятне»* [4, с. 68].

Звернемо увагу на ту обставину, що практично всі автори, які згадували про кризу в психології, підкреслювали її методологічний характер. Як зазначав Виготський, «можливість психології як науки є методологічна проблема насамперед». А найперша методологічна проблема – проблема предмета [7].

Неважко побачити, що природничо-науковий і гуманістичний підходи різняться в першу чергу тим, що психічне в цих підходах виступає істотно по-різному. В одному визначається в логіці природничих наук, в іншому – в логіці гуманітарних. А це свідчить лише про те, що психологія усунулася від самостійного визначення свого предмета. Хоча це, мабуть, перше завдання змістовної психологічної методології [4; 15].

Отже, зрозуміло, що подолати кризу за рахунок переорієнтації з одного підходу на інший, очевидно, не вдасться: і один, і інший є «частковими», тому не можуть дати «основи», того «операційного столу» (М. Фуко), який є необхідною умовою розробки нової психологічної парадигми [14].

Розвиток психологічних знань в період кризи у психології охоплює важливі історичні періоди та появу таких напрямів як: реактологія, марксистсько-ленінську педологію (психологію), період кризи, стагнацію психологічної думки та розвиток принципу діяльності [9].

Формування нової методології постало однією з ключових причин розвитку кризи у психологічній науці, зокрема у поглядах зарубіжних науковців, які намагалися створити наукові методологічні принципи, які б пояснювали дані не тільки гуманітарних, але і природничих наук. Суперечливі дискусії між представниками біогенетичного та соціогенетичного напрямків не вщухали.

Висновки. Сучасний стан психологічної науки характеризується прискореним розвитком окремих її галузей і прикладних досліджень. У цей період підйому виникає гостра необхідність в розробці теоретичних проблем, що зумовлюють основні лінії розвитку психологічної науки в цілому [13].

Історичний смисл періоду відкритої кризи та його комплексне дослідження доводить наявність потреби у практичному вирішенні життєвих проблем, які охоплює практична психологія, що були зумовлені важким політичним і соціальним становищем. Практична психологія є специфічним видом професійної діяльності, основним змістом якої є розробка на основі наукової методології технологій, технік і методів психологічної практики, застосування психологічних механізмів впливу для корекції активності та розвитку особистості в контексті її життєвих обставин та життєвого шляху.

Інтерпретація аналізу цитувань Л. С. Виготського у нашому дослідженні підтверджує гіпотезу про те, що напрями психологічних вчень зумовлені культурно-історичним розвитком та пов'язані з поглядами вчених на природу психіки загалом, відображаючи концепцію розвитку сучасного психологічного знання, але не відкидаючи положення про те, що виникнення психологічних шкіл періоду «відкритої психологічної кризи» обумовлюють історичний смисл трансформації методологічних засад у становленні сучасної психологічної науки [4; 5; 6; 7].

Перспективи використання результатів дослідження. Використання методу цитування представників періоду «відкритої психологічної кризи» відкриває перспективи у здійсненні якісного історико-психологічного аналізу психологічних напрямів у психології першої третини ХХ століття, яке буде реалізоване у подальшому аспекті дослідження.

Список використаних джерел

1. Анциферова Л. И. Развитие и современное состояние зарубежной психологии / Л. И. Анциферова, М. Г. Ярошевский. – Москва : Азбука-Классика, 1974. – 376 с.
2. Бехтерев В. М. Субъективный и объективный метод в изучении личности / В. М. Бехтерев. – № 11. – 2013. – С. 34–54.
3. Венгер Л. А. Вклад А. В. Запорожца в развитие идей школы Л. С. Выготского – А. Н. Леотьева / Л. А. Венгер // Изучение традиций и научных школ в истории советской психологии / Л. А. Венгер. – Москва : Изд. Моск. ун-та, 1998. – С. 124–130.
4. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский // 3-е. – 2008. – №1. – С. 56–65.
5. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – Москва : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 312 с.
6. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – Санкт-Петербург : Наука, 1998. – 376 с.
7. Выготский Л. С. Методика рефлексологического и психологического исследования / Л. С. Выготский. – Санкт-Петербург : Мастера психологии, 1997. – 143 с. – (Проблемы психологии).
8. Великие психологи / С. И. Самыгин, Л. Д. Столяренко. – 2000. – №5. – С. 498–576.
9. История психологии (10-е – 30-е гг. Период открытого кризиса). Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – Екатеринбург : Деловая книга, 1999. – 480 с.
10. Ларін Д. І. Характеристика аналізу періоду «відкритої кризи», її вплив у формуванні історико-психологічного знання. Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] / Д. І. Ларін. – 2016. – №6. – С. 133–135.
11. Ларін Д. І. Методологічні аспекти дослідження історичного смислу періоду відкритої психологічної кризи та його впливу на становлення сучасної психологічної науки [Текст] / Д. І. Ларін // Молодий вчений. – 2016. – №7. С. 369–372.
12. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – Москва: Соцекгиз, 2004. – 468 с. – (3-е изд., испр. и доп.). – (Мировая философия; 4).
13. Ломов Б. Ф. Об исследовании законов психики / Б. Ф. Ломов // Психол. журн. – 1982. – Т. 3. – №1. – С. 18–30.

14. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / И. П. Павлов. – 2001. – №7. – С. 58–88.
15. Рубинштейн С. Л. Основы онтологии, логики и психологии / С. Л. Рубинштейн // Избранные труды / С. Л. Рубинштейн. – Москва : Наука, 1997. – С. 405–453.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург : Мастера психологии, 1999. – 679 с. – (2-е).
17. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – Київ : Либідь, 1998. – 988 с.
18. Ярошевский М.Г. Исторический путь развития психологии // Введение в психологию / Под общ. ред. А.В. Петровского. – М. : Академия, 1997. – С.5–69.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Antsiferova L. I. Razvitie i sovremennoe sostoyanie zarubezhnoy psihologii / L. I. Antsiferova, M. G. Yaroshevskiy. – Moskva : Azbuka-Klassika, 1974. – 376 s.
2. Behterev V. M. Sub'ektivniy i ob'ektivniy metod v izuchenii lichnosti / V. M. Behterev. – № 11. – 2013. – S. 34–54.
3. Venger L. A. Vklad A. V. Zaporozhtsa v razvitie idey shkoly L. S. Vyigotskogo – A. N. LeotEva / L. A. Venger // Izuchenie traditsiy i nauchnykh shkol v istorii sovetskoy psihologii / L. A. Venger. – Moskva : Izd. Mosk. Un-ta, 1998. – S. 124–130.
4. Vyigotskiy L. S. Istoricheskiy smysl psihologicheskogo krizisa / L. S. Vyigotskiy – 2008. – №1. – S. 56–65.
5. Vyigotskiy L. S. Psihologiya / L. S. Vyigotskiy. – Moskva : Izdvo EKSMO-Press, 2000. – 312 s. – (2). – (Mir psihologii).
6. Vyigotskiy L. S. Razvitie vyisshih psihicheskikh funktsiy / L. S. Vyigotskiy. – Sankt-Peterburg : Nauka, 1998. – 376 s.
7. Vyigotskiy L. S. Metodika refleksologicheskogo i psihologicheskogo issledovaniya / L. S. Vyigotskiy. – Sankt-Peterburg : Mastera psihologii, 1997. – 143 s. – (Problemy psihologii).
8. Velikie psihologi / S. I. Samyigin, L. D. Stolyarenko. – 2000. – №5. – S. 498–576.
9. Istoriya psihologii (10-e – 30-e gg. Period otkrytogo krizisa). Teksty / Pod red. P.Ya. Galperina, A.N. Zhdan. – Ekaterinburg : Delovaya kniga, 1999. – 480 s.
10. Larin D. I. Kharakterystyka analizu periodu «vidkrytoyi kryzy», yiyi vplyv u formuvanni istoryko-psykhoholichnoho znannya. Humanitarnyy korpus: [zbirnyk naukovykh statey z

- aktual'nykh problem filosofiyi, kul'turolohiyi, psykholohiyi, pedahohiky ta istoriyi] / D. I. Larin. – 2016. – №6. – S. 133–135.
11. Larin D. I. Metodolohichni aspekty doslidzhennya istorychnoho smyslu periodu vidkrytoyi psykholohichnoyi kryzy ta yoho vplyvu na stanovlennya suchasnoyi psykholohichnoyi nauky [Tekst] / D. I. Larin // Molodyy vchenyy. – 2016. – №7. – S. 369–372.
 12. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B. F. Lomov. – Moskva : Sotsekgiz, 2004. – 468 s.
 13. Lomov B. F. Ob issledovanii zakonov psihiki // Psihol. zhurn. – 1982. – T. 3. – №1. – S. 18–30.
 14. Pavlov I. P. Polnoe sobranie sochineniy / I. P. Pavlov. – 2001. – №7. – S. 58–88.
 15. Rubinshteyn S. L. Osnovy ontologii, logiki i psihologii / S. L. Rubinshteyn // Izbrannyye trudy / S. L. Rubinshteyn. – Moskva : Nauka, 1997. – (2-e dopolnenoe). – (Psihologiya; 2). – S. 405–453.
 16. Rubinshteyn S. L. Osnovy obschey psihologii / S. L. Rubinshteyn. – Sankt-Peterburg : Mastera psihologii, 1999. – 679 s. – (2-e).
 17. Romanets' V. A. Istoriya psykholohiyi XX stolittya / V. A. Romanets', I. P. Manokha. – Kyiv : Lybid', 1998. – 988 s.
 18. Yaroshevskiy M.G. Istoricheskiy put razvitiya psihologii // Vvedenie v psihologiyu / Pod obsch. red. A.V. Petrovskogo. – M. : Akademiya, 1997. – S.5–69.

Received January 21, 2016

Revised February 25, 2016

Accepted March 19, 2017

Професійно важливі якості операторів радіолокаційних станцій Повітряних Сил Збройних Сил України як основні детермінанти психологічної сумісності бойових обслуг

Debreniuk A.P. Professionally important qualities of the operators of radio-locating stations of the Ukrainian Air Force as main determinants of psychological compatibility of combat units / A.P. Debreniuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 66–79.

A.P. Debreniuk. Professionally important qualities of the operators of radio-locating stations of the Ukrainian Air Force as main determinants of psychological compatibility of combat units. The present article deals with the results of the empirical investigation of professionally important qualities of the operators of radio-locating stations, which determine their psychological compatibility in the framework of combat units (dyad) when performing the duty assignments under special conditions. Moreover, the article shows main characteristics of psychologically compatible and incompatible combat units. There was determined a typical psychological profile of compatible combat units of military operators of radio-locating stations.

The military men with the same social statuses often set up psychological compatible small groups of operators, focused on the common issue. Psychologically compatible duty units of operators consist of emotionally stable and balanced military men. Operators with different aspirations of dominance and conformity are more successful while having interpersonal interaction. Dominant military men have better interaction with those who are looking for support and who act in obedience to an order.

In psychologically compatible combat units, operators are often characterized by responsibility and persistence in achieving goals, compliance with rules and regulations of combat duty as well as business orientation. Psychological compatibility arises between the operators aimed at external reality, or those who have highly developed imagination and creativity. Otherwise, relaxed unmotivated military men or persons with high motivation, intensity and frustration interact better.

Psychological compatible combat units often include the military men of different types of temperament, in particular: choleric and phlegmatic, choleric and melancholic, sanguine and phlegmatic, sanguine and melancholic.

Key words: professionally important qualities, operators of radio-locating stations, combat duty, psychological compatibility, factor analysis.

А.П. Дебреньюк. Професійно важливі якості операторів радіолокаційних станцій Повітряних Сил Збройних Сил України як основні детермінанти психологічної сумісності бойових обслуг. У статті наведено результати емпіричного дослідження професійно важливих якостей операторів РЛС, які обумовлюють їх психологічну сумісність у складі бойових обслуг (діад) при виконанні службових завдань в особливих умовах. Окрім того, наведено основні характеристики психологічно сумісних і несумісних бойових обслуг. Визначено типовий профіль психологічно сумісних обслуг військових операторів РЛС.

Психологічно сумісні малі групи операторів найчастіше утворюються з військовослужбовців, які мають приблизно однаковий соціальний статус у військовому колективі і характеризуються спрямованістю на справу. Психологічно сумісні обслуги операторів складаються з емоційно стабільних і врівноважених військовослужбовців. Міжособистісна взаємодія є успішнішою в операторів з різним прагненням домінантності та конформності. Домінантні військовослужбовці краще співіснують з тими, хто шукає підтримку і вміє підпорядковуватися.

У психологічно сумісних бойових обслугах оператори найчастіше характеризуються відповідальністю і наполегливістю у досягненні цілі, дотриманням норм і правил бойового чергування, діловою спрямованістю. Психологічна сумісність виникає між операторами, які спрямовані на зовнішню реальність, або ж такими, які мають розвинену уяву і високий творчий потенціал. В іншому випадку, краще взаємодіють або ж надміру розслаблені немотивовані військовослужбовці, або ж особи з високою мотивованістю, напруженістю і фрустрованістю.

Психологічно сумісні бойові обслуги найчастіше складаються з військовослужбовців різного типу темпераменту, зокрема, холерики з флегматиками, холерики з меланхоліками, сангвініки з флегматиками, сангвініки з меланхоліками.

Ключові слова: професійно важливі якості, оператори радіолокаційних станцій, бойове чергування, психологічна сумісність, факторний аналіз.

А.П. Дебреньюк. Профессионально важные качества операторов радиолокационных станций Воздушных Сил Вооруженных Сил Украины как основные детерминанты психологической совместимости боевых расчетов. В статье изложены результаты эмпирического исследования профессионально важных качеств операторов РЛС, обуславливающих их психологическую совместимость в составе боевых расчетов (диад) при выполнении служебных задач в особых условиях. Кроме

того, поданы основные характеристики психологически совместимых и несовместимых боевых расчётов. Определён типичный профиль психологически совместимых обслуг военных операторов РЛС.

Психологически совместимые малые группы операторов чаще всего образуются из военнослужащих, которые имеют приблизительно одинаковый социальный статус в военном коллективе и характеризуются направленностью на дело. Психологически совместимые обслуги операторов состоят из эмоционально стабильных и уравновешенных военнослужащих. Межличностные взаимодействия являются более успешными у операторов с разным стремлением доминантности и конформности. Доминантные военнослужащие лучше сосуществуют с теми, кто ищет поддержку и умеет подчиняться.

В психологически совместимых боевых обслугах операторы чаще всего характеризуются ответственностью и настойчивостью в достижении цели, соблюдением норм и правил боевого дежурства, деловой направленностью. Психологическая совместимость возникает между операторами, которые направлены на внешнюю реальность, или же такими, которые имеют развитое воображение и высокий творческий потенциал. В ином случае, лучше взаимодействуют или же излишне расслабленные немотивированные военнослужащие, или же лица с высокой мотивацией, напряженностью и фрустрацией.

Психологически совместимые боевые обслуги чаще всего складываются из военнослужащих разного типа темперамента, в частности, холерики с флегматиками, холерики с меланхоликами, сангвиники с флегматиками, сангвиники с меланхоликами.

Ключевые слова: профессионально важные качества, операторы радиолокационных станций, боевое дежурство, психологическая совместимость, факторный анализ.

Постановка проблеми. Виникнення, розвиток та функціонування тої чи іншої групи обумовлюються суспільною необхідністю. Разом з тим, суспільний розвиток є неможливим без існування групи, або ж ефективної групової діяльності. Саме тому феномен групи як соціально-психологічної спільності індивідів є широко вивченим явищем в психології. Не дивлячись на те, що в психологічній літературі наявна велика кількість досліджень групової діяльності, такий феномен її реальності як психологічна сумісність є маловивченим. Враховуючи те, що в більшості випадків групова діяльність індивідів, певною мірою є регламентованою та обмеженою певними нормами, психологічна сумісність чи не єдиний феномен, на якому базуються сприятливі міжособистісні взаємостосунки в групі і вплив даних умовностей є незначним. На практиці часто виникають ситуації, коли реструктуризація групи (підміна членів групи), зміна завдань

чи відмова від їх виконання є неможливою. В такому випадку оптимізація психологічної сумісності між індивідами дозволяє ефективно вирішити подібні труднощі.

Дуже актуальною є дана проблема в процесі комплектування бойових груп, змін та обслуг військових операторів, які несуть бойове чергування. Обмежена кількість військових фахівців, складні та напружені умови бойового чергування змушують враховувати не тільки індивідуально-психологічні явища окремого військовослужбовця, але й можливі результати їх спільної діяльності, які обумовлюються процесом міжособистісної взаємодії. Ми вважаємо, що визначення професійно важливих якостей військових операторів, а також їх врахування дозволить ефективно вирішувати проблему комплектування бойових змін, обслуг та груп.

Аналіз останніх досліджень. У сучасних умовах спостерігається зростання ролі соціально-психологічних феноменів у функціонуванні малих груп, особливо первинних учбових і трудових колективів, що обумовлює збільшення числа досліджень міжособистісних взаємовідносин і феномену психологічної сумісності групи зокрема. Даний напрямок досліджень є класичним в соціальній психології. Слід згадати праці М.М. Обозова [9], А.М. Обозової [10], Р.Л. Кричевського [5], а також інших [2, 4, 7, 8]. Так, А.Л. Журавльов сумісність визначає як провідну властивість колективного суб'єкта [3], Ю.Л. Трофімов як специфічний ефект взаємодії людей, який означає максимальне суб'єктивне задоволення партнерів один одним за певних енергетичних витрат і значної взаємної ідентифікації [12].

Зростає кількість наукових досліджень психологічної сумісності в різних сферах активності особистості. Так, В.М. Вавілов зосередив свою увагу на вивченні даного феномену в спеціалістів екстремального профілю [1], В.А. Олефір – у спортивних групах і командах [11], С.В. Круткін – у первинних військових підрозділах [6] тощо.

Тож слід сказати, що психологічна сумісність являється властивістю членів групи здійснювати спільну діяльність на основі оптимальної взаємодії та задоволеності, яка забезпечує їм можливість успішної та ефективної взаємодії.

Мета статті: визначити професійно важливі якості операторів РЛС Повітряних Сил Збройних Сил України, які обумовлюють психологічну сумісність бойових розрахунків на бойовому чергуванні.

Виклад основного матеріалу. Створення сучасних високоавтоматизованих і надійних військово-технічних систем, найважливішою ланкою яких являються спеціалісти-оператори, а також потреба підвищення боєздатності, зумовили появу принципово нового виду військової праці – бойового чергування військовослужбовців. Бойове чергування є реальним проявом постійної бойової готовності збройних сил держави.

Психологічне та інженерно-психологічне забезпечення бойового чергування – сукупність заходів, які спрямовані на підтримку необхідних якостей і функціонального стану операторів при збереженні їх здоров'я та високої працездатності протягом визначеного часу.

З точки зору військової інженерної психології бойове чергування є своєрідним видом військової діяльності, який вимагає від військового оператора відповідного рівня знань, тренуваності, психологічної стійкості, витривалості і працездатності. У таких умовах особливої ваги набуває праця кожного оператора і, в більшій мірі, робота малих груп (бойових змін, обслуг), якість спільної праці яких залежить від психологічної сумісності військовослужбовців.

Наше завдання полягало в емпіричному дослідженні тих професійно важливих якостей військових операторів РЛС, які здійснюють найбільш значущий вплив на формування психологічної сумісності обслуг на бойовому чергуванні. Вибір методів дослідження був зумовлений об'єктивною необхідністю охоплення значної кількості індивідуально-психологічних якостей військовослужбовців. Ця обставина вимагала використання таких психодіагностичних методик: модифікований Л.М. Собчик варіант інтерперсональної діагностики Т. Лірі «Метод діагностики міжособистісних взаємин» (адаптований); опитувальник Б. Басса, за допомогою якого визначається спрямованість особистості; тест К. Сигнора, спрямований на обчислення індекса групової згуртованості; методика дослідження психофізіологічних властивостей особи – тест Я. Стреляу; методика визначення типу особистості Г. Айзенка; багатофакторний опитувальник 16-PF Р Кеттела; соціометрія.

Упродовж року 50 операторських обслуг (діад) забезпечували 61 виліт літаків по виконанню типових завдань бойового чергування. Бойові обслуги операторів були поділені на дві вибірки по 25 обслуг. Рівень психологічної сумісності кожної з них визначався за двома найбільш значущими показниками (виходячи

з результатів нашого попереднього теоретичного та емпіричного дослідження даної проблематики):

- емоційні оцінки спільної діяльності військовослужбовців на бойовому чергуванні за 9-тибальною шкалою (до уваги бралися результати опитування операторів РЛС за таким критерієм психологічної сумісності як рівень співпереживання і співчуття);
- практичні показники кожної бойової обслуги по виконанню поставлених завдань (до уваги бралися оцінки керівників польотів за льотні зміни за 5-тибальною шкалою).

У результаті кожен малу групу військових операторів було визначено як обслугу з високим чи низьким рівнем психологічної сумісності. Отже, було виокремлено 26 психологічно сумісних обслуг і 24 психологічно несумісних (рис. 1).

Виходячи з отриманих результатів (і визначення професійно важливих якостей, і поділ бойових обслуг за рівнем сумісності), ми поставили собі за мету за допомогою факторного та дискримінантного аналізу, t-критерію виявити із всього переліку особистісних характеристик військового оператора найбільш інформативні і проаналізувати, як вони співставляються в операторів психологічно сумісних і несумісних обслуг.

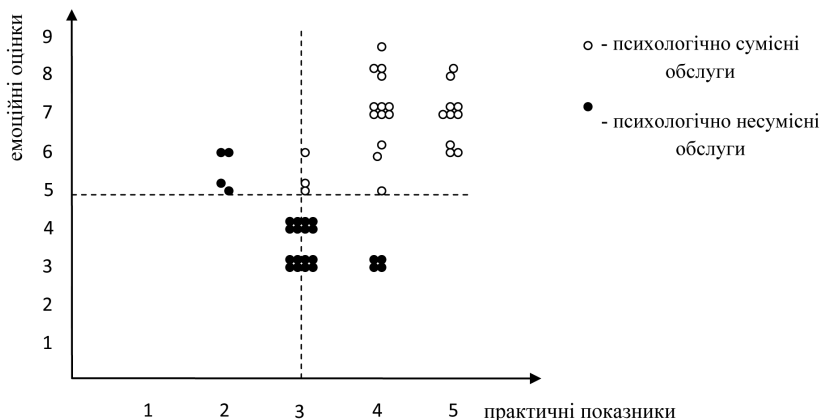

Рис. 1. Розподіл обслуг першої і другої вибірки за рівнем сумісності

Для визначення детермінант психологічної сумісності військовослужбовців у бойових обслугах був проведений факторний аналіз їх особистісних характеристик. Результати дослідження наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Факторний аналіз

Первинні фактори	Вторинні фактори	Вага фактора	Процент дисперсії
Емоційна нестійкість – емоційна стійкість (С)	Адаптивність-тривожність	3,547	21,344
Впевненість у собі – тривожність (О)			
Низький самоконтроль – високий самоконтроль (Q3)			
Розслабленість – напруженість (Q4)			
Підпорядкованість – домінантність (Е)	Лідерство-підпорядкованість	2,645	14,531
Конформізм – нонконформізм (Q2)			
Низька нормативність – висока нормативність поведінки (G)	Соціальна спрямованість	1,823	10,648
Практичність – розвинена уява (М)			
Прямолінійність – дипломатичність (N)			

Дискримінантний аналіз було проведено на 50 малих групах військових операторів. Результати статистичного дослідження дозволили визначити ті індивідуально-психологічні якості особистості оператора, за якими відрізняються психологічно сумісні бойові обслуги від несумісних. Результати подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Дискримінантний аналіз

Критерій рівності середніх групових значень			
Індивідуально-психологічні якості	Лямбда Уїлкса	F-критерій	Значущість
Емоційна нестійкість – емоційна стійкість (ф. С)	0,449	18,239	0,01
Статус (за соціометрією)	0,457	19,448	0,01
Підпорядкованість – домінантність (ф. Е)	0,469	16,384	0,01
Спрямованість (за результатами теста Б. Басса)	0,496	13,968	0,01
Впевненість у собі – тривожність (ф. О)	0,512	12,580	0,01
Конформізм – нонконформізм (ф. Q2)	0,572	7,969	0,01
Прямолінійність – дипломатичність (ф. N)	0,506	5,659	0,02
Розслабленість – напруженість (ф. Q4)	0,511	5,302	0,02

Низький самоконтроль – високий самоконтроль (ф. Q3)	0,520	10,345	0,03
Низька нормативність – висока нормативність поведінки (ф. G)	0,538	3,588	0,03
Практичність – розвинена уява (ф. M)	0,558	6,423	0,05
Тип темпераменту (за тестом Г. Айзенка)	0,593	6,513	0,05

Дискримінантний аналіз показав значущу на рівні $p=0,01$ відмінність між психологічно сумісними і несумісними обслуговуваннями за такими індивідуально-психологічними якостями, як «емоційна нестійкість – емоційна стійкість», «підпорядкованість – домінантність», «впевненість у собі – тривожність», «конформізм – нонконформізм», а також за спрямованістю та соціальним статусом військовослужбовця. Менш значущу відмінність на рівні $p=0,05$ виявлено за такими властивостями операторів: «прямолинійність – дипломатичність», «розслабленість – напруженість», «низький самоконтроль – високий самоконтроль», «низька – висока нормативність поведінки», «практичність – розвинена уява», тип темпераменту.

Для визначення направленості впливу вищезазначених особистісних характеристик на психологічну сумісність операторів були обчислені середні значення різниці по кожному із факторів (як первинних так і вторинних) у військовослужбовців сумісних і несумісних обслуг. Значущість відмінностей між середніми значеннями визначена за допомогою t -критерія. Результати наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Аналіз значущості відмінностей між психологічно сумісними і несумісними обслуговуваннями

Індивідуально-психологічні якості	Групи	Кількість	Середнє значення	Стандартне відхилення	Значущість
Емоційна нестійкість – емоційна стійкість (С)	сумісні	26	8,67	1,106	0,01
	несумісні	24	7,23	2,223	
Підпорядкованість – домінантність (Е)	сумісні	26	7,20	2,868	0,01
	несумісні	24	6,57	1,144	
Впевненість у собі – тривожність (О)	сумісні	26	4,70	1,203	0,01
	несумісні	24	6,53	2,417	
Конформізм – нонконформізм (Q2)	сумісні	26	5,33	2,823	0,01
	несумісні	24	5,47	1,189	
Прямолинійність – дипломатичність (N)	сумісні	26	7,73	1,167	0,02
	несумісні	24	5,13	2,376	

Розслабленість – напруженість (Q4)	сумісні	26	7,90	1,410	0,02
	несумісні	24	6,63	2,057	
Низький самоконтроль – високий самоконтроль (Q3)	сумісні	26	7,23	1,260	0,03
	несумісні	24	5,07	2,050	
Низька нормативність – висока нормативність поведінки (G)	сумісні	26	8,40	1,961	0,03
	несумісні	24	6,13	2,372	
Практичність – розвинена уява (M)	сумісні	26	4,40	1,089	0,05
	несумісні	24	5,87	1,925	

Характеристика психологічно сумісних бойових обслуг

При співставленні психологічно сумісних бойових обслуг зі всією вибіркою встановлено, що стандартне відхилення значень по факторам E і Q2 у загальній вибірці характеризується значущими відмінностями від середньої різниці даних показників у представників сумісних груп (на рівні $p=0,01$). За принципом взаємного доповнення.

У свою чергу, за факторами C, O, а також за спрямованістю і соціальним статусом встановлена така ж значуща (на рівні $p=0,01$) однорідність у військовослужбовців сумісних бойових обслуг.

Отримані результати вказують на те, що психологічно сумісні малі групи операторів найчастіше утворюються з військовослужбовців, які мають приблизно однаковий соціальний статус у військовому колективі і характеризуються спрямованістю на справу (табл. 2).

Встановлено також, що психологічно сумісні обслуги операторів складаються з емоційно стабільних і врівноважених військовослужбовців. Слід відзначити, що найчастіше оператори з високою тривожністю (високі значення за показниками факторів C та O) погано вживаються в бойових обслугах, особливо, коли там є емоційно стабільні оператори (табл. 3). У свою чергу, емоційно стабільні військовослужбовці більш успішні при налагодженні міжособистісних стосунків на бойовому чергуванні.

Результати аналізу за факторами E і Q2 вказали на те, що психологічно сумісні бойові обслуги найчастіше формуються з військовослужбовців різного рівня експансивності. Іншими словами, міжособистісна взаємодія є успішнішою в операторів з різним прагненням домінантності та конформності. Домінантні військовослужбовці краще співіснують з тими, хто шукає підтримку і вміє підпорядковуватись. Одні з них таким чином реа-

лізують свої лідерські прагнення, інші – добре почувають себе в ролі підлеглих.

Менш значущою (на рівні $p=0,05$) виявилась однорідність психологічно сумісних бойових обслуг за факторами G, M, N, Q3, Q4.

У психологічно сумісних бойових обслугах оператори найчастіше характеризуються відповідальністю і наполегливістю у досягненні цілі, дотриманням норм і правил бойового чергування, діловою спрямованістю (фактор G). Недисципліновані та незацікавлені у виконанні існуючих вимог військовослужбовці (фактор Q3) не користуються авторитетом і повагою у товаришів по службі. У той час, як цілеспрямовані та врівноважені особи, оператори з високим рівнем самоконтролю краще взаємодіють між собою на бойовому чергуванні.

Аналогічною є ситуація стосовно фактора N. У психологічно сумісних обслугах оператори характеризуються схожим вмінням тримати себе при взаємодії. Вміння коректно поводити себе, здатність до толерантності, проникливість зближує з товаришами по службі.

У психологічно сумісних обслугах виявлена також подібність операторів за факторами M і Q4. Позитивні взаємовідносини виникають у військовослужбовців з однаковими високими чи низькими значеннями за даними показниками. Іншими словами, психологічна сумісність виникає між операторами, які спрямовані на зовнішню реальність, або ж такими, які мають розвинену уяву і високий творчий потенціал (фактор M). В іншому випадку, краще взаємодіють або ж надміру розслаблені немотивовані військовослужбовці, або ж особи з високою мотивацією, напруженістю і фрустрованістю.

Що стосується особливостей темпераменту (табл. 2), виявлено значущі (на рівні $p=0,05$) відмінності від середньої різниці даних показників у представників сумісних груп (за принципом взаємного доповнення). Психологічно сумісні бойові обслуги найчастіше складаються з військовослужбовців різного типу темпераменту, зокрема, холерики з флегматиками, холерики з меланхоліками, сангвініки з флегматиками, сангвініки з меланхоліками.

Характеристика психологічно несумісних бойових обслуг

Отримані результати вказують на те, що найчастіше бойові обслуги операторів виявляються несумісними у тому випадку, коли до їх складу входять військовослужбовці з різним рівнем тривожності й однаковим соціальним статусом (значущість на рівні $p=0,01$ для факторів C і O, E і Q2).

Значущими для створення несумісних обслуг на рівні $p=0,05$ є гетерогенність по факторам G «низька нормативність – висока нормативність поведінки», M «практичність – розвинена увага», N «прямолинійність – дипломатичність», Q3 «низький самоконтроль – високий самоконтроль», Q4 «розслабленість – напруженість».

Дослідження також показали, що найчастіше психологічно несумісні бойові обслуги сформовані з військовослужбовців, яким притаманні однакові темпераментальні особливості. Встановлено також, що при взаємодії на бойовому чергуванні труднощі відчувають ті військовослужбовці, бойові обслуги яких складаються з флегматиків і меланхоліків, а також сангвініків і холериків.

Для визначення типового профілю психологічно сумісної і несумісної бойової обслуги нами були співставлені рівні сумісності малих груп операторів зі стандартним відхиленням по вторинним факторам «Адаптивність-тривожність» і «Лідерство-підлеглисть» (рис. 2).

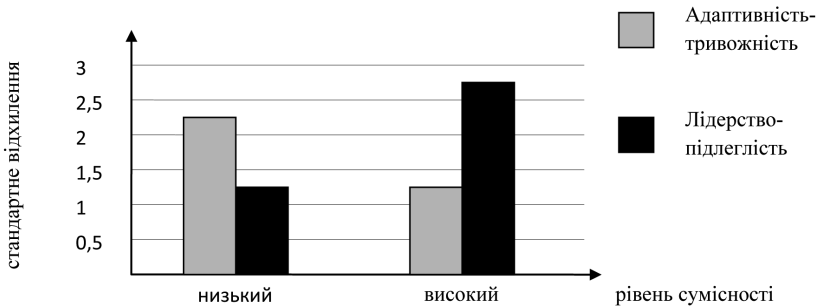

Рис. 2. Співвідношення особистісних рис військових операторів РЛС з різним рівнем психологічної сумісності

Значущість відмінностей по досліджуваним факторам між групами операторів з різним рівнем психологічної сумісності була розрахована за допомогою кореляційного аналізу і становила $p<0,01$ для фактора «Адаптивність-тривожність» і $p<0,05$ для фактора «Лідерство-підлеглисть».

Дослідження професійно важливих якостей операторів РЛС Повітряних Сил Збройних Сил України дозволило з упевненістю говорити про те, що основними детермінантами психологічної сумісності бойових обслуг виступає схожість операторів за особистісними факторами адаптивності-тривожності і

їх відмінність за лідерством-підлеглістю. Найбільш значущою виявилась, з одного боку, схожість операторів за емоційною стабільністю, рівноваженістю, впевненістю у собі, високою нормативністю поведінки і спрямованістю на справу, з іншого – відмінність за соціальним статусом, рівнем конформності, домінантності та темпераментальними особливостями. У свою чергу, в бойових обслугах, де військовослужбовці володіють різними значеннями фактора адаптивність-тривожність і подібними значеннями лідерства-підлеглості, рівень психологічної сумісності низький.

Висновок. Результати проведеного дослідження дозволили підтвердити припущення про те, що для оптимізації процесу комплектування бойових обслуг необхідно враховувати особистісні характеристики, які визначають психологічну сумісність військовослужбовців. Саме у результаті їх виявлення та подальшого факторного аналізу визначено основні фактори психологічної сумісності малих груп військових операторів РЛС.

Список використаних джерел

1. Вавилов В.М. Оценка и прогноз психологической совместности специалистов экстремального профиля: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 05.26.02 / В.М. Вавилов. – СПб., 2001. – 30 с.
2. Донцов А.И. Психологическое единство коллектива / А.И. Донцов. – М. : Знание, 1982. – 63 с.
3. Журавлев А.Л. Психология совместной деятельности / А.Л. Журавлев. – М. : Изд. «Институт психологии РАН», 2005. – 640 с.
4. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие и возрастные особенности) / Я.Л. Коломинский. – Минск : изд. БГУ им. Ленина, 1976. – 350 с.
5. Кричевский Р.Л. Проблема межличностной совместности в зарубежной социальной психологии / Р.Л. Кричевский // Вопросы психологии. – 1979. – №5. – С. 34–47.
6. Круткин С.В. Психологическая совместность как фактор оптимизации комплектования первичных воинских подразделений: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.05 / С.В. Круткин. – М., 2005. – 35 с.
7. Матюхина О.И. Перцептивная значимость невербальных характеристик человека в малых группах с разным уровнем совместности: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.05 / О.И. Матюхина. – М., 2003. – 34 с.

8. Немчина В.И. Социокommунікативная совместимость: автореф. дис. ... канд. социолог. наук: 09.00.11 / В.И. Немчина. – Ростов-на-Дону, 1997. – 32 с.
9. Обозов Н.Н. Межличностные отношения / Н.Н. Обозов. – Л. : Изд. ЛГУ, 1979. – 151 с.
10. Обозов Н.Н. Три подхода к изучению психологической совместимости / Н.Н. Обозов, А.Н. Обозова // Вопросы психологии. – 1981. – №6. – С. 98–101.
11. Олєфір В.А. Психологическая совместимость в совместимость в спортивных группах и командах: дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.07 / Валерий Александрович Олєфір; Санкт-Петербургская академия физической культуры им. П.Ф. Лесгафта. – СПб., 1994. – 158 с.
12. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов. – К. : Либідь, 2002. – 264 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Vavilov V.M. Otsenka i prognoz psihologicheskoy sovместимости spetsialistov ekstremalnogo profilya: avtoref. dis. ... kand. psiholog. nauk: 05.26.02 / V.M. Vavilov. – SPb., 2001. – 30 s.
2. Dontsov A.I. Psihologicheskoe edinstvo kollektiva / A.I. Dontsov. – M. : Znanie, 1982. – 63 s.
3. Zhuravlev A.L. Psihologiya sovместной deyatel'nosti / A.L. Zhuravlev. – M.: Izd. «Institut psihologii RAN», 2005. – 640 s.
4. Kolominskiy Ya.L. Psihologiya vzaimootnosheniy v mal'nykh gruppah (obshchie i vozrastnyie osobennosti) / Ya.L. Kolominskiy. – Minsk: izd. BGU im. Lenina, 1976. – 350 s.
5. Krichevskiy R.L. Problema mezhlіchnostnoy sovместимости v zarubezhnoy sotsialnoy psihologii / R.L. Krichevskiy // Voprosy psihologii. – 1979. – #5. – S. 34–47.
6. Krutkin C.V. Psihologicheskaya sovместимost kak faktor optimizatsii komplektovaniya pervichnykh voynskikh podrazdeleniy: avtoref. dis. ... kand. psiholog. nauk: 19.00.05 / C.V. Krutkin. – M., 2005. – 35 s.
7. Matyuhina O.I. Pertseptivnaya znachimost neverbalnykh harakteristik cheloveka v mal'nykh gruppah s raznyim urovnem sovместимости: avtoref. dis. ... kand. psiholog. nauk: 19.00.05 / O.I. Matyuhina. – M., 2003. – 34 s.
8. Nemchina V.I. Sotsiokommunikativnaya sovместимost: avtoref. dis. ... kand. sotsiolog. nauk: 09.00.11 / V.I. Nemchina. – Rostov-na-Donu, 1997. – 32 s.

9. Obozov N.N. Mezhlchnostnyie otnosheniya / N.N. Obozov. – L. : Izd. LGU, 1979. – 151 s.
10. Obozov N.N. Tri podhoda k izucheniyu psihologicheskoy sovmestimosti / N.N. Obozov, A.N. Obozova // Voprosyi psihologii. – 1981. – №6. – S. 98–101.
11. Olefir V.A. Psihologicheskaya sovmestimost v sovmestimost v sportivnyih gruppah i komandah: dis. ... kand. psiholog. nauk: 19.00.07 / Valeriy Aleksandrovich Olefir; Sankt-Peterburgskaya akademiya fizicheskoy kulturyi im. P.F. Les-gafta. – SPb., 1994. – 158 s.
12. Trofimov Yu.L. Inzhenerna psihologiya: Pidruchnik / Yu.L. Trofimov. – K. : LibId, 2002. – 264 s.

Received January 20, 2016

Revised February 22, 2016

Accepted March 23, 2017

УДК 159.923

В.В. Журавльова

zhuravlyova.victoria@gmail.com

Фактори розвитку особистості керівника

Zhuravliova V.V. Development factors of a manager's personality / V.V. Zhuravliova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 79–93.

V.V. Zhuravliova. Development factors of a manager's personality. The article outlines the directions of analysis of development determinants of a manager's personality. The features of management, which the most definitely affect professional and personal development (phenomenon of power, role diversity requirements, risk of occupational stresses, occupational strain) are highlighted. It is shown that professional development includes not only the growth and improvement of a personality, but separate elements of recourse, the overcome of which is possible only if a person has the necessary internal resources. A special attention is paid to the processes of professional and managerial self-determination, formation of self-concept, transformation of value-semantic sphere in the specific conditions of management. A human capacity to serve not only the subject of management, but the whole professional life is emphasized. Acmeological approach considers the phenomenology of management of professionalism, laws and mechanisms of development of a manager at the «acme» level.

Subject properties are seen as a necessary condition for the achievement and preservation of professional maturity. The cultural paradigm is distinguished in the study of factors of personal development of a manager. It focuses on the specific features of adult socialization environment defining various aspects of the impact of this phenomenon on the formation of personality, especially in evaluative and ideological aspects. The management activity is indicated to cause the only ways of personal development that can be manifested as typical ways of response, behavior models, specific ideological directions, characterological traits and so on. Despite a large number of factors that influence the personality of a manager in general, i.e. the value orientations have the most tangible and significant impact on the development.

Key words: personal development, professional development, administrative activity.

В.В. Журавльова. Фактори розвитку особистості керівника. В статті окреслено напрямки аналізу детермінант розвитку особистості керівника. Виділено особливості управлінської діяльності, що найбільш виразно впливають на професійно-особистісний розвиток (феномен влади, вимоги ролі різноманітності, небезпека професійних стресів, професійні деформації). Показано, що професійний розвиток включає в себе не тільки ріст і вдосконалення особистості, але й окремі елементи регресу, подолання яких можливе лише при наявності у людини необхідних внутрішніх ресурсів. Особливу увагу приділено процесам професійно-управлінського самовизначення, формування Я-концепції, трансформаціям ціннісно-сміслової сфери в специфічних умовах управлінської діяльності. Підкреслюється здатність людини виступати суб'єктом не лише управлінської діяльності, але професійного життя в цілому. Акмеологічний підхід розглядає феноменологію управлінського професіоналізму, закономірності й механізми розвитку керівника на рівні «акме». Суб'єктні властивості розглядаються як необхідна умова досягнення і збереження професійної зрілості. Виділена культурна парадигма в дослідженні факторів особистісного розвитку керівників, що концентрується на особливостях специфічного середовища соціалізації дорослої людини; визначаючи різноманітні аспекти впливу цього феномену на становлення особистості, в першу чергу, в ціннісному та світоглядному аспектах. Зазначено, що управлінська діяльність зумовлює єдині шляхи особистісного розвитку і може проявлятися у вигляді типових способів реагування, моделей поведінки, специфічних світоглядних орієнтирів, характерологічних рис, тощо. Незважаючи на велику кількість факторів, які впливають на особистість керівника в цілому, саме ціннісні орієнтації справляють найбільш відчутний та істотний вплив на розвиток. Крім того, розвиток відбувається внаслідок кризи, що переживається людиною як на ментальному, так і на емоційному рівні, і для свого ефективного вирішення потребує відповідного психологічного супроводу.

Ключові слова: особистісний розвиток, професійний ріст, управлінська діяльність.

В. В. Журавлёва. Факторы развития личности руководителя. В статье обозначены направления анализа детерминант развития личности руководителя. Выделены особенности управленческой деятельности, наиболее определенно влияют на профессионально-личностное развитие (феномен власти, требования ролевой разнообразия, опасность профессиональных стрессов, профессиональные деформации). Показано, что профессиональное развитие включает в себя не только рост и совершенствование личности, но и отдельные элементы регресса, преодоление которых возможно лишь при наличии у человека необходимых внутренних ресурсов. Особое внимание уделено процессам профессионально-управленческого самоопределения, формирования Я-концепции, трансформациям ценностно-смысловой сферы в специфических условиях управленческой деятельности. Подчеркивается способность человека выступать субъектом не только управленческой деятельности, но профессиональной жизни в целом. Акмеологический подход рассматривает феноменологию управленческого профессионализма, закономерности и механизмы развития руководителя на уровне «акме». Субъектные свойства рассматриваются как необходимое условие достижения и сохранения профессиональной зрелости. Выделенная культурная парадигма в исследовании факторов личностного развития руководителей концентрируется на особенностях специфической среды социализации взрослого человека; определяя различные аспекты влияния этого феномена на становление личности, в первую очередь, в ценностном и мировоззренческом аспектах. Отмечено, что управленческая деятельность приводит единственные пути личностного развития и может проявляться в виде типичных способов реагирования, моделей поведения, специфических мировоззренческих ориентиров, характерологических черт, и тому подобное. Несмотря на большое количество факторов, которые влияют на личность руководителя в целом, именно ценностные ориентации оказывают наиболее осязаемое и существенное влияние на развитие. Кроме того, развитие происходит в результате кризиса, переживаемого человеком, как на ментальном, так и на эмоциональном уровне, и для своего эффективного решения требует соответствующего психологического сопровождения.

Ключевые слова: личностное развитие, профессиональный рост, управленческая деятельность.

Постановка проблеми. Один з найфундаментальніших принципів психології оголошує нерозривну єдність психіки та діяльності. Саме в процесі провідної діяльності формується особистість як автономний носій людського досвіду. В дорослому віці основним соціокультурним середовищем і провідною діяльністю, що детермінує розвиток особистості, є професійна. Професійне становлення виступає як окремих випадок загальної моделі осо-

бистісного розвитку. Одним з найскладніших видів професійної діяльності є управління в організації, сутність якого полягає в забезпеченні досягнення поставлених цілей шляхом ефективного використання ресурсів. Чим вищий статус керівника, тим ширше коло розв'язуваних ним задач: цілеполагання, прогнозування, планування, координація, контроль виконання й оцінки результатів, матеріально-технічне забезпечення; мотивація, соціальний захист співробітників. Для управлінської діяльності характерні інтенсивність, полідетермінованість, часова ненормованість, нервові напруження, різноманіття об'єктів управління, складність соціально-професійних ролей і т.д. [1]. Очевидно, що ця робота висуває високі вимоги до виконавця – його професійних якостей, індивідуальних характеристик і особистісних потенціалів. Особистість керівника актуалізується в управлінській діяльності і одночасно формується в ній, що передбачає тривалий процес накопичення практичного досвіду, самоосвіти та самовиховання. Природно постає питання, яким чином розвивається особистість в умовах даної професійної групи і які фактори діють на цей розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія менеджменту в західній психології (М. Вудкок, К. Девіс, М. Мескон, Д. Ньюстром, Д. С'юпер, Ф. Тейлор, Д. Френсіс та інші) має давню історію і соціальну потребуваність, завдяки чому набагато випередила вітчизняні надбання. Проте безпосереднє застосування американських та європейських концепцій відносно українських підприємств затруднене через суттєву різницю як в ментальності людей, так і в соціально-економічних умовах діяльності. Аналіз дисертацій, захищених в Україні за роки незалежності, показав, що психологічні особливості керівників вивчалися достатньо часто, переважно в рамках соціальної та організаційної психології. В рамках цих робіт ефективно вирішені проблеми управлінської компетентності, готовності до певних аспектів професійної діяльності. Увага особистісним властивостям приділена настільки, наскільки вони служать цілям управління. Але нас, на відміну від попередніх дослідників, цікавить не питання ефективності управління, а розвиток особистості в процесі виконання управлінської діяльності.

Мета даної статті – окреслити загальні напрямки наукового аналізу факторів, що впливають на розвиток особистості в управлінській діяльності.

Виклад основного матеріалу. У вивченні особистості керівника та факторів її формування можна виділити декілька основних напрямків:

1) Психологія управлінської діяльності – в рамках цього підходу розроблені методологічні аспекти управлінської діяльності, проаналізований зміст і функції праці керівника, проводиться пошук оптимальних моделей організації, стилів керівництва, закономірностей прийняття управлінських рішень (праці О. І. Бондарчук, В. В. Горбунової, В. П. Казміренко, Л. М. Карамушки, Н. Л. Коломинського, Л. Я. Малімон, М. І. Найдюнова, Л. Е. Орбан-Лембрик, О. Г. Романовського, В. В. Третяченко, Г. В. Щокіна та інш.). При цьому особистість розглядається в контексті здатності осмислювати систему завдань виконуваної діяльності та змінюватися відповідно до її вимог.

У рамках цього напрямку виділимо специфічну проблему владних повноважень, що зумовлюють субординаційну будову керівництва як соціального феномена та є самі по собі потужним фактором особистісних зрушень. Існує традиція розглядати владу як негативну особистісну рису – психопатичну або невротичну (А. Адлер, К.-Г. Юнг, К. Хорні, Е. Фромм, М. де Вріс і т.д.). Через це владні устремління розглядаються як ознака психологічного неблагополуччя особистості, компенсація певних вад.

Розглядаючи функційну природу влади В. В. Васютинський (2005) наголошує, що владно-підвладні співвідношення – невід’ємна властивість взаємодії між людьми. Взаємодіючі особи заздалегідь мають різні можливості зайняття владної чи підвладної позиції (такі здатності є продуктом попередньої інтерсуб’єктної взаємодії, у межах якої сформувалася особистість). Наявність можливостей, що забезпечують особі ті чи інші переваги у взаємодії з іншими людьми, є психологічно привабливою [2].

Отже, влада може виступати головною потребою і провідним життєвим мотивом. Визначення мотиву владування є методологічно важливим. Якщо прагнення влади іманентно притаманне людині, відповідно, її здобуття в соціальних стосунках є самодостатньою цінністю, задоволенням базальної потреби. Якщо ж мотивація влади виникає на пізніших етапах особистісного розвитку, то причиною втілення владних прагнень і прояву відповідних здібностей є досягнення прагматичних цілей, людина прагне самоствердитися в суспільстві за принципом переваги. Оптимальним для керівника є варіант, коли прагнення влади мотивується потребою в соціальній і професійній самореалізації – бути корисним суспільству, стати професіоналом і реалізувати свій творчий хист (акмеологічний підхід) [3]. Але незалежно від того, який провідний мотив лежить в основі управлінського по-

тягу, сам феномен влади впливає як на діяльність керівника, так і на його особистість.

2) **Визначення релевантних професії особистих якостей** передбачає вивчення особистості через призму вимог управління, взаємозв'язок управлінської діяльності й індивідуальних особливостей керівника. Такий підхід замикає проблему управління на особистісних здібностях, що обумовлюють готовність до управлінської діяльності, визначають стиль керівництва й особливості прийняття управлінських рішень. В рамках «теорії рис» запропоновано багато корелят успіху: працьовитість, стресостійкість, цілеспрямованість, самоконтроль, готовність ризикувати, впевненість, прагнення до успіху, комунікабельність, вимогливість, відданість справі, ініціативність, вміння розпоряджатися своїм часом, схильність до інновацій та багато іншого (О. О. Гамага, С. А. Дружилов, Є. О. Клімов, Л. А. Колесніченко, О. В. Кострікін, О. В. Лазорко, Т. І. Малиненко, А. В. Молдаванова та інш.). Але досі остаточно не з'ясовано, які з цих якостей є основними, а які другорядними, а також яким має бути оптимальний рівень прояву цих якостей в успішних керівників. Внаслідок того, що психологічні концепції ґрунтуються на надширокому спектрі здібностей, поведінкових властивостей і характерологічних рис, іноді досить суперечливих у змістовному плані, це суттєво ускладнює їх практичне використання в бізнес-процесах та дослідженнях.

3) У рамках **особистісно-розвивального підходу** робиться акцент на самовизначенні, саморозвитку, самореалізації засобами управлінської діяльності. Предметом вивчення виступають мотиваційні диспозиції, трансформації ціннісно-сислової сфери і Я-концепції у професійному становленні. **Психологія кар'єрного росту** робить акцент на динамічних аспектах професіоналізації, особистісних детермінантах ефективності управлінської діяльності. Становлення керівника розглядається як одна з ліній індивідуального життя особистості, що знаходиться у взаємодії з іншими, може розгортатися в різних векторах і на різних професійно-посадових рівнях. Підкреслюється здатність людини виступати суб'єктом не лише управлінської діяльності, але й професійного життя в цілому (так звана, вертикальна та горизонтальна кар'єра). Об'єднує два попередніх напрямки досліджень **акмеологічний підхід** (А. О. Деркач, Н. В. Кузьміна, І. М. Семенов, Ю. В. Синягін та ін.), що розглядає феноменологію управлінського професіоналізму, закономірності й механізми розвитку керівника на рівні професійного «акме». Суб'єктні

властивості не просто враховуються, а розглядаються як необхідна умова досягнення і збереження професійної зрілості.

Професійне самовизначення – процес, вплив якого зачіпає практично всі сфери діяльності людини та розглядається в контексті життєвого шляху в цілому (К.А. Альбуханова-Славська). У соціально-психологічному контексті воно постає як процес формування Я-концепції (ідентичності) особистості через освоєння і прийняття соціальних ролей та позицій в загальній системі суспільних відносин (Г. М. Андрєєва, А. Л. Свенцицький). У психологічній природі самовизначення важливе місце займає проблематика ідентичності, в якій виражаються його змістовний результат і процесуальний зміст (М. В. Єрмолаєва, Є. О. Клімов, Ю. П. Поваренков). Інтегральною характеристикою самовизначення виступають життєві стратегії як способи самоздійснення людини в різних сферах її життя [4].

Отже, управлінська діяльність цілісно репрезентується через ціннісно-цільовий аспект, що активізує процеси самопрограмування та побудови професійно-управлінських перспектив особистістю. Провідні цінності суб'єкта починають виконувати функцію кінцевих засад вибору предметів і засобів, які утворюють цілісну діяльність. Саморозвиток людини стимулює перетворення професійної діяльності, що у свою чергу стає спонукальною силою розвитку особистості. Таким чином, через поняття *професійно-управлінського самовизначення* (Л. М. Карамушка, 2005; О. П. Щотка, 2003) розкривається суттєва лінія розвитку професіонала в управлінні, яка забезпечує можливість виходу індивіда на рівень особистісної регуляції та самодетермінації професійної поведінки, на здійснення особистісної позиції стосовно управлінської діяльності. У цьому процесі людина поєднує узагальнені уявлення про управлінську діяльність та про саму себе, визначаючи власний сенс професії. Це визначення себе стосовно напрацьованих у суспільстві і прийнятих особистістю критеріїв управлінського професіоналізму, що передбачає самостійне та свідоме з'ясування індивідом власної сутності в ситуації професійно-управлінського вибору [5].

В результаті професійного становлення особистість володіє можливостями організувати свій професійний шлях за власним задумом як у посадовому, так і в змістовому аспекті на ґрунті самовизначення. Відбувається збагачення досвіду професії за рахунок впровадження авторських знахідок, удосконалень, творчого перетворення або проектування нового професійного середовища.

Т. В. Панчук (2002) підкреслює, що в мотивації управлінської діяльності реально співіснують декілька цілей – явних і завуальованих, чітко окреслених у свідомості суб'єкта і визнаних опосередковано. Відповідно до варіантів мотивації описані три рівні професійної активності, пов'язані із індивідуальними цілями управлінської діяльності – інертний, адаптивний та ініціативний. Рівень активності і співвідношення зовнішніх та внутрішніх опор саморегуляції обумовлюють характерні особливості управлінської діяльності керівника, зокрема – перспективу його особистісного розвитку і фахового зростання [6]. Б. А. Щербатюк (2006) описує самовизначення як сторону соціалізації, котра визначає готовність до знаходження свого місця в суспільстві, пов'язану з врахуванням і співвіднесенням соціальних вимог з комплексом внутрішніх умов: прагненнями, бажаннями, ціннісними орієнтаціями, запитами, цілями (*хочу*), потенційними можливостями і здібностями (*можу*), наявними фізичними та розумовими якостями, досвідом, рисами характеру (*маю*). Від того, наскільки адекватно власним прагненням відбувається засвоєння норм і вимог суспільства, залежить продуктивність самовизначення людини і те, наскільки успішно вона реалізує свої запити [7].

Соціально-психологічні основи особистісного розвитку у професійній діяльності описано в роботах О. І. Бондарчук (2008). Розвиток керівника розглядається в контексті закономірних змін, кількісних, якісних і структурних перетворень особистості як суб'єкта професійної діяльності, що ґрунтуються на прагненні до професійного вдосконалення, особистісного і духовного зростання, готовності до самозмін і самоствердження у професійній сфері. Запропонована авторкою модель особистісного розвитку керівників містить в якості важливої складової ціннісне ставлення до професійного й особистісного розвитку [8].

Робота У. Б. Косар (2011) спрямована на демонстрацію того, що, розвиваючи професійну самосвідомість, керівник розкриває свій особистісний потенціал. Професійна самосвідомість пов'язана з ціннісними орієнтаціями; вона формує оцінку себе як професіонала, визначає життєву позицію, здатність приймати рішення, нести за них відповідальність, усвідомлювати свої здібності, самовдосконалюватись у професійному просторі. Трансформація образу «Я-професіонал» відображає зміну рівня управлінської компетентності [9].

Як бачимо, в рамках особистісно-розвиваючого підходу значна увага приділяється трансформаціям ціннісно-сислової сфери управління. Більшість авторів визнає ціннісну організацію

особистості базовою якістю управлінця будь-якої сфери і запорукою успішності професійної діяльності. Динаміка професійно-управлінського самовизначення передбачає зміну особистісних критеріїв ставлення до себе як суб'єкта діяльності. Однак, з нашої точки зору, в сучасних реаліях девальвації смислових основ більшості професій, як окремого випадку зміни світоглядних векторів соціального та духовно-культурного устрою в цілому, не дозволяє в повній мірі пов'язувати фактор професійного самовизначення з розвитком особистості в силу того, що не в повній мірі очевидні основи професійної ідентифікації управлінців. Це актуалізує проблему вивчення динаміки ціннісних орієнтацій в процесі особистісно-професійного становлення.

В. С. Агапов (1999) наголошує на взаємозалежності між управлінською діяльністю, структурно-функціональною організацією Я-концепції та життєвим шляхом. Життєвий шлях керівників вищого рівня – це «унікальна, єдина в своєму роді драма, кожна сцена якої – результат зчеплення безлічі індивідуально-неповторних характеристик Я-концепції, подій, обставин, життєвих і екстремальних управлінських ситуацій» [10]. Сформована Я-концепція є системоутворювальним ядром функціональних компонентів управлінської діяльності. Різноманітність функцій Я-концепції забезпечує керівнику особистісно-духовний розвиток, оптимальну взаємодію з зовнішнім світом. Вчений підкреслює синтез свідомої і несвідомої сфери, відносин і цінностей, в результаті якого виникає цілісність Я-концепції.

Т. Ю. Тодишева (2011) також розглядає самооцінку як актуальний фактор особистісно-професійного розвитку, з яким пов'язана можливість людини визначати оптимальну траєкторію кар'єри і реалізувати особистісний потенціал у професії. При цьому як завищений, так і занижений рівень самооцінки кар'єрної компетентності перешкоджає продуктивному розвитку керівників. *Оптимальний рівень самооцінки кар'єрної компетентності керівників пов'язаний зі стійким позитивним ставленням до власних особистісних якостей, з вірою в можливість реалізації своєї професійної стратегії навіть в умовах обмежень* [11].

4) **Культурна парадигма** в дослідженні факторів особистісного розвитку керівників по-суті, є продовженням культурно-історичного підходу, але адаптованим до потреб організаційної психології. Вона концентрується на особливостях організаційної культури, як специфічного середовища соціалізації дорослої людини; визначаються джерела та різноманітні аспекти впливу

цього феномену на становлення особистості. Управлінська діяльність розглядається як специфічна професійна культура, яка не тільки задає систему ціннісно-нормативних уявлень, що регулюють професійну поведінку, але також є підґрунтям успішної реалізації цілей професійної діяльності керівника, його особистісного й професійного зростання та професійної самореалізації [5].

Аналізуючи складові професійної культури, Г. О. Балл (2014) говорить про оволодіння духовністю професіонала, що постає органічною складовою духовності особистості, її почуттєвої та дієвої причетності до високих цінностей. Провідні вічні смисли є «системою координат», в рамках якої виховуються смислові орієнтири професіонала. Система ціннісних уявлень загальної культури має бути інтегрована у смисловий простір індивіда, трансформуватися в особистісні смисли й цінності. Причетність до *провідного нормативного смислу професії* виражає глибоко вкорінену в особистості налаштованість, що втілюється у сильних і стійких позитивних почуттях, а також у готовності до переборення труднощів. В оволодінні будь-якою професією процес осягнення сенсу діяльності постає механізмом становлення професійної культури [12]. Трансформації особистісних смислів в професійній діяльності присвятили свої дослідження С. С. Бабіч (2013) та Н. Ф. Шевченко (2015). Смислова регуляція, що полягає у співвіднесенні цілей та засобів з мотивами, потребами та цінностями, розглядається як стрижнева основа успішності професійної діяльності [13].

Не зважаючи на велику кількість різноспрямованих емпіричних досліджень і запропонованих теоретичних пояснень, особистісно-професійне становлення керівника не знайшло у сучасній науці єдиного концептуального осмислення. В сучасних працях помітна тенденція зміни дослідницьких інтересів – зростання уваги до творчої, ініціативної природи професіонала, його самосвідомості та ціннісно-смислової сфери. Закладаються основи рефлексивно-ціннісної концепції керування (С. Білозеров, Ю. Красовський, К. Харський та ін.). Також існує потреба об'єднати напрацювання, зроблені в рамках соціальної, організаційної та загальної психології, в єдиний мультипарадигмальний комплекс.

5) **Психологія професійної дезадаптації** звертає увагу на фактори, що спричиняють регресивні явища – професійний стрес та особистісні деструкції, емоційне вигорання, рольові конфлікти (Ф. Е. Зеєр, Е. Е. Симанюк, А. К. Маркова, Н. С. Пряжников та інші). Професійна адаптація розглядається з позицій рівно-

ваги між суб'єктом і середовищем – такий стан взаємовідносин особистості і групи, коли особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність. Професійна адаптація носить характер безперервного професійного саморозвитку, в якому людина не тільки пристосовується до професії, а й професію творчо пристосовує до своїх особистісних особливостей [14]. Під психологічною дезадаптованістю розуміють стан функціонування психіки на межі її регуляторних і компенсаторних можливостей. Наявність професійного стресу призводить до значних ускладнень у фізіологічній сфері та психічній активності. Це виражається в труднощах реалізації основних соціальних потреб, в порушенні самоствердження і вільного вираження творчих здібностей, в неадекватній орієнтації в ситуації спілкування і в спотворенні соціального статусу особистості.

У дисертації В. Л. Панковця (2006) зафіксовано наявність професійного стресу у переважної більшості менеджерів освітніх організацій України (29 % опитаних керівників мають високий, 41% – середній рівень). При цьому чим вищою є посада, тим у більшій кількості представників спостерігається висока виразність професійного стресу [15]. Я. А. Плужник (2011) виявила, що 51 % менеджерів середньої ланки має високий рівень організаційно-управлінських стресів, зумовлених вузькістю інтересів, нездатністю до самопізнання, невмінням приймати цінності колег, низькою активністю і продуктивністю [16].

О. І. Бондарчук (2008), дослідивши близько 2 тис. управлінців у галузі освіти, виявила високий рівень «емоційного вигорання» у 28 % досліджуваних. Цікаво, що рівень емоційного вигорання пов'язаний з тим, як керівники уявляють свою життєву ситуацію. Управлінці, які розуміють, що успіх можливий через самореалізацію в усіх сферах життя, характеризуються високим рівнем особистісної саморегуляції. О. І. Бондарчук називає низьку факторів, які можуть спричинити призупинення професійного зростання й особистісного розвитку – це інтолерантність, неприйняття думок, відмінних від власних, поява «комплексу загрози авторитету»; жорстку фіксацію на професійній позиції управлінця, неправомірне розширення уявлень про міру впливу на життя інших людей тощо. В цьому ж дослідженні показано, що проблема особистісного розвитку майже не усвідомлюється керівниками як актуальна. Утруднення в процесі саморегуляції значно посилюються з віком і стажем професійної діяльності управлінців [8].

Професійна деформація особистості – процес соціально-психологічних і психічних змін особистості під впливом виконання професійної ролі, коли професійні стереотипи дій і відносин стають настільки характерними для людини, що проєктуються на інші соціальні ролі, унеможлиблюючи вихід за межі цього стереотипу. При проникненні «Я-професійного» у «Я-особистісне» вплив професійних установок не обмежується діловою сферою. Більшість вчених відзначає, що найбільшою мірою професійні деформації властиві людям, які працюють у галузі роботи з людьми [17]. До провідних видів професійних деформацій керівників можна віднести (О. А. Притула, 2016): авторитарність, яка виявляється у жорсткій централізації процесу управління, нетерпимості до критики; прояв деспотизму; демонстративність, емоційна зосередженість на собі (при цьому професійна діяльність є засобом самоствердження, демонстрації своєї зверхності); професійний догматизм, спрощення професійних завдань та ситуацій у комплексі із перебільшеною орієнтацією на свій досвід; синдром емоційного вигорання, прояви байдужості при емоційній жорсткості; генералізація особистісного негативно-професійного досвіду; професійна агресивність, пристрасне ставлення до індивідуальних, творчих працівників; схильність до образливих зауважень; соціальне лицемірство, схильність до моралізаторства, віра у свою непогрішність; нещирість почуттів та відносин [18].

У такій особистості не просто вживаються психологічно суперечливі риси, але такі люди зберігають своє фізичне та психічне здоров'я, демонструючи часто суперечливу поведінку. Керівники з виразним рольовим конфліктом не справляються з виконанням професійної ролі: їх поведінка спрямована на пошук способів зняття внутрішньої напруги без вирішення існуючих протиріч. Вирішення внутрішніх конфліктів в ситуаціях кризи супроводжується переоцінкою системи життєвих цінностей, що вимагає власної активності і екзистенціальної відповідальності. Отже, проблематика співвідношення «особистість – професія» надзвичайно актуальна для когорти керівників у зв'язку з навантаженням, зумовленим особливостями управлінської діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Керівництво як провідна діяльність є загальним вектором і джерелом, що зумовлює єдині шляхи особистісного розвитку, і може проявлятися у вигляді типових способів реагування, моделей поведінки, специфічних переконань та світоглядних орієнтирів, характерологічних рис, тощо. Розвиток особистості керівника

зумовлений зовнішніми та внутрішніми факторами. До внутрішніх відноситься наявність комунікативно-організаторських здібностей, професійно-важливих якостей і знань, що зумовлюють успішність в конкретній професії. До зовнішніх відноситься структура та зміст виконуваної діяльності, умови праці, організаційна культура та система соціальних ролей в організації. На перетині зовнішньої та внутрішньої сфер знаходяться такі фактори як сформованість професійної свідомості та система ціннісно-сміслових орієнтації особистості. Незважаючи на велику кількість факторів, які впливають на особистість керівника в цілому, саме ціннісні орієнтації найбільш відчутно та істотно впливають на розвиток. Розвиток відбувається внаслідок кризи, що переживається людиною як на ментальному, так і на емоційному рівні, і для свого ефективного вирішення потребує відповідного психологічного супроводу. Розвиток особистості включає в себе не тільки ріст, але й регрес. Отже, існує об'єктивна потреба в сприянні особистісному розвитку керівників як неодмінній умові їх професійного вдосконалення, визначення провідних психологічних механізмів і умов, що ініціюють особистісний розвиток управлінців на різних етапах професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Ньюстром Дж. В. Организационное поведение / Дж. В. Ньюстром, К. Дэвис. – СПб. : Питер-Юг, 2000. – 448 с.
2. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади : монографія / В. Васютинський. – К. : КСУ, 2005. – 492 с.
3. Маркин В. Н. Детерминанты формирования индивидуальной карьерной стратегии / В. Н. Маркин // Социальная психология и общество. – 2011. – № 4. – С. 27–49.
4. Иванченко Г. В. Стратегии профессионального самоопределения и репрезентации профессионализма / Г. В. Иванченко // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2005. – Т. 2. № 2. – С. 24–51.
5. Щотка О. П. Формування психологічної готовності студентів педагогічних університетів до професійно-управлінського самовизначення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / О. П. Щотка. – К., 2003. – 20 с.
6. Панчук Т. В. Мотивація вдосконалення управлінської діяльності директора школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія / Т. В. Панчук. – К., 2002. – 20 с.

7. Щербатюк Б. А. Психологічні особливості самовизначення жінок, орієнтованих на управлінську діяльність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи / Б. А. Щербатюк. – К., 2006. – 18 с.
8. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи / О. І. Бондарчук. – К., 2008. – 34 с.
9. Косар У. Б. Професійна самосвідомість керівника як чинник успішності управлінської діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи / У. Б. Косар. – К., 2011. – 20 с.
10. Агапов В. С. Становление Я-концепции в управленческой деятельности руководителей : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.08, 19.00.13 / В. С. Агапов. – М., 1999. – 495 с.
11. Тодышева Т. Ю. Детерминанты самооценки карьерной компетентности менеджеров : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 – психологія розвитку, акмеологія / Т. Ю. Тодышева. – М., 2011. – 25 с.
12. Балл Г. О. Категорія культури у дослідженні професійної діяльності / Г. Балл // Я-концепція академіка Неллі Нічкало у вимірі професійного розвитку особистості : зб. наук. пр. / ред. І.А. Зязюн та ін.; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. – К., 2014. – С. 55–62.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. N'justrom Dzh. V. Organizacionnoe povedenie / Dzh. V. N'justrom, K.Djevis. – SPb. : Piter-Jug, 2000. – 448 s.
2. Vasjutyns'kyj V. O. Interakcijna psihologija vlady : monografija / V. Vasjutyns'kyj. – K. : KSU, 2005. – 492 s.
3. Markin V. N. Determinanty formirovanija individual'noj kar'ernoj strategii / V. N. Markin // Social'naja psihologija i obshhestvo. – 2011. – № 4. – S. 27–49.
4. Ivanchenko G. V. Strategii professional'nogo samoopredelenija i reprezentacii professionalizma / G. V. Ivanchenko // Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki. – 2005. – T. 2. – № 2. – S. 24–51.

5. Shhotka O. P. Formuvannja psihologichnoi' gotovnosti studentiv pedagogichnyh universytetiv do profesijno-upravlins'kogo samovyznachennja : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 – pedagogichna ta vikova psihologija / O. P. Shhotka. – K., 2003. – 20 s.
6. Panchuk T. V. Motyvacija vdoskonalennja upravlins'koi' dijal'nosti dyrektora shkoly : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.05 – social'na psihologija / T. V. Panchuk. – K., 2002. – 20 s.
7. Shherbatjuk B. A. Psihologichni osoblyvosti samovyznachennja zhinok, orijentovanyh na upravlins'ku dijal'nist' : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.05 – social'na psihologija, psihologija social'noi' roboty / B. A. Shherbatjuk. – K., 2006. – 18 s.
8. Bondarchuk O. I. Social'no-psihologichni osnovy osobystisnogo rozvytku kerivnykiv zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladiv u profesijnij dijal'nosti : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja d-ra psihol. nauk : spec. 19.00.05 – social'na psihologija; psihologija social'noi' roboty / O. I. Bondarchuk. – K., 2008. – 34 s.
9. Kosar U. B. Profesijna samosvidomist' kerivnyka jak chynnyk uspishnosti upravlins'koi' dijal'nosti : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.05 – social'na psihologija; psihologija social'noi' roboty / U. B. Kosar. – K., 2011. – 20 s.
10. Agapov V. S. Stanovlenie Ja-koncepcii v upravlencheskoj dejatel'nosti rukovoditelej : dis. ... d-ra psihol. nauk : 19.00.08, 19.00.13 / V. S. Agapov. – M., 1999. – 495 s.
11. Todysheva T. Ju. Determinanty samoocenki kar'ernoj kompetentnosti menedzherov : avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. psihol. nauk : spec. 19.00.13 – psihologija razvitija, akmeologija / T. Ju. Todysheva. – M., 2011. – 25 s.
12. Ball G. O. Kategorija kul'tury u doslidzhenni profesijnoi' dijal'nosti / G. Ball // Ja-koncepcija akademika Nelli Nychkalo u vymiri profesijnogo rozvytku osobystosti : zb. nauk. pr. / red. I.A. Zjazjun ta in.; In-t ped. osvity i osvitydoroslyh NAPN Ukrai'ny. – K., 2014. – S. 55–62.

Received January 22, 2016

Revised February 24, 2016

Accepted March 25, 2017

Щодо питання експертно-психологічного аналізу при посмертних експертизах

Zaviazkina N.V. On the issue of expert psychological analysis with post-mortem examinations / N.V. Zaviazkina // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 94–104.

N.V. Zaviazkina. On the issue of expert psychological analysis with post-mortem examinations. In recent decades, in the face of dramatic changes in social and property relations, the legal status of people with mental disorders, there has been a progressive increase in the number of forensic psychiatric examinations in the civil process that are directly related to the protection of rights and freedom of expression of the citizens of Ukraine. This particularly affected post-mortem examinations in the civil process. According to most researchers, carrying out posthumous comprehensive psycho-psychiatric examinations is one of the most complex types of expert activity that requires special qualification training from an expert, including an expert psychologist. This involves assessing the mental state of a person for a time that is of interest to a court in the past, when that person was a party to any legally valid action, in the absence of direct investigation. In connection with the objective specifics of this kind of expertise, the expert psychologist examines only case materials and medical documentation, which is associated with certain difficulties. If, when considering civil cases, there are doubts as to the mental state of the deceased person for a period of legally significant action in which he took part in life, such a case can last for years because of the court's inability to obtain a full and accurate expert opinion. Post-mortem expertise includes a number of poorly-studied issues of its theory and practice, capacity-incompetence, limited legal capacity, as well as methodology and methodology for examining the objects of examination on the instructions of a psychologist, and the evidence of an expert opinion. All this determines the relevance of the research topic.

Key words: pathopsychological symptom complex, forensic psycho-psychiatric examination, posthumous examination, capacity, incapacity, limited capacity, cognitive processes, will, emotions, criticism.

Н.В. Завязкіна. Щодо питання експертно-психологічного аналізу при посмертних експертизах. В останні десятиріччя, в умовах різних змін в суспільних та майнових відносинах, правового статусу осіб з пси-

хічними розладами відмічається прогресуюче зростання кількості судово-психіатричних експертиз у цивільному процесі, що безпосередньо пов'язано з питаннями захисту прав та свободи волевиявлення громадян України. Особливо це торкнулося посмертних експертиз в цивільному процесі. На думку більшості дослідників, проведення посмертних комплексних психолого-психіатричних експертиз є одним із найбільш складних видів експертної діяльності, котре вимагає особливої кваліфікаційної підготовки від експерта, в тому числі експерта-психолога, і передбачає оцінку психічного стану особи на період часу, що цікавить суд у минулому, коли ця особа учасником будь-якої юридично значущої дії, за відсутності можливості її безпосереднього дослідження. Через об'єктивну специфіку такого роду експертиз експерт-психолог досліджує тільки матеріали справи та медичної документації. Показано, що певні складнощі пов'язані з об'єктами, які надаються для дослідження на експертизу. Якщо при розгляді цивільних справ виникають сумніви щодо психічного стану померлої особи на період юридично-значущої дії, в якій вона брала участь при житті, така справа може продовжуватися роками через неможливість суду отримати повноцінний і чіткий експертний висновок. Посмертна експертиза вміщує у собі цілу низку маловивчених питань щодо її теорії та практики, дієздатності-недієздатності, обмеженої дієздатності, а також методології й методики дослідження об'єктів експертизи з дорученням психолога, доказовості експертного висновку. Все це обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Ключові слова: патопсихологічний симптомокомплекс, судово-психолого-психіатрична експертиза, посмертна експертиза, дієздатність, недієздатність, обмежена дієздатність, когнітивні процеси, воля, емоції, критика.

Н.В. Завязкина. К вопросу экспертно-психологического анализа при посмертных экспертизах. В последние десятилетия, в условиях резких изменений в общественных и имущественных отношениях, правового положения лиц с психическими расстройствами, отмечается прогрессирующее увеличение количества судебно-психиатрических экспертиз в гражданском процессе, которые напрямую связаны с вопросами защиты прав, свободы волеизъявления граждан Украины. Особенно это коснулось посмертных экспертиз в гражданском процессе. По мнению большинства исследователей, проведение посмертных комплексных психолого-психиатрических экспертиз, является одним из самых сложных видов экспертной деятельности, требующей особой квалификационной подготовки от эксперта, в том числе эксперта-психолога. Это предусматривает оценку психического состояния лица на время, интересующее суд в прошлом, когда данное лицо было участником любого юридически значимого действия, при отсутствии возможности непосредственного исследования. В связи с объективной спецификой такого рода экспертиз, эксперт-психолог исследует только материалы дела и

медицинской документации, с чем связаны определённые сложности. Если при рассмотрении гражданских дел возникают сомнения относительно психического состояния подэкспертного на период юридически значимого действия, в котором он принимал участие при жизни, такое дело может длиться годами из-за невозможности суда получить полноценное и четкое экспертное заключение. Посмертная экспертиза вмещает в себя целый ряд малоизученных вопросов ее теории и практики, дееспособности-недееспособности, ограниченной дееспособности, а также методологии и методики исследования объектов экспертизы по поручению психолога, доказательности экспертного заключения. Все это обуславливает актуальность темы исследования.

Ключевые слова: патопсихологический симптомокомплекс, судебно-психолого-психиатрическая экспертиза, посмертная экспертиза, дееспособность, недееспособность, ограниченная дееспособность, когнитивные процессы, воля, эмоции, критика.

Постановка проблеми. В останні десятиріччя, в умовах різких змін в суспільних та майнових відносинах, правового положення осіб з психічними розладами, відмічається прогресуюче зростання кількості судово-психіатричних експертиз у цивільному процесі, що безпосередньо пов'язано з питаннями захисту прав, свободи волевиявлення громадян України. Особливо це торкнулося посмертних експертиз в цивільному процесі (Т.М. Арсенюк, М.Р. Мохонько, В.Р. Ілейко, В.І. Мельник, О.С. Чабан).

На думку більшості дослідників (Т.Б. Дмитрієва, Л.М. Юрьєва, О.Я. Щукіна), проведення посмертних комплексних психолого-психіатричних експертиз, є одним з найбільш складних видів експертної діяльності, що вимагає особливої кваліфікаційної підготовки від експерта, в тому числі експерта-психолога, і передбачає оцінку психічного стану особи на період часу, що цікавить суд у минулому, коли ця особа була учасником будь-якої юридично значущої дії, за відсутності можливості її безпосереднього дослідження. Через об'єктивну специфіку такого роду експертиз, експерт-психолог досліджує тільки матеріали справи та медичної документації, не маючи можливості особисто задати запитання підекспертному, проаналізувати його невербальні прояви, подивитися на характер роботи при виконанні тестів та оцінити їх результати. При цьому ускладнюється можливість абстрагуватися від побутових характеристик, відійти від проєкцій на загальновідомі життєві обставини замість об'єктивного аналізу досліджуваної ситуації.

Наукові розробки цієї проблеми були нечисленні і стосувались окремих сторін експертиз у цивільному процесі (В.В. Го-

рінов, С.К. Носова, С.М. Шишков). Тому законодавча формула недієздатності, дієздатності та обмеженої дієздатності вимагає удосконалення, в тому числі в зв'язку з введенням та розповсюдженням цивільного кодексу України в новій редакції. Багато запитань щодо розуміння та використання цих категорій пов'язані також з переглядом експертної оцінки осіб з межовими розладами, їх впливу на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними при здійсненні правочину.

Наведені аргументи визначають *актуальність* і підтверджують необхідність та важливість дослідження теоретичних і практичних аспектів проблеми посмертної експертизи у цивільному процесі, стандартизації принципів її проведення, які мають відповідати вимогам експертології, судово-психологічної науки і практики, потребам законодавства та суспільства в цілому.

Вихідні передумови. Теоретичною основою предмета дослідження при посмертній експертизі у цивільному процесі в кінцевому підсумку є вирішення питання дієздатності особи на період вчинення юридично значущої дії (правочину). Оцінка й обґрунтування цього поняття неможливі без аналізу з сучасних позицій понять «дієздатність», «недієздатність», «обмежена дієздатність» з їх визначенням та висвітленням взаємозв'язків, що їх характеризують. Тому стає актуальним питання психологічних критеріїв і психологічного «навантаження» виділених категорій [1,2,3].

Певні труднощі, які можуть виникати при проведенні посмертної експертизи, визнаються дослідниками як у минулому (В.П. Сербський, С.С. Корсаков), так і у теперішній час (Л.О. Яхیمович, Б.В. Шостакович, О.А. Ревенко) і вимагають від експерта різноманітних та глибоких теоретичних знань, великого практичного досвіду в різних професійних галузях.

Посмертна експертиза вміщує цілу низку питань щодо її теорії та практики, що є ключовими для судово-психіатричної та судово-психолого-психіатричної експертизи в цілому. Зокрема, це стосується питання категорій дієздатності-обмеженої дієздатності, недієздатності, методології й методики дослідження об'єктів експертизи, доказовості експертного висновку [4].

Складнощі, які пов'язані з об'єктами, наданими для дослідження на експертизу, мають доволі різноманітний характер. Представлені об'єкти бувають або вкрай формальні та малоінформативні, без змістовного наповнення, або складаються з бага-

трьох томів, з непослідовним та суперечливим змістом, великою кількістю недоречних повторів.

Все це разом із сукупністю недиференційованої юридичної інформації ускладнює роботу експерта, який змушений «рухатися» важко та не завжди послідовно в аналізі індивідуальних характеристик підекспертного, його мотивів та наданими показаннями свідків. Якщо при розгляді цивільних справ виникають сумніви щодо психічного стану померлої особи на період юридично-значущої дії, в якій вона приймала участь при житті, така справа продовжується роками через неможливість суду отримати повноцінний і чіткий експертний висновок. Все це, в свою чергу, може стати підставою для призначення повторної експертизи, що подовжує термін судочинства та значно збільшує витрати державних коштів.

Судово-психіатрична експертиза (СПЕ) в цивільному процесі досить неоднорідна і має значні відмінності по різних категоріях цивільних справ. Так, поняття «недієздатність» і «неугодоздатність» при деяких рисах схожості є самостійними і складають понятійний апарат різних видів СПЕ в цивільному процесі. СПЕ за визначенням діє/недієздатності громадян проводиться на основі оцінки психічного розладу особи, з урахуванням його можливості планомірної розсудливої діяльності і на момент огляду, і на досить тривалий період. Це обумовлює необхідність прогностичної оцінки стабільності психічного стану в майбутньому. СПЕ по визначенню «неугодоздатності» громадянина проводиться лише у відношенні конкретних юридично значимих дій, які відносяться до обмеженого відрізка часу. Отже, категорія «угодоздатності» визначається здатністю виразити свій намір, здійснити усвідомлений вибір, регуляцію своєї поведінки в конкретній юридичній ситуації, що співвідноситься з обмеженим відрізком часу [1, 5, 6]. Юридичний критерій правових норм «недієздатності» і «неугодоздатності» ідентичний – здатність особи розуміти значення своїх дій і керувати ними – припускає різну ступінь впливу психічного розладу на соціально-правову діяльність особи, залежно від виду цивільної справи [6]. Провідного значення при цьому набуває оцінка взаємозв'язку клінічних і соціальних чинників, аналіз впливу клінічно виражених психічних розладів на здатність використати наявний запас знань для вирішення певних соціальних і юридичних питань, прогнозувати свою поведінку з урахуванням правових наслідків. Збереження дієздатності особи з психічними розладами визначається її здатністю здійснювати регуляцію своєї поведінки, незважаючи на хворобу, навіть на

зниженому рівні життєдіяльності. Визнання особи недієздатною з призначенням опіки можливо у тому випадку, якщо психічний розлад істотно впливає на діяльність громадянина в суспільстві, визначає неможливість здійснення своїх прав і обов'язків, соціального функціонування навіть на низькому побутовому рівні. Проте, громадянин може бути визнаний недієздатним тільки за наявності або хронічного важкого психічного розладу із стійкою і вираженою продуктивною і негативною симптоматикою, або стійкого дефектного стану з грубим порушенням адаптаційних можливостей [7]. До медичного критерію недієздатності не повинні відноситися тимчасові (оборотні) психічні розлади і помірні прогредієнтні психічні розлади, що не порушують повсякденну діяльність і не позбавляють осіб можливості здійснювати свої права і обов'язки, навіть на зниженому рівні. У таких експертизах важливе значення має співвідношення клінічних факторів (тяжкість і стійкість розладу), особистісних та соціальних чинників.

Мета дослідження полягає у важливості визначення психологічних категорій при аргументації висновку при проведенні посмертної експертизи в цивільному процесі.

Основний матеріал та результати дослідження. В наш час проявляється значна тенденція до розширення прав осіб з психічними розладами, пов'язана із зміненними соціально-економічними умовами в суспільстві і оновленням законодавчої бази. Це призвело до росту правової активності громадян, які стали все частіше вирішувати свої майнові і немайнові стосунки у цивільному судочинстві. В багатьох осіб з психічними розладами відзначається досить високий рівень соціального функціонування, вони ведуть активний спосіб життя і стають учасниками майново-правових стосунків. У зв'язку з цим відзначається зростання числа судово-психіатричних та комплексних судово-психолого-психіатричних експертиз по цивільним справам, особливо у справах про визнання угод недійсними [8].

При КСППЕ у цивільному судочинстві в компетенцію психолога входить виявлення таких юридично значимих особливостей особи, як підвищена нав'юваність, керованість, схильність до впливу різних осіб, ступінь впливу соматичних хвороб на психологічний стан, емоційний стан при психотравмуючій ситуації. Необхідно враховувати в експертному аналізі показники соціального функціонування протягом життя і безпосередньо в період укладання угоди: цілеспрямованість дій, прогнозування і критична оцінка рівня своїх знань і дій підекспертним, зворот-

ний зв'язок і корекція здійснюваних вчинків. При цьому експерт не вирішує питання про дієздатність або недієздатність або дійсність і недійсність угоди. Експерт тільки обґрунтовує – могла чи не могла особа розуміти значення своїх дій і керувати ними, і тим самим дає суду докази відсутності чи істотного порушення угодоздатності підекспертного [9].

Крім того, важливими компонентами, які необхідно враховувати, є дані про соціальне функціонування та показання свідків. До письмових доказів, які можуть характеризувати соціальне функціонування особи, відносять наявні дані про трудову діяльність, особливості поведінки за місцем проживання та під час навчання або праці; дані інших експертиз (при наявності), щоденники соціальних працівників; матеріали, які свідчать про спроможність (неспроможність) розпоряджуватися своїм майном; особисті щоденники, записні книжки, листи, письмові заяви. Характер соціального функціонування залежить від збереженості психічних процесів та в залежності від преморбідних та особистісних особливостей. При оцінці цих факторів на момент, який цікавить суд, необхідно враховувати крім соціальних характеристик та рівня активності в цілому, ще й можливість різкої зміни в поведінці, в зв'язку з погіршенням психічного стану [10].

При аналізі показань свідків слід враховувати не тільки форму їх викладення, а також форму їх викладення та особливостей особистості свідка, в тому числі його рівень освіти, рівень соціальної та медичної обізнаності, об'єктивність у відношенні констатації та опису особливостей поведінки особи, у відношенні якої призначена експертиза. Оскільки частіше за все свідками при посмертних експертизах виступають родичі, найбільшу цінність мають предметні описи діяльності особи: свідчення про зовнішність, манері в мові та в поведінці, вчинках, в яких може прослідковуватися психічний розлад.

Складність експертної оцінки у справах про визнання угод недійсними полягає в тому, що завжди здійснюється ретроспективний аналіз психічного стану. Даний вид експертизи відноситься до відносно мало формалізованим видам діагностики. Зіставлення діагнозу з певною ситуацією з урахуванням особистісних особливостей, патопсихологічних механізмів, соціальних і ситуаційних чинників дозволяє вирішити експертні питання.

Цивільна дієздатність особи як здатність самостійно здійснювати суб'єктивні права, що належать їй, виконувати прийняті на себе обов'язки і відповідати за них, характеризується

як природна властивість особистості, оскільки її об'єм залежить від наявності в особі ряду психофізичних властивостей: волі, певного рівня інтелектуального розвитку і психічного здоров'я. Інтелектуальний компонент здатності розуміти значення своїх дій і керувати ними при укладенні угоди розглядається як порушення здатності усвідомлювати зовнішню сторону юридично значимих подій (нездатність до осмисленого сприйняття умов, в яких була укладена угода, нездатність до осмислення факту укладення угоди), порушення здатності усвідомлювати змістовну сторону юридично значимих подій (юридичне значення угоди, соціальне значення угоди), порушення критичної оцінки ситуації, пов'язаної з укладенням угоди, порушення прогнозування наслідків угоди. Вольовий компонент розкривається через порушення особово-мотиваційної регуляції поведінки, порушення адекватного формування цілі і здатності до регуляції поведінки і контролю при укладенні угоди [1,2].

Отже, ці компоненти (інтелектуальний і вольовий), як відмічає А.А.Ткаченко, є відображенням особливостей перебігу психічних процесів особистості, обумовлених психологічними законами і закономірностями, у зв'язку з чим цей стан повинен описуватися психологічними категоріями і виявлятися за допомогою психологічного дослідження [11]. Оскільки юридичний критерій сформований в психологічних поняттях, то оцінюється вся сукупність психічних проявів людини, а не тільки психопатологічних. У цьому випадку питання до експерта-психолога стосуються оцінки індивідуально-психологічних особливостей підекспертного і того, як вплинули ці особливості на його усвідомлену і вольову діяльність. Так, наприклад, при експертній оцінці інтелектуального компонента («розуміти значення своїх дій») досліджуються такі психологічні і юридично значимі складові, як розуміння фактичної сторони угоди, розуміння юридичних особливостей угоди, прогнозування наслідків угоди, збереження критичних здібностей. Оцінка вольового компонента («здатність керувати своїми діями») передбачає дослідження мотивації здійсненої угоди, здатності до самостійного прийняття рішення, саморегуляції і довільності поведінки, до реалізації рішення [11].

Важливим постає й питання порушення мотиваційних компонентів та критичності. Так, порушення мотиваційних механізмів знижує критичність и вже вольовий компонент психологічного критерію переважає над інтелектуальним. Важливим виступає розуміння того факту, що в психологічному критерію

рії критичності обидва компонента існують та діють тільки у взаємозв'язку. Утрата або зниження критичності в зв'язку з хворобою, одразу висуває питання щодо обмеженої дієздатності або недієздатності на момент прийняття юридично значущого рішення, в той час як збереженість цієї ознаки, як правило, не передбачає такого рішення. При цьому важливим моментом є той, що оцінка моменту критичності передбачає оцінку ситуації в цілому, можливість розуміння прогнозу, оцінки наслідків для себе та інших, своєї ролі в ній.

Висновки. На теперішньому етапі розвитку судової психології висуваються питання удосконалення і оптимізації експертної практики щодо експертизи у цивільному процесі взагалі, і, зокрема, посмертної експертизи. Експертна оцінка в цивільному процесі при посмертних експертизах базується не просто на клінічних, психологічних та соціальних критеріях, а потребує глибокого дослідження структури особистості, що неможливе без використання спеціальних психологічних знань.

Список використаних джерел

1. Судебно-психиатрическая экспертиза в гражданском процессе / Т.Б. Дмитриева, Н.К. Харитонова, К.Л. Иммерман, Е.В. Королева. – М. : Юридический центр пресс, 2003. – 251с.
2. Харитонова Н.К. Новые аспекты комплексных психолого-психиатрических экспертиз в гражданском процессе / Н.К. Харитонова, Е.В. Королева, И.Э. Богатырева // Российский психиатрический журнал. – 2000. – № 3. – С. 42–45.
3. Холодковская Е.М. Дееспособность психически больных в судебно-психиатрической практике / Е.М. Холодковская. – М., 1967. – 112 с.
4. Шостакович Б.В. Психиатрическая экспертиза в гражданском процессе / Б.В. Шостакович, А.Д. Ревенок. – Киев : «Здоровье», 1992. – 183 с.
5. Горинов В. В. Принципы проведения посмертных судебно-психиатрических экспертиз в гражданском процессе / В.В. Горинов, Л. А. Яхимович // Руководство по судебной психиатрии / под ред. Т. Б. Дмитриевой, Б. В. Шостаковича, А. А. Ткаченко. – М. : Медицина, 2004. – С. 364–369.
6. Лейко В. Р. Посмертна судово-психіатрична експертиза у цивільному процесі : методологічні, методичні принципи проведення та завдання / В. Р. Лейко // Український вісник психоневрології. – 2002. – Т. 10. – Вип. 1 (30). – С. 120–121.

7. Дмитриева Т.Б. Судебно-психиатрическая экспертиза лиц, совершивших сделки / Т. Б. Дмитриева, А. А. Ткаченко, Н. К. Харитоновна, С. Н. Шишков // Судебная психиатрия : учеб. пособие. – М. : Мед. информ. агентство, 2008. – С. 221–252.
8. Ллейко В.Р. Аналіз галузевої статистики щодо комплексних судово-психіатричних експертиз в Україні за період 2005–2009 років / В.Р. Ллейко, А.В. Каніщев // Архів психіатрії. – 2011. – Т. 17. – № 4. – С. 78–83.
9. Медицинская и судебная психология / [Дмитриева Т.Б., Сафуанов Ф.С., Сулимовская Е.И. и др.] / под ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. – [2-е изд]. – М. : Генезис, 2005. – 606 с.
10. Климов В. А. Клинико-социальные характеристики лиц, признанных недееспособными, состоящих под диспансерным наблюдением / В. А. Климов // Российский психиатрический журнал. – 2007. – № 1. – С. 11–17.
11. Руководство по судебной психиатрии: практ. пособие / под ред. А. А. Ткаченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2015. – 966 с. – Серия: Настольная книга специалиста.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Sudebno-psihiatricheskaja jekspertiza v grazhdanskom processe / Т.Б. Dmitrieva, N.K. Haritonova, K.L. Immerman, E.V. Koroleva. – М. : Juridicheskij centr press, 2003. – 251 s.
2. Haritonova N.K. Novye aspekty kompleksnyh psihologo-psihiatricheskikh jekspertiz v grazhdanskom processe / N.K. Haritonova, E.V. Koroleva, I. Je. Bogatyreva // Rossijskij psihiatricheskij zhurnal. – 2000. – № 3. – S. 42–45.
3. Holodkovskaja E.M. Deesposobnost' psihicheski bol'nyh v sudebno-psihiatricheskoj praktike / E.M. Holodkovskaja. -- М., 1967. – 112 s.
4. Shostakovich B.V. Psihiatricheskaja jekspertiza v grazhdanskom processe / B.V. Shostakovich, A.D. Revenok. – Kiev : «Zdorov'e», 1992. – 183 s.
5. Gorinov V. V. Principy provedeniya posmertnyh sudebno-psihiatricheskikh jekspertiz v grazhdanskom processe / V. V. Gorinov, L. A. Jahimovich // Rukovodstvo po sudebnoj psihiatrii / pod red. T. B. Dmitrievoy, B. V. Shostakovicha, A. A. Tkachenko. – М. : Medicina, 2004. – S. 364–369.

6. Ilejko V. R. Posmertna sudovo-psyhiatrychna ekspertyza u cyvil'nomu procesi : metodologichni, metodychni pryncypy provedennja ta zavdannja / V. R. Ilejko // *Ukrai'ns'kyj visnyk psyhonevrologii'*. – 2002. – T. 10. – Vyp. 1 (30). – S. 120–121.
7. Dmitrieva T.B. Sudebno-psihiatricheskaja jekspertiza lic, sovershivshih sdelki / T. B. Dmitrieva, A. A. Tkachenko, N. K. Haritonova, S. N. Shishkov // *Sudebnaja psihiatrija : ucheb. posobie*. – M. : Med. inform. agentstvo, 2008. – S. 221–252.
8. Ilejko V.R. Analiz galuzevoi' statystryky shhodo kompleksnyh sudovo-psyhiatrychnyh ekspertyz v Ukrai'ni za period 2005–2009 rokiv / V.R. Ilejko, A.V. Kanishhev. // *Arhiv psyhiatrii'*. – 2011. – T. 17. – № 4. – S. 78–83.
9. Medicinskaja i sudebnaja psihologija / [Dmitrieva T.B., Safuanov F.S., Sulimovskaja E.I. i dr.] / pod red. T.B. Dmitrievoj, F.S. Safuanova. – [2-e izd]. – M. : Genesis, 2005. – 606 s.
10. Klimov V. A. Kliniko-social'nye harakteristiki lic, priznannyh nedeosposobnymi, sostojashhij pod dispansernym nabljudeniem / V. A. Klimov // *Rossijskij psihiatricheskij zhurnal*. – 2007. – № 1. – S. 11–17.
11. Rukovodstvo po sudebnoj psihiatrii: prakt. posobie / pod red. A. A. Tkachenko. – 2-e izd., pererab. i dop. – M. : Izdatel'stvo Jurajt, 2015. – 966 s. – Serija: Nastol'naja kniga specialista.

Received January 21, 2016

Revised February 22, 2016

Accepted March 24, 2017

Psychological characteristics of narrative level of graphic novels

Ivashkevych E.E. Psychological characteristics of narrative level of graphic novels / E.E. Ivashkevych // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 105–118.

E.E. Ivashkevych. Psychological characteristics of narrative level of graphic novels. The author of this article underlines that studying narrative discourse in the English literature and its psycholinguistic aspects is very useful to admit at once that such kind of discourse plays a great role in all kinds of genre of fiction. In a case we have a deal with graphic novels; it's more suitable to show and to underline psycholinguistic peculiarities or aspects of narrative discourse.

It was underlined that the important part of comic book narration was also the point of view: who was watching and what was the object of this view; if a character was looking at something and in the next panel we shown this object of this gaze, the reader was positioned as this character. This type of positioning is essential in comic book narration, as it has the possibility of affecting the meanings linked with the reading of the comic.

It was described the role of visual images, which helped the reader to understand the textual information. Through repetition the visual images become symbols, which mean that they begin to represent something else through a rule or a shared agreement. These symbols become narrative, and act as parts of the narrative by the way of integrating the symbolic meanings linked to them to new contexts. The symbols can even turn into metaphors, as for example the recurring image of the Comedian being flung through the window, which may be interpreted as speaking of the violence hidden in all of us.

It was shown that the type of transformation of visual information was familiar from film studies, and it was a clearly visual way of narrating the past private experiences of the character through external focalization, showing what the character had experienced in the past but from outside the character. Still, while reading the novel it is easy to notice how the use of visual elements to provide smooth transitional moments in space and time is a practical advantage of a rich visual style that exceeds the content of the speech balloons. This playing with temporal levels and transitional moments in time and space is in fact an essential quality of the narrative of

«Watchmen», leading to the interpretation that alongside power, time is one of the crucial overall themes of the graphic novel.

Analyzing «Watchmen», the author of this article proposed such psycholinguistic aspects of narrative discourse, as: visual emphasis; focalization of information; epigraphs' emphasis; meta-narrative presentation of the text; contrasting visual linkings; actualization of narrative potential.

Key words: narrative discourse, visual emphasis, focalization of information, epigraphs' emphasis, meta-narrative presentation of the text, contrasting visual linkings, actualization of narrative potential.

Е.Е. Івашкевич. Психологічні характеристики наративного рівня графічних романів. Автор даної статті наголошує, що вивчення нарративного дискурсу на прикладі англійської літератури, визначення психолінгвістичних аспектів такого дискурсу є вельми актуальною проблемою сучасності, адже такого роду дискурс відіграє неабияку роль у всіх жанрах художньої літератури. У даній статті нарративний дискурс буде проаналізовано на прикладі графічних романів, на основі аналізу яких буде визначено психолінгвістичні особливості нарративного дискурсу.

У статті було підкреслено, що важливим для окреслення особливостей нарративного дискурсу є аналіз матеріалів, представлених у вигляді коміксів, адже людина, яка спостерігає, є лише об'єктом візуалізації, а не її суб'єктом. У випадку, якщо персонаж спостерігає за чимось, то читач буде позиціонуватися як саме цей персонаж. При цьому певний тип позиціонування має важливе значення для оповідання текстового матеріалу, презентованого у формі коміксів, адже саме даний тип позиціонування суттєво впливає на значення, які створюються читачем твору.

Наголошено також на ролі візуальних образів, які допомагають читачеві зрозуміти текстову інформацію. Показано, що за допомогою повторення візуальні образи стають символами, які означають, що вони починають представляти дещо інше допомогою певного правила або їхнього особистісного прийняття. Ці символи стають нарративними і виконують роль частин розповіді за шляхом інтеграції їхніх символічних значень. Символи можуть навіть перетворюватися на метафори, як, наприклад, такі, що повторюють образ Гумориста, який, зокрема, автором «був вкинутий через вікно», що може бути витлумачено як насильство, приховане в кожному з нас.

Було показано, що тип перетворення візуальної інформації відомий нам з фільмів, а саме візуальні образи описують особистісно значущі переживання персонажа за умов зовнішньої фокалізації, тим самим демонструючи, що персонаж пережив у минулому. Доведено, що, читаючи роман, легко помітити, як використання візуальних елементів для забезпечення точності сприйняття перехідних моментів в просторі і часі є практичною перевагою, так званого, візуального стилю, який є набагато ефективнішим за слова. Ця візуалізація в часі і просторі в дійснос-

ті є важливою якістю роману «Нічні охоронці», що призводить до його глибокої інтерпретації, що є однією із найважливіших характеристик графічного роману.

Аналізуючи твір «Нічні охоронці» Алана Мура та Дейва Гіббонса, автором цієї статті було запропоновано такі психолінгвістичні аспекти нарративного дискурсу, а саме: візуальна акцентуація, актуалізація інформації, актуалізація епіграфу, метанаративна презентація тексту, контрастні візуальні словосполучення, актуалізація нарративного потенціалу.

Ключові слова: нарративний дискурс, візуальна акцентуація, актуалізація інформації, актуалізація епіграфу, метанаративна презентація тексту, контрастні візуальні словосполучення, актуалізація нарративного потенціалу.

Э.Э. Ивашкевич. Психологические характеристики нарративного уровня графических романов. Автор данной статьи подчёркивает, что изучение нарративного дискурса на примере английской литературы, определение психолингвистических аспектов такого дискурса является весьма актуальной проблемой современности, ведь такого рода дискурс играет немаловажную роль для всех жанров художественной литературы. В данной статье нарративный дискурс будет проанализирован на примере графических романов, на основе осмысления которых и будут определены психолингвистические особенности повествовательного дискурса.

В статье было подчёркнуто, что достаточно важным для определения особенностей повествовательного дискурса является анализ материалов, представленных в виде комиксов, ведь человек, который наблюдает, является только объектом визуализации, а не её субъектом. В случае, если персонаж наблюдает за чем-то, то читатель будет позиционироваться как этот персонаж. При этом определённый тип позиционирования имеет важное значение для повествования текстового материала, представленного в форме комиксов, ведь именно этот тип позиционирования во многом влияет на значения, которые создаются читателем произведения.

В статье отмечено, что визуальные образы значительно помогают читателю понять текстовую информацию. Показано, что с помощью повторения визуальные образы становятся символами, которые означают, что они начинают представлять нечто иное с помощью определённого правила или их личностного принятия. Эти символы становятся нарративными и выполняют роль презентации частей рассказа по пути интеграции их символических значений. Символы могут даже превращаться в метафоры, например такие, которые повторяют образ Юмориста, который, в частности, автором «был вброшен через окно», что может быть истолковано как насилие, скрытое в каждом из нас.

Было показано, что тип преобразования визуальной информации, известный нам из фильмов, а именно визуальные образы описывают

личностно значимые переживания персонажа в условиях внешней фокализации, тем самым демонстрируя, что именно персонаж пережил в прошлом. Доказано, что, читая роман, легко заметить, как использование визуальных элементов для обеспечения точности восприятия переходных моментов в пространстве и времени является практическим преимуществом так называемого визуального стиля, который намного эффективнее, чем слова. Эта визуализация во времени и пространстве в действительности является важной характеристикой романа «Ночные охранники», что приводит к его глубокой интерпретации, является одной из важнейших характеристик графического романа.

Анализируя произведение «Ночные охранники» Алана Мура и Дэйва Гиббонса, автором этой статьи были предложены следующие психолингвистические аспекты нарративного дискурса, а именно: визуальная акцентуация, актуализация информации, актуализация эпитафия, метанарративная презентация текста, контрастные визуальные словосочетания, актуализация нарративного потенциала.

Ключевые слова: нарративный дискурс, визуальная акцентуация, актуализация информации, актуализация эпитафия, метанарративная презентация текста, контрастные визуальные словосочетания, актуализация нарративного потенциала.

The topicality of the research. Studying narrative levels of graphic novels, it is naturally to be located in the field of narrative studies and it will attempt to mould a narrative method suitable for studying of graphic novels, for studying of the world of image. As no such established method exists yet, this thesis we'll begin by combining various theoretical researches from the field of traditional narrative studies, such as Seymour Chatman and Gerard Genette, with various views on visual narration and researches of studying comics. A basic structural analysis of «Watchmen» (1986) by Alan Moore and Dave Gibbons is the initial goal, and later chapters will attempt at more detailed analysis of the various narrative aspects of a graphic novel. It is important to point out right at the beginning that in the context of this study, the general terms of traditional narrative study are not directly applicable, but must be reconsidered and possibly redefined when applied. Therefore, terms such as narrative studies poorly, as no single narrator can be extracted from the story appearing in a graphic novel, as the images are not «narrated» in a way traditional written novels are. It is more useful to borrow the term «narration» from the field of film studies. Still, in this thesis the terms from narrative studies will be applied from the point of view of comic book narration and its requirements.

As we know, comics are formed from images, words and the union of the two, and it is impossible to find a single dominant nar-

rative level typical to traditional narrative literature, which has traditionally been divided into retrospective first-person narrative, self-reflective narrative, objective third-person narrative, an omniscient narrative, focalized narrative or stream-of-consciousness-type of narrative. These are not alone sufficient in a study of visual narration, which is usually divided between narrator, narrative level and so called «point of view», but these terms are not used in the same way as they would be used in basic literary studies, for the narrator of the comic book does not have to describe the characters or the settings around him, because they are immediately available to the reader in a visual form. The setting of the comic is therefore important, the events-on-scene are what it is shown and how it is shown. The various narrative devices of the comic book can also enable to reader to identify to the characters in a new way by concretely positioning the reader inside the point of view of a certain character. In the following subchapters we'll present some of the basic theoretical tools and concepts this thesis will rely on as well as some of the reasons for choosing these particular approaches. As the study of comics and the terms linked with it are not yet widely known, the basic concepts related to it will also be presented.

The review of recent researches. The researcher Seymour Chatman divided the narrative text into two components, which will be referred to here as story (what happens?) and narrative (how it happens?). The story is further divided into events and existents, which are composed of subcategories such as actions, happenings, characters and setting [1, p. 19]. «Watchmen» also can be divided into story and narration, the story being the abstract plot of superheroes uncovering a plot to kill millions of people, and the narrative is the arrangement of the events of the plot in a given medium (here comics) that actualizes the story [1, p. 37]. The narrative structure in «Watchmen» plays with temporal levels and concepts, showing the reader events and actions from the past, present and sometimes even the future, many of them almost simultaneously by the way of juxtaposing panels from separate temporal levels. A past act can be shown to the reader in connection to the present action, thus giving both events new contexts and new meanings by associating them with each other.

So, **the tasks** of our research are:

1. To analyze the narration of «Watchmen» and to show emphasis of textual device with the help of epigraphs.
2. To study psychological characteristics of narrative level of graphic novels.

3. To propose psycholinguistic aspects of narrative discourse.

The main material of the research. Telling about psychological characteristics of narrative level of graphic novels, we have to admit that the kernel events are the major events which advance the plot «by raising and satisfying questions», whereas satellite events are minor plot events that are in no way crucial in the ability to follow the narrative text. The omission of a satellite text will only impoverish the text aesthetically, and its function is to elaborate the kernel events, to imply their existence. Seymour Chatman said that these written appendices' functions precisely were as these satellites, operating at a deep structural level and by the means of an independent medium [1, p. 54]. Problematic here is the fact that even though the appendices begin as material clearly in the public domain, such as published books and articles, they gradually transfer into showing the reader evidently private material not meant to be published. This creates a hierarchy of discourses which provides the reader with knowledge no other character in the story has.

These fictive appendices were the first of their kind in comic books, and serve an important function in the reading of the entire novel. Moore has not merely created alternate superhero characters, he has also given them a concrete past, textual evidence of their existence in a society that has crucially affected the way these characters act now. The relationship between the appendices and the comic book narrative itself is a complex one, both affecting one another. The appendices give the reader clues to solve the mystery the superheroes are trying to solve, they create pasts for the characters, they explain their present. But the comic book also affects the way the appendices are read, so that when Dan Dreiberger writes in his article *Blood from the Shoulders of Pallas* in the appendix for chapter VII about «*visiting a sick acquaintance at a hospital in Maine*», he is referring to the Mothman, a fellow superhero gone insane – a fact revealed to the reader in Rorschach's narration in Chapter I, if one is alert enough a reader to spot such details.

Textual evidence is also offered to the reader of «*Watchmen*» in a much more subtle way than the appendices, by the way of detail texts. These detail texts are small textual details embedded in the visual world of the comic book, such as posters, signs, books or newspapers. Depending on the comic book in question, these detail texts may be crucial to the understanding and interpretation of the text, and create several narrative levels within the comic. «*Watchmen*», although already constructed at multiple levels of narration, does not ignore the opportunity to influence the reader via these de-

tail texts. Newspaper headlines appear at various points in the comic, contextualizing the current political situation with headlines such as: «*French withdraw military commitment from Nato*» [4, p. 9], «*Keene Act passed: Vigilantes illegal*» [4, p. 15] or «*Reds cross Pakistan border*» [4, p. 44]. All these take place in different points in time in the alternate history of *Watchmen*, and they all help the reader to construct the political and historical context of this fictitious world. These headlines are deliberately written out, so it is likely that they are meant to be read, instead of being ignored. Other types of detail texts include advertisements and slogans that appear in the background, including a spray-painted «*Who watches the watchmen?*» that appears repeatedly. So, even though the title phrase of the «*Watchmen*» is not explicitly said at any point in the actual narrative, the theme it presents is kept alive throughout with the help of the detail texts, appointing the detail texts in a more crucial position than just background material.

The narration of «*Watchmen*» is affected by yet another textual device, in this case we mean the role of epigraphs. Every chapter ends with an epigraph that consists of a short quotation, varying from the song lyrics of Bob Dylan to the philosophical fragments of Friedrich Nietzsche. These inter-textual allusions all affect the way the reader interprets and analyzes the chapters; one could say that they cast a shadow over the chapter to which they are epigraphed, forcing the reader to reconsider what he/she has just read. But as we may understand from the already highlighted points, the comic book quotation **differs crucially from the traditional literary quotation** due to its radically different format. We see the gaps between panels and gaps between the original text and the quotations as places where the reader steps in and «creates» the text being read, inserting his/her own interpretations of the relationship between the old and the new text, as with the images on a comic book page. However, as this in my view applies to other types of literature as well, Ali's argument is left rather weak. Chapter V, titled «*Fearful Symmetry*», ends with a quotation from William Blake's poem «*The Tiger*» (1794):

*Tiger, Tiger burning bright,
In the forests of the night,
What immortal hand or eye
Could frame thy fearful symmetry?* [4, p. 26]

Considering the fact that Chapter V deals with the pursuit and capture of Rorschach, this leads to the interpretation that the Tiger referred to Rorschach, beyond all description and understanding,

beyond capture mentally and spiritually: no hand or eye can ever truly capture him, neither his therapist nor his enemies in prison. The original poem by Blake ends with the same stanza, except that «could» is replaced by «dare», which makes the task of framing the mind of Rorschach an even more daunting a task. The connection between Rorschach and the idea of a bleak «tiger» instead of «tiger» is made even more apparent by the two police officers entering the building where he is. The other jokingly warns his friend with the phrase «*Here be tigers*» [4, p. 26], which is an allusion to the phrase «here be dragons», used on medieval maps to denote dangerous or unexplored territories. Tigers infiltrate the entire chapter, as the meta-narrative of the pirate comic, too deals with «*a pale and mottled yellow*» giant shark, a beast tangled in ropes, unable to escape [4, p. 20]. The metaphors and allusions are heavy with meanings, as even the dominant color scheme of Chapter V with its fiery yellow tints brings to mind a yellow tiger. **Another striking piece of carefully woven inter-textual allusions** is on the final page of Chapter XI, which ends with the soundless depiction of people's reactions as Adrian Veidt's plan is carried out and 3 million New Yorkers are killed in a fake alien invasion. Next to the panels of horrified faces and the blank last panel Moore has added this epigraph:

*My name is Ozymandias,
King of Kings:
Look on my works,
ye mighty, and despair!* [4, p. 48]

This quotation is from Percy Bysshe Shelley's famous poem «Ozymandias» (1817), which is also Adrian Veidt's superhero alter ego. Ozymandias, of course, refers to the Egyptian king Rameses, whose colossus bears a similar inscription. At this point in the narrative Veidt has succeeded in his plan of killing millions of people, and Rorschach and Nite Owl, who have come to stop him, have nothing left to do but stand and despair. However, the quotation can also be read in an ironical light if one is familiar with the entire poem by Shelley, which ends:

«Nothing beside remains. Round the decay/ Of that colossal wreck, boundless and bare /The lone and level sands stretch far away» [2, p. 33].

The tyrant triumphantly declares «Look on my works, ye mighty, and despair!» – and yet, in the end nothing remains of Ozymandias himself but a «colossal wreck». His victory, utopia achieved, is short-lived, as the ambiguous ending of *Watchmen* also implies.

These types of quotations are explicit intertextuality, by which I mean the kind of allusion that binds the text to another text, a subtext, a previous literary text. Through this type of reference the graphic novel attempts to bind its meanings to a certain kind of subtext and the meanings therein. It should be noted, however, that the level in which the reader understands the intended message of the subtext depends on whether or not the reader is acquainted with the subtext. Literary parallels such as these function in a text by adding pleasure and resonance to the reading of those who recognize them. But neither consciously nor unconsciously do they lend, in themselves, power, authority, persuasive force or greatness. The understanding and enjoyment of the basic narrative is not diminished by not being familiar with the texts referred to. These epigraphs can support the narrative or they can attempt to deny it, depending on how they are read. Both of the examples above are ones which can be read as either supporting or denying the narrative, depending on the reader's previous knowledge of the topic.

The entire graphic novel ends with the epigraph «*Quis custodiet ipsos custodes*», with the translation «Who watches the watchmen?», quoted from the epigraph of the Tower Commission Report from 1987. A simple argument is that this is what the entire graphic novel is about: the question of political power, the question of the misuse of power, which leaves its shadow over the whole work, making the reader question the justifications and motives of all the characters in the novel. In this light the entire publication of the graphic novel could then be read as critique of the political situation of the mid-1980s, tying the work closely to a wider context. The decision to put the epigraphs at the end of the chapters instead of the beginnings is somewhat peculiar, for it affects the interpretation of the text once the chapter has already been read. What ensues is a sort of hermeneutic circle, in which the interpretation of the text influences the way we read the epigraphs, which in turn affect the way we read the text itself.

The separation of visual and textual narration when studying comics may seem arbitrary and somewhat pointless, as one could argue that comics are an entirely visual medium and that letters as such are visual signs, too. There are some aspects of comics that are more visual than others, such as the panel division, the point of view of the panel imagery and the use of colors, for example – and yet the question of the speech balloon may rise, as it is clearly a visual icon typical of comics, but nevertheless contains textual, written information. The visual narrative of «Watchmen» seems to search

for a perfect symmetry through repetition and rhythm, reproducing various visual icons at certain intervals and positioning various separate storylines, producing effects dependent upon the context in which they appear. Shifts from separate storylines are highlighted by verbal and visual allusions, such as the disturbingly similar images of the narrator of the pirate comic eating a raw seagull and Dan Dreiberg biting into a piece of chicken leg [4, p. 9–10]. This symmetry is predicted even at the final pages of the graphic novel, as the diary of Rorschach, which begins the entire graphic novel, enters the hands of the yellow press, hinting at the return of the old status quo as the truth of Veidt's plan is revealed, restoring symmetry. As Wolf-Meyer points out, preserving the status quo actually is the predicament of superhero comics themselves:

[U]topia achieved would be a radical narrative, whereas utopia attempted and failed retains the conservative status quo while appeasing the proposed conservative ideology of readers. Hence, in reading Watchmen, readers identify with Rorschach and his conservative ideology rather than Ozymandias and his radical act of achieving utopia [3, p. 51].

The status quo of the world of «Watchmen» is preserved as the truth is revealed, and the visual narrative supports this interpretation by showing the reader again the image of the smiley face with the red stain that began the entire novel.

These recurring images, such as the smiley face («Have a Nice Day!»), a black-and-white silhouette of a couple embracing, not to mention the numerous triangles and circles, all appear repeatedly. Through this repetition the visual images become symbols, which mean that they begin to represent something else through a rule or a shared agreement. These symbols become narrative, and act as parts of the narrative by the way of integrating the symbolic meanings linked to them to new contexts. The symbols can even turn into metaphors, as for example the recurring image of the Comedian being flung through the window, which may be interpreted as speaking of the violence hidden in all of us. The reoccurrence of these images that turn into symbols can also be interpreted through what G.Genette refers to as narrative frequency, repetition in narrative [2, p. 113–116]. As already mentioned, in «Watchmen» certain images and panels are repeated in different contexts, sometimes even with an alternate point of view, thus adding new dimensions to the narrative. One example of this frequency, this repetition is the image of the Comedian being thrown out of the window in Chapter I [4, p. 3]. This image is repeated in other contexts: in Chapter II,

Rorschach narrates an anecdote about the depressed clown Pagliacci, while the narrative shows again the murder of the Comedian [4, p. 27]; the black humor of the anecdote and the images is that of a depressed clown, which is what the Comedian appears to have been before he died. The punchline «...*I am Pagliacci*» is contrasted with the by now iconic image of the man thrown a window. This image finally returns in Chapter XI, shown again but now both through the eyes of the killer as well as the victim, finally revealing the reader the face of the killer, just before flinging the Comedian through the window [4, p. 24–26].

As mentioned in previous chapters, the panel division in «Watchmen» is often one where parallel storylines, two separate narratives alter from panel to panel and thus are placed in relation to one another, commenting on the other, yet neither can definitely be said to be more dominant than the other. The panel transition is from scene-to-scene, and as S. McCloud has **stressed, it requires active deductive reasoning** on the part of the reader to construct meanings between transitions such as these [4, p. 70–74]. Also, when these parallel storylines take place in «Watchmen», the captions of one narrative appear often in connection with the panel image of the other narrative. This combination of separate narratives of word and image can be read in various ways: as an example of what S. McCloud refers to as interdependent, where «words and pictures go hand in hand to convey an idea that neither could convey alone» [3, p. 155]. On the other hand, I support the idea that we should refer to this type of relationship between the image and text as «syntagmatic», binding two separate narratives into one, and where both word and image support and complete each other. So, S. Chatman writes of temporal and spatial order, and how events that have no causal connection are yet presented «as if they were causally connected» [1, p. 39]. Also S. Chatman stresses the reader's importance in evaluating these temporal relationships and juxtapositions of spatial fragments, the cognitive schemas that the reader constructs [1, p. 39–40]. So, as can be gathered, the same type of union of word and image can be interpreted through various different paradigms, which all aid the reader to understand the complexity and diversity of even the simplest of unions between words and images. The role of the reader and his/her abilities are of vital importance in understanding comics, as interpretations are made instantly.

These interdependent syntagmatic juxtapositions of no immediate causal connection are a standard pattern in «Watchmen», which has a bound panel division. This means that it is regularly di-

vided into nine panels per page, three in a row, so that during these positional storylines, every other image narrates one story, while every other narrates another one, and the captions containing dialogue often appear in the other story, commenting it in an almost fearful symmetry [4, p. 2–3, 9–16]. «Watchmen» uses the so-called very rarely, thus heightening their effect. The long piece in Chapter III is an example of the two narratives commenting on each other, as Dr. Manhattan is interviewed on television while Laurie and Dan are confronted by a gang of thugs in a back alley: the question put to Dr. Manhattan relating to Afghanistan ends with the words «...*will you be prepared to enter hostilities?*», while the panel shows Laurie and Dan threatened by the gang, exchanging meaningful looks – they indeed are prepared for hostilities, both being ex-superheroes [4, p. 12]. The later comments of the interviewer are combined with the scenes of fighting and violence, producing a sense of connection though there is none – the text of the other narrative seems to comment on the images, conveying a larger meaning than it would be possible by traditional comic book narrative of word-specific, illustrative function. This effect of apparent causality caused by the juxtaposition of separate storylines questions somewhat the construction of the narrative schemas and the illusion of coherence they produce, for the connection is created by deliberate positioning, and the effects of coherence and causality are mere illusions – is the ideological coherence of the text also illusionary, even false?

Another such an example of the way this type of narration widens the storytelling is the panel showing Dr. Manhattan [4, p. 9]: the dialogue between Laurie and Dan comes from the other narrative, the image shows Dr Manhattan dressing himself telekinetically, by the power of his mind. The caption says «...*and he does not care how people dress*», the original context being that of describing Hollis Mason and how it does not matter which clothes one wears when visiting him. However, combined with the image of Dr. Manhattan dressing himself in a manner unlike anyone else on the planet, the «*how*» in the captions acquires a whole new meaning – the complete message of the union more that either would be if narrated separately. Most of these cases of inter-narrative commenting in «Watchmen» produce an effect of irony, even though often very dark irony, such as the clumsy lovemaking attempt between Dan and Laurie in Chapter VII [4, p. 64–65], which is accompanied by a praising television commentary of Ozymandias' skillful gymnastic performance.

These parallel narratives mostly take place simultaneously in two different places at the same time, but occasionally the time

frame alters so as to show a recurring narrative from the past events, giving meaning to the current narrative. This is the case for example in Chapter VII, where Dan's motives for suddenly being scared about Laurie's life are motivated by a simultaneous recount of a previous visit from Rorschach, warning that someone might be killing masked heroes [4, p. 3].

As Gerard Genette has pointed out, these «retroactive returns» confer on the past episode a meaning that it did not yet have in its own time. Past actions are modified in their meanings, their interpretations changed after an occurrence in a new context [2, p. 56]. This new context is in its turn also affected by the narrative schemas related to the past event which is now recurring. This is apparent throughout Chapter II, «Absent Friends», in which various characters appear to be remembering the deceased Comedian during his funeral, and the visual narrative activates certain past events to the present narrative for the reader to see. These memories are conveyed in the visual narrative by changes in time and space in which the character «remembering» it stays in the same posture while the temporal and spatial elements around him alter [2, p. 9, 12]. The type of transformation of visual information is familiar from film studies, and it is a clearly visual way of narrating the past private experiences of the character through external focalization, showing what the character has experienced in the past but from outside the character. Still, while reading the novel it is easy to notice how the use of visual elements to provide smooth transitional moments in space and time is a practical advantage of a rich visual style that exceeds the content of the speech balloons. This playing with temporal levels and transitional moments in time and space is in fact an essential quality of the narrative of «Watchmen», leading to the interpretation that alongside power, time is one of the crucial overall themes of the graphic novel.

Conclusion. So, analyzing «Watchmen» and describing psychological characteristics of narrative level of graphic novels we can propose such *psycholinguistic aspects of narrative discourse*:

- visual emphasis;
- focalization of information;
- epigraphs' emphasis;
- meta-narrative presentation of the text;
- contrasting visual linkings;
- actualization of narrative potential.

Also «Watchmen» as the socio-cultural phenomenon has been studied in the courses of history, economy, politics and sociology,

while there have been no psycho-linguistic study on the novel. In other our articles we'll decide to focus mostly on the culturelogical aspects of the novel, and the results of these researches will be discussed and completely described.

References

1. Chatman S. Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film / Seymour Chatman. – New York : Cornell University Press, 1978. – 98 p.
2. Genette G. Narrative Discourse. An Essay in Method. Trans / Gerard Genette. – New York : Cornell University Press, 1980. – 136 p.
3. McCloud S. Understanding Comics. The Invisible Art / Scott McCloud. – New York : HarperCollins, 1993. – 220 p.
4. Moore A. & Gibbons D. Watchmen / Alan Moore & Dave Gibbons. – London : Titan Books (DC Comics), 1987. – 108 p.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Chatman S. Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film / Seymour Chatman. – New York : Cornell University Press, 1978. – 98 p.
2. Genette G. Narrative Discourse. An Essay in Method. Trans / Gerard Genette. – New York : Cornell University Press, 1980. – 136 p.
3. McCloud S. Understanding Comics. The Invisible Art / Scott McCloud. – New York : HarperCollins, 1993. – 220 p.
4. Moore A. & Gibbons D. Watchmen / Alan Moore & Dave Gibbons. – London : Titan Books (DC Comics), 1987. – 108 p.

Received January 18, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 22, 2017

ОСОБЛИВОСТІ ТИПІВ ЖІНОК ЗА СФОРМОВАНІСТЮ ЇХ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО МАТЕРИНСТВА

Kaniuka S.I. The features of women's types according to the formation of their tolerance and psychological readiness for motherhood / S.I. Kaniuka // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 119–130.

S.I. Kaniuka. The features of women's types according to the formation of their tolerance and psychological readiness for motherhood. The paper presents the results of the analysis of current research issues of tolerance and psychological readiness of women to motherhood.

The results of ascertaining experimental studies are given. They confirm the assumption that tolerance significantly influences the psychological readiness for motherhood, and components of psychological readiness for motherhood are stipulated by relevant structural components of tolerance.

It is proved the way to determine the types of women according to the formation of their tolerance and psychological readiness for motherhood by using cluster analysis.

The types of women are distinguished on the basis of studying the formation of tolerance and psychological readiness for motherhood: the perfect mother, conformal mother, proactive mother, tolerant non-mother, open mother, selfish mother, egocentric non-mother. Each type of women is qualitative characterized.

The results of the ascertaining experiment concerning the structure of Ukrainian women by certain types are presented.

It is concluded that the majority of Ukrainian women is characterized by low and middle levels of development of one or just two parameters (tolerance and psychological readiness for motherhood), which requires targeted socio-psychological work concerning the increasing the level of studied parameters and increase in the structure of Ukrainian society the proportion of women like «perfect mother», which is characterized by a high level of tolerance and psychological readiness for motherhood.

Key words: tolerance, tolerance formation, motherhood, psychological readiness for motherhood, parent instructions, mother position, types of motherhood, acceptance, lenience, unconditional love.

С.І. Канюка. Особливості типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства. В статті представлено результати аналізу сучасних наукових досліджень проблеми толерантності та психологічної готовності жінок до материнства.

Наведено результати констатувального експерименту, які підтверджують припущення дослідження про те, що толерантність значущо впливає на формування психологічної готовності до материнства, а складові психологічної готовності до материнства є такими, що обумовлюються відповідними структурними складовими толерантності.

Обґрунтовано спосіб визначення типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства за допомогою використання кластерного аналізу.

На основі вивчення рівня сформованості толерантності та психологічної готовності до материнства виокремлено типи жінок: ідеальна матір, конформна матір, проактивна матір, толерантна не-матір, відкрита матір, егоїстична матір, егоцентрична не-матір. Здійснено якісну характеристику кожного типу жінок.

Представлено результати констатувального експерименту щодо структури українського жіноцтва за визначеними типами.

Зроблено висновок, що переважна більшість українських жінок характеризується низьким та середнім рівнями розвитку одного або відразу обох показників (толерантності та психологічної готовності до материнства), що вимагає цілеспрямованої соціально-психологічної роботи щодо підвищення рівня досліджуваних показників та збільшення у структурі українського суспільства частки жінок типу «ідеальна матір», який характеризується високим рівнем толерантності та психологічної готовності до материнства.

Ключові слова: толерантність, формування толерантності, материнство, психологічна готовність до материнства, батьківські настанови, материнська позиція, типи материнства, прийняття, терпимість, безумовна любов.

С.И. Канюка. Особенности типов женщин по сформированности их толерантности и психологической готовности к материнству. В статье представлены результаты анализа современных научных исследований проблемы толерантности и психологической готовности женщин к материнству.

Приведены результаты констатирующего эксперимента, подтверждающие предположение исследования о том, что толерантность значимо влияет на формирование психологической готовности к материнству, а составляющие психологической готовности к материнству являются таковыми, что влияют на соответствующие составляющие толерантности.

Обоснован способ определения типов женщин по сформированности их толерантности и психологической готовности к материнству с помощью использования кластерного анализа.

На основе изучения уровня сформированности толерантности и психологической готовности к материнству выделены типы женщин: идеальная мать, конформная мать, проактивная мать, толерантная не-мать, открытая мать, эгоистичная мать, эгоцентрическая не-мать.

Проведена качественная характеристика каждого типа женщин.

Представлены результаты констатирующего эксперимента, дающие характеристику структуре украинского общества по определённым типам женщин.

Сделан вывод, что подавляющее большинство украинских женщин характеризуется низким и средним уровнями развития одного или сразу обоих показателей (толерантности и психологической готовности к материнству), что требует целенаправленной социально-психологической работы по повышению уровня исследуемых показателей и увеличение в структуре украинского общества доли женщин типа «идеальная мать», который характеризуется высоким уровнем толерантности и психологической готовности к материнству.

Ключевые слова: толерантность, формирование толерантности, материнство, психологическая готовность к материнству, родительские установки, материнская позиция, типы материнства, принятие, терпимость, безусловная любовь.

Постановка проблеми. Проблематика материнства є досить актуальною для сучасного українського суспільства. З одного боку, Україна має глибинну національну сімейну культуру, але, з іншого, зміна цінностей суспільства, зміна соціальних пріоритетів жінок мають неоднозначний вплив на материнство. Поряд із зростанням народжуваності в Україні спостерігається збільшення випадків штучного переривання вагітності, відмови від дітей та жорстокого поводження з дитиною. Крім того, не менш важливими є відносини у благополучних, з точки зору статистики, сім'ях, коли батьки намагаються виховати дитину, спираючись на авторитарний принцип «покарання та заохочення», що травмує особистість дитини і, як наслідок, веде до формування негативних рис особистості: низької самооцінки, відсутності самоактуалізації, впевненості у ворожості оточуючого світу тощо. Саме тому, важливою передумовою майбутнього материнства має бути відповідна психологічна готовність до нього, яка є підґрунтям свідомого батьківства, що обумовлює істинну щире материнську позицію. Ми притримуємося думки, що психологічна готовність жінки до майбутнього материнства – це сукупність базових біологічних інстинктів і особистісних новоутворень жінки, які формуються і змінюються впродовж всього життя під впливом соціокультурних і ціннісних факторів, серед яких основне місце посідає модель відносин в батьківській сім'ї жінки, її

відносини з матір'ю, система цінностей її оточення, і характеризуються стійкістю до зовнішніх подразників, пов'язаних із народженням дитини (зміною системи відносин, зміною звичного регламенту життя, зміною фізичного стану, пов'язаного з вагітністю, пологами і післяпологовим періодом) (О. П. Проскурняк).

Досліджуючи толерантність як передумову психологічної готовності до материнства, ми вважаємо, що толерантність є психологічною характеристикою, через яку проявляється безумовна любов матері до дитини, яка характеризується сформованістю психологічної готовності жінки до материнства і служить підґрунтям для формування базової довіри до світу дитини, що надалі є запорукою формування цілісної толерантної особистості дитини. Толерантність прийнято вважати національною рисою українського народу, але сутність цього поняття в наукових джерелах чітко не визначено. На нашу думку, толерантність – це здатність особистості адекватно сприймати й оцінювати ситуацію, проявляти терпимість, такт, готовність враховувати мотиви, цілі та інтереси інших, прагнення до співробітництва та діалогу в поєднанні з відповідальністю за їх реалізацію.

Теоретичний аналіз структури толерантності і психологічної готовності жінок до майбутнього материнства дозволив припустити, що толерантність суттєво впливає на формування психологічної готовності до материнства, а складові психологічної готовності до материнства є такими, що обумовлюються відповідними структурними складовими толерантності.

Отже, типологізація жінок за сформованістю толерантності та психологічної готовності до материнства дозволить нам якісно оцінити структуру українського жіноцтва за їх материнською позицією та зробити висновки про актуальні проблеми материнства, розробити ефективні засоби корекції та формування толерантності жінок як передумови їх психологічної готовності до материнства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробкою проблеми психологічної готовності до материнства в сучасній науці займалися: А. Я. Варга, Е. Г. Ейдемільер, Н. М. Щеглов (дослідження дитячо-батьківських відносин); Н.В. Дубровіна, В.С. Мухіна, А.М. Прихожан, Є.О. Смірнова, С.А. Стребелева, Т.Н. Счастливая, Н.Н. Толстих (дослідження материнства в ситуації девіації); Є. І. Ісеніна, Г. Г. Філіппова (дослідження перинатального, неонатального та постнатального етапів онтогенезу дитини та специфіки материнської функції на кожному етапі); Н. В. Самоукіна (ввела поняття психологічного проекту, де оби-

дві сторони діади «мати-дитина» розглядаються як активні); Л. Б. Шнейдер (вивчала материнство як психо-соціальний феномен); Н. В. Даниленко, М. О. Данилова, О. Ю. Іщук (вивчали готовність та методи підготовки до материнства вагітних жінок); Н. В. Дармостук, Н. В. Яремчук (аналізували систему соціальних, ціннісних та вікових факторів формування психологічної готовності до материнства); О. П. Проскурняк (досліджувала взаємообумовленість компонентів психологічної готовності до материнства); О. В. Тіунова (досліджувала материнство як особистісну сферу жінки).

Отже, сучасна психологічна наука досліджує проблему материнства в двох основних напрямках: материнство як забезпечення умов розвитку дитини та материнство як частина особистісної сфери жінки.

Проблема толерантності в психології вивчається з позицій індивідуально-психологічних особливостей особистості, зокрема таких, як відсутність чи послаблення реагування на будь-який несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу, як активна життєва позиція, що припускає формування самосвідомості, відповідальності, захисту прав будь-якої людини та своїх прав (С. Л. Братченко, У. М. Міріманова, М. Уолцер, Ю. А. Іщенко, Б. С. Гершунський, О. А. Грива, В. М. Золотухін, А. В. Перцев, Г. Л. Бардієр, С. К. Бондирева, Д. В. Колесов, І. Б. Гриншпун, Д. В. Зинов'єв, Д. А. Леонтьєв).

Близькими до поняття «толерантність» в психології материнства є такі феномени, як емпатія до дитини, її прийняття та безумовна любов, які були проаналізовані в працях О. В. Могилевської, Г. Г. Філіппової, О. В. Баженової, Л. Л. Баз, Н. В. Даниленко, Л. В. Копил, С. Ю., Т. І. Барановської, О. І. Ісеніної, О. В. Попцової, О. І. Захарова, Н. П. Коваленко, Ю. В. Ковальової дотично.

Теоретичний аналіз наукових джерел свідчить про наявність можливого взаємозв'язку між толерантністю жінок та їх психологічною готовністю до майбутнього материнства.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою цієї статті є вивчення психологічних особливостей типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства.

Виклад основного матеріалу. На підставі теоретичного аналізу структури толерантності і психологічної готовності жінок до майбутнього материнства нами було зроблено припущення, що толерантність суттєво впливає на формування психологічної

готовності до материнства, а складові психологічної готовності до материнства є такими, що обумовлюються відповідними структурними складовими толерантності.

З метою доведення припущення нашого дослідження нами було проведено констатувальний експеримент на базі мережі сімейних центрів «Азбука для батьків». В експерименті взяли участь 322 жінки віком від 16 до 46 років. Припущення обумовило постановку таких завдань дослідження:

Виявити особливості прояву складових толерантності жінок різного віку як умови їх психологічної готовності до майбутнього материнства.

Виокремити типи жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства.

Результати нашого констатувального експерименту довели, що між показниками складових толерантності та показниками психологічної готовності до материнства спостерігається значущий зв'язок, що доводить нашу гіпотезу про те, що психологічна готовність жінок до майбутнього материнства обумовлюється достатнім рівнем розвитку складових їх толерантності. Порівняльний аналіз показників рівня сформованості толерантності жінок та рівня розвитку їх психологічної готовності до материнства вказує на те, що зі зміною рівня сформованості толерантності суттєво змінюються показники рівня розвитку психологічної готовності жінок до материнства («генофілія – генофобія» ($p < 0,001$) та «репродуктивна активність – репродуктивна пасивність» ($p < 0,001$)).

Показник психологічної готовності до материнства «генофілія» (привабливість, надцінність дитини) значущо корелює з наступними показниками складових толерантності: цінностями любові ($r = 0,14$; $p < 0,01$) і пізнання ($r = 0,16$; $p < 0,01$), очікуванням позитивного ставлення інших ($r = 0,15$; $p < 0,01$), що є показниками ціннісно-мотиваційної складової толерантності. Показник протилежних тенденцій психологічної готовності до материнства – «генофобія» (страх перед батьківством) корелює з такими показниками ціннісно-мотиваційної складової толерантності, як цінності суспільного визнання ($r = -0,16$; $p < 0,01$) і розваг ($r = -0,26$; $p < 0,001$) та базовою настановою «впевненість у випадковості подій» ($r = -0,16$; $p < 0,01$); показником «раціональний канал емпатії» ($r = -0,21$; $p < 0,001$) емоційної складової толерантності.

Показник психологічної готовності до материнства «репродуктивна активність» (мотивація до народження дитини)

значучо корелює з наступними показниками складових толерантності: цінністю волі ($r=0,16$; $p<0,01$), що є показником ціннісно-мотиваційної складової толерантності, та емоційним каналом емпатії ($r=0,18$; $p<0,001$), що є показником емоційної складової толерантності. Показник психологічної готовності до материнства «репродуктивна пасивність» (бездіяльність, відсутність мотивації щодо народження дитини) корелює ціннісно-мотиваційною складовою толерантності у розрізі показника базових настанов «впевненість у випадковості подій» ($r=-0,17$; $p<0,01$), емоційною складовою толерантності за показниками: самоставлення ($r=-0,17$; $p<0,01$), самоповага ($r=-0,17$; $p<0,01$), самозацікавленість ($r=-0,22$; $p<0,001$), самовпевненість ($r=-0,15$; $p<0,01$), самоприйняття ($r=-0,27$; $p<0,001$), самозвинувачення ($r=-0,17$; $p<0,01$), неприйняття індивідуальності людей ($r=-0,17$; $p<0,01$), поведінковою складовою за показниками: самоактуалізація ($r=-0,21$; $p<0,001$) та вольова саморегуляція ($r=-0,16$; $p<0,01$).

З метою виокремлення типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства нами був використаний кластерний аналіз. Для кластерного аналізу використовувались два показники: толерантність і психологічна готовність до материнства.

На підставі розвідки структури даних методом агломеративного кластерного аналізу, попередньої візуальної оцінки та аналізу за критерієм збільшення щільності кластерів при збільшенні їх кількості, ми дійшли висновку щодо оптимальної кількості кластерів. За допомогою методу k-середніх нами було визначено 7 кластерів.

Розглянемо базові характеристики цих кластерів. Отримані кластери мають наступні співвідношення показників:

- Кластер 1 – середні значення обох показників (толерантності та психологічної готовності до материнства). Цей кластер є одним із найбільш розповсюджених – 18,63% досліджуваних.

- Кластер 2 – низькі значення обох показників (толерантності та психологічної готовності до материнства) – 10,25% досліджуваних.

- Кластер 3 – середні значення обох показників з невеликою тенденцією показника психологічної готовності до материнства до високих значень. Цей кластер є найбільш розповсюдженим – 24,53% досліджуваних.

- Кластер 4 – високі значення показника толерантності та низькі значення показника психологічної готовності до мате-

ринства. Цей кластер є найменш розповсюдженим – 5,29% досліджуваних.

- Кластер 5 – середні значення показника толерантності, які мають тенденцію до високих, та середні значення показника психологічної готовності до материнства – 16,77% досліджуваних.

- Кластер 6 – високі значення показника толерантності та високі значення показника психологічної готовності до материнства. Цей кластер є одним з найменш розповсюджених – 7,45% досліджуваних.

- Кластер 7 – низькі значення показника толерантності та середні значення показника психологічної готовності до материнства – 16,77% досліджуваних.

- Кластер 6 ми вважаємо ілюстрацією оптимальної моделі материнської позиції.

- Кластерний аналіз дозволив проаналізувати структуру досліджуваної вибірки за типами жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства.

Слід зазначити, що 76,7% досліджуваних (сукупність кластерів 1, 3, 5, 7) становлять жінки з середнім та високим показниками психологічної готовності до материнства, які переважно мають середній і навіть нижчий за середній рівень розвиненості толерантності. На нашу думку, це свідчить про специфіку загальноприйнятої в українському суспільстві настанови щодо материнства і взаємин між матір'ю і дитиною. Досить часто жінки не розрізняють операційне материнство та істинне материнство, не усвідомлюють важливість прийняття дитини не лише як об'єкта догляду, але й як суб'єкта, відповідальності за її розвиток як особистості.

Найменш розповсюдженим кластером є група толерантних жінок з відсутністю сформованої психологічної готовності до материнства (кластер 4 – 5,29% досліджуваних). Отже, поєднання істинної толерантності з відсутністю психологічної готовності до материнства є поодиноким явищем, що, на нашу думку, ще раз підтверджує нашу гіпотезу про толерантність як передумову психологічної готовності до материнства.

Одним із найменш розповсюджених є кластер 2 (10,25%), до якого входять жінки з низьким рівнем обох показників. Але водночас навіть ця незначна група вдвічі більша за кластер 4, тобто є очевидним те, що низька толерантність жінки обумовлює відсутність її психологічної готовності до материнства.

Незначну, але принципово важливу групу складають жінки з високим рівнем толерантності та психологічної готовності до

материнства (кластер 6 – 7,45%). Оскільки саме цей тип жінок ми вважаємо оптимальним, такий результат ще раз підкреслює актуальність досліджуваної нами проблеми.

Для типу «конформна матір» характерні середні значення показників толерантності і психологічної готовності до материнства. Таким типом характеризуються жінки, які налаштовані на материнство, ставляться до нього, досить свідомо, готові до проявів толерантного ставлення до дитини, але ця позиція більше є проявом соціально бажаної моделі материнства, ніж глибокої усвідомленої позиції самої жінки.

Тип 2 – «егоцентрична не-матір». Для цього типу характерні низькі значення показників толерантності та психологічної готовності до материнства. Це полярний тип жінок, які характеризуються егоїстичною, агресивною позицією по відношенню до інших і материнство розглядають, здебільшого, з позиції власної користі. Нерідко жінки цього типу на питання «Чи бажаєте Ви мати дітей?» дають позитивну відповідь, але мотиви їх спрямовані на отримання власної вигоди, задоволення своїх потреб (соціальної значущості), а цінність самої дитини і задоволення її потреб є другорядними і, більш того, дратуючими.

Тип 3 – «проактивна матір». Для цього типу характерні середні значення обох показників з невеликою тенденцією до зростання психологічної готовності до материнства. До цього типу відносяться жінки, які схожі за характеристиками з типом «конформна матір», але з більш проявленою активною материнською позицією. Вони мають кращу інформаційну і операційну підготовку, але у поєднанні з середнім рівнем толерантності це свідчить про їх налаштованість на операційне материнство, коли пріоритетом є догляд, безпека, виховання дитини, але істинне прийняття дитини та безумовна любов до неї відсутні. Тобто це активні матері чи майбутні матері, яких, в першу чергу, цікавить те, як забезпечити добробут дитини, аніж те, як забезпечити їй душевний комфорт.

Тип 4 – «толерантна не-матір». До нього відносяться толерантні жінки з низьким показником психологічної готовності до материнства. Це досить специфічна група жінок і, як показав розподіл нашої вибірки, серед жінок дітородного віку, найменша. Такий тип жінок характеризується дійсно толерантною позицією, приймаючи весь світ і себе, але з майже відсутньою психологічною готовністю до материнства. Як свідчить наше дослідження, це часто жінки, які комфортно почувають себе у світі, щирі, готові прийняти інших, але через власний попередній

досвід чи певну систему цінностей не є психологічно налаштованими на материнство. Ми вважаємо, що при цілеспрямованій роботі саме над формуванням психологічної готовності до материнства в цього типу жінки досить швидко така готовність може бути сформована.

Тип 5 – «відкрита матір». Це жінки, що характеризуються середніми значеннями показника толерантності, які мають тенденцію до високих і середніх значень показника психологічної готовності до материнства. До цього типу відносяться жінки, які психологічно налаштовані на материнство, усвідомлюють цінність особистості іншого й дитини, зокрема, важливість її прийняття, відкриті до самовдосконалення на шляху підвищення власної толерантності. При роботі з цим типом жінок важливо, розвиваючи толерантність, проводити паралелі з толерантною материнською позицією задля якіснішого усвідомлення жінкою чеснот толерантності як матері, а не лише толерантності як такої.

Тип 6 – «ідеальна матір». Для цього типу характерні високі значення показників толерантності та психологічної готовності до материнства. Цей тип жінок ми вважаємо еталонним, тобто таким, до якого бажано належати всім жінкам, що планують материнство, чи тим, хто вже є матір'ю. «Ідеальний» тип жінок, з одного боку, характеризується усвідомленням всіх материнських функцій (від ціннісної до операційної), з іншого ж – пріоритетом таких жінок є прийняття дитини як такої, тобто безумовна любов до неї, забезпечення її душевного комфорту.

Тип 7 – «егоїстична матір». Для цього типу характерні низькі значення показника толерантності та середні значення показника психологічної готовності до материнства. До даного типу відносяться характеризуються жінки, які психологічно налаштовані на материнство як на соціально значущу і загальноприйнятую роль жінки, але неприйняття іншого, інтолерантна позиція, відсутність емпатії, відсутність усвідомлення цінності іншого і дитини, зокрема, свідчать про споживацьку настанову щодо материнства і вимагають суттєвої корекції.

Отже, вивчення основних типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства дозволяє виокремити 7 основних типів жінок: ідеальна матір (7,45%), конформна матір (18,63%), проактивна матір (24,53%), толерантна не-матір (5,29%), відкрита матір (16,77%), егоїстична матір (16,77%), егоцентрична не-матір (10,25%) і встановити питому вагу кожної групи в загальній вибірці.

Таблиця 1

Типи жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства

N=322

Тип жінки	Абсолютна кількість	%
Конформна матір	61	18,63
Егоцентрична не-матір	33	10,25
Проактивна матір	79	24,53
Толерантна не-матір	17	5,29
Відкрита матір	54	16,77
Ідеальна матір	24	7,45
Егоїстична матір	54	16,77

Більша частина досліджуваних жінок відноситься до типів «конформна матір» та «проактивна матір», незначна частина – до типу «ідеальна матір». Отже, такий стан речей свідчить про специфічність загальноприйнятої в українському суспільстві ідеї материнства. Зокрема, основний пріоритет надається догляду за дитиною, тобто операційному материнству; істинне ж материнство, що передбачає першочерговість прийняття дитини як особистості (суб'єкта), безумовну любов до неї і лише потім важливість операційного материнства, усвідомлюється лише незначною часткою жінок. Це свідчить про необхідність цілеспрямованої суспільної соціальної, психологічної, педагогічної роботи щодо зміни структури українського суспільства з метою збільшення жінок з оптимальним типом сформованості їх толерантності та психологічної готовності до материнства.

Висновки. На основі вивчення рівня сформованості толерантності та психологічної готовності до материнства нами були виокремлені такі типи жінок: ідеальна матір, конформна матір, проактивна матір, толерантна не-матір, відкрита матір, егоїстична матір, егоцентрична не-матір. Тільки представники типу «ідеальна матір» мають сформовану на високому рівні толерантність та психологічну готовність до материнства. Решта досліджуваних характеризуються низьким та середнім рівнями розвитку одного або відразу обох показників, що вимагає цілеспрямованої соціально-психологічної роботи щодо підвищення рівня досліджуваних показників та збільшення у структурі українського суспільства частини жінок типу «ідеальна матір».

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка та апробація програми соціально-психологічного впливу

та індивідуальної роботи з жінками щодо формування толерантності як передумови психологічної готовності до майбутнього материнства.

Список використаних джерел

1. Асмолов А. Г. Толерантность : различные парадигмы анализа / А. Г. Асмолов // А. Г. Асмолов Толерантность в общественном сознании России. – М. : Смысл, 1998. – 223 с.
2. Винникотт Д.В. Маленькие дети и их матери / Д.В. Винникотт; пер. с англ. Н.М.Падалко. – М. : Класс, 1998. – 80 с.
3. Мещерякова С.Ю. Психологическая готовность к материнству/ С.Ю. Мещерякова // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 18–27.
4. Солдатова Г.У. Толерантность: психологическая устойчивость и нравственный императив / Г.У. Солдатова // Практикум по психодиагностике и исследованию личности / под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. – 112 с.
5. Филиппова Г.Г. Психология материнства : Уч.пособие / Г.Г. Филиппова. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 240 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Asmolov A. G. Tolerantnost' : razlichnye paradigmy analiza / A. G. Asmolov // A. G. Asmolov Tolerantnost' v obshhestvennom soznanii Rossii. – М. : Smysl, 1998. – 223 s.
2. Vinnikott D. V. Malen'kie deti i ih materi / D. V. Vinnikott; per. s angl. N. M. Padalko. – М. : Klass, 1998. – 80 s.
3. Meshherjakova S. Ju. Psihologicheskaja gotovnost' k materinstvu / S. Ju. Meshherjakova // Voprosy psihologii. – 2000. – № 5. – S. 18–27.
4. Soldatova G. U. Tolerantnost': psihologicheskaja ustojchivost' i npravstvennyj imperativ / G. U. Soldatova // Praktikum po psihodiagnostike i issledovaniju lichnosti / pod red. G. U. Soldatovoj, L. A. Shajgerovoj. – М. : MGU im. M. V. Lomonosova, 2003. – 112 s.
5. Filippova G. G. Psihologija materinstva : Uch. posobie / G. G. Filippova. – М. : Izd-vo Instituta psihoterapii, 2002. – 240 s.

Received January 15, 2016

Revised February 20, 2016

Accepted March 22, 2017

О.А. Козлюк

olga_rdgu@ukr.net

Н.М. Руденко

nrudenko1961@mail.ru

Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо- батьківських взаємин

Kozliuk O.A. Features of preschoolers' anxiety development in the system of child-parent relationship / O.A. Kozliuk, N.M. Rudenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 131–145.

O.A. Kozliuk, N.M. Rudenko. Features of preschoolers' anxiety development in the system of child-parent relationship. The relevance of the problem of anxiety for modern society and the peculiarities of the impact of child-parent relationships in the development of anxiety manifestations in preschool children have been substantiated in the article. It has been analyzed the researches on anxiety and child-parent relationship. The basic approaches to the study of the problem of anxiety have been defined. The peculiarities of influence of the child-parent relationships on the development of anxiety manifestations in preschool children have been considered. The essence of the concept of anxiety and its species has been revealed. It has been displayed the difference between anxiety and fear. The results of the present experimental research of the psychological features of anxiety in the system of child-parent relationship in preschool children have been given.

In order to identify the level of anxiety it was used the methods of studying of the attitude of children to their fathers and methods of studying of the styles of parents' attitude to children and their impact on the level of anxiety of the child. It has been proved that the nature of the child-parent relationships directly affects the level of anxiety of preschool children. It has been concluded that the styles of the parental attitudes as «authoritarian hyper-socialization» and «the little loser» have the direct impact on the level of anxiety of preschool children. Thus, the positive parents' attitude to children, recognition of their individuality forms the positive view of the world and on oneself in children. However, the excessive

O.A. Kozliuk – the scientific contribution of the co-author is 50% ,
N.M. Pudenko – the scientific contribution of the co-author is 50% .

regulation of the child's life, disregard for his/her personality can lead to negative consequences, to the formation of low self-esteem in children, as well as the emergence of self-reliance and constant anxiety concerning this. That is the tendency of anxiety increasing in preschoolers.

The authors associate the prospects for the further study with the correction of manifestations of anxiety in preschool children by developing the special socio-psychological training and the participation of children and their parents in it.

Key words: relationships, preschool children, a family, child-parent relationships, parenting style, anxiety, alert, fear.

О. А. Козлюк, Н. М. Руденко. Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин. У статті обґрунтовано актуальність проблеми розвитку тривожності для сучасного суспільства та розглянуто особливості впливу дитячо-батьківських взаємин на розвиток тривожних проявів у дітей дошкільного віку. Проаналізовано дослідження з проблеми тривожності та дитячо-батьківських взаємин. Розкрито суть поняття тривожність, її види. Показано відмінності між тривожністю і страхом. Представлено результати власного експериментального дослідження психологічних особливостей тривожності в системі дитячо-батьківських взаємин дітей дошкільного віку. З метою виявлення рівня тривожності використано методи, спрямовані на вивчення ставлення дітей до своїх батьків, і методи, спрямовані на вивчення стилів ставлення батьків до дітей та їх вплив на рівень тривожності дитини. Доведено, що характер дитячо-батьківських взаємин безпосередньо впливає на рівень тривожності дошкільника. Зроблено висновок, що такі стилі батьківського ставлення як «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха» у сім'ї мають вплив на рівень тривожності дітей дошкільного віку. Так, позитивне ставлення до дітей з боку батьків, визнання їхньої індивідуальності, формують позитивний погляд на світ і на самих себе в дітей; разом з тим, надмірна регламентація життя дитини, неповага до її особистості здатні призвести до негативних наслідків, формування низької самооцінки у дітей, а також виникнення невпевненості в своїх силах і постійному переживанні з цього приводу. Тобто спостерігається тенденція до збільшення проявів тривожності у дошкільників. Перспективи подальшого вивчення цієї проблеми пов'язуємо з корекцією проявів тривожності шляхом розробки та участі дітей і їхніх батьків у спеціальному соціально-психологічному тренінгу.

Ключові слова: взаємини, діти дошкільного віку, сім'я, дитячо-батьківські взаємини, стилі виховання, тривога, тривожність, страх.

О. А. Козлюк, Н. М. Руденко. Особенности развития тревожности дошкольников в системе детско-родительских отношений. В статье раскрывается актуальность проблемы развития тревожности для общества и рассматриваются особенности влияния детско-родительских отношений на развитие тревожных проявлений у детей дошкольного возраста. Проанализированы исследования по проблеме тревожности

и детско-родительских отношений. Раскрывается суть понятия тревожность, ее виды. Показано отличие между тревожностью и страхом. Представлены результаты собственного экспериментального исследования психологических особенностей тревожности у детей дошкольного возраста в системе детско-родительских отношений. С целью выявления уровня тревожности используются методы, которые направлены на изучение стилей отношения детей к своим родителям, и методы, которые исследуют стили отношения родителей к детям и их влияние на уровень тревожности ребёнка. Доказано, что характер детско-родительских отношений непосредственно влияет на уровень тревожности дошкольника. Сделан вывод о том, что такие стили родительского отношения, как «авторитарная гиперсоциализация» и «маленький неудачник» в семье влияют на уровень тревожности детей дошкольного возраста. Так, положительное отношение к детям со стороны родителей, признание их индивидуальности формируют положительный взгляд на мир и самого себя у детей. Вместе с тем, чрезмерная регламентация жизни ребёнка, неуважение его личности способны привести к негативным последствиям, формированию низкой самооценки у детей, а также возникновению неуверенности в своих силах и постоянному переживанию по этому поводу. То есть наблюдается тенденция к увеличению проявлений тревожности у дошкольников. Перспективы дальнейшего изучения этой проблемы связываем с коррекцией тревожности путём разработки и участия детей и их родителей в специальном социально-психологическом тренинге.

Ключевые слова: отношения, дети дошкольного возраста, семья, детско-родительские отношения, стили воспитания, тревога, тревожность, страх.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сьогодення є формування гармонійних взаємин в сім'ї. Разом з тим в сучасному суспільстві спостерігається деформація взаємин дорослих і дітей, що порушує їх глибинні зв'язки. У багатьох батьків спостерігається зниження відповідальності, серйозний дефіцит уваги і поваги до дитини, що призводить до виникнення тривожних станів у дитини. Таким чином, гостро постає суперечність між потребою дитини в постійній опіці, захисті та підтримці та безперервним послабленням, а подекуди і відсутністю належної уваги з боку близьких дорослих, що призводить до гострого конфлікту та як наслідок штучної затримки особистісного розвитку дошкільника. Як свідчать спеціальні експериментальні дослідження (З. Кісарчук, Я. Омельченко) психічних станів у дітей, найбільш поширеними явищами в Україні, в останні роки, є тривожність і страхи. Причому спостерігається стійка тенденція до зростання кількості дітей з тривожними проявами. Так, якщо кількість дошкільників зі стійкою тривогою в 1983 році становила від 16 %, то в 2015 році – від 72 % [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність і закономірності взаємодії батьків і дітей у сучасних умовах стали предметом наукових пошуків психологів і педагогів О. Докукіної, К. Журби, О. Кононко, Т. Кравченко, В. Кузя, С. Ладивір, В. Оржеховської, З. Плохій, Л. Повалій, В. Постоного, О. Хромової. Ранній досвід взаємодії батьків із дітьми досліджували А. Адлер, Е. Берн, Дж. Боулбі, Д. Віннікот, М. Кляйн, М. Лісіна, А. Фрейд, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні та ін.

Експериментальний аналіз специфіки батьківсько-дитячих взаємин проведений у дослідженнях А. Варги, Ю. Гіппенрейтер, В. Гарбузова, О. Захарова, Е. Ейдемільера, О. Сидоренко, В. Століна, Е. Юстицькіса.

Проблема тривожності займає особливе місце не лише у психології. Означеній проблемі присвячена чимала кількість досліджень у психіатрії, біохімії, фізіології, філософії та соціології. Сформувались основні підходи до розуміння феномену тривожності: як «центральної проблеми сучасної цивілізації» (Е. Еріксон, Р. Мей); як найважливіша характеристика нашого часу: їй надається значення основного «життєвого переживання сучасності» (Ф.-Т. Готвальд, В. Ховальд); як вузловий пункт, у якому об'єднуються найрізноманітніші та найважливіші питання, це – таємниця, рішення якої повинно пролити яскраве світло на все душевне життя людини (З. Фрейд).

Тривогу як емоційний стан і як ситуативну чи особистісну рису, що виникає у процесі адаптації до середовища та виконання різних видів діяльності, вивчали Ю. Александровський, Ф. Горбов, А. Леонова, Я. Рейковський, К. Сантросян, Ю. Ханін, Х. Хекхаузен. У дослідженнях Г. Айзенка, В. Кисловської, М. Ландерс, Н. Лисенко, Н. Левітова, М. Махоні, Ч. Спілбергера тривожність розглядається як реакція на соціальні впливи при певних індивідуальних психофізіологічних особливостях, а в дослідженнях В. Мясичева, Є. Соколова та ін. як реакціях, що може виникати за певних психосоматичних захворювань. Вплив самооцінки та рівня домагань на розвиток тривожності вивчали Л. Бороздіна, Н. Наєнко, А. Прихожан, О. Соколова.

Феномен тривожності щодо дітей дошкільного віку розглядається в широкому контексті, зокрема у вивченні таких його чинників як соціальна ситуація розвитку дитини, особливості сімейних стосунків та взаємодія педагогів з дітьми в процесі виконання різних видів діяльності (Г. Абрамова, О. Дусавицький, І. Дубровіна, Р. Овчарова, А. Прихожан, А. Співаківська).

Не зважаючи на велику кількість досліджень у психології не існує єдиного підходу до визначення тривожності. Багатозначність терміна «тривожність» є наслідком використання цього поняття у різноманітних значеннях. Так, під тривожністю розуміють і гіпотетичну «змінну», і тимчасовий психічний стан, що виникає під впливом стресових факторів, і фрустрацію соціальних потреб, і властивість особистості, яка дається через опис внутрішніх факторів і зовнішніх характеристик. З іншого боку, дослідники одностайні у визначенні основних моментів, що дозволяють окреслити окремі «загальні контури» тривожності (розгляд її у співвідношенні «стан-властивість», розуміння функцій стану тривоги, стійкої тривожності) і виділення тривожного типу особистості (П. Горностай, І. Грабська, Т. Тітаренко) [1].

У психологічному словнику А. Петровського і М. Ярошевського тривожність розглядається як схильність індивіда до переживання й тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги [6, с. 132]. Поняття «тривожність» вважається одним з основних параметрів індивідуальних відмінностей.

На думку Р. Немова, тривожність визначається як властивість людини переходити у стан підвищеного занепокоєння, відчувати страх і тривогу в специфічних соціальних ситуаціях [7, с. 460].

Одним з перших, хто ввів у наукову психологію положення про тривожність як особистісний феномен, був відомий психолог і психіатр Г. Салліван. На його думку, тривожність породжується міжособистісними взаєминами, а потреба в уникненні або усуненні тривожності фактично дорівнює потребі в міжособистісній надійності і безпеці. Якщо у дитини з самого початку буде створено почуття міжособистісної надійності, то воно не дозволить розвинути тривожності. Особистість – це адаптивне утворення, яке багато в чому ґрунтується на переживанні тривожності [11].

Розглядаючи у якості головної цілі розвитку людини прагнення до самореалізації, К. Хорні підкреслює центральну роль незадоволення потреби. Вона оцінює тривогу як основну протидію означеній тенденції. У дитини є певні міжособистісні потреби – у любові, турботі, схваленні зі сторони інших тощо. Якщо ці потреби задовольняються у ранньому досвіді дитини, якщо вона відчуває любов і підтримку оточуючих, то у неї розвивається почуття безпеки і впевненості у собі. Але часто близькі люди не можуть створити для дитини адекватну атмосферу – їх ставлення до дитини блокується власними викривленими і невротичними потребами, конфліктами й очікуваннями. У результаті в дитини

виникає базова тривожність як переживання глибокої ненадійності і стурбованості. Це почуття ізольованості і безпомічності дитина сприймає як потенційно вороже для себе [13].

Значні проблеми у розумінні феномену тривожності пов'язані з ототожненням її зі схожими поняттями, а саме – тривогою і страхом. До XIX ст. усі ці поняття об'єднувались єдиним поняттям «страх».

У сучасній психологічній науці вважається, що страх – реакція на конкретну певну реальну небезпеку, а тривожність – переживання непевної без об'єктної загрози переважно уявного характеру. Існують інші точки зору, наприклад, страх переживається при вітальній загрозі (коли щось загрожує цілісності людини як живої істоти або людському організму), а тривожність – при загрозі соціальної і особистісної. Небезпека в цьому випадку загрожує цінностям людини, потребам «Я», її уявленням про себе, стосунками з іншими людьми; статусу в суспільстві [10, с. 97–103].

У дослідженнях К. Ізарда страх розглядається як фундаментальна емоція, а тривожність – як більш складне емоційне утворення, що формується на його основі, часто у комбінації з іншими базовими емоціями [2].

Характерна ознака тривоги – неможливість визначити характер загрози і передбачити час її виникнення. Неусвідомленість причин, що викликали тривогу, може бути пов'язана з відсутністю чи недостовірністю інформації, яка дозволяє аналізувати ситуацію, з неадекватністю її логічної переробки або неусвідомленістю чинників, що викликають тривогу в результаті включення психологічного захисту. Тривога виявляється відчуттям незрозумілої небезпеки.

А. Прихожан провела ґрунтовне дослідження, присвячене вивченню тривоги як стану і тривожності як стійкого функціонального утворення на різних етапах дитинства: від старшого дошкільного до раннього юнацького віку. Вивчення тривожності на різних етапах дитинства є важливим як для розкриття суті означеного явища, так і для розуміння вікових закономірностей розвитку емоційної сфери людини. Саме тривожність знаходиться в основі цілої низки психологічних труднощів дитинства, в тому числі порушень розвитку та поведінки дитини і підлітка (наприклад, деліквентність та аддиктивна поведінка) [10].

На думку А. Прихожан, тривога – емоційний стан, а тривожність – особистісне утворення. Згідно її точки зору, певний рівень тривожності в нормі властивий всім людям і є необхідним

для оптимального пристосування людини до дійсності. Найважливішим чинником тривожності як стійкого утворення – свідчення порушень в особистісному розвитку, що перешкоджає нормальному розвитку, діяльності, спілкуванню. Тривожність розглядається як емоційно-особистісне утворення, яке має когнітивний, емоційний і операційний аспекти [10].

На психологічному рівні тривожність відчувається як напруження, стурбованість, нервозність, і переживається у вигляді почуття невизначеності, безпомічності, безсилля, незахищеності, самотності, неможливості прийняти рішення та ін. На фізіологічному рівні – у посиленні серцебиття, зростанні частоти дихання, збільшенні хвилинного об'єму циркуляції крові, підвищенні артеріального тиску, зростанні загальної збудливості, зниження порогів чутливості, коли раніше нейтральні стимули набувають негативного емоційного забарвлення.

Частіше за все тривожність розвивається тоді, коли дитина знаходиться у стані внутрішнього конфлікту. Виникнення тривожності – результат недостатньої адаптивності психофізіологічних механізмів, що виявляється в посиленні рівня активації нервової системи і, як наслідок цього, неадекватних поведінкових реакцій [1].

Тривожність має захисну (передбачення небезпеки і підготовка до неї) та мотиваційну функції (легка тривожність посилює мотивацію досягнення).

Ступінь тривожності буває легкий, сильний, нормальний або оптимальний, надмірний. Нормальний (оптимальний) рівень тривожності розглядається як необхідний для ефективного пристосування до дійсності (адаптивна, мобілізуюча тривога). Надмірно високий рівень розглядається як дезадаптивна реакція, що виявляється у загальній дезорганізації поведінки і діяльності. У руслі вивчення проблем тривожності розглядається і повна відсутність тривоги як явище, що перешкоджає нормальній адаптації, а також як стійка тривожність, що заважає нормальному розвитку і продуктивній діяльності.

На інтенсивність тривожності впливають рівень мотивації досягнень, важкість задачі, дефіцит часу, ступінь навіюваності особистості. Тривожність як стійке утворення обумовлена незадоволенням провідних соціогенних потреб, перш за все потреб «Я» [10].

До різновидів тривожності можна віднести: стійку тривожність у будь-якій сфері (шкільна, міжособистісна, екологічна, тестова, комп'ютерна, та ін.) – її прийнято позначати як специ-

фічну; загальну, генералізовану тривожність, що вільно змінює об'єкти в залежності від зміни їх значущості для людини.

Ч. Спілбергер [12] виокремлює два види тривожності: особистісна й ситуативна (реактивна). Ситуативна тривожність породжена певною конкретною ситуацією, що об'єктивно хвилює та непокоїть. Цей стан може виникнути в будь-якої людини напередодні можливих життєвих переживань. Він є цілком нормальним і відіграє свою позитивну роль. Така тривожність є своєрідним мобілізуючим механізмом, що дозволяє людині серйозно й відповідально підійти до вирішення проблем, що виникають. Ненормальним є зниження ситуативної тривожності, коли людина під час серйозних обставин демонструє безлад і безвідповідальність, що, як правило, свідчить про інфантильну життєву позицію, недостатню сформованість самосвідомості.

Інший вид – так звана особистісна тривожність. Вона може розглядатися як особистісна риса, що виявляється у постійній схильності до переживань тривоги в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Вона характеризується станом несвідомого страху, невизначеним відчуттям загрози, готовністю сприйняти будь-яку несприятливу подію як несприятливе і небезпечне. Дитина, схильна до такого стану, постійно перебуває у настороженому і пригніченому настрої, у неї виникають труднощі у встановленні контактів з оточуючими, які сприймаються нею вороже. Закріплюючись у процесі становлення характеру, цей вид тривожності призводить до формування низької самооцінки і песимізму [12].

Однією з найбільш розповсюджених причин відхилень у розвитку дитини є порушені сімейні стосунки. Оскільки взаємини всередині сім'ї і за її межами взаємопов'язані, то проблеми у ставленні до себе, до інших людей можуть проявлятися в дитини у вигляді емоційних переживань, порушенні соціальної адаптації або навіть у вигляді хвороби. На цей факт вказує М. Лісіна, пишучи про те, що атмосфера спілкування з близькими людьми в сім'ї багато в чому визначає особливості соціабельності та контактності дитини [8, с. 7].

Сім'я може по-різному впливати на розвиток дитини. Так, взаємини в батьківській сім'ї, ставлення до дитини з боку батьків можуть формувати ефективну потребово-мотиваційну систему дитини, позитивний погляд на світ і на саму себе, у той же час ті ж самі фактори, але з іншим психологічним змістом, здатні призвести до негативних наслідків, що проявлятимуться у недостатньому розвитку потреб і мотивів, низькій самооцінці, недовірі до оточуючих тощо [3].

Розлади і дисгармонія взаємин між батьками, як зауважує О. Кононко, провокують прояви дитиною асоціальної поведінки. Сварки, непорозуміння, суперечки матері і батька провокують «важку» поведінку – агресивність, негативізм, неслухняність, грубість, зловистість. Деякі батьки дозволяють собі виявляти зневажливе ставлення до своїх дітей – засуджують їхні дії, образливо розмовляють з ними, звинувачують у всьому, нерідко до цього додається ще й фізичне покарання [5, с. 143]. Така атмосфера у сім'ї, звичайно, не сприяє набуттю дитиною навичок і досвіду гуманної поведінки, і аж ніяк не є прикладом гуманного спілкування. Окрім цього, вона сприяє формуванню емоційної нестійкості дитини, дезорієнтує її, порушуючи соціальні орієнтації тощо.

За свідченням С. Колосової, наявність повноцінних контактів дитини з батьками, що проявляються в активній турботі про дитину, у формуванні в неї почуття захищеності, сприяє, з одного боку, розвитку, так званої, базової довіри до світу, а з другого – підвищенню активності дитини в освоєнні довкілля, в першу чергу, сфери міжособистісних взаємин, створює передумови для розвитку в дитини здатності спілкуватися з іншими людьми [4, с. 108].

Мета статті – розкрити особливості тривожності дітей старшого дошкільного віку в системі дитячо-батьківських взаємин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося на базі дитячої дошкільної студії «Початок Премудрості» м. Рівне. В експерименті брали участь 40 дітей старшого дошкільного віку та їх батьки – 40 осіб. З метою виявлення рівня тривожності нами було використано дві групи методів. Перша група методів була спрямована на вивчення ставлення дітей до своїх батьків: метод спостереження за ставленням дітей до батьків; проєктивний тест дослідження рівня тривожності «Тривожність» Р. Теммла, М. Доркі, В. Амена; проєктивна методика дослідження міжособистісних стосунків Р. Жилия.

Друга група методів була спрямована на вивчення стилів ставлення батьків до дітей та їх вплив на рівень тривожності дитини: метод спостереження за ставленням батьків до дитини в межах дитячого закладу; опитувальник «Батьківське ставлення до дітей» (А. Варга, В. Століна).

За результатами спостереження за дитячо-батьківськими взаєминами було встановлено, що загальний груповий показник комунікації батьків з дітьми знаходиться на високому рівні. Переважна кількість батьків (65%) адекватно реагує на поведінку своєї дитини, поважає її індивідуальність, схвалює дитячі інтереси, підтримує бажання своєї дитини. Значна частина батьків (60%)

часто і активно допомагає своїм дітям навіть у тому, що ті в змозі робити самостійно. У 27,5% батьків виявляля надмірне співчуття дитині. Загальна тенденція у групі є такою, що батьки переоцінюють інтелектуальні та творчі здібності своїх дітей, бажаючи виокремити їх серед інших. 22,5% батьків проявляля ознаки надмірної тривоги за дитину, не даючи їй самостійно долати маленькі труднощі або неуспішні моменти власної діяльності.

З метою вивчення рівня тривожності у дошкільників ми застосували проєктивний тест дитячої тривожності (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен).

Результати показали, що високий рівень тривожності властивий 37,5% обстежених дітей. Тобто, ця кількість дітей відрізняється частими проявами занепокоєння, особливою чутливістю. Така дитина може турбуватися, що, поки вона в садку, з мамою може щось трапитися. У цих дошкільників швидше за все низька самооцінка. Внаслідок цього у них виникає очікування неблагополуччя з боку оточуючих. Це притаманно тим дітям, чий батьки проявляють щодо них авторитарний стиль виховання і ставлять непосильні для них завдання, які дитина неспроможна виконати, причому в разі невдачі їх, зазвичай, карають, принижують. («Нічого ти робити не вмієш! Нічого в тебе не виходить!»). Із бесіди з вихователями, ми дізналися, що діти, у яких було виявлено високий рівень тривожності, дуже чутливі до своїх невдач, гостро реагують на них, схильні відмовитися від тієї діяльності, наприклад малювання або ліплення, у якій відчувають труднощі.

У 32,5% дітей виявлено вищий рівень прояву тривожності, і у 30,0% – середній рівень. Ці діти мають кращі адаптаційні можливості, швидше знаходять спільну мову з однолітками, адекватно реагують на труднощі, з якими зіштовхуються.

Цікавим є той факт, що слабкий рівень тривожності не було виявлено у жодної з обстежуваних дітей. Разом з тим, досить високі показники інших рівнів підтверджує актуальність досліджуваної проблеми і необхідність пошуку шляхів подолання означеної тенденції серед дошкільників.

Наступна методика, яку використовували, – проєктивна методика діагностики міжособистісних стосунків Р. Жила. Ця методика допомагає з'ясувати систему особистісних взаємин дитини за 12-ма шкалами. Аналіз результатів шкал за №№ 1-7 дозволяє дійти таких висновків: 27,5% дітей вибірки демонструють високий рівень розвитку стосунків з матір'ю. У 70,0% він середній і лише 2,5% мають низький рівень розвитку цих стосун-

ків. Щодо стосунків з батьком, діти показали такі результати: 27,5% дітей мають середній рівень розвитку стосунків із батьком, 60% – низький, у 12,5% дітей стосунки з батьком практично відсутні, жодна дитина не продемонструвала високий рівень стосунків з головою сімейства. Основна частина дітей ставиться до обох своїх батьків позитивно, демонструючи середній і високий рівень розвитку цих стосунків, 72,5% та 10,0% відповідно, хоча 17,5% дітей показали низький рівень.

60,0% дітей мають низький рівень розвитку міжособистісних взаємин зі своїми братами та сестрами. Стосунки з бабусею і дідусем розподілились як низький та дуже низький рівень розвитку взаємин, 27,5% та 60,% відповідно. 12,5% дошкільників не відмітили цю категорію родичів у запропонованому їм діагностичному матеріалі. Тобто, це свідчить про те, що для даної вибірки дітей стосунки з батьками їхніх батьків не відіграють значної ролі у житті. Очевидно, це пов'язано з тим, що вони проживають окремо і приймають не надто активну роль у вихованні дітей. Авторитетність вихователя або іншого дорослого підтримують на низькому рівні розвитку 72,5% дітей, для 20,0% дорослі мають дуже слабкий авторитет і тільки 5,0% показали середній рівень розвитку стосунків із ними, для 2,5% дорослі не є авторитетом взагалі.

Шкали №№8–12 стосуються особливостей самої дитини і вказують на рівень соціальної активності дитини в суспільстві. Так, наприклад, рівень допитливості як риси характеру виявився у дошкільників таким: високий рівень мають 7,5% дітей; середній – 62,5%; низький – 30,0%; дуже низький рівень не показала жодна дитина.

Шкала домінантності (домінування) як форма прояву свого ставлення у взаєминах з оточуючими, характеризує людину, яка бажає демонструвати свою перевагу над іншими. Низький рівень домінантності виявлено у 35% дітей, у 32,5% – середній рівень домінантності, у 27,5% – дуже низький рівень, і високий виявлено лише у 5% обстежених дітей. Комунікабельність як вміння і бажання спілкуватися один з одним, має такий розподіл: у 42,5% дітей виявлено низький рівень, по 27,5% – дуже низький і середній рівень, а у 2,5% дітей виявлено високий рівень прояву означеної ознаки. Діти цієї вибірки показали високі показники соціальної адекватності: 82,5% мають високий рівень, 15,0% – середній рівень, і 2,5% дітей показали низький рівень соціальної адекватності. Тобто обстежені нами діти для свого вікового рівня абсолютно правильно розуміють існуючі зв'язки і відносини об'єктивного світу і гарно адаптуються до них.

Наступним етапом нашого дослідження було проведення діагностики стилів виховання, що проявляють матері щодо своїх дітей. Середні бали за шкалою «прийняття – відторгнення» присутні майже у всієї вибірки матерів (95,0%), що свідчить про те, що в досліджуваних переважає в основному позитивне ставлення до дитини. Дорослі приймають дитину, але не завжди поважають і визнають її індивідуальність, не до кінця поділяють її інтереси, підтримують плани, не проводять достатньо часу. 5,0% респондентів отримали низькі бали за цією шкалою, що вказує на те, що батьки відчують щодо своєї дитини переважно негативні почуття: роздратування, злість, відчай, інколи навіть ненависть. Такий дорослий може вважати дитину нездарою, не вірити в її майбутнє, низько оцінює її здібності і нерідко своїм ставленням дратує дитину.

Високі бали за шкалою «кооперація» показали 70,0% респондентів. При цьому стилі дорослий виявляє щирий інтерес до того, що цікавить дитину, високо оцінює здібності дитини, схвалює самостійність і ініціативу дитини, намагається бути з нею на рівних. Середній показник за шкалою «кооперація» виявлено у 27,5% матерів, низький – у 5,0%.

Відсоткові показники за шкалою «симбіоз» розподілилися так: у більшості матерів (52,5%) виявлено середні показники. Цей факт свідчить про те, що матері намагаються бути ближче до дитини, задовольнити її основні розумові потреби, досить адекватно оберігають її від неприємностей. Низькі бали за цією шкалою виявлено у 40,0% респондентів і є свідченням того, що дорослий, навпаки, встановлює значну психологічну дистанцію між собою і дитиною, мало турбується про неї. Це – своєрідна безконтактність дитини та матері. 2,5% матерів мають високий рівень прив'язаності у стосунках із дитиною.

10,0% матерів мають високі бали за шкалою «авторитарна гіперсоціалізація». Це вказує на те, що дорослий веде себе надто авторитарно щодо дитини, вимагаючи від неї абсолютного послуху і ставлячи її в суворі дисциплінарні рамки. Вона нав'язує дитині майже в усьому свою волю, не в змоззі встати на її бік. За прояви свавілля дитину суворо карають. Батьки стежать за соціальними досягненнями дитини і вимагають соціального успіху. При цьому вони добре знають дитину, її індивідуальні здібності, звички, думки, почуття.

42,5% матерів показали середні показники за цією шкалою, що вказує на менший, але все ж таки присутній контроль за діями дитини з боку дорослого, причому він має більш адекватний,

природній, не патологічний характер. Ці показники є найкращим варіантом оцінки педагогічних здібностей дорослого за цією шкалою. Низькі бали отримали матері (42,5%), у яких контроль за діями дитини практично відсутній. Відсутність контролю може не дуже добре позначатися на навчанні і вихованні дітей.

Середні показники за шкалою «маленький невдаха» показали 25% опитаних, що є ознакою того, що дорослі вважають дитину в окремих життєвих ситуаціях невдахою і ставляться до неї як до несвідомої істоти, не враховують вікові особливості дитини. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини вважаються дорослими недостатньо серйозними, і вони часто, хоча і не завжди, ігнорують їх. Тут може простежуватися прагнення батьків інфантилізувати свою дитину, приписати їй особистісну і соціальну неспроможність. Батьки інколи бачать свою дитину меншою, ніж вона є насправді. Інколи такі батьки можуть не довіряти дитині й вважати її відкритою до негативних впливів. Низькі бали було виявлено у 65,0% матерів за цією шкалою.

З метою математичної обробки результатів дослідження було здійснено кореляційний аналіз між показниками, отриманими за «Проективним тестом дитячої тривожності» Р. Теммла, М. Доркі, В. Амен та результатами методики «Батьківське ставлення до дітей» А. Варга, В. Століна. Виявилось, що існує прямий зв'язок між шкалою «авторитарна гіперсоціалізація» стилю батьківського ставлення та рівнем тривожності дитини ($R=0,6$) Це вказує на те, що на рівень тривожності впливає рівень постійного контролю за поведінкою дитини її батьків. Суттєвим є також показник існуючого зв'язку між тривожністю і шкалою батьківського ставлення «маленький невдаха» ($R=0,6$). Таким чином, ми можемо стверджувати, що характер дитячо-батьківських взаємин безпосередньо впливає на рівень тривожності дитини. Авторитарні тенденції у ставленні до дітей лише сприяють зростанню проявів тривожності у дітей.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, недостатність, обмеженість емоційного спілкування і активної доброзичливої уваги з боку близьких дорослих призводить до появи у дитини тривожності. З огляду на це, дуже важлива корекція порушень різних емоційних станів і дисгармонії в розвитку особистості. Тому в перспективі подальших досліджень з метою зниження рівня тривожності дошкільників плануємо розробку соціально-психологічного тренінгу для дітей і їх батьків, щоб позбутися основних причин виникнення тривожності (підвищити самооцінку дітей та їх батьків, допомогти розвинути їх впевне-

ність, навчити навичкам спілкування і взаємодії з іншими, забезпечити умови для високих результатів діяльності).

Список використаних джерел

1. Горностай П.П. Психология личности: Словарь-справочник / под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко; П.П. Горностай, Т.М. Титаренко, И.А. Грабская. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
2. Изард К.Э. Страх и виды тревожности // Тревога и тревожность / К.Э. Изард; Сост. и общ. ред. В. М. Астапова. – СПб., 2008. – С.109–123.
3. Козлюк О. А. Роль сім'ї у вихованні гуманістичної спрямованості спілкування дітей старшого дошкільного віку / О.А.Козлюк // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2010. – № 3. – С. 87–91.
4. Колосова С.Л. Детская агрессия / С.Л.Колосова. – СПб., 2004. – 224 с.
5. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О.Л.Кононко. – К., 1998. – 255 с.
6. Краткий психологический словарь / под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 292 с.
7. Немов Р.С. Психология: В 3-х т. Т. 3 / Р.С.Немов. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 631 с.
8. Общение детей в детском саду и семье / под ред. Т.А.Репиной, Р.Б.Стеркиной. – М., 1990.
9. Омельченко Я.М. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. – 2-ге видання / Я.Омельченко, З.Кісарчук. – К. : Шк. світ, 2011. – 112 с.
10. Прихожан А.М. Тревожность детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А.М. Прихожан. – М. : МПСИ; Воронеж : Изд-во НПО «Модек», 2000. – 246 с.
11. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии / Г.С. Салливан. – М. : КСП; СПб. : Ювента, 1999. – 346 с.
12. Спилбергер Ч.Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги // Тревога и тревожность: хрестоматия / сост. и общ. редакция В.М. Астапова; Ч.Д.Спилбергер. – СПб., 2008. – С. 85–99.
13. Хорни К. Тревожность // Тревога и тревожность / К. Хорни; Сост. и общ. редакция В.М. Астапова. – СПб., – С. 166–181.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Gornostaj P.P. Psihologija lichnosti: Slovar'-spravochnik / pod red. P.P. Gornostaja, T.M. Titarenko; P.P.Gornostaj, T.M.Titarenko, I.A.Grabskaja. – K. : Ruta, 2001. – 320 s. (rus).
2. Izard K.Je. Strah i vidy trevozhnosti // Trevoga i trevozhnost' / Sost. i obshh. red. V. M. Astapova; K.Je.Izard. – SPb., 2008. – S.109–123. (rus)/
3. Kozliuk O.A. Rol' sim'ii u vihovanni humanistichnoii spriamovanosti spilkuvannia diteii starshogo doshkil'nogo viku / O.A.Kozliuk // Zbirnyk naukovykh prac' Berdians'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu (Pedagogichni nauki). – Berdians'k : BDPU, 2010. – № 3. – S. 87–91. (ukr.)
4. Kolosova S.L. Detskaia agresiiia / S.L.Kolosova. – SPb., 2004. – 224 s.
5. Kononko O.L. Social'no-emociinyi rozvytok osobystosti (v doshkil'nomu dytynstvi) / O.L.Kononko. – K., 1998. – 255 s. (ukr).
6. Kratkii psihologicheskii slovar' / pod red. A.V.Petrovskogo, M.G.Iaroshevskogo. – M. : Politizdat, 1985. – 292 s. (rus).
7. Nemov R.S. Psihologiiia: V 3-h t. T. 3 / R.S.Nemov. – M. : VLADOS, 2001. – 631 s.
8. Obshhenie detei v detskom sadu i sem'ie / pod red. T. A.Repinoi, R.B.Sterkinoi. – M., 1990. (rus).
9. Omel'chenko Ia.M. Psihologichna dopomoga ditiam z trivozhnymy stanamy. – 2-ge vydannia / Ia.Omel'chenko, Z.Kisarchuk. – K. : Shk. svit, 2011. – 112 s. (ukr).
10. Prihozhan A.M. Trevozhnost' detei i podrostkov: psihologicheskakaia priroda i vozrastnaia dinamika / A.M. Prihozhan. – M. : MPSI; Voronezh : Izd-vo NPO «Modek», 2000. – 246 s. (rus).
11. Sallivan G.S. Interpersonal'naia teoriia v psihiatrii / G.S. Sallivan. – M. : KSP; SPb. : Juventa, 1999. – 346 s. (rus).
12. Spilberger Ch.D. Konceptual'nye i metodologicheskije problemy issledovaniia trevogi // Trevoga i trevozhnost': hrestomatiiia / sost. i obshh. redakciia V.M.Astapova; Ch.D.Spilberger. – SPb., 2008. – S. 85–99. (rus).
13. Horni K. Trevozhnost' // Trevoga i trevozhnost' / K. Horni; Sost. i obshh. redakciija V.M.Astapova. – SPb., – S. 166–181. (rus).

Received January 18, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 22, 2017

І.М. Кучманіч

irina_kychmanich@mail.ru

Р.А. Мороз

ruslanamoroz@mail.ru

ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВИНИКНЕННЯ ТА ПЕРЕБІГУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМИ В ОСОБИСТОСТІ

Kuchmanych I.M. Psychological mechanism of formation and functioning of an individual's psychological trauma / I.M. Kuchmanych, R.A. Moroz // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskiy : Akxioma, 2017. – P. 146–159.

I.M. Kuchmanych, R.A. Moroz. Psychological mechanism of formation and functioning of an individual's psychological trauma. In the article, the term of psychological trauma is revealed. It was defined the specifics of interpretation of psychological trauma in medical and psychological aspects. It was characterized the specifics of functioning of psychological trauma according to psychological mechanism of its formation. It was found out that psychological trauma appeared as a result of mental integrity functioning violation. It was stated that the components of this integrity are four dimensions of an individual's being. In particular, there are corporal, emotional, cognitive and spiritual dimensions. Step by step, the defined individual's dimensions are developed during ontogenesis, they are defining, interrelated and forming a complete system, which is an individual. It is defined that ruining of the integrity of the individual's being dimensions causes a psychological trauma. The integrity violation causes particular symptoms in all abovementioned individual's being dimensions. It was revealed the specifics of a trauma formation in the cognitive dimension. It was stated that during and after a traumatic event there were significant transformations (modifications, ruinations) of basic beliefs (illusions) that predetermined and organized an individual's behaviour. Accordingly it causes significant modifications of ideas of the surrounding world, of oneself in this world and of the interrelations in the «Me-world» system. It was revealed the system of factors that influenced the formation and functioning of a psychological trauma. It was characterized the directions of psychological help according to the psychological mechanism of a trauma formation.

I.M. Kuchmanych – the scientific contribution of the co-author is 60%,
R.A. Moroz – the scientific contribution of the co-author is 40%.

Key words: psychological trauma, individual, psychological mechanism, continuity, body, corporeity, emotional dimension, cognitive dimension, spiritual dimension, symptom, psychological help.

І. М. Кучманич, Р. А. Мороз. Психологічний механізм виникнення та перебігу психологічної травми в особистості. У статті розкрито поняття психологічної травми. Визначено специфіку трактування психологічної травми в медичному та психологічному аспектах. Схарактеризовано особливості перебігу психотравми відповідно до психологічного механізму її виникнення.

З'ясовано, що психологічна травма виникає внаслідок порушення цілісності функціонування психіки. Встановлено, що складовими цієї цілісності є чотири виміри буття особистості. Зокрема, тілесний, емоційний, когнітивний і духовний виміри. Визначені виміри особистості поступово розвиваються впродовж онтогенезу, є визначальними, взаємопов'язаними і такими, що утворюють цілісну систему – особистість.

Визначено, що руйнація цілісності цих вимірів буття особистості і спричинює виникнення психічної травми. Порушення цілісності зумовлює появу певних симптомів у всіх виокремлених вимірах буття особистості. Розкрито специфіку виникнення травми в когнітивному вимірі. Встановлено, що під час та після травмуючої події відбуваються значущі трансформації (видозмінення, руйнація) базових переконань (ілюзій), які зумовлювали й організовували поведінку особистості. Відповідно це спричинює істотні зрушення в уявленнях про оточуючий світ, себе в цьому світі та взаємовідносинах у системі «Я-світ».

Розкрито систему факторів, що впливають на виникнення та перебіг психологічної травми.

Схарактеризовано напрями психологічної допомоги відповідно до психологічного механізму виникнення психотравми.

Ключові слова: психологічна травма, особистість, психологічний механізм, безперервність, тіло, тілесність, емоційний вимір, когнітивний вимір, духовний вимір, симптом, психологічна допомога.

И. Н. Кучманич, Р. А. Мороз. Психологический механизм возникновения и протекания психологической травмы у личности. В статье раскрыто понятие психологической травмы. Определена специфика трактовки психологической травмы в медицинском и психологическом аспектах. Охарактеризованы особенности протекания психотравмы в соответствии с психологическим механизмом ее возникновения.

Определено, что психологическая травма возникает в результате нарушения целостности функционирования психики. Указано, что составляющими этой целостности является четыре измерения бытия личности. В частности, телесное, эмоциональное, когнитивное и духовное измерения. Данные измерения личности постепенно развиваются на протяжении онтогенеза, являются определяющими, взаимосвязанными и такими, которые образуют целостную систему – личность.

Установлено, что нарушение целостности этих измерений бытия личности и приводит к возникновению психической травмы. Нарушение целостности обуславливает возникновение определённых симптомов во всех выделенных измерениях бытия личности. Раскрыта специфика возникновения травмы в когнитивном измерении. Показано, что во время и после травмирующего события происходят значимые трансформации (видоизменение, разрушение) базовых убеждений (иллюзий), которые обуславливали и организовывали поведение личности. Соответственно это вызывает существенные сдвиги в представлениях об окружающем мире, себя в этом мире и взаимоотношениях в системе «Я-мир».

Проанализирована система факторов, которые влияют на возникновение и протекание психологической травмы.

Охарактеризованы направления психологической помощи в соответствии с психологическим механизмом возникновения психотравмы.

Ключевые слова: психологическая травма, личность, психологический механизм, непрерывность, тело, телесность, эмоциональное измерение, когнитивное измерение, духовное измерение, симптом, психологическая помощь.

Постановка проблеми. Проблема травмуючих ситуацій та їх вплив на психічне життя людини є надзвичайно актуальною в сучасності. Це пов'язано з воєнними діями в Україні, зростанням кількості техногенних та екологічних катастроф, надзвичайно складними соціально-економічними умовами життя тощо. Варто зауважити, що проблема стосується не тільки комбатантів або ліквідаторів аварій, але й тих осіб, які були очевидцями, учасниками або вимушено переселеними. У сучасній науці доведено, що екстремальні ситуації негативно впливають на людину, викликають у неї складні та тривалі емоційні переживання, і можуть спричинювати виникнення соматичних та психічних захворювань. Відповідно особи, які пережили травмуючу ситуацію, потребують кваліфікованої психологічної допомоги. Однією з умов надання такої допомоги є з'ясування сили ураження психіки під впливом психотравмуючого чинника, особливостей переживання травми конкретною особою тощо. Саме тому особливої уваги заслуговує питання вивчення психологічного механізму виникнення психотравми в особистості та особливостей її перебігу.

Мета статті: висвітлити та обґрунтувати особливості психологічного механізму виникнення психотравми; розкрити специфіку перебігу психологічної травми відповідно до психологічного механізму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття психологічної травми є достатньо вживаним у сучасній психологіч-

ній науці. Втім існують певні розбіжності в трактуванні окресленого феномена. З одного боку, це пов'язано з висвітленням певного аспекту (відповідно до школи або напряму). З іншого боку, непорядкованість у визначенні зумовлена складністю та суб'єктивністю переживань травмуючих подій, що утруднює їх систематизацію і узагальнення. У глобальному контексті виокремлюють два підходи в трактуванні феномена травми: медичний та психологічний. Згідно з медичним підходом, психологічна травма – це надто сильні, руйнівні переживання (почуття жаху, страху та безпорадності), викликані такими подіями життя, які сприймаються людиною як загроза її безпеки та існування (О. Захаров, І. Мамайчук, О. Осипов, О. Черепанова та ін.). Отже, виникнення психічної травми пов'язано, перш за все, з подією, яка виходить за межі досвіду індивіда, та болісними переживаннями – відчуттям безпорадності та жаху.

З психологічної точки зору, психологічна травма – це порушення цілісності функціонування психіки, спричинене такою ситуацією, яка суб'єктивно інтерпретується як непереборна та незвичайна внаслідок недостатності захисних механізмів; викликає в подальшому глибокі емоційні переживання (Р. Кадиров, І. Погодіна, Н. Тарабріна, Л. Трубіцина, Н. Саржвеладзе та ін.). Варто наголосити, що в цьому контексті важливим критерієм виникнення травми є не сама подія, а суб'єктивна її інтерпретація (Н. Пов'якель, Л. Пергаменчик, С. Гончарова, М. Яковчук). Отже, потенційно травмуюча подія може викликати, або, навпаки, не викликати психологічну травму в особистості залежно від суб'єктивної значущості ситуації для індивіда та системи механізмів психологічного захисту. Втім, незважаючи на певні відмінності в трактуванні психологічної травми в медичному та психологічному аспектах, спільною рисою для них є те, що виникнення травми пов'язано з певними надзвичайними подіями та інтенсивними й негативними емоційними переживаннями (страх, жах, безпорадність, втрата контролю тощо).

Виклад основного матеріалу. У тлумаченні психічної травми привертає увагу те, що вона трактується як порушення цілісності функціонування психіки. З огляду на це, постають запитання: Як саме відбувається порушення цілісності? Які компоненти цієї цілісності руйнуються? З'ясування структурних компонентів цілісності психіки, висвітлення динаміки виникнення та переживання травми покладено в основу її психологічного механізму.

Поняття психологічного механізму є не остаточно визначеним у сучасній науці. На думку М. Боришевського, у загальному

розумінні психологічний механізм – це феномен, який означає наявність стану оптимальних взаємовідносин і взаємодії між структурними елементами (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення і розвиток [1]. Отже, характеристика психологічних механізмів особистості як системи уможливорюється через аналіз особливостей її структурних компонентів. Тому, розглядаючи механізм виникнення та перебігу психічної травми в особистості, варто звернути увагу на структурні компоненти цілісності, яка руйнується під час дії екстремально-негативного чинника.

В основу розробки ідеї про структурні компоненти цілісності в процесі розвитку психічної травми в особистості покладено констеляцію наукових ідей та досліджень Л. Гребінь, М. Кузанського, М. Мамардашвілі та ін. Вслід за вченими вважаємо, що людину можна розглядати як складний чотиривимірний об'єкт структурного розвитку. Такими вимірами є: тіло (тілесність), емоційний, когнітивний та духовний виміри її буття. Визначені виміри особистості розвиваються поступово впродовж онтогенезу, вони є визначальними, взаємопов'язаними і такими, що утворюють цілісну систему – особистість. Відповідно до зазначених положень розглянемо структурні компоненти, які знаходяться в тісній взаємодії та зумовлюють функціонування людини.

Розвиток людини починається з процесу запліднення. Саме тілесний компонент є найпершою ланкою в розвитку особистості, оскільки є свідченням об'єктивності існування живої істоти. Варто зауважити, що в психології вирізняють і наділяють певними відмінностями поняття «тіло» та «тілесність». Тіло є живою, відкритою, складною, здатною до саморегуляції та самовідновлення системою, з властивими їй принципами самозбереження та пристосування [3]. Вчені наголошують, що тіло є фізичним об'єктом, організмом, який підпорядковується біологічним законам (О. Газарова, Т. Леві, О. Тхостов та ін). Разом із тим, тіло формується і розвивається поступово в процесі ембріо- та онтогенезу, у постійній взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Тіло як фізичний організм поступово стає «одухотвореним тілом» (Т. Леві), виявляє біопсихологічну єдність, тобто набуває власної тілесності.

С. Язвінська під тілесністю розуміє психофізіологічні, психосоматичні, біоенергетичні прояви людського тіла, що характеризуються руховою активністю; є результатом онтологічного та соціокультурного розвитку і здійснюються в аксіологічному просторі соціуму [4]. Основним предикатом тілесності є живий

рух, що сполучає в собі психологічний зміст і матеріальну форму (Т. Леві). Отже, тіло, як об'єктивний прояв буття людини, поступово стає підґрунтям для формування тілесності як своєрідної феноменологічної реальності. Тіло (згодом тілесність) є першим виміром у розвитку людини як складного об'єкта структурного розвитку.

У процесі розвитку людини поступово формовиявляється наступний вимір її буття – емоційний. Емоційний компонент нерозривно пов'язаний із розвитком тіла і тілесності. Ще наприкінці ХХ століття було з'ясовано, що 5-6-ти місячний плід може переживати прості емоційні реакції – задоволення або незадоволення (К. Шулєйкіна). Це пов'язано з тим, що в другому триместрі вагітності у плода починається формування нейрогуморальної системи. Центри задоволення-незадоволення, що знаходяться в гіпоталамусі, отримують стимуляцію від соматичного стану самої дитини і безпосередньо через кров від матері. Доведено, що плацентарний бар'єр не пропускає адреналін, втім пропускає ендорфіни і катехоламіни. Однак раптовий викид адреналіну (характерний для стресового стану) діє головним чином на м'язи матки. Це зумовлює підвищення її тону та опосередковано впливає на дитину через зміну тиску навколоплідної рідини і кровопостачання. Гормональні зрушення, які спостерігаються при переживанні матір'ю тривоги або радості, безпосередньо впливають на гіпоталамус дитини.

Сучасні дослідження пренатального розвитку дитини підтверджують можливість переживання дитиною певних емоційних станів. Так, з 22-го тижня відзначаються адекватні рухові й емоційно-виразні реакції дитини на позитивну і негативну стимуляцію; з 26-28 тижнів зафіксовано мимічне вираження таких фундаментальних емоцій: радість, здивування, страх, гнів тощо. Крім того, в дослідженнях зафіксовано, що на розвиток нервової системи та емоційної сфери дитини впливає емоційний стан матері саме в другому і третьому триместрах вагітності. Перш за все, наявність у неї стресів, стійкого стану тривоги та депресивних епізодів (P. Shereshefsky, L. Yarrow). Існуючі дослідження свідчать про те, що нервова система і нейрогуморальні механізми емоційної регуляції забезпечують можливість емоційного переживання дитиною власних станів і станів матері.

Отже, емоційні процеси починають розвиватись ще в пренатальному періоді. Після народження дитини емоційна сфера розвивається більш інтенсивно, відбувається її збагачення та

ускладнення. Насамперед це пов'язано з тим, що емоції визначають реакцію і організують поведінку людини в різних ситуаціях; допомагають встановлювати і підтримувати контакти з іншими; слугують орієнтиром у зовнішньому світі і забезпечують важливою інформацією про значущі події в житті. Емоції розглядають як регулятори поведінки (О. Леонт'єв), адаптивну систему реагування (П. Анохін), яка здатна реорганізувати поведінку людини з метою її безпеки, виживання або задоволення потреб (В. Вілюнас, О. Запорожець, К. Ізард, В. Лебединський, О. Нікольська та ін.).

Отже, процес розвитку особистості починається з тіла (тілесного компоненту), поступово (ще з пренатального періоду) з'являється і активно розвивається емоційно-афективний компонент. Відразу після народження дитина починає взаємодіяти із зовнішнім середовищем, яке наповнене різними подразниками. Такі контакти стимулюють розвиток центральної нервової системи, зокрема, головний мозок людини. У результаті розвитку активної діяльності людини все більше ускладнюються і диференціюються когнітивні процеси, спрямовані на пізнання оточуючого середовища.

У широкому тлумаченні когнітивні процеси – це процеси, пов'язані з пізнанням, отриманням та переробкою інформації, через що уможливується цілеспрямована взаємодія з зовнішнім світом. Ці процеси базуються на процесі мислення, оскільки центральною ланкою їх є раціональне, логічне та узагальнене осмислення дійсності. У результаті активної взаємодії суб'єкта з об'єктивним світом формується система її переконань, когніцій, схем, правил тощо (в когнітивній психотерапії ці поняття є взаємозамінними та синонімічними). Переконання особистості – це знання, уявлення, ідеї, які згодом стають мотивами поведінки, визначають її ставлення до реальності. В. Чудновський зазначає: «Переконання не просто засвоєні індивідом ідеї, уявлення, принципи тощо, а особистісне утворення. Особливості особистості ніби проростають у характері сформованих переконань» [11, с. 47]. Важливим переконанням особистості є переконання в психологічній безпеці, яке ґрунтується на базовій потребі особистості (А. Маслоу). Саме це сприяє розгортанню процесу нормативного психічного й особистісного розвитку особистості. Знаходження певного порядку, структури, прогнозованості дозволяє особистості вибудовувати картину світу, ефективно організовувати власний простір та відчувати задоволення в цьому процесі. Отже, система переконань особистості розгортається у

різних векторах: щодо себе, світу, суб'єкт-об'єктної взаємодії тощо і є важливим компонентом її світогляду.

Очевидно, що когнітивний компонент розвивається в онтогенезі дещо пізніше, ніж окреслені раніше – тілесний та емоційно-афективний. Дещо пізніше в процесі онтогенезу з'являється духовність. У психології духовність розуміється як складне утворення, вершина розвитку особистості (М. Боришевський, М. Савчин, Т. Яблонська та ін.). Суттєвою характеристикою розвиненої духовності людини є дієвість і конструктивно-перетворювальна сила її ціннісних орієнтацій. Без дієвості, впровадженні в життя цінностей верховенства моралі у стосунках з іншими та ставленні до себе, можна говорити тільки про обізнаність із системою духовних цінностей [2]. Отже, духовність є одним із найвищих рівнів прояву суб'єктивації буття, свідченням прояву її творчих здібностей, самоактуалізації.

На нашу думку, саме руйнація цілісності цих вимірів буття особистості і спричинює виникнення психічної травми і, як наслідок, зумовлює перебіг симптомів саме на цих рівнях. Схематично це можна представити на рис. 1.

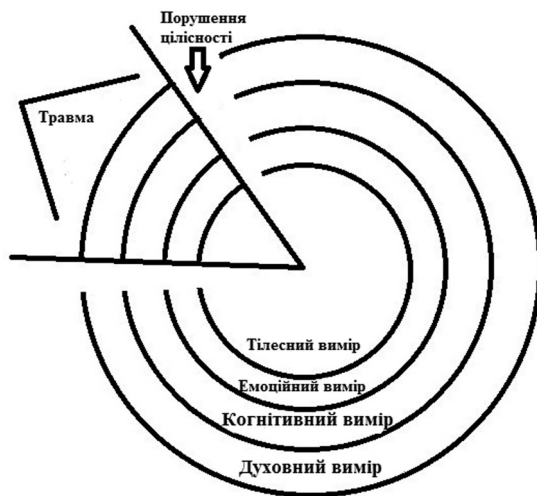

Рис.1. Психологічний механізм психологічної травми

З огляду на представлену модель, особливості перебігу та переживання травми варто розглядати через констеляцію певних симптомів у всіх виокремлених вимірах буття особистості. Зокрема, на тілесному рівні спостерігаються: підвищена чутли-

вість до шуму, головний біль, слабкість у м'язах, порожнеча в шлунку, відчуття стиснення в грудях, в горлі, задишка, нестача енергії, сухість у роті тощо.

Під впливом травмуючого чинника в емоційному вимірі можуть бути такі прояви: страх/паніка, гнів, почуття провини, самотність, втома, безпорадність, потрясіння, туга, заціпеніння, відчай, почуття втрати, почуття власної нікчемності, приниження, розгубленість тощо.

На когнітивному рівні подія, яка суб'єктивно інтерпретується як травмуюча, спричинює істотні зрушення в уявленнях про оточуючий світ, себе в цьому світі та взаємовідносинах у системі «Я-світ». Одною із концепцій, яка розкриває особливості перебігу травми у цьому вимірі, є когнітивно-експерієнтальна теорія С. Епштейна.

Вчений дійшов висновку, що існують чотири базових потреби особистості, які організують поведінку особистості: максимізація задоволення та мінімізація болі (З. Фройд), прагнення вибудувати взаємопов'язану та стабільну концепцію оточуючого світу (К. Роджерс), знайти об'єкт прив'язаності (Дж. Боулбі, Р. Фейєрберн), підвищити почуття самоповаги (А. Адлер, Г. Олпорт, Х. Кожут). З огляду на це, С. Епштейн виокремив чотири базові переконання (або схеми), які складають особистісну теорію реальності: переконання в доброзичливості оточуючого світу; переконання в справедливості світу; переконання в тому, що людям можна довіряти; переконання про власну значущість [9].

На основі цих уявлень, послідовниця та колега С. Епштейна Ронні Янов-Бульман висунула припущення, що саме під впливом травмуючого чинника видозмінюються, руйнуються базові переконання особистості. До певної міри ці погляди суголосять теорії Дж. Ялома, який запропонував розглядати всі психологічні проблеми травматичного стресу з точки зору смерті, свободи, ізоляції та безглузості. Вчений виокремив три базові ілюзії особистості, які формуються ще в дитинстві та зберігаються в дорослому віці: ілюзія власного безсмертя, ілюзія простоти устрою світу та ілюзія справедливості.

Отже, у когнітивному вимірі під час та після травмуючої події відбуваються значущі трансформації (видозмінення, руйнація) базових переконань (ілюзій), які тривалий час зумовлювали й організували поведінку особистості. У подальшому це може спровокувати аутодеструктивну поведінку та неусвідомлене бажання повторити психотравмуючу ситуацію, щоб пережити її

знов та повернути собі відчуття контролю, базові ілюзії та відчуття безперервності свого існування в світі.

Категорія «безперервності» представляє собою сукупність нерозривно пов'язаних подій, явищ, процесів. У цьому спостерігається циклічність і послідовність, що забезпечує певну сталість того, що відбувається в часі й просторі. На думку ізраїльського психолога М. Лахад, безперервність – це віра людини в життя, здатність розуміти оточуючий світ [6]. Безперервність у відносинах із світом формується в людини після народження за допомогою матері (Л. Бісвангер Д. Віннікот, М. Кляйн).

Фундаментальними ознаками безперервності є «віра» («цінності») й «розуміння». Їх наявність свідчить про здатність людини приймати та інтегрувати в структуру свого життєвого шляху все, що з нею відбувається, а також можливість знаходити ресурси для особистісного відновлення, зростання та самоактуалізації. М. Лахад виокремлює такі основні безперервності: когнітивну, соціальну, функціональну, емоційну, та безперервності, безпосередньо пов'язані з розробленою ним інтегративною моделлю BASIC Ph (безперервність цінностей та переконань, безперервність уяви, фізіологічну безперервність).

Людина, що пережила психотравмуючу подію, втрачає усвідомлення й відчуття безперервності, стабільності та ідентичності свого фізичного і психічного «Я», здатність керувати своєю поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів. Погляди ізраїльського психолога М. Лахад до певної міри суголосять нашим поглядам щодо психологічного механізму виникнення та перебігу психотравми.

Важкість переживання психотравмуючої події залежить не тільки від інтенсивності, часового впливу, масштабу події тощо, але й від індивідуальних чинників, що виступають як адаптивні чи дезадаптивні механізми коупінгу. Такими індивідуальними чинниками є:

Когнітивна схема події («внутрішня картина події») – результат суб'єктивного сприйняття події (коли людина усвідомлює, яке значення подія матиме в подальшому житті; розуміння того, наскільки загрозовою є подія; усвідомлення винуватців, наслідків та подальших прогнозів).

Когнітивна схема «Я» під час та після події – відповідність когнітивної схеми «Я-в-події» вже складеній схемі «Я-до-події». Варто зауважити, що когнітивна схема «Я-в-події» будується та перебудовується вже після дії травматичного стресу і залежить від низки чинників. Зокрема, від ставлення до власних дій та ре-

акцій як до гідних чи таких, що треба соромитись, динаміки та модальності подальшого переживання психотравмуючої події.

Суб'єктивне переживання власної здатності протидіяти небезпеці, що залежить від зовнішніх чинників – об'єктів навколишнього середовища, які можна використати для потенційного захисту.

Якість емоційної підтримки в момент та після психотравмуючої події (відсутність емоційної підтримки, осуд з боку інших, близьких тощо) є додатковим психотравмуючим чинником, що ускладнює і без того важкі емоційні переживання [7].

Сучасні психологічні дослідження травматичного досвіду свідчать, що одним із головних суб'єктивних чинників, що впливає на перебіг посттравматичного стресу, є наявність травматичних подій раннього періоду розвитку, або невирішених дитячих психічних травм. Особливо небезпечними можуть бути стресові переживання дитини в період активного розвитку головного мозку (коли завершується мієлінізація різних його відділів та встановлюються нейронні зв'язки як горизонтального (між відділами кори), так і вертикального характеру (між кірковими та підкірковими структурами)). Додатковим чинником є наявність психоемоційної підтримки дитини з боку близьких під час переживання нею фрустрацій, стресів, перших розчарувань тощо.

Серед інших чинників, які впливають на виникнення та перебіг психотравми, посттравматичного стресу, виокремлюють наступні (Дж. Боулбі, Е. Данмора, Т. Елерс, В. Ендрюс, Л. Кітаєв-Смик, М. Кірк, Л. Кехіл, Д. Кларк, Р. Кемпбел, П. Левін, Г. Сакс, Р. Розенман, С. Роуз, М. Фрідман та ін.): роль міжпівкульової асиметрії (амбідекстри та шульги мають вищий рівень стресостійкості); рівень алертності – психофізичної готовності до виникнення дії стрес-чинників; тип центральної нервової системи (сильний чи слабкий), рівень психоемоційної пружності – здатність до відновлення після дії травматичного стресу; досвід травми під час пубертату; гендерні особливості: чоловіки легше переживають вплив стресу; приналежність до екстремальних чи потенційно стресогенних професій; тривалість та інтенсивність психотравмуючої події; ситуації, пов'язані з життям та здоров'ям близьких людей; наявність чи відсутність сформованих ефективних коупінг-стратегій; уявлення людини про свої можливості впливати на екстремальний чинник та тип ставлення до себе під час перебігу психотравмуючої події (як до жертви, реалізуючи пасивну поведінку; як до самоцінності, демонструючи гідну, адаптивну поведінку, що сприяє збереженню

особистісних структур та проявам вольової активності; як до одного з-поміж інших, що впливає на відчуття відповідальності під час дії стрес-чинника та зменшує «жертвовність»; дає можливість протистояти руйнівним діям); своєчасне надання першої психологічної, медичної, соціальної допомоги, підтримка компетентними спеціально підготовленими фахівцями; подальше опрацювання травматичного матеріалу, трансформація емоційної пам'яті в автобіографічну; висвітлення засобами масової інформації надзвичайної ситуації, її наслідків та значення для особистості, що може призвести як до патологічного перебігу посттравми, так і підтримати, допомогти знайти вирішення проблеми чи надати нового значення та сенсу життя потерпілим [7].

Відповідно до представленого психологічного механізму основними завданнями психологічної допомоги є відновлення нормального фізіологічного, психоемоційного, когнітивного та соціального функціонування індивіда. Зокрема, психологічна допомога має починатись із тілесного компонента (дихальні вправи, тілесно-орієнтована психотерапія тощо). Згодом у процес роботи має включатися емоційний компонент (відреагування емоцій за допомогою різних психотерапевтичних методів). Поступово психотерапія має сконцентровуватись на когнітивній інтерпретації події, що відбулася (наприклад, за допомогою технік когнітивно-поведінкового методу, раціонально-емотивної психотерапії тощо). У цьому контексті має відбуватись вдале поєднання психологічно когнітивного та духовного вимірів. Зокрема, примирення, інтеграція травматичного досвіду, надання сенсу тому, що відбулось, усвідомлення цінності власного буття, трансформація цінностей особистості, постановка нових цілей та орієнтація на нові життєві перспективи.

Перспектива подальших досліджень полягає у висвітленні трансформації духовного виміру буття особистості у процесі переживання психотравмуючої події; розробці програми психологічної допомоги особам, що переживають психотравму, відповідно до визначеного психологічного механізму виникнення психологічної травми.

Список використаних джерел

1. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М.Й.Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1995. – №3. – С.26–33.
2. Виховання духовності особистості : навчально-методичний посібник / [М.Й. Боришевський, Л.І. Пилипенко, О.І. Пень-

- кова та ін.]; за заг. ред. М.Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
3. Газарова Е. Тело и телесность: психологический анализ // Психология телесности между душой и телом. – М. : АСТ, 2005. – С. 237–240.
 4. Зинченко В.П. Психология телесности между душой и телом / В. П. Зинченко, Т. С. Леви. – М. : АСТ, АСТ Москва, 2007. – 736 с. – [Серия : Philosophy].
 5. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 580 с.
 6. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании / Э. Кюблер-Росс. – К. : София, 2001. – 320 с.
 7. Лахад М. Три моих основных способа противодействия. – [Электронный ресурс] / Мули Лахад. – Режим доступа: <http://lifeafter.ru/?show>. – Назва з екрана.
 8. Левин П.А. Пробуждение тигра – исцеление травмы / П. А. Левин. – М., 2007. – 316 с.
 9. Падун М.А. Психическая травма и базисные когнитивные схемы личности / М.А. Падун, Н.В. Тарабрина // Консультативная психология и психотерапия. – 2003. – № 1. – С. 121–141.
 10. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: Метод і техніки : методичний посібник / З. Кісарчук, Я. М. Омельченко, І. М. Біла, Г. П. Лазос ; за ред. З. Г. Кісарчук. – Вінниця : ФОП Рогольська І. О., 2016. – 234 с.
 11. Чудновский В. Э. Актуальные проблемы психологии становления убеждений / В.Э. Чудновский // Вопросы психологии. – № 3. – 1990. – С.40–48.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Borishevskij M.J. Psihologichni mehanizmi rozvitku osobistosti / M.J.Borishevs'kij // Pedagogika i psihologija. – 1995. – №3. – S.26–33.
2. Vihovannja duhovnosti osobistosti : navchal'no-metodichniy posibnik / [M. J. Borishevs'kij, L. I. Pilipenko, O. I. Pen'kova ta in.]; za zag. red. M.J.Borishevs'kogo. – Kirovograd : Imeks-LTD, 2013. – 104 s.
3. Gazarova E. Telo i telesnost': psihologicheskij analiz // Psihologija telesnosti mezhdushoj i telom. – M. : AST, 2005. – S. 237–240.

4. Zinchenko V.P. Psihologija telesnosti mezhdou dushoj i telom / V. P. Zinchenko, T. S. Levi. – M. : AST, AST Moskva, 2007. – 736 s. – [Serija: Philosophy].
5. Korol'chuk M. S. Social'no-psihologichne zabezpechennja dijaj'nosti v zvichajnih ta ekstremal'nih umovah : navchal'nij posibnik dlja studentiv vishhjih navchal'nih zakladiv / M. S. Korol'chuk, V. M. Krajnjuk. – K. : Nika-Centr, 2009. – 580 s.
6. Kjubler-Ross Je. O smerti i umiranii / Je. Kjubler-Ross. – K. : Sofija, 2001. – 320 s.
7. Lahad M. Tri moih osnovnyh sposoba protivodejstvija. – [Elektronnij resurs] / Muli Lahad. – Rezhim dostupa: <http://lifeafter.ru/?show>. – Nazva z ekranu.
8. Levin P.A. Probuzhdenie tigra – iscelenie travmy / P. A. Levin. – M., 2007. – 316 s.
9. Padun M.A. Psihicheskaja travma i bazisnye kognitivnye shemy lichnosti / M.A. Padun, N.V. Tarabrina // Konsul'tativnaja psihologija i psihoterapija. – 2003. – № 1. – S. 121–141.
10. Psihologichna dopomoga ditjam u krizovih situacijah: Metod i tehniki : metodichnij posibnik / Z. Kisarchuk, Ja. M. Omel'chenko, I. M. Bila, G. P. Lazos ; za red. Z. G. Kisarchuk. – Vinnicja : FOP Rogal's'ka I. O., 2016. – 234 s.
11. Chudnovskij V. Je. Aktual'nye problemy psihologii stanovlenija ubezhdenij/ V. Je. Chudnovskij // Voprosy psihologii. – № 3. – 1990. – S.40–48.

Received January 19, 2016

Revised February 24, 2016

Accepted March 21, 2017

Волонтерська діяльність як засіб індивідуалізації професійної підготовки студентів-психологів

Lytvynenko I.S. Volunteering as a way of individualization in the sphere of professional training of the students-psychologists / I.S. Lytvynenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 160–172.

I.S. Lytvynenko. Volunteering as a way of individualization in the sphere of professional training of the students-psychologists. In the article it is justified the importance of volunteering as an additional resource for individualization of personality of the future psychologists and possibilities of the qualitative detection of their future professional field, their understanding of the social meaning of the profession.

The following tasks of volunteering as a way of individualization in professional training of the students-psychologists are: to enable each student to specify the most perspective places of the professional specialization; to test their strength and to affirm the correctness of their choice; to feel the importance of the profession, to create its image; to outline their further professional development; to understand how the profession deals with their own individuality; to gain the personal experience in a particular practice and situations, to work with a specific person; to expand the «horizons» of the profession; to realize what kind of professionally important qualities are needed to work with certain people and children; to outline the future image of himself or herself which can be expressed in the statement «I am a successful professional».

It is found that volunteering promotes the quality of inclusion of students in the educational process; the qualitative detection of the future working field of students; the formation of the responsible positions to their own education and it's quality; the deep knowing of the profession, the ability to apply theoretical knowledge in practice; the interest in self-improvement, the meaning of life-purport orientations in their personal and professional lives; the evaluative attitude to every person which is regardless of age and social status; the valuable attitude to the profession of psychologist.

Key words: volunteering, individualization, dialogue, life situation, meaning of profession, communicative competence, qualitative professional detection.

І.С. Литвиненко. Волонтерська діяльність як засіб індивідуалізації професійної підготовки студентів-психологів. У статті обґрунтовано важливість волонтерської діяльності як додаткового ресурсу індивідуалізації особистості майбутніх психологів та можливості якісного визначення майбутньої сфери професійної діяльності, розуміння соціального сенсу професії.

Показано задачі волонтерської діяльності як засобу індивідуалізації професійної підготовки студентів-психологів: надати можливість кожному студенту уточнити найбільш перспективне місце професійної спеціалізації; випробувати свої сили, ствердитися у правильності свого вибору; відчутти значущість професії, створити її образ; накреслити свій подальший професійний розвиток; зрозуміти, наскільки професія відповідає власній індивідуальності; набути власний досвід у конкретній практичній діяльності, життєвій ситуації, у роботі з конкретною людиною; розширити «горизонти» професії; усвідомити, які професійно важливі якості необхідні для роботи з певною категорією людей і дітей; накреслити майбутній образ «Я – успішний професіонал».

Встановлено, що волонтерська діяльність сприяє: якісному включенню студента у навчальний процес; якісному визначенню студентом свого майбутнього місця роботи; формуванню відповідальної позиції за власну освіту, якість навчання; глибокому знанню професії, вмінню теоретичні знання застосовувати у практичній діяльності; зацікавленості у самоудосконаленні, розумінні смисложиттєвих орієнтацій в особистому та професійному житті; ціннісному ставленню до кожної людини, незалежно від віку, соціального статусу; ціннісному ставленню до професії психолога.

Ключові слова: волонтерська діяльність, індивідуалізація, діалог, життєва ситуація, сенс професії, комунікативна компетентність, якісне професійне визначення.

И.С. Литвиненко. Волонтерская деятельность как способ индивидуализации профессиональной подготовки студентов-психологов. В статье обоснована важность волонтерской деятельности как дополнительного ресурса индивидуализации личности будущих психологов и возможности определения будущей сферы профессиональной деятельности, понимания социального смысла профессии.

Показаны задачи волонтерской деятельности как способа индивидуализации профессиональной подготовки студентов-психологов: дать возможность каждому студенту уточнить наиболее перспективное место профессиональной специализации; испытать свои силы, утвердиться в правильности своего выбора; ощутить значимость профессии, создать ее образ; начертить свое дальнейшее профессиональное развитие; понять соответствие профессии собственной индивидуальности; приобрести собственный опыт в конкретной практической деятельности, жизненной ситуации, в работе с конкретным человеком; расширить «горизонты» профессии; осознать, какие профессионально важные ка-

чества необходимы в работе с определённой категорией людей; начертить будущий образ «Я – успешный профессионал».

Установлено, что волонтерская деятельность способствует: качественному включению студента в учебный процесс; качественному определению студентом своего будущего места работы; формированию ответственной позиции за собственное образование и качество обучения; глубокому знанию профессии, умению теоретические знания применять в практической деятельности; заинтересованности в самосовершенствовании, понимании смысложизненных ориентаций в личной и профессиональной жизни; ценностному отношению к человеку, независимо от возраста, социального статуса; ценностному отношению к профессии психолога.

Ключевые слова: волонтерская деятельность, индивидуализация, диалог, жизненная ситуация, смысл профессии, коммуникативная компетентность, качественное профессиональное определение.

Постановка проблеми. Сьогодні нашого суспільства – це час змін у всіх галузях життя, це формування нового мислення, залучення широких мас до активної творчої діяльності, спрямованої на підвищення якості життя. Зрозуміло, що цей процес потребує наукової рефлексії, наукового забезпечення. З цього випливає, що підвищується значущість гуманітарних наук, серед яких чільне місце посідає психологічна, яка є найважливішою у системі наук про людину.

Психологічні закономірності пронизують усі галузі діяльності людини, всі соціальні процеси. Активізація творчого потенціалу кожної людини, її бажання бути причетною до прогресивного руху держави вперед, складає передумову і найважливішу мету стратегічного курсу держави на реалізацію демократизації, гуманізації. Від того, наскільки кожна людина буде активним учасником змін, конструктивного діалогу у житті, у політиці залежатиме якість, темп просування держави вперед. Саме тому держава покладає величезну відповідальність на психологічні кадри, які допоможуть донести до свідомості кожного громадянина значущість поставлених державою задач і які усвідомлюють свою професійну відповідальність, роль у цьому складному процесі. Іншими словами, йдеться про професіоналізм психологів, який «кується» психологічними факультетами ВНЗ.

Нині питання вищої психологічної освіти стали досить популярними і їхня актуальність не викликає сумнівів, оскільки всі ми є свідками психологізації суспільства, де провідним є психологічний чинник. Це означає, що професія психолога-практика користується величезним попитом. Психолог не тільки знає як, але і вміє «вибудовувати» гармонійні стосунки з людиною, вияв-

ляти емпатію, толерантність, повагу до її життєвої позиції, життєвого досвіду, створювати комфортні умови для конструктивного діалогу з різними верствами населення. Тому, враховуючи провідну роль професії психолога, основний вектор модернізації системи професійної освіти спрямований у бік підвищення її якості, формування компетентності, становлення смисложиттєвих орієнтацій майбутніх психологів, їхньої професіоналізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі широко представлена проблематика професійного зростання майбутніх психологів на етапі навчання у ВНЗ (Г.О.Балл, О.Ф.Бондаренко, Т.В.Говорун, С.Д.Максименко, В.Г.Панок, Н.І.Пов'якель, В.А.Семіченко, Н.В.Чепелєва, Т.С.Яценко та ін.). Однак виокремлюються декілька аспектів, які залишаються ще не достатньо розкритими, серед них, наприклад, роль волонтерської діяльності у розвитку професіоналізації, індивідуалізації майбутніх психологів. З огляду на актуальність і недостатню розробленість вказаного напрямку нами було визначено тему наукового дослідження: «Волонтерська діяльність як засіб індивідуалізації професійної підготовки майбутніх психологів».

Метою статті є психологічний аналіз впливу волонтерської діяльності на індивідуалізацію професійної підготовки майбутніх психологів.

Загальновідомо, що якість підготовки спеціалістів оцінюється, перш за все, якістю навчального процесу ВНЗ. Тому головним завданням для нас стала індивідуалізація професійної підготовки у рамках волонтерської діяльності, яка є одним із шляхів підвищення ефективності професійної підготовки та результатом якої є конкурентоспроможність, високваліфікованість кожного студента – майбутнього психолога (це якість процесу і якість результату).

Виклад основного матеріалу. Індивідуалізація навчання у ВНЗ – це спеціально організована педагогічна дія на студентів, яка передбачає урахування їхніх індивідуальних особливостей і сприяє розвитку цих особливостей, що є ефективним засобом розкриття та активізації потенційних можливостей кожного студента, який веде до мобілізації резервів їхнього психічного розвитку (Л.А.Онуфрієва). Метою індивідуалізації професійної підготовки майбутніх психологів ми бачимо у забезпеченні кожного суб'єкту навчальної діяльності умов для максимального розвитку його здібностей, схильностей, задоволення пізнавальних потреб і професійних інтересів. Індивідуалізація професійної підготовки має дуже тісний зв'язок з таким феноменом, як

«комфортність», який носить гуманітарний характер і є однією з основних варіантів якісної зміни змісту професійної підготовки, дає кожній особистості право на вільний розвиток.

Відомо, що професійна освіта має три самостійні і у той же час взаємопов'язані частини: отримання студентами вищої освіти, яка відрізняється від середньої не більшою сумою знань, а новим поглядом, розумінням світу, місця людини в ньому; отримання вищої професійної освіти, яка формує професійне мислення; отримання професійних знань, теоретичних, практичних, необхідних для професійної діяльності у певній сфері практики. Як правило, сьогодні роботодавці найбільш зацікавлені у третій частині. Щодо очікувань психологів-практиків від ВНЗ, зазначимо, що вони потребують компетентних випускників, що вміють ефективно вирішувати практичні задачі, надавати психологічну допомогу людям різного віку, різного рівня інтелекту, соціального статусу. Зрозуміло, що для цього необхідна комунікативна компетентність, одна з основних складових професійної компетентності. Так, наприклад Н.В.Чепелева, характеризуючи когнітивну й операціональну компетентності, підкреслює, що основною характеристикою комунікативної компетентності є не стільки наявність необхідних теоретичних знань та сформованість відповідних комунікативних прийомів, скільки розвинута смислова сфера, що включає професійні смисли (особистісні професійні знання, професійне ставлення до клієнта, професійні ідеали, норми, цінності, смислостворювальні мотиви професійної діяльності), а також «розвинуту особистісну та професійну рефлексію, яка, у свою чергу, є важливою умовою діалогічної взаємодії з клієнтом, вільної від тих чи інших особистісних на шарувань, контрпереносів та захисних механізмів» [9, с.686].

Як бачимо, Н.В.Чепелева досить вимогливо характеризує особистість психолога-практика, підкреслюючи, що його робота з клієнтом – це завжди унікальна задача, оскільки унікальною є і кожна людина, з якою працює психолог. Основним інструментом впливу психолога на інших людей є він сам, його особистість, свідомість, мова, звички [1], оскільки робота з клієнтом – це синтез знань, творчості, який «відшліфовується не стільки навчанням, скільки вихованням, яке формує психолога як особистість з підвищеним почуттям відповідальності за свої професійні дії» [3, с.49].

Зазначимо, що у своїх наукових дослідженнях Н.В.Чепелева велику увагу у професійному становленні майбутніх психологів, формуванні їхнього професійної компетентності надає тріаді «розуміння-інтерпретація-діалог», оскільки саме ці процеси «є

підґрунтям ефективної професійної діяльності, ... і роблять теоретичні знання справді дієвими, забезпечують свідоме використання необхідних технік, а не бездумне маніпулювання засвоєними у процесі навчання професійними прийомами» [10, с.272].

Для нас цінною також є думка Н.В.Чепелевої, яка підкреслює, що для майбутніх психологів великого значення набуває така професійна якість, як діалогізм, який включає у себе «безумовне прийняття іншого, вміння встановлювати ефективні контакти з людиною» [11, с.136].

Ми поділяємо думку науковця, оскільки вважаємо, що від уміння психолога-практика вести відкритий діалог з позиції поваги, віри у позитивні зміни свого клієнта залежатиме якість психологічної допомоги, розуміння ситуації, у якій опинилася людина, оскільки психолог-практик у своїй професійній діяльності має справу з конкретною людиною, яка перебуває у конкретній життєвій ситуації, що випала на її долю, а часткою створена нею самою і котра демонструє певну модель поведінки [8]. Саме тому майбутній психолог-практик повинен розуміти такий феномен як «життєва ситуація» (В.Г.Панок).

Уміння вести конструктивний діалог, ставити себе в ситуацію іншого (П.В.Лушин, Н.І.Пов'якель, Н.В.Пророк, Н.В.Чепелева) дозволяє професіоналу більше розуміти настрій, причинно-наслідкові зв'язки, особливості людини, бачити її і її життя як єдине ціле, а не як низку окремих життєвих ситуацій. Такий цілісний погляд, професійний підхід надзвичайно важливі, оскільки допомагають знаходити адекватні методи у роботі з клієнтом, здійснюючи індивідуальний підхід на гуманістичних засадах. На жаль, традиційна система професійної психологічної підготовки, використовуючи лекційні, практичні заняття та ін. практику, яка, до речі, часто проходить формально, демонструє таку картину: молодий спеціаліст після закінчення навчання у ВНЗ виявляє повну безпорадність, коли стикається з «живим» клієнтом, з його реальною проблемою, реальною життєвою складною ситуацією і своїм професійним завданням – допомогти людині, надати їй психологічну допомогу.

У результаті молодий психолог-практик знаходиться в стані розчарування, розгубленості, фрустрації, оскільки розуміє, що між навчанням у ВНЗ і реальною професійною діяльністю існує величезна прірва: він неспроможний виконувати свої професійні функції, надати реальну професійну психологічну допомогу реальному клієнту, бачити взаємозв'язок низки життєвих ситуацій, у які він потрапляє, передбачати його поведінку, оскільки

«за п'ять років навчання студент так і не побачив «живого» клієнта» [2].

Усвідомлюючи свою непрофесійність, молодий спеціаліст-психолог починає гонитву за сертифікатами, шукати курси додаткової професійної підготовки, і це у той час, коли треба вже вдосконалювати свою професійну підготовку! Озвучимо ще одну проблему професійної підготовки майбутніх психологів в умовах ВНЗ – це її стихійність. Поза увагою залишається «якісна визначеність» (С.Л.Рубінштейн) кожного студента, тобто: 1) розуміння кожним, у якій сфері він буде працювати після закінчення ВНЗ (ДНЗ, ЗОШ, ЗОШ соціальної реабілітації, банківська справа, соціальна служба, медичні, юридичні установи, спортивні школи, військомати тощо), 2) які психологічні знання найпотрібніші йому для певної практичної професійної діяльності, з якою віковою категорією він хоче і вміє працювати, до якої сфери найбільш підходить його індивідуальність, у якій площині лежать смисложиттєві орієнтації, від яких, врешті-решт, залежатиме його якісне включення у процес професійної підготовки. Як правило, випускники не можуть чітко сказати, у якій сфері діяльності будуть працювати. У більшості випадків вони йдуть на роботу за принципом «куди візьмуть», тобто відбувається стихійне працевлаштування. У результаті через деякий час такі молоді спеціалісти-психологи поповнюють «армію» невдах, випадкових людей у професії, тих, хто «себе не знайшов». Ми не торкаємося питання якісного, свідомого професійного самовизначення, яке має місце у юнацькому віці під час навчання у ЗОШ, коли молода людина свідомо визначається зі своїм професійним подальшим життям, оскільки це досить актуальна і глибока тема, яка потребує окремої уваги.

У контексті означеної проблеми ми вбачаємо, що волонтерська діяльність – це невичерпний позанавчальний додатковий ресурс, який допомагає: 1) розвивати індивідуалізацію, професіоналізацію особистості студента-психолога; 2) поглибити інтерес до обраної професії; 3) розвивати почуття професійної відповідальності; 4) набувати практичний власний досвід співпереживання та рефлексувати його; 5) досвід формування цінностей; 6) свідомо робити якісне визначення своєї майбутньої сфери професійної діяльності, спираючись на свою індивідуальність; 7) розвивати комунікативні здібності, вміти вести конструктивний діалог з різними людьми за віком, соціальним статусом тощо, зрозуміти соціальний сенс професії, підвищувати персональну пізнавальну активність, прагнення формувати якості, практичний досвід, не-

обхідні у подальшій роботі, формувати психологічну готовність до самостійної практичної роботи після закінчення ВНЗ. Використання позанавчального процесу у єдності з навчанням (лекції, практичні, семінарські, та ін.) значно підвищують якість професійної підготовки, тому ми можемо сказати, що якість освіти – це не тільки якість результату, це і якість процесу.

Ми поділяємо точку зору Д. Г. Левітеса, який писав, що «якість освіти як процес є якість умов, які проектуються і створюються в навчальному процесі» [4, с.35], а ми додамо – відповідно до індивідуальних особливостей кожного студента.

Отже, чим якіснішим, успішнішим, індивідуалізованішим буде навчальний процес професійної підготовки, тим краще студент буде підготовлений до практичної самостійної роботи у якості молодого спеціаліста – психолога-практика. Організуючи волонтерську роботу зі студентами I курсу (зазначимо, волонтерською діяльністю охоплені студенти I-IV курсів), ми брали до уваги сучасну парадигму вищої освіти, зорієнтовану, перш за все, на особистість та положення гуманістичної психології, одне з яких наголошує, що особистість здатна передбачити своє особистісне становлення, активно «планувати» свій особистісний розвиток. Це вказує на прийняття людиною на себе відповідальності за своє життя, у тому числі і за його важливу частину – професійне, на її вміння самостійно, якісно його організувати, планувати своє професійне майбутнє, свій образ професіонала.

Волонтерська діяльність студентської молоді проходила у рамках діяльності благодійного центру «Тепло поколінь» (організатор-керівник І.С.Литвиненко), де студенти мали можливість набувати практичного досвіду: вчитися ціннісному ставленню до кожної людини, розумінню того, що кожна людина – унікальна. Однак, цей досвід, професійний образ світу, професійна позиція повинні формуватися не стихійно. Тому ми вважаємо, що створення умов для професіоналізації особистості майбутніх психологів, формування професійного образу «Я» в кожного студента – найголовніша задача навчального процесу професійної підготовки. І вона може бути реалізована за допомогою керованої волонтерської діяльності.

Мета центру «Тепло поколінь» – надати кожному студенту можливість самостійно обрати сферу своєї волонтерської діяльності, визначитися з віковою категорією, соціальним статусом своєї аудиторії, враховуючи свої індивідуальні професійні інтереси, здібності, зрозуміти значущість, соціальний смисл професії. Майданчиками волонтерської діяльності ми обрали: ДНЗ, ЗОШ, ЗОШ соціальної реабілітації, онкологічну лікарню для дітей, ди-

тячі лікарні, медичні заклади, будинки для людей похилого віку та інвалідів, шпиталь учасників ВВВ, будинок дитини «Червоне сонечко», заклади для дітей з вадами зору, слуху, розумово відсталих, інтернати для дітей-сиріт.

Задачі: 1) надати можливість кожному студенту уточнити найбільш перспективне місце прикладання своїх сил – професійна спеціалізація; 2) випробувати свої сили, ствердитися у правильності свого вибору, або зрозуміти, що «це не моє»; 3) відчути значущість, соціальний смисл професії, створити її образ; 4) накреслити свій подальший професійний розвиток, тобто самостійно визначитися зі сферою професійної діяльності; 5) зрозуміти, наскільки професія відповідає власній індивідуальності і як завдяки професійній діяльності може розкритися, реалізуватися індивідуальність; 6) набути власний досвід у конкретній практичній діяльності, життєвій ситуації, у роботі з конкретною людиною; 7) розширити «горизонти» професії; 8) усвідомити, які професійно важливі якості необхідні для роботи з певною категорією людей та дітей; 9) накреслити майбутній образ «Я – успішний професіонал».

Очікувані результати: кожен студент є активним організатором та учасником своєї власної волонтерської біографії.

Волонтерська діяльність сприяє: 1) якісному включенню кожного студента у навчальний процес; 2) якісному визначенню студентом свого майбутнього місця роботи; 3) формуванню відповідальної позиції за власну освіту, якість навчання; 4) глибокому знанню професії, вмінню теоретичні знання застосовувати у практичній діяльності; 5) зацікавленості в самоудосконаленні, розумінні смисложиттєвих орієнтацій в особистому та професійному житті; 6) ціннісному ставленню до кожної людини, незалежно від віку, соціального статусу; 7) ціннісному ставленню до професії.

Коротко опишемо організаційні кроки волонтерської діяльності зі студентами-психологами першого курсу. На одне із перших засідань благодійного центру «Тепло покоління» були запрошені викладачі, керівники, представники закладів, в яких будуть працювати волонтери. Кожен керівник розповів про специфіку свого закладу, пояснив, які завдання будуть виконувати волонтери-студенти, запросив відвідати цей заклад (були проведені ознайомчі зустрічі). За кожним студентом або групою студентів, яких об'єднувало бажання працювати, наприклад, у будинку людей похилого віку та інвалідів або у будинку дитини «Червоне сонечко», були закріплені 1-2 викладачі-супервізори, які також були активними учасниками волонтерської діяльності.

Зазначимо, що попередньо була проведена низка групових, індивідуальних бесід зі студентами, на яких розглядалися питання: що означає термін «волонтер», які якості потрібні, щоб працювати у волонтерському русі, де можуть працювати волонтери, волонтерський рух в Україні, знайомство з волонтерською діяльністю ближнього, дальнього зарубіжжя, що вони знають про волонтерську діяльність.

Особлива увага приділялась процесу самопізнання: студенти працювали з психодіагностичними методиками і за допомогою викладача складали свій психологічний портрет. Така робота дала можливість студенту скласти уявлення про співвідношення своєї особистості, своїх життєвих цінностей з обраною ланкою волонтерської діяльності, зрозуміти, наскільки вони узгоджуються між собою. Позитивною рисою в організації волонтерської діяльності студентів була спільна робота викладачів із студентами-волонтерами у позанавчальний час. Студенти мали можливість побачити своїх викладачів за межами лекційних аудиторій, тобто у практичній роботі, спостерігати, як теоретичні знання перетворюються на дієві. Така робота об'єднувала студента і викладачів в єдину команду і дозволила на практиці вчитися у досвідчених викладачів діалогу з людиною, розвивати емпатію, приймати кожного з позиції поваги, відкритості.

Для нас волонтерська діяльність – це засіб індивідуалізації професійної підготовки кожного студента-психолога. Це перш за все поглиблений інтерес до професії, формування компетентності, набуття свого власного практичного досвіду, отримання задоволення від своєї діяльності, це вдосконалення особистості майбутнього психолога, можливість крок за кроком самостверджуватися, відповідати вимогам професії, створювати свій чіткий, професійний образ «Я», тобто володіти «часовою компетентністю» [6].

Щоб отримати від студентської молоді зворотній зв'язок після проведених бесід, зустрічей з керівниками установ, відвідування закладів з ознайомчою метою, проведення круглих столів, зустрічей з провідними фаховими практичними працівниками, ми запропонували студентам відповіді на запитання: «Які професійні навички, особистісні якості допомагає розвинути волонтерська діяльність?»: студенти-волонтери відповіли: «емпатію» – 60%, «толерантність» – 40%, «зниження егоцентризму» – 50%, «відповідальність» – 50%, увагу до проблем інших – 45%;

«Що дає вам волонтерська діяльність у прогнозуванні свого майбутнього місця працевлаштування?» майже 85% студентів-волонтерів відповіли, що це дає можливість зорієнтуватися з пи-

танням подальшого працевлаштування, якісно визначитися зі сферою професійної діяльності. (Для нас це дуже корисна інформація, яка означає, що сам навчальний процес повинен набирати обертів індивідуалізації, диференціації);

«Що для вас особисто є привабливим у волонтерській діяльності?» респонденти відповіли: виявити себе – 60%, спілкування з людьми – 45%, набуття особистісного практичного професійного досвіду – 90%;

«Чи допомагає волонтерська діяльність у професійному становленні?» – всі 100% студентів відповіли позитивно.

Як бачимо, студенти вважають, що волонтерська діяльність – це важливий ресурс професійної підготовки, де відбувається професійне становлення, розвиток індивідуалізації особистості студентів-психологів, набуття практичного професійного досвіду в конкретній життєвій ситуації, у роботі з конкретною людиною, в конкретній соціальній практиці.

Висновки

1. Волонтерська діяльність – додатковий ресурс професіоналізації, індивідуалізації особистості майбутнього психолога.

2. Волонтерська діяльність – могутній засіб набуття самостійного практичного досвіду в конкретних соціальних практиках.

3. Участь у волонтерській діяльності відкриває кожному студенту можливість якісного самовизначення з подальшим місцем свого працевлаштування, сферою діяльності.

4. Волонтерська діяльність дає студентам-психологам відчуття на «смак» усе розмаїття соціальних практик та співвіднести кожну з них зі своєю індивідуальністю, що відкриває можливість свідомо планувати своє майбутнє життя, пов'язане з обраною сферою.

5. Свідоме самовизначення якісно впливає на професійне довголіття, на відчуття психологічного комфорту (психічне здоров'я).

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка програми волонтерської діяльності для студентів-психологів з метою розширення їх практичної підготовки.

Список використаних джерел

1. Андриенко А.В. К вопросу о личностных и профессиональных качествах практических психологов / А.В. Андриенко // Инновации в образовании. – 2006. – №5. – С. 79–83.
2. Боднар М.С. К вопросу о подготовке практического психолога / М.С.Боднар // Практична психологія і соціальна робота. – 2005. – №7. – С. 71–74.

3. Иванников В.А. Проблемы подготовки психологов / В.А.Иванников // Вопросы психологии. – 2006. – №1. – С. 48–52.
4. Левитес Д.Г. Качество образования и безопасность страны / Д.Г.Левитес // Мир образования – образование в мире. – 2002. – №1. – С. 24–39.
5. Марголис А.А. Критерии профессиональной компетентности педагога-психолога / А.А.Марголис, И.В.Коновалова // Психологическая наука и образование. – 2010. – №1. – С. 13–19.
6. Методологічні та теоретичні проблеми психології: навч. посібник / М.С.Корольчук, Ю.Л.Трофімов, В.І.Осьодло та ін. – К. : Ніка – Центр, 2008. – 336 с.
7. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / под ред. Д.А.Леонтьева / Н.Нюттен. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.
8. Панок В.Г. Практична психологія: Теоретико-методологічні засади розвитку: Монографія / В.Г.Панок. – Чернівці : Технодрук, 2010. – 486 с.
9. Чепелева Н.В. Особистісна підготовка практичного психолога в умовах вищого навчального закладу / Н.В.Чепелева // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 р. / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К., 2005. – 716 с.
10. Чепелева Н.В. Формирование профессиональной компетентности практического психолога / Н.В.Чепелева // Проблемы та перспективи розвитку психології в Україні: Матеріали II з'їзду Товариства психологів України (Київ, 23-27 вересня 1996р.); [У16т., 18кн.] – Т.12. – Симпозіум «Теоретичні і методичні проблеми розвитку практичної психології» – К., 1996. – 163 с.
11. Чепелева Н.В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Н.В.Чепелева // Актуальні проблеми психології: Наукові записи інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д. Максименка. – К., 1999. – Вип. 19. – 286 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Andrienko A.V. K voprosu o lichnostnyh i professional'nyh kachestvah prakticheskikh psihologov / A.V. Andrienko // Innovacii v obrazovanii. – 2006. – №5. – S. 79–83.

2. Bodnar M.S. K voprosu o podgotovke prakticheskogo psihologa / M.S.Bodnar // Praktichna psihologija i social'na robot. – 2005. – №7. – S. 71–74.
3. Ivannikov V.A. Problemy podgotovki psihologov / V.A.Ivannikov // Voprosy psihologii. – 2006. – №1. – S. 48–52.
4. Levites D.G. Kachestvo obrazovanija i bezopasnost' strany / D.G.Levites // Mir obrazovanija – obrazovanie v mire. – 2002. – №1. – S. 24–39.
5. Margolis A.A. Kriterii professional'noj kompetentnosti pedagoga-psihologa / A.A.Margolis, I.V.Konovalova // Psihologicheskaja nauka i obrazovanie. – 2010. – №1. – S. 13–19.
6. Metodologichni ta teoretychni problemy psihologii': navch. posibnyk / M.S.Korol'chuk, Ju.L.Trofimov, V.I.Os'odlo ta in. – K. : Nika – Centr, 2008. – 336 s.
7. Njuttjen Zh. Motivacija, dejstvie i perspektiva budushhego / pod red. D.A.Leont'eva / N.Njuttjen. – M. : Smysl, 2004. – 608 s.
8. Panok V.G. Praktychna psihologija: Teoretyko-metodologichni zasady rozvytku: Monografija / V.G.Panok. – Chernivci : Tehnodruk, 2010. – 486 s.
9. Chepeljeva N.V. Osobystisna pidgotovka praktychnogo psihologa v umovah vyshhogo navchal'nogo zakladu / N.V.Chepeljeva // Teoretyko-metodologichni problemy rozvytku osobystosti v systemi neperervnoi osvity: Materialy metodologichnogo seminaru APN Ukrai'ny 16 grudnja 2004 r. / Za red. akademika S.D. Maksymenka. – K., 2005. – 716 s.
10. Chepeleva N.V. Formirovanie professional'noj kompetentnosti prakticheskogo psihologa / N.V.Chepeleva // Problemi ta perspektivi rozvitku psihologii v Ukraїni: Materiali II z'jzdu Tovaristva psihologiv Ukraїni (Kiyv, 23-27 veresnja 1996r.); [U16t., 18kn.] – T.12. – Simpozium «Teoretichni i metodichni problemi rozvitku praktichnoi psihologii» – K., 1996. – 163 s.
11. Chepeljeva N.V. Formuvannja profesijnoi kompetentnosti v procesi vuzivs'koi' pidgotovky psihologa-praktyka / N.V.Chepeljeva // Aktual'ni problemy psihologii': Naukovi zapysy instytutu psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny / za red. akademika S.D. Maksymenka. – K., 1999. – Vyp. 19. – 286 s.

Received January 16, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 20, 2017

Психологія особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку

Makarchuk N.O. The psychology of personal self-regulation with mental disabilities / N.O. Makarchuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 173–184.

N.O. Makarchuk. The psychology of personal self-regulation with mental disabilities. The concept of psychology of personal self-regulation with mental disabilities (on the example of irreversible mental and / or mental development disorders) is presented. It is established that personal self-regulation is formed under the influence of certain general patterns of mental development and under the influence of pathopsychological parameters of mental dysontogenesis: functional localization of the disability, the time frames, the interaction between primary and secondary defect, the violation of the cross-functional interactions in the process of abnormal systemogenesis. The theoretical and methodological foundations of personal self-regulation in adolescence are determined: the correlation between the patterns of mental development and the parameters of mental dysontogenesis; the formation of variability of personality with intellectual disabilities, operational, complementarity of the activities of the psyche and consciousness.

It is proved that the mechanisms of personal self-regulation are submitted to a number of systemic laws of human development in the phylogenetic, ontogenetic and anthropogenetic dimensions that determine the content and character of mental activity, consciousness and self-awareness, and the organization of the functioning of social systems. The methodological principles of psychological mechanisms of the personal self-regulation are: the principle of objectivity, the principle of image, the principle of interrelation and regularity, the principle of activity.

Key words: personal self-regulation, social integration, mental disabilities, teenage.

Н.О. Макаrchук. Психологія особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку. Представлено концепцію психології особистісної саморегуляції з ментальними порушеннями розвитку (на прикладі незворотних порушень розумового та/або психічного розвитку). Встановлено, що особистісна саморегуляція формується під впливом визначених загальних закономірностей психічного розвитку

та під впливом патопсихологічних параметрів психічного дизонтогенезу: функціональна локалізація порушення, часові межі, взаємодія між первинним і вторинним дефектом, порушення міжфункціональних взаємодій у процесі аномального системогенезу. Визначено теоретико-методологічні засади особистісної саморегуляції у підлітковому віці: співвідношення закономірностей психічного розвитку та параметрів психічного дизонтогенезу; варіативність становлення особистості з порушенням розумового розвитку, операціональність, комплементарність діяльності психіки та свідомості.

Доведено, що механізми особистісної саморегуляції підкорюються низці системних закономірностей розвитку людини у філогенетичному, онтогенетичному та антропогенетичному вимірах, що обумовлюють зміст і характер психічної діяльності, свідомості та самосвідомості, організації функціонування соціальних систем. Методологічними принципами психологічних механізмів особистісної саморегуляції є: принцип об'єктивності, принцип відображення, принцип взаємозв'язку та системності, принцип діяльності.

Ключові слова: психологія особистісної саморегуляції, соціальна інтеграція, ментальні порушення розвитку, підлітковий вік.

Н.А. Макаrchук. Психология личностной саморегуляции при ментальных нарушениях развития. Представлено концепцію психології личностной саморегуляції с ментальними порушеннями розвитку (на прикладі необратимих порушень умственного или психического развития). Установлено, что личностная саморегуляция формируется под влиянием общих закономерностей психического развития и под влиянием патопсихологических параметров психического дизонтогенеза: функциональная локализация нарушения, временные границы, взаимодействие между первичным и вторичным дефектом, нарушения межфункциональных взаимодействий в процессе аномального системогенеза. Установлено теоретико-методологические основы личностной саморегуляции в подростковом возрасте: соотношение закономерностей психического развития и параметров психического дизонтогенеза; варіативность становления личности с нарушениями умственного развития, операціональность, комплементарность, деятельность психики и сознания.

Доказано, что механизмы личностной саморегуляции соподчиняются ряду системных закономерностей развития человека в филогенетическом, онтогенетическом и антропогенетическом измерениях, которые обуславливают содержание и характер психической деятельности, сознания и самосознания, организации функционирования социальных систем. Методологическими принципами психологических механизмов личностной саморегуляции есть: принцип объективности, принцип отражения, принцип взаимосвязи и системности, принцип деятельности.

Ключевые слова: психология личностной саморегуляции, социальная интеграция, ментальные нарушения развития, подростковый возраст.

Постановка проблеми. Активне входження України в євроінтеграційний простір, зорієнтованість на міждисциплінарний дискурс при вирішенні проблем людей з ментальними порушеннями розвитку зумовило перегляд усталених підходів та положень щодо забезпечення їх освіти та соціальної інтеграції. Зміна сегрегативних і дискримінаційних стратегій ставлення до цих людей на стратегії соціального діалогу й інтеграції висунула перед сучасною психологією важливе для її теорії та практики завдання – формування їх особистісної саморегуляції. У цьому контексті розроблення і модифікація технологій психодіагностики, технологій прогнозування розвитку та технологій соціальної інтеграції людей з ментальними порушеннями розвитку з урахуванням динаміки їх вікових змін – це відповідь на актуальний запит практики їх освіти та соціальної інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні донедавна функціонувало дещо упереджене ставлення до людей, які мали незворотні порушення психічної діяльності, внаслідок вроджених чи набутих порушень розвитку. Здебільшого їх визначали через наявний фізичний дефект і соціальні ярлики. Так і досі не викликає серйозних заперечень циркуляція звернень «дебіл», «олігофрен», «шизофренік», при якому саме характер дефекта визначається в якості соціально-психологічного ярлика та відповідного стереотипного ставлення до людини. Особистість при такому зверненні «зникає», попри те, що на рівні соціальних ролей і статусів ця дитина або доросла людина має усі показники та типові прояви в якості особистості. Для прикладу, констатація статусу «учень спеціалізованої школи», «студент профтехучилища» та вимог, що висуваються до виконання відповідних соціальних ролей учня та студента.

У цьому контексті, вивчення особистісної саморегуляції людей з ментальними порушеннями розвитку – це створення оптимальних умов з дотримання їх прав визначатися особистістю, яка має, відповідні розвитку, здатності до функціонування в системі соціальних взаємодій, соціальної інтеграції. Особливого значення в контексті формування особистісної саморегуляції має віковий контекст.

Дослідження особистісної саморегуляції здійснювалися на вибірці підлітків з ментальними порушеннями розвитку (в яких констатовано незворотні порушення розумового та/або психічного розвитку). У межах дослідження, ментальні порушення розвитку визначалися як такі, що носять незворотній характер, визначаються дисгармонічністю (здебільшого не визначе-

ної етіології), генетичною схильністю чи ускладненнями внаслідок травматизації, регресією, супроводжуються супутніми порушеннями особистості, поведінки, діяльності та соціальної інтеграції. Ментальні порушення розвитку – це категорія, що охоплює широкий спектр порушень розвитку: гіперактивність, аутизм, затримка психічного розвитку, межові незворотні порушення психічного розвитку, незворотні порушення розумового розвитку (внаслідок травматичних чи шкідливих факторів), розумова відсталість та інше. Загальним для ментальних порушень є неспецифічне функціонування психічної діяльності та/або її порушення. Йдеться про особливості функціонування психічних функцій при ментальних порушеннях розвитку – сприймання, увага, уява, пам'ять, воля та, як наслідок, мислення та мовлення. Поряд з цим, невирішеною є проблема опису функціональності психічної діяльності при ментальних порушеннях розвитку, компенсаторних зон розвитку, вторинних порушень особистості, діяльності та поведінки. Вочевидь, постає потреба в розробленні ефективних технологій діагностики, прогнозування, розвитку та превенції порушень становлення особистості, що виникають під впливом органічних уражень і незворотних дисфункцій психічної діяльності.

Встановлення змісту психології особистості з ментальними порушеннями ґрунтується на констатації наступних положень: порушення (органічна етіологія, спадковість), порушення психічної діяльності та дефіцитарність особистісного розвитку.

Порушення (дефект) і його змістовно-клінічний опис виступає першоосновою для констатації дефіцитарності зон розвитку особистості, але не характеризує всю систему особистості в цілому. Це суто наукова дефініція, що має вузьку межу застосування – медичну констатацію етіології порушення. Все, що стосується психічного розвитку та становлення особистості, має визначатися через використання дефініції «дефіцитарність», яка актуалізує потребу в створенні ефективної технології виявлення, компенсації та корекції чинників, що обмежують функціонування відповідної зони, випадіння чи обмеження структурної складової психічної діяльності, прогнозування її динаміки та компенсації тощо. Застосування поняття «дефіцитарність» дає можливість уникнути «навішування соціальних ярликів» на особистість з ментальними порушеннями розвитку. Адже воно стосується не особистості в цілому, а лише зони розвитку, що під впливом дефекту є найбільш незрілою, і вимагає розроблення ефективної технології подальшої компенсаторної роботи.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми дало підстави стверджувати, що особистісна саморегуляція є суто внутрішнім процесом, зміст якого визначається психічними процесами, психічними станами та загальним станом сформованості психічної діяльності, свідомості та самосвідомості. З позицій ортогенетичного принципу переконливо доводиться, що психічний розвиток іде від динамічного нестійкого до більш стійкого, і що найбільш динамічними та вихідними у психічній діяльності є психічні процеси. Відповідно особистісна саморегуляція забезпечується функціонуванням і станом сформованості: пізнавальних процесів, які забезпечують відображення властивостей навколишньої дійсності та внутрішніх особливостей; регуляторних процесів, які забезпечують регуляцію поведінки, діяльності та вибіркової і цілеспрямованої реакції; інтегративних процесів, які безпосередньо задіяні в усіх психічних процесах.

Розвиток і функціонування психічних процесів у структурі психічної діяльності підлітків з ментальними порушеннями розвитку обумовлюються глибиною порушень та специфікою їх етіології (органічного чи спадкового характеру). Саме вони, здебільшого, підпадають під найбільший вплив будь-яких порушень, практично обумовлюються їх спектром, але водночас не визначаються ними. Психічні процеси призводять до порушень психологічного розвитку та, як наслідок, психологічної, соціальної та культурної взаємодії підлітка в системі інтерперсональних взаємодій, що і детермінує специфіку становлення його особистості. Функціонування психічних процесів обумовлюється переважно характером травмуючого фактора (порушення) та часовою локалізацією його впливу на них. Отже, порушення органічного функціонування будь-якої етіології призводить до порушення психічних процесів, які досить широко представлені в дослідженнях психіатрів, патопсихологів та клінічних психологів. Водночас порушення функціонального характеру психічної діяльності детермінує нестійкі порушення у функціонуванні психічних процесів, які можуть і не відобразитися на загальному фоні психологічного та соціального функціонування підлітка.

Особистісна саморегуляція у підлітковому віці при ментальних порушеннях розвитку, поряд із внутрішньою природою самодетермінації, має вираження в поведінці. Традиційно визначається, що особливості розвитку поведінкової сфери цих підлітків обумовлюються дефектом пізнавальної сфери, який призводить до обмеженої осудності, основу якої складає правопорушна поведінка (Б. Зейгарник, Б. Братусь, В. Марчак, В. Си-

ньов та ін.). Парадоксом функціонування поведінки підлітків є те, що засвоєння навчального матеріалу не виступає мотивом для подальшого використання отриманих ними знань, умінь і навичок у практичній позанавчальній діяльності.

Залежно від ступеня тяжкості недорозвинення розумового розвитку, відповідно і визначається тотальність психічних і психологічних порушень, їхній вплив на формування поведінкової сфери. Встановлено, що при відносній сталості та збереженості емоційної сфери підлітків при ментальних порушеннях розвитку їхні вольові процеси, що обумовлюються функціонуванням мислення та являють собою систему саморегуляції афектів, емоцій і почуттів, характеризуються слабкістю спонукань та ініціативи, відсутністю чи недостатньою самостійністю. Тому доречною є констатація того, що ті афекти, емоції та почуття, які виступають стимулами для поведінкових реакцій і за нормального функціонування пізнавальної сфери регулюються когнітивними установками, при вторинному порушенні – інтелектуальний розвиток – безпосередньо виражаються в поведінці, бо когнітивні структури при ментальних порушеннях розвитку або є слабкими, або недостатньо сформованими.

Підліткам із такими порушеннями досить складно усвідомити власні агресивні реакції та адекватно реагувати на їх появу. Саме поведінка виражає агресивні реакції підлітка. Досить часто поведінкові порушення цих підлітків спричиняють їхню тривожність (в 30,8% підлітків віком від 10 до 15 років виявлено стійкий стан тривожності та у 25% – депресію). Поведінкові прояви за наявності таких станів є відмінними від тих, що детермінуються агресією. Девіантна поведінка в підлітків за результатом поведінкових дій є деструктивною, але за причинами та змістом є суттєво відмінною від таких же форм девіацій у підлітків з типовим розвитком. Поява гіперактивності вже на ранніх етапах розвитку дитини з металними порушеннями та, як наслідок, виникнення складних порушень їх поведінкової сфери в підлітковому віці обумовлюється синдромом порушеної уваги, який є вторинним у структурі ментальних порушень розвитку. Імпульсивність, порушення контролю над власною поведінкою, ситуативне роздратування досить часто характерні для поведінки цих підлітків. Непоодинокими є випадки «хронічної агресивної поведінки» й асоціальних дій саме в підлітковому віці.

Порушення в поведінковій сфері підлітків із порушеннями розумового розвитку обумовлюються й акцентуйованими рисами характеру. Поряд з цим, за статистикою 9% розумово відста-

лих людей поряд із дефектом когнітивної сфери мають психічні розлади, які потребують не тільки психологічного, але й психіатричного втручання (В. Марчак).

Дослідження особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку та його результати дозволили визначити специфіку особистісної саморегуляції, шляхом констатації внутрішніх психічних засобів регуляції: психічні процеси, психічні та афективні стани, рефлексія. Контроль за результатами регуляції здійснюється лише за умови включення рефлексії як механізму розвитку свідомості та самосвідомості особистості. Рефлексія та рефлексивні здібності визначають здатність особистості до усвідомлення внутрішніх засобів, стратегій і дій, що забезпечують її регуляцію, та здатність до корекції цих засобів відповідно до ситуації, в якій вона здійснюється.

Свідомість з'являється в результаті оволодіння та застосування мовленнєвих засобів, які дозволяють використовувати «зовнішні» знаряддя, самоорганізацію, а також знаряддя роздвоєння самого змісту внутрішнього плану відображення й участі в корекції дій (О. Анісімов). Дослідження мимовільних самоописів людей дорослого віку з мінеральними порушеннями розвитку, за результатами яких було виявлено співвідношення в їхній самооцінці реалістичних, ідеальних (бажаних) характеристик «Я» та негативних очікувань в їхньому майбутньому довело функціонування не лише їх здатності прогнозувати, проектувати та моделювати майбутнє, але й співвідносити негативні фактори з власним життям та попереджати їх появу (Е. Зіглер). Це дозволяє вказати, що особистість навіть за наявності порушень функціонування розумової діяльності здатна регулювати себе шляхом засвоєння тих соціально схвальних стереотипів та характеристик особистості, що є соціально значущими, що і підтверджує їхню здатність до рефлексії того соціокультурного середовища, в якому вони функціонують, і самих себе. Відповідно, формування пізнавальної діяльності не повинно становити зміст освіти дітей та підлітків з ментальними порушеннями розвитку, а виступати підґрунтям формування їх соціального інтелекту та особистісної саморегуляції. У цьому контексті особистісна саморегуляція – це функція соціальної інтеграції людей з ментальними порушеннями шляхом поступового формування їх соціального інтелекту.

Методологічні засади особистісної саморегуляції підпорядковуються загальним методологічним засадам, визнаним у науці, та відповідним вимогам побудови наукового дослідження з

урахуванням специфіки самої методології наукового дослідження. Визначення методології дослідження особистісної саморегуляції базується на виявленні універсальних, загальних і спеціальних закономірностей, що представлені в положеннях: теорії системно-динамічної організації вищих психічних функцій; теорії трьох функціональних блоків мозку; концепції соціально-біологічної інтеграції в розвитку психічної діяльності дітей; теорії функціональних систем; концепції вікової періодизації Д. Ельконіна; теорії діяльнісного підходу до формування новоутворень певного вікового періоду; про діалектичний взаємозв'язок мислення та мовлення; Л. Виготського про існування загальних закономірностей формування особистості при нормальному та аномальному розвитку та про наявність у кожної розумово відсталой дитини збережених функцій, при опорі на які можуть бути розвинені її потенційні можливості; теорії емоційної регуляції діяльності та поведінки; про типи патологічних характерів; про внутрішньосімейні детермінанти порушення саморегуляції у формі дезадаптивної поведінки підлітків із порушенням інтелектуального розвитку; концепції психології стосунків. Досягнення більшої ймовірності дослідження особистісної саморегуляції як феномена, так і об'єкта наукового дослідження було досягнуто шляхом введення методу моделювання, що дозволив чітко окреслити логіку наукового пізнання особистісної саморегуляції в представленому дослідженні (рис.1).

Особистісна саморегуляція визначається типами розвитку людини в контексті культурно-історичних вимірів і динаміки становлення її особистості. Філогенетичний вимір особистісної саморегуляції визначає її як еволюцію живих систем, що забезпечується функціонуванням імунної системи та адаптації до мінливості оточуючого середовища. Онтогенетичний вимір визначається психічною діяльністю як внутрішньою основою саморегуляції та соціальною активністю (як її зовнішній прояв). Антропогенетичний вимір визначає діяльність свідомості та самосвідомості як регулятивної функції особистості.

Ураховуючи особливості психічного дизонтогенезу (йдеться про параметри, визначені В. Лебединським) та їх співвідношення із загальноновизнаними закономірностями психічного розвитку, що є правомірними відповідно до положення про єдність закономірностей нормального та аномального розвитку, висунуті Л. Виготським, Б. Зейгарник, О. Лурією, А. Ваумеїстер, S. Fiske, E. Zigler, визначено наступні загальні закономірності, що виявляють суть, динаміку та конфігурацію особистісної са-

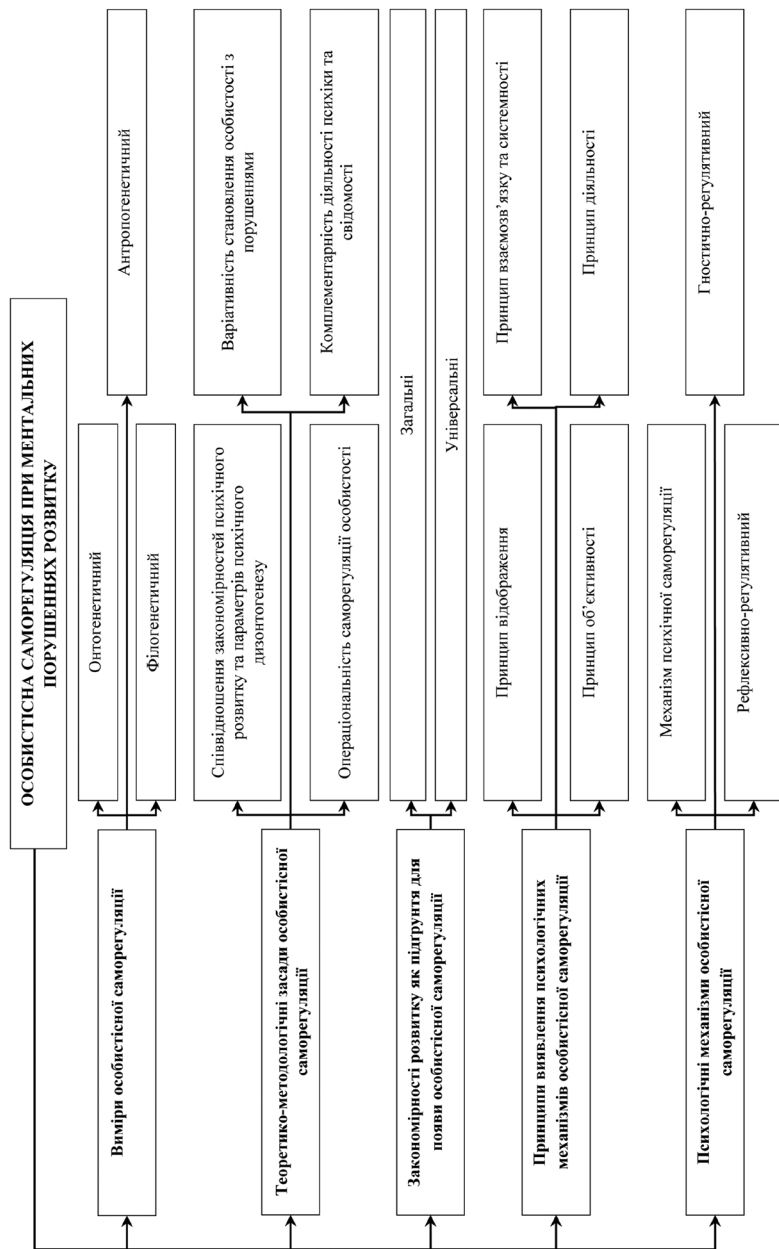

Рис. 1. Теоретична модель особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку

морегуляції: нерівномірність і гетерохронність психічного розвитку, нестійкість, сенситивність, кумулятивність, дивергентність-конвергентність.

Особистісна саморегуляція формується під впливом визначених загальних закономірностей психічного розвитку та під впливом патопсихологічних параметрів психічного дизонтогенезу: функціональна локалізація порушення, часові межі, взаємодія між первинним і вторинним дефектом, порушення міжфункціональних взаємодій у процесі аномального системогенезу. Теоретико-методологічними засадами особистісної саморегуляції підлітків із порушенням розумового розвитку є співвідношення закономірностей психічного розвитку та параметрів психічного дизонтогенезу; варіативність становлення особистості з порушенням розумового розвитку, операціональність, комплементарність діяльності психіки та свідомості.

Зміст варіативності конкретизується в твердженні про те, що особистість із ментальними порушеннями розвитку є еволюційною системою, що є варіативною та має тенденції до самозбереження й природно задану здатність до еволюційного розвитку, адаптації, мінливості та прогресування відповідно до психофізіологічних можливостей і змін оточуючого середовища. Найбільш значущою у вирішенні проблеми особистісної саморегуляції та її психологічних закономірностей, що безпосередньо формуються в умовах психічного дизонтогенезу, є встановлення специфіки операціональності та комплементарності діяльності психіки та свідомості у змісті саморегуляції особистості. Операціональність визначається тенденціями психічного розвитку підлітка до формування пізнавальних процесів (сприймання, уваги, пам'яті, мислення та мовлення) та здатності використання їх як регулятивних функцій і операції переносу алгоритму діяльності.

Комплементарність психічної діяльності та свідомості конкретизується в проблемах формування рефлексивно-регуляторних механізмів особистісної саморегуляції як системної інтегративної діяльності психіки та свідомості підлітка. Виявлення специфіки функціонування особистісної саморегуляції як гностичної (операціональність) та рефлексивно-регулятивної (комплементарність) складової психічної діяльності є актуальним як для онтогенетичного типового розвитку підлітка, так і для розвитку підлітка під впливом психічного дизонтогенезу. Констатація специфіки сформованості особистісної саморегуляції виступає основою для здійснення ефективних заходів щодо її функціонування, беручи до ваги той факт, що основними форма-

ми її виявлення є комунікативна діяльність і поведінка. Кризь призму операціональності та комплементарності, особистісна саморегуляція – це «штучне утворення», що відповідно до генетичної природи формування мислення та мовлення задане діяльністю психіки та свідомості, фізичними та психічними функціями, яке вибудовується лише через контекст соціальної активності особистості й особливостей динаміки її психосоціального розвитку в онтогенезі. Наявність функціонування довільності та усвідомленості мисленнєвої діяльності підлітків, її мовленнєве опосередкування та представлення в структурі їхньої психічної діяльності складає сутність операції переносу засвоєного алгоритму діяльності й визначає зміст операціонального компонента їхньої особистісної саморегуляції.

Операціональність саморегуляції особистості забезпечується функціонуванням мислення та мовлення підлітка, якісною одиницею виявлення якого є стан сформованості в системі психічної діяльності операції переносу алгоритму діяльності, та здатністю підлітка до встановлення та визначення їх (понять) змістового значення, застосування як регуляторних компонентів власної поведінки. Комплементарність діяльності психіки та свідомості змістовно визначається твердженням про рефлексивно-регуляторну діяльність особистості як результат інтеграції діяльності психіки та свідомості.

У свою чергу, механізми особистісної саморегуляції підкріплюються низці системних закономірностей розвитку людини у філогенетичному, онтогенетичному та антропогенетичному вимірах, що обумовлюють зміст і характер психічної діяльності, свідомості та самосвідомості, організації функціонування соціальних систем. Методологічними принципами психологічних механізмів особистісної саморегуляції є: принцип об'єктивності, принцип відображення, принцип взаємозв'язку та системності, принцип діяльності.

Висновки. Запропоновані концептуальні положення психології особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку (на прикладі незворотних порушень розумового та/або психічного розвитку) створює підстави до опису проблеми цієї саморегуляції на розвитку, який є непередбачуваним, складно прогнозованим та має тенденції до компенсації як ознаки його відтворення. Це створює підстави до перегляду усталених освітніх моделей з акцентів на формуванні пізнавальної діяльності на формування соціального інтелекту та забезпечення ефективних умов їх соціальної інтеграції.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка прогнозу особистісної саморегуляції та алгоритму його реалізації у ранньому та дошкільному віці дітей з ментальними порушеннями.

Список використаних джерел

1. Макарчук Н.О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушенням розумового розвитку: монографія / Н.О. Макарчук. – К. : Фенікс, 2014. – 448 с.
2. Makarchuk N.A. The specificity of personal self-regulation functioning in **adolescents with intellectual disabilities in various** types of personality organisation / Innovations in education: Monograph / ed. by MKolodziejczyk / N.A.Makarchuk – Viena.: «East West» Association for Advances Studies and Higher Education GmbH, 2014. – P. 105–122.
3. Makarchuk N.A. The specificity of attention functioning as psychic means of personal self-regulation in adolescents with intellectual disabilities / N.A. Makarchuk // International scientific-practical conference «**Innovations in science, technology and the integration of knowledge**». – London : Berforts Information Press Ltd, 2014. – P. 177–190.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Makarchuk N.O. Osobystisna samoreguljacija pidlitkiv z porushennjam rozumovogo rozvytku: monografija / N.O. Makarchuk. – K. : Feniks, 2014. – 448 s. [in Ukrainian]
2. Makarchuk N.A. The specificity of personal self-regulation functioning in **adolescents with intellectual disabilities in various** types of personality organisation / Innovations in education: Monograph / ed. by MKolodziejczyk / N.A.Makarchuk – Viena : «East West» Association for Advances Studies and Higher Education GmbH, 2014. – P. 105–122.
3. Makarchuk N.A. The specificity of attention functioning as psychic means of personal self-regulation in adolescents with intellectual disabilities / N.A. Makarchuk // International scientific-practical conference «**Innovations in science, technology and the integration of knowledge**». – London : Berforts Information Press Ltd, 2014. – P. 177–190.

Received January 19, 2016

Revised February 18, 2016

Accepted March 17, 2017

Общая характеристика психологической специфики непсихотических личностных расстройств (по МКБ-10)

Maksymenko K.S. General characteristics of the psychological specifics of non-psychotic personality-based disorders (according to ICD-10) / K.S. Maksymenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 185–196.

K.S. Maksymenko. General characteristics of the psychological specifics of non-psychotic personality-based disorders (according to ICD-10). The author states that in the clinical picture of psychogeny there is a clear connection between the peculiarities of the character and the way of reaction under the action of the psychotrauma: the intensity and severity of the emotional and personal response depends on the inherent constitutional and characterological characteristics of the individual. It is noted that the action of psycho-traumatic events provokes the emergence of decompensations, consolidating neurotic behavior and exacerbating pathological features. It is shown that the reaction to the psychotraumatic event can be expressed in the dominance of vegetative and somatic symptoms, when psychopathological symptoms recede into the background, and somatogenies in this problematics have not yet been adequately reflected. It is found that an excessive, inadequate, inappropriate emotional response is observed at nonpsychotic disorders, resulting in behavioral disorders that are expressed in neurotic and psychopathic symptoms. It is proved that the most characteristic feature of the majority of nonpsychotic disorders is a violation in the system of personal relationships: to oneself, to other people and the world as a whole. There is a clear connection between the concept of an intrapersonal conflict, the nature of the character and the way it reacts at the action of a psychotrauma. It is concluded that cognitive violations at nonpsychotic disorders do not reach the level of pathology, but they have a significant effect on behavior, adaptive abilities of the personality and the nature of interaction and relationships with others.

Key words: psychological specifics, nonpsychotic personality disorders, adaptive abilities of the personality, intrapersonal conflict, psychotrauma, behavior, pathology level.

К.С. Максименко. Общая характеристика психологической специфики непсихотических личностных расстройств (по МКБ-10). Ав-

тором констатируется, что в клинической картине психогений прослеживается чёткая связь между особенностями характера и способом реагирования при действии психотравмы: интенсивность и острота эмоционального и личностного реагирования зависит от врожденно-конституциональных и характерологических особенностей индивида. Отмечено, что действие психотравмирующих событий провоцирует возникновение декомпенсаций, закрепляющих невротическое поведение и обостряющих патологические черты. Показано, что реакция на психотравмирующее событие может выражаться в доминировании вегетативных и соматических симптомов, при отходе на второй план собственно психопатологических, а соматогении в этой проблематике до сих пор не нашли достаточного отображения. Установлено, что при непсихотических расстройствах наблюдаются чрезмерно интенсивное, неадекватное, несоответствующее силе стимуляции эмоциональное реагирование, вследствие чего возникают поведенческие нарушения, которые выражаются в невротических и психопатических симптомах. Доказано, что отличительной чертой большинства непсихотических расстройств является нарушение системы отношений личности: к себе, к другим людям и мира в целом. Прослеживается чёткая связь между содержанием внутриличностного конфликта, особенностями характера и способом реагирования при действии психотравмы. Сделан вывод, что когнитивные нарушения при непсихотических расстройствах не достигают уровня патологии, однако оказывают существенное влияние на поведение, адаптивные возможности личности и характер взаимодействия и взаимоотношений с окружающими.

Ключевые слова: психологическая специфика, непсихотические личностные расстройства, адаптивные возможности личности, внутриличностный конфликт, психотравма, поведение, уровень патологии.

К.С. Максименко. Загальна характеристика психологічної специфіки непсихотичних особистісних розладів (по МКБ-10). Автором констатується, що в клінічній картині психогенів простежується чіткий зв'язок між особливостями характеру і способом реагування при дії психотравми: інтенсивність і гострота емоційного і особистісного реагування залежить від вродженно-конституціональних і характерологічних особливостей індивіда. З'ясовано, що дія психотравмуючих подій провокує виникнення декомпенсації, що закріплюють невротичну поведінку і загострюють патологічні риси. Показано, що реакція на психотравмуючу подію може виражатися в домінуванні вегетативних і соматичних симптомів, при відході на другий план власне психопатологічних, а соматогенії в цій проблематиці досі не знайшли достатнього відображення. Встановлено, що при непсихотичних розладах спостерігаються надмірно інтенсивне, неадекватне, невідповідне силі стимуляції емоційне реагування, внаслідок чого виникають поведінкові порушення, які виражаються в невротичних і психопатичних симптомах. Доведено, що відмінною рисою більшості непсихотичних розладів є по-

рушення системи відносин особистості: до себе, до інших людей і світу в цілому. Простежується чіткий зв'язок між вмістом внутрішньоособистісних конфліктів, особливостями характеру і способом реагування при дії психотравми. Зроблено висновок, що когнітивні порушення при неспсихотичних розладах не досягають рівня патології, проте істотно впливають на поведінку, адаптивні можливості особистості і характер взаємодії і взаємин з оточуючими.

Ключові слова: психологічна специфіка, неспсихотичні особистісні розлади, адаптивні можливості особистості, внутрішньоособистісний конфлікт, психотравма, поведінка, рівень патології.

Постановка проблеми. Психотравмирующее событие, взаимодействуя с особенностями личности у больных неврозами, формирует интрапсихический невротический конфликт (психологический, мотивационный конфликт), который при определенном уровне устойчивости им силы приводит к продуцированию болезненных симптомов. На смягчение психического дискомфорта, связанного с интрапсихическим конфликтом, направлено действие системы психологической защиты – защитных механизмов личности, процессов компенсации, копинг-механизмов. Однако при неврозе действие психологической защиты зачастую бывает неадекватным и неэффективным, что приводит к их адаптационной несостоятельности. Само расстройство личности уже предполагает наличие сформировавшихся компенсаций – адаптаций к среде. Психологическая травма при психопатии провоцирует возникновение декомпенсаций – нарушений личности, возникающих при неспособности приспособительных защитных механизмов противостоять психогенным факторам, таким образом, еще больше обостряя патологические черты. Таким образом, и при неврозе, и при психопатии реакция на психотравму характеризуется неадекватностью личностного реагирования.

Цель нашей работы – исследование общей характеристики психологической специфики неспсихотических личностных расстройств (по МКБ-10).

Изложение основного материала исследования. Большинство исследователей разделяет ту точку зрения, что любой невроз является характерологическим, или, как еще более точно сформулировал данное положение Д. Шапиро: «...невротик не просто страдает от невроза (как можно страдать от туберкулеза или холода), но и активно в нем участвует, ведет себя согласно правилам невроза, тем самым поддерживая характерное восприятие» (Шапиро, 1998, с. 23). При неврозах, по сути, задействован тот же «компенсаторный» механизм, что и при психопатиях, по-

скільки психотравмуюча ситуація при неврозах оказує патогенне впливання лише при наявності *определенных особенностей личности*, надаючих значимість і гіперактуалізацію небагприятному впливанню. По мненню Г.К. Ушакова, в клінічеській картині неврозів, як правило, не тільки зохраняються, но і гротескно усилюються свойства характера, типичные для больных в преморбидном периоде (Ушаков, 1987).

В.Н. Мясищев, который понимал невроз как болезнь личности, писал: «..предрасполагающим к невротической декомпенсации в характере является то, что обостряет чувствительность, создает противоречия и, прежде всего, конфликты на «личной» почве и что затрудняет продуктивное преодоление их» (Мясищев, 1998, с. 59). Такую «личную» почву многие авторы прослеживают в истории формирования и становления данной личности, в наличии неблагоприятных влияний внешней социальной среды, наличии «детских психотравм», таких как неполная семья, конфликтные отношения в семье, аморальное поведение родителей, наблюдение драматических событий и т.п. Врожденно-конституциональные особенности в обеих патологиях определяют тип и характер невротических или личностных нарушений. Однако многие авторы подчеркивают значение *социальных условий развития и воспитания* в возникновении и неврозів, и психопатий. Так, в качестве причин расстройств личности, наряду с конституционально-наследственными и врожденными факторами, рассматривают неблагоприятные социально-психологические факторы и недостатки воспитания, такие как плохие условия жизни в детстве, сиротство, родительская холодность либо гиперопека, антисоциальные установки микросоциального окружения, наркомания, алкоголизм родителей, утрата одного из родителей, распад родительской семьи и другие стрессовые события. О.В. Кербиков определил такой процесс термином «патохарактерологическое развитие», который понимал как форму становления психопатической личности.

В основе клинических проявлений и невротических расстройств, и расстройств личности лежат схожие психологические феномены, прежде всего это касается *нарушений эмоциональной сферы*. По мненню большинства авторов в клінічеській картині неврозів домінують емоційно-афективні порушення, такі як фобії, патологічеська тривога і депресія. Клінічеська картина психопатій характеризується вираженими признаками расстройств емоційно-волевої сфери, наприклад, такими як лабільність емоцій, імпульсивність, впадінки гнева, неконтролюємость емоційних реакцій, тривожність

и неуверенность. Доминирование эмоциональной неустойчивости и выраженной тревоги являются определяющими для невротических расстройств и для некоторых форм психопатий.

Можно считать устоявшимся мнение, что тревога является наиболее распространённым и типичным для невротических расстройств психопатологическим симптомом. Тревога является центральным компонентом тревожных и тревожно-фобических расстройств. Феномен тревоги, которую понимают как чувство внутреннего напряжения, связанное с ожиданием угрожающих событий, объединил в одну группу паническое расстройство (F41.0), генерализированное тревожное расстройство (F41.1), смешанное тревожно-депрессивное расстройство (F41.2). Интенсивность эмоционального переживания тут может изменяться от свободно плавающей тревоги до паники. Тревога обязательно сопровождается вегетативными компонентами, такими как усиленное или учащенное сердцебиение, потливость, дрожание и тремор, сухость во рту, затрудненное дыхание, чувство удушья, тошнота или неприятные ощущения в животе. В основе тревожно-фобических расстройств (F40) лежит феномен страха, который в отличие от тревоги имеет конкретную предметную направленность, чаще всего проецируется на внешнюю реальность. В МКБ-10 к тревожно-фобическим расстройствам относят агорафобию (F40.0), социальные (F40.1) и изолированные (F40.2) фобии. В целом насчитывается более 300 фобий. Наиболее известными являются социальные фобии, которые заключаются в навязчивом страхе испытывать на себе внимание окружающих или совершить что-то, что может вызвать их неодобрение, например, страх покраснеть на людях (эрептофобия), страх показаться смешным (скопофобия), страх рассмеяться на похоронах или страх выругаться. Особенными разновидностями фобий являются агорафобия (страх пребывания на открытом пространстве: на улице, площади, в толпе) и клаустрофобия (страх закрытых помещений: лифтов, общественного транспорта), характерной особенностью которых является страх остаться без помощи. Изолированные фобии ограничены узкоспецифическими ситуациями, такими как пребывание в непосредственной близости от определённого вида животных, нахождение в темноте, гроза, полёты в самолётах, употребление в пищу некоторых продуктов, вид крови или ран и т.п. Страх может вызывать не сам объект, а последствия контактирования с ним, например как при мезофобиях (страх загрязнения) и нозофобиях (страх заболеваний). Подобные особенности эмоционального реагирования наблюдаются и при тревожном (уклоняющемся)

расстройстве личности (F60.6). Данное расстройство личности характеризуется ощущением напряженности и тяжелыми предчувствиями, постоянной тревогой относительно своей безопасности, социальной полноценности, принятия другими, а также страхом критики, неодобрения или отвержения. Застревание на аффекте происходит вследствие того, что отрицательные переживания не вытесняются и не проявляются вовне. Несколько иного рода нарушения эмоционального реагирования наблюдаются при эмоционально неустойчивом расстройстве личности (F60.3), а именно ярко выраженная склонность действовать импульсивно, неустойчивость настроения, неконтролируемые эмоциональные вспышки, бурные проявления раздражения, гнева, недовольства, склонность вступать в конфликты в эмоционально значимых ситуациях, особенно если окружающие препятствуют импульсивным действиям или выражают порицание. Характерной особенностью данного типа расстройств есть несоответствие уровня реактивной агрессивности силе ситуативного стресса, которое проявляется в потере контроля над своими агрессивными побуждениями, выражающиеся в нападении на окружающих и повреждении имущества. В обстоятельствах эмоционально незначимых для больного его аффективные реакции могут быть достаточно адекватными.

Расстройства *когнитивной сферы* не являются специфическими ни для невротических расстройств, ни для расстройств личности. E.Bleuler указывает на практическую беспомощность невротиков и психопатов при формальном отсутствии у них расстройств мышления и интеллекта, которую он обозначил как «относительное слабоумие». E.Bleuler подчеркивает разительное противоречие между формально высоким интеллектом и беспомощностью невротиков и психопатов в решении практических жизненных задач, связанной с невозможностью всесторонней оценки обыденных явлений (Менделевич, 2005).

Для большинства невротических расстройств характерны нарушения концентрации и устойчивости внимания, быстрая истощаемость и замедленность переключения внимания; нарушения мнестических функций, таких как лучшее запоминание невротизирующей реальности («фиксация на препятствии»). В.Д. Менделевич указывает на то, что качественные расстройства мышления не являются специфичными для невротических расстройств, и что ассоциативный процес остается в целом, логически выверенным. Так крайняя подозрительность и недоверчивость, тенденция искаженно воспринимать реальность, извращенное толкование действий других людей как враждебных, свойственные

большим с параноидным расстройством личности (F60.0), касаются «смыслового» уровня мышления, но не доходящие до бреда – это убеждения, которые не влияют на количественные и качественные характеристики мышления. Однако эти когнитивные искажения обуславливают и нарушения взаимоотношений с окружающими: чрезмерную чувствительность к препятствиям и отказам, неадекватную реальной ситуации воинствующую, упорную готовность отстаивать свои права, озабоченность мнением других относительно себя и их отношением, склонность соотносить любые факты и явления действительности с собственной персоной, неспособность прощать обиды. Шизоидное расстройство личности (F60.1) характеризуется отсутствием нарушений мышления или восприятия, но погруженностью в свои мысли, склонностью к абстрактному теоретизированию, различного рода фантазированию, поглощённостью интроспекцией, представленной в виде абстрактного анализа и т.п. При этом способность выражать чувства и ощущать удовольствие у шизоидных психопатов в значительной степени ограничена.

Многие авторы определяющей характеристикой непсихотических расстройств считают нарушение *отношения к самому себе и к другим*, характер и манеру установления взаимоотношений с окружающими, а также способы регулирования межличностных ситуаций. При неврозах часто наблюдаются противоречивые сочетания, как осложнение взаимоотношений с окружающими при чрезмерной ориентации на их мнение, заинтересованности в поддержании отношений. Подобные нарушения характерны и для некоторых форм психопатий. Теория отношений В.Н.Мясищева объясняет, кстати, довольно вразумительно психологические механизмы возникновения, формирования и развития *внутриличностного конфликта*, переживание которого становится источником невроза: истерического, обсессивно-психастенического или неврастенического. Базовые параметры личности, моральные и социально-психологические характеристики, сложившиеся в процессе развития личности как составляющие её системы отношений, являющиеся определяющими в проявлениях эмоционального и поведенческого реагирования, прежде всего, на психотравмирующие события.

Истерический конфликт (между «хочу» и «имею») выражается в чрезмерно завышенных ожиданиях и претензиях личности на фоне недооценки или полного игнорирования объективных условий реальности и требований окружающих. При этом требовательность к себе или критика своего поведения напрочь отсутствует. Невротическим выражением истерического конфликта

являются диссоциативные (конверсионные) расстройства (F44), которые характеризуются разнообразными функциональными психическими нарушениями, имитирующими органическую патологию: моторными, сенсорными и вегетовисцеральными. В.Н.Менделевич отмечает, что преморбидными особенностями больных этой нозологической группы являются завышенная самооценка, эгоистичность и эгоцентричность, желание быть в центре внимания, высокая активность в сочетании с низкой степенью решительности и целеустремленности, подверженность суггестии, выраженные сенситивность и тревожность в сочетании с импульсивностью и лабильностью, претензии на лидерство в сочетании со средним уровнем уступчивости и ответственности (Менделевич, 2005). Эти же особенности характерны и для демонстративного расстройства личности (F60.4), определяющими из них являются эгоцентризм и стремление казаться более значительной личностью в собственных глазах и глазах окружающих, постоянное желание быть оценённым.

Обсессивно-психастенический конфликт (между «хочу» и «необходимо») обусловлен противоречивостью амбивалентных внутренних тенденций или потребностей, борьбе между желанием и долгом. Неспособность произвести выбор в пользу одной из тенденций сохраняет психическое напряжение, проявляющееся в состоянии нерешительности, раздвоенности, сомнениях, страхах и колебаниях. При обсессивно-компульсивных расстройствах (F42) внутренний конфликт фиктивно-символически разрешается в форме навязчивых мыслей, представлений, воспоминаний, сомнений, движений и ритуальных действий. Эти симптомы характеризуются осознанием их бесполезности и критическим отношением к ним, но невозможностью избавиться от них волевым усилием. Ограничения, созданные больным, «защитное» ритуальное поведение, требующее большого расхода времени, в общем, снижают уровень социального приспособления. Таким образом, создаются «условия» не позволяющие делать выбор. В.Н. Менделевич в качестве преморбидных особенностей больных навязчивостями выделяет низкую степень активности, уверенности в себе, решительности, целеустремленности, сочетающиеся с выраженной тревожностью и мнительностью (там же). Психастенические черты ярко выражены у больных ананкастным расстройством личности (F60.5). Характерными особенностями таких личностей являются постоянно переживаемое чувство неуверенности, чрезмерная склонность к сомнениям и осторожности, стремление к совершенству в

любой деятельности (перфекционизм), чрезмерная добросовестность и скрупулезность, потребность в проведении многократных проверок, озабоченность деталями, осторожность, упрямство и ригидность. *Неврастенический конфликт* (между «хочу» и «могу») выражается в противоречии между возможностями человека и его стремлениями, завышенными требованиями к себе, в стремлении достичь цели, успеха без учёта реальных сил и возможностей. Что, в конце концов, приводит к истощению нервной системы и хроническому переутомлению – неврастении (F48.0). Типичными характеристиками гиперстенического варианта неврастении являются эмоциональные нарушения, такие как повышенная раздражительность, несдержанность эмоций, нетерпеливость, повышенная чувствительность к незначительным раздражителям; снижение когнитивной продуктивности, проявляющееся нарушением внимания и снижением умственной продуктивности после незначительных умственных усилий; беспорядочная активность. При гипостенической форме доминирует астенический синдром: повышенная утомляемость, снижение трудоспособности, ухудшение памяти и внимания, вялость, сонливость днем и бессонница ночью; возникают отвлекающие ассоциации и воспоминания, снижается интерес к окружающему.

Следует отметить, что углубление невротической психопатологической симптоматики может переходить на качественно иной, более выраженный уровень – тогда говорят о формировании невротического развития личности. Однако если при неврозах, ведущее место занимают вегетативные, сенсомоторные и аффективные расстройства, то при невротическом развитии личности они утрачивают свою выраженность и появляются психопатические черты. Возникающая чрезмерная аффективность нарушает адаптацию, приводит к межличностным конфликтам, лишает личность ранее выработанных форм поведения.

Таким образом, прослеживается чёткая связь между содержанием внутриличностного конфликта, особенностями характера и способом реагирования при действии психотравмы. Причем эти патологические способы реагирования всегда имеют компенсаторный характер.

Реакция на психотравмирующее событие может выражаться в *доминировании вегетативных и соматических симптомов*, при отходе на второй план собственно психопатологических. Причем, такие соматические жалобы возникают на фоне отсутствия морфологического изменения соответствующих тканей (в отличие от психосоматических расстройств), а если и обнаружива-

ются какие-либо соматические нарушения, то они не объясняют характера и степени выраженности симптоматики или тяжести состояния больного и проявляемой им озабоченности. В МКБ-10 данная разновидность нарушений представлена в рубрике «соматоформные расстройства» (F45). Основной отличительной чертой этих расстройств является «маскировка» психической и психологической проблематики соматическими нарушениями. Индивид реагирует на дистресс предъясвлением соматических жалоб и поиском медицинской помощи или ее альтернативных вариантов, например как обращение к знахарям и целителям.

Нозологические формы соматоформных расстройств различаются по характеру и содержанию соматических жалоб. Так для соматизированного (F45.0) и недифференцированного соматоформного (F45.1) расстройства типичны множественные жалобы с постоянно меняющимся мнением больного относительно локализации источника симптомов и причины страданий, которые наблюдаются в течение нескольких лет, но не могут быть объяснены никакими поддающимися выявлению соматическими расстройствами. Флуктуирующие соматические симптомы (не менее шести) при этих формах расстройств относятся как минимум к двум разным системам: желудочно-кишечные, сердечно-сосудистые, урогенитальные, кожные и болевые симптомы. Соматоформная вегетативная дисфункция (F45.3) характеризуется предъясвлением жалоб к функционированию систем или органов, регулируемых вегетативной нервной системой, таких как сердечно-сосудистая система, желудочно-кишечный тракт, дыхательная система, мочеполовая система. Жалобы основываются на объективных признаках вегетативного возбуждения, таких как потливость, тремор, сердцебиение и т.п., или искаженной чувствительности (кратковременные боли, ощущения жжения, тяжести, напряжения, раздувания или растяжения) приписываемой конкретному органу или системе, и сопровождаются выраженными тревогой и страхом. Любые другие жалобы относительно расстройства ощущений, тесно связанные по времени с вызывающими стресс событиями, не опосредованные вегетативной нервной системой и ограничивающиеся отдельными системами организма или частями тела, например, кожей, классифицируются как «другие соматоформные расстройства» (F45.8). Жалобы на постоянно находящуюся в центре внимания жестокую мучительную боль, которую нельзя объяснить каким-либо физиологическим процессом или соматическим расстройством, – отличительный признак хронического соматоформного болевого расстройства (F45.4). Возникновение боли, как правило, связано с

емоциональними конфліктами або психосоціальними проблемами, а також з отриманням підтримки і уваги з боку оточуючих. Основним відмінним ознакою іпохондричного розладу (F45.2) є надмірна стійка опієність наявністю серйозного соматичного захворювання (одного або більше), супроводжується вираженими тривогою або депресією, причому увага зазвичай фокусується на одному-двох органах або системах організму. Упевненість «іпохондрика» набуває характер надлюдських ідей (небредова іпохондрія), зміст і сила яких з часом можуть змінюватися.

Соматоформні розлади, за думкою Z.Lipovski (1983), включають розлади трьох рівнів: сенсорного (ощущень), когнітивного (осмислення того, що сприймається) і поведінкового (умовленого особою). Соматоформні симптоми перешкоджають нормальному функціонуванню в повсякденному житті. У багатьох хворих часто відзначаються порушення поведінки в сфері соціального, міжособистісного і сімейного функціонування.

Загальний психологічний механізм всіх соматоформних розладів полягає в тому, на фоні афективних симптомів, викликаних психотравмуючою ситуацією, з'являються соматичні порушення, на яких концентрується увага хворого, оскільки саме вони викликають страждання. Ці соматичні порушення посилюють тривогу і страх стосовно стану свого здоров'я, що ще більше концентрує увагу на тілесних відчуттях. Підозри або впевненість в серйозності соматичного захворювання може викликати депресивне або субдепресивне стан.

Таким чином соматизація, яка виявляється більш привабливою для особи за порівнянням з наявністю емоційно-поведінкових розладів, оскільки оточуючі з більшою співчутливістю відносяться до соматичних симптомів, ніж до психологічних проблем, займає абсолютно інше місце в разі саме соматичного захворювання. При цьому вона зазвичай виступає найважливішим психологічним механізмом його агравації, який посилює перебіг хвороби, а соматичне захворювання, в свою чергу, чревато психогенними впливами на особу пацієнта. Саме цей конкретний феномен взаємоумовленого складного взаємодіяння і заслуговує найвищої уваги. Вернемося до його розгляду в деталях.

Висновки. В клінічній картині психогенії відслідковується чітка зв'язь між особливостями характеру і способом реагування при дії психотравми: інтенсивність і ост-

рота емоціонального и личностного реагирования зависит от врожденно-конституциональных и характерологических особенностей индивида. Действие психотравмирующих событий провоцирует возникновение декомпенсаций, закрепляющих невротическое поведение и обостряющих патологические черты. Реакция на психотравмирующее событие может выражаться в доминировании вегетативных и соматических симптомов, при отходе на второй план собственно психопатологических. Соматогении в этой проблематике до сих пор не нашли достаточного отображения.

Список использованных источников

1. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология: Учебное пособие / В. Д. Менделевич. – [5-е изд.] – М. : МЕДпресс-информ, 2005. – 432 с.
2. Мясищев В.Н. Психология отношений. Избранные психологические труды / В.Н. Мясищев. – М.; Воронеж, 1998. – 362 с.
3. Ушаков Г.К. Пограничные нервно-психические расстройства / Г.К. Ушаков. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : Медицина, 1987. – 304 с.
4. Шапиро Д. Невротические стили / Д.Шапиро. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 1998. – 198 с.
5. Lipowski Z.J Psychological reaction to physical illness / Z.J. Lipowski // Canadian Medical Association Journal. – 1983. – V.128. – P. 1069–1072.

Spisok ispol'zovannyh istochnikov

1. Mendelevich V.D. Klinicheskaja i medicinskaja psihologija: Uchebnoe posobie / V. D. Mendelevich. – [5-e izd.] – M. : MEDpress-inform, 2005. – 432 s.
2. Mjasishhev V.N. Psihologija otnoshenij. Izbrannye psihologicheskie trudy / V.N. Mjasishhev. – M.; Voronezh, 1998. – 362 s.
3. Ushakov G.K. Pogranichnye nervno-psihicheskie rasstrojstva / G.K. Ushakov. – [2-e izd., pererab. i dop.] – M. : Medicina, 1987. – 304 s.
4. Shapiro D. Nevroticheskie stili / D.Shapiro. – M. : Institut obshhegumanitarnyh issledovanij, 1998. – 198 s.
5. Lipowski Z.J Psychological reaction to physical illness / Z.J. Lipowski // Canadian Medical Association Journal. – 1983. – V.128. – P. 1069–1072.

Received January 15, 2016

Revised February 26, 2016

Accepted March 21, 2017

О КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПОЛОЖЕНИЯХ МУЛЬТИМОДАЛЬНОЙ СУГГЕСТИВНОЙ ПСИХОТЕРАПИИ

Manilov I.F. On conceptual theoretical basics of multimodal suggestive psychotherapy / I.F. Manilov // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 197–207.

I.F. Manilov. On conceptual theoretical basics of multimodal suggestive psychotherapy. Some theoretical aspects of multimodal suggestive psychotherapy are investigated. It is shown that human psychological and social adaptation depends on one's thinking traits. There is studied the possibility to develop a conception for adaptive suggestive modification of thinking. It is ascertained that, while constructing cognitive psychotherapeutic models, thinking to be considered as an open nonlinear system-process with corresponding applicable methodological principles of general systems theory. It is suggested that an adaptation potential of thinking shall be enhanced by means of multimodal heterogeneous suggestion. It is shown that suggestive psychotherapeutic influence is to be primarily targeted at one's thoughts and views. The main technique for psychotherapeutic influence is confrontational suggestion. It is shown that, in accordance with the key theoretical basics of psychotherapeutic confrontational suggestion, there are general scientific ideas-principles that are considered as antagonists of dysfunctional thoughts. Such ideas-principles can be implant in a human by means of direct and indirect psychotherapeutic heterogeneous suggestion. It is determined that a perceptible effect is achieved by suggestion of the ideas-principles of continuous changeability, interdependence, relativity, irreversibility, self-organization and dynamic equilibrium. It is concluded that the process of suggestive modification of thinking is ongoing by the following: suggestion of the basic adaptation ideas-principles; provocation of a state of cognitive dissonance using the technique of psychotherapeutic confrontational suggestion; and initiation of spontaneous modification of cognitive structures. Adaptation and suggestive modification of thinking is resulted in enhancing of its feasibility and creativity.

Key words: suggestion, psychotherapy, adaptation, suggestive influence, adaptive thinking, conception of suggestive modification of

thinking, multimodal suggestive psychotherapy, psychotherapeutic confrontational suggestion.

І.Ф. Манілов. Про концептуальні положення мультимодальної сугестивної психотерапії. Досліджено деякі теоретичні аспекти мультимодальної сугестивної психотерапії. Показано, що психологічна і соціальна адаптація людини залежить від особливостей її мислення. Вивчено можливість розробки концепції адаптаційної сугестивної модифікації мислення. Встановлено, що при побудові когнітивних психотерапевтичних моделей мислення доцільно розглядати як відкриту нелінійну систему-процес, до якої можна застосовувати методологічні принципи загальної теорії систем. Запропоновано розвивати адаптаційний потенціал мислення за допомогою комплексної мультимодальної гетерогенної сугестії. Показано, що сугестивний психотерапевтичний вплив необхідно спрямовувати, в першу чергу, на думки та переконання. Основним методом психотерапевтичного впливу є конфронтаційна сугестія. Констатовано, що відповідно до основних положень психотерапевтичної конфронтаційної сугестії, існують базові загальнонаукові ідеї-принципи, які є антагоністами неадаптивних думок. Ці ідеї-принципи можна навіювати людині за допомогою прямої та непрямої психотерапевтичної гетерогенної сугестії. З'ясовано, що добрий психотерапевтичний ефект дає навіювання ідей-принципів безперервної мінливості, взаємозв'язку, відносності, необоротності, самоорганізації, динамічної рівноваги. Зроблено висновки, що в процесі адаптаційної сугестивної модифікації мислення необхідно проводити: навіювання базових адаптаційних ідей-принципів; провокацію стану когнітивного дисонансу методом психотерапевтичної конфронтаційної сугестії; запуск процесу спонтанної адаптаційної модифікації когнітивних структур. Результатом адаптаційної сугестивної модифікації мислення є покращення показників його реалістичності та креативності.

Ключові слова: навіювання, психотерапія, адаптація, сугестивний вплив, адаптивне мислення, концепція адаптаційної сугестивної модифікації мислення, мультимодальна сугестивна психотерапія, психотерапевтична конфронтаційна сугестія.

И.Ф. Манилов. О концептуальных положениях мультимодальной сугестивной психотерапии. Исследованы некоторые теоретические аспекты мультимодальной сугестивной психотерапии. Показано, что психологическая и социальная адаптация человека зависит от особенностей его мышления. Изучена возможность разработки концепции адаптационной сугестивной модификации мышления. Установлено, что при построении когнитивных психотерапевтических моделей мышление удобно рассматривать как открытую нелинейную систему-процесс, к которой применимы методологические принципы общей теории систем. Предложено развивать адаптационный потенциал мышления с помощью комплексной мультимодальной гетерогенной сугестии. Показано, что сугестивное психотерапевтическое воздей-

стве необходимо направлять, в первую очередь, на мысли и убеждения. Основным методом психотерапевтического воздействия является конфронтационная суггестия. Показано, что в соответствии с основными положениями психотерапевтической конфронтационной суггестии существуют базовые общенаучные идеи-принципы, которые являются антагонистами неадаптивных мыслей. Эти идеи-принципы можно внушать человеку с помощью прямой и непрямой психотерапевтической гетерогенной суггестии. Установлено, что хороший психотерапевтический эффект даёт внушение идей-принципов непрерывной изменчивости, взаимосвязи, обратимости, необратимости, самоорганизации, динамического равновесия. Сделаны выводы, что в процессе адаптационной суггестивной модификации мышления необходимо проводить: внушение базовых адаптационных идей-принципов; провокацию состояния когнитивного диссонанса методом психотерапевтической конфронтационной суггестии; запуск процесса спонтанной адаптационной модификации когнитивных структур. Результатом адаптационной суггестивной модификации мышления является улучшение показателей его реалистичности и креативности.

Ключевые слова: внушение, психотерапия, адаптация, суггестивное воздействие, адаптивное мышление, концепция адаптационной суггестивной модификации мышления, мультимодальная суггестивная психотерапия, психотерапевтическая конфронтационная суггестия.

Постановка проблемы. Согласно определению Всемирной организации здравоохранения, психическое здоровье – это состояние благополучия, при котором человек может реализовать свой собственный потенциал, справляться с обычными жизненными стрессами, продуктивно и плодотворно работать, а также вносить вклад в жизнь своего сообщества.

Обычно выделяют такие критерии психического здоровья: осознание постоянства и идентичности своего физического и психического «Я»; критичность к себе, своим состояниям и деятельности; адекватность психических реакций силе и частоте воздействий среды, социальным обстоятельствам и ситуациям; способность управления собственным поведением в соответствии с социальными нормами, правилами, законами; способность планировать свою жизнедеятельность и реализовывать эти планы; способность изменять способ поведения в зависимости от смены жизненных ситуаций и обстоятельств.

Во всех перечисленных положениях с необходимостью присутствует осознание человеком того, что с ним происходит, и способность более-менее последовательно контролировать свое поведение и, по возможности, управлять им. Другими словами, важнейшей составляющей психического здоровья человека

является наличие у него адекватно критичного и креативного мышления. Способ мышления во многом определяет уровень психического здоровья индивида. Дисфункциональное или неадаптивное мышление – первый признак психического неблагополучия [3; 9]. Не удивительно, что коррекция неадаптивного мышления является одной из основных задач психологического и психотерапевтического вспоможения.

В прежних публикациях автора статьи [6; 7] уже была указана возможность эффективной коррекции неадаптивных мыслей с помощью гетерогенной суггестии. Экспериментальные исследования в этом направлении позволили предложить принципиально новый подход, а именно Мультиmodalную суггестивную психотерапию [8]. В процессе проработки накопленного эмпирического материала возникла необходимость в более четком формулировании основных теоретических положений данного направления. Положения эти удобнее всего представить в виде единой согласованной системы взглядов, а, именно концепции. Такая концепция позволит не только упорядочить и систематизировать экспериментальные данные, но и максимально корректно их интерпретировать. Все эти соображения дают основания утверждать, что разработка концептуальных положений Мультиmodalной суггестивной психотерапии является актуальным направлением научных исследований.

Анализ основных исследований и публикаций. При разработке концептуальных положений Мультиmodalной суггестивной психотерапии необходимо свести воедино несколько ключевых понятий – психотерапевтическая суггестия, адаптивное и неадаптивное мышление, мультиmodalное психотерапевтическое воздействие.

Психотерапевтической суггестии посвящено множество публикаций. В первую очередь нужно отметить работы таких исследователей, как М.М. Асатиани, И.В. Стрельчук, С.И. Консторум, К.И. Платонов, К.М. Варшавский, В.Е. Рожнов, Б.Д. Карвасарский, П.И. Буль, А.П. Слободяник, Н.В. Иванов, Р.Д. Тукаев, L. Chertok и др. [1]. В большинстве отечественных и зарубежных публикациях психотерапевтические феномены поясняются линейными причинно-следственными соотношениями. Стратегия психотерапевтической работы представляет собой последовательное выявление конкретных «причин» проблемы, а после интеллектуальную и аффективную её проработку. С позиций современной постнеклассической научной парадигмы такой подход нельзя считать вполне достаточным, т.к. он не учитывает

нелинейный характер протекания большинства психических процессов. Очевидно, возникает необходимость в пересмотре некоторых традиционных положений. Одним из возможных вариантов является использование идей эволюционного холизма [4].

Понятие «неадаптивное мышление» наиболее полно разрабатывалось в рамках когнитивно-поведенческой психотерапии. Этой проблеме посвящено множество публикаций. В первую очередь речь идет о работах А. Бека, А. Эллиса, Д. Прохазки, Д. Норкрасса, В. Гвидано, Г. Лиотти, М. Махони, К.С. Добсона [1; 2; 3]. Главная идея когнитивной психотерапии – научить клиента правильно мыслить, так как все проблемы происходят из нарушений мышления. Психотерапия же является разновидностью обучения. Важным принципом когнитивной психотерапии является эмпиризм. Теория должна отвечать принципам объективной науки, и никакие мифы о природе человека недопустимы. Вокруг этих идей и выстраивается методология когнитивной психотерапии, на что указывают А.Б. Холмогорова и Н.Г. Гаранян [9].

Прикладные аспекты идеи мультимодальности психотерапевтического воздействия представлены в Краткосрочной мультимодальной психотерапии А. Лазаруса, которая, несмотря на выраженный эклектизм, по методологической сути своей является разновидностью когнитивно-поведенческой психотерапии [5]. Основывается она на положении, что любое психическое нарушение охватывает все важнейшие сферы жизнедеятельности человека – поведение, мышление, эмоции, соматику и т.д. В соответствии с этим успешной является лишь комплексная система психотерапевтического воздействия. Идея целесообразности мультимодального подхода неизбежно возникает при практической реализации любых психотерапевтических процедур, а потому некоторые теоретические положения краткосрочной мультимодальной психотерапии вполне могут быть позаимствованы для разработки концептуальных основ Мультимодальной суггестивной психотерапии.

Непосредственно сама Мультимодальная суггестивная психотерапия (МСП) и ее теоретические основания – относительно новое направление исследований. Количество публикаций, посвященных этой теме, крайне незначительно. В представленных прежде работах [6; 7; 8] изложены лишь основные идеи МСП и методические рекомендации по ее практической реализации. В этих публикациях отсутствует систем-

ное изложение концептуальных положений, на которых может выстраиваться теория МСП. Далее в статье сделана попытка восполнить этот пробел.

Цель данной статьи – изложить основные концептуальные положения Мультимодальной суггестивной психотерапии.

Изложение основного материала. Многочисленные исследования показали, что у хорошо адаптирующихся людей когнитивные стратегии восприятия реальности отличаются гибкостью и универсальностью. В случае необходимости такие люди способны достаточно быстро перестраиваться и приспосабливаться к новым условиям жизни [1; 3]. Если использовать англоязычную терминологию, можно говорить о высоких показателях их психологической резильентности. Резильентность можно рассматривать как некую реакцию психики человека на различные трудности, начиная с повседневных неприятностей до сложных жизненных испытаний. Люди с высокими показателями резильентности не склонны погружаться в негативные переживания и отличаются оптимизмом и жизнестойкостью. У них хорошо развиты копинговые стратегии, что позволяет успешно преодолевать большую часть жизненных стрессов, и при этом вполне продуктивно и плодотворно работать.

Следует отметить, что по характеру протекания когнитивных процессов можно судить о степени адаптированности индивида. Мышление является своеобразным индикатором психического состояния. Стилль и способ мышления в значительной мере определяют уровень психического здоровья человека, а, значит, и качество его жизни. Существует прямая связь между адаптационными возможностями человека и уровнем адаптивности его мышления [7]. В связи с этим важнейшей задачей психотерапевтической помощи является развитие адаптационных возможностей мышления.

Для более детального рассмотрения проблемы необходимо сделать некоторые терминологические уточнения. В наиболее общем виде мышление представляет собой процесс познавательной деятельности человека. К одним из наиболее значимых продуктов мыслительной деятельности относят мысли и убеждения. Они то и являются основными мишенями психокоррекционного воздействия, т.к. во многом формируют представления человека о себе и окружающем мире или «картину мира». Суггестивная модификация мышления представляет собой его видоизменение, усовершенствование с помощью различных приёмов прямого и косвенного внушения.

Анализ традиционных психотерапевтических подходов показывает весьма специфический характер толкований продуктов мыслительной деятельности. Большинство мыслей и убеждений рассматриваются как нечто окончательно случившееся. Их изменение представляется как качественный переход от одних мыслей или убеждений к другим. Преобладание линейных причинно-следственных трактовок ведёт к частичной утрате изначальной «процессуальности» мыслительной продукции. Результатом этого является повышение «статичности» базовой картины мира. Динамичный изменчивый мир втискивается в набор шаблонов-убеждений. Все это влияет на процес принятия решений. Уменьшение многообразия возможных выборов ведёт к снижению уровня адаптивности мышления.

Данную проблему можно преодолеть, если анализировать когнитивные процессы с позиций эволюционного холизма. В этом случае мышление предстает как открытая нелинейная система-процесс, которая постоянно эволюционирует. Эта система-процесс динамична и способна к самоорганизации. Мысли и убеждения можно представить как своеобразные когнитивные структуры-аттракторы, которые находятся в метастабильно устойчивом состоянии. Новые мысли, попадающие в поле притяжения такой структуры-аттрактора, неизбежно к ней эволюционируют независимо от вариаций начальных условий.

С позиции эволюционного холизма, при достижении когнитивной структурой критического неравновесного состояния (состояние выраженной неадаптивности), достаточно относительно небольшого воздействия для её перехода в качественно новое более устойчивое состояние (состояние относительной адаптивности). При этом важна не столько сила воздействия, сколько удачно выбранный момент и место его приложения. Можно говорить о «топологически и темпорально правильном, резонансном воздействии» [4]. Роль такого «резонансного» воздействия, вполне может исполнять психотерапевтическое внушение.

Внушение (суггестия) можно использовать и как инструмент провокации неравновесного состояния системы и как источник «материала» для построения новой саногенной «картины мира». Как показали предыдущие исследования, провокацию неравновесного состояния удобнее всего вызывать с помощью метода конфронтационной суггестии [7]. Основную идею данного метода можно представить в следующих положениях: 1) существуют общенаучные идеи-принципы, которые являются смысловыми антагонистами неадаптивных мыслей и убеждений; 2) эти идеи-

принципы можно внушить человеку и на их основании сформировать новые саногенные мысли и убеждения; 3) провокационное столкновение идей-принципов с неадаптивными мыслями приводит к коррекции последних.

В наиболее общем виде, основные этапы суггестивной модификации мышления выглядят следующим образом: 1) информационное наполнение или внушение базовых идей-принципов, обладающих значительным саногенным потенциалом; 2) провокация феномена когнитивного диссонанса, который создает мотивационную основу для преодоления неадаптивного состояния; 3) запуск процесса спонтанной адаптационной модификации когнитивных структур-процессов, который выводит человека из состояния когнитивного диссонанса.

К наиболее значимым идеям-принципам следует отнести идеи-принципы непрерывной изменчивости, взаимосвязи, относительности, необратимости, самоорганизации, динамического равновесия [6]. Именно они позволяют наилучшим образом преодолевать смысловую ограниченность, нелогичность неадаптивных мыслей и убеждений. Понятно, что любая новая адаптивная идея должна быть эмоционально заряжена, энергетически поддержана стенической эмоцией.

Метод конфронтационной суггестии является основой мультимодальной суггестивной психотерапии. Исследования показывают, что только комплексное мультимодальное суггестивное воздействие позволяет достичь стойкого психокоррекционного эффекта и реального повышения общей адаптивности мышления [8]. Происходит это за счёт того, что комплексное мультимодальное суггестивное воздействие позволяет активизировать процессы формирования более-менее стойких саногенных когнитивных структур-аттракторов. Те, в свою очередь, задают направленность процессам обработки уже имеющейся, а также новой информации. Возникает эффект «заданности» конечного результата. Саногенная структура-аттрактор диктует исход. Происходит насильственное согласование, упорядочивание, ассимиляция прежних и новых идей. Психотерапевтическая суггестия лишь раскачивает и подготавливает когнитивную систему к изменениям. Дальше уже запускается самопроизвольный процесс модификации когнитивной структуры с дальнейшим её переходом в состояние метастабильного равновесия.

При анализе всевозможных когнитивных процессов вполне оправданными являются и заимствования из общей теории систем. Такие ее принципы и законы как «гипотеза семиоти-

ческой непрерывности», «принцип обратной связи», «принцип прогрессирующей сегрегации», «принцип организационной непрерывности», «закон необходимого разнообразия», «принцип внешнего дополнения», «закон опыта» могут быть использованы при разработке процессуальных моделей психотерапевтического суггестивного воздействия.

Обобщая приведенные выше соображения, можно сформулировать основные положения концепции адаптационной суггестивной модификации мышления:

Успешность психологической и социальной адаптации человека зависит от адаптационных возможностей (адаптивности) его мышления.

Мышление можно рассматривать как открытую нелинейную систему-процесс, к которой применимы методологические принципы общей теории систем.

Уровень адаптивности мышления можно повышать с помощью комплексной мультимодальной гетерогенной суггестии.

Главными психотерапевтическими «мишенями» адаптационной суггестивной модификации являются мысли и убеждения.

Основные этапы суггестивной модификации мышления – информационное наполнение (внушение базовых саногенных идей); провокация когнитивного диссонанса методом конфронтационной суггестии; запуск процесса спонтанной адаптационной модификации когнитивных структур-процессов.

Результатом адаптационной суггестивной модификации мышления является улучшение показателей его реалистичности, гибкости, креативности, а с ними и адаптивности в целом.

Выводы. Психологическая и социальная адаптация человека зависит от адаптационных возможностей (адаптивности) его мышления. При построении психотерапевтических моделей мышление удобно рассматривать как открытую нелинейную систему-процесс, к которой применимы методологические принципы общей теории систем. Адаптационный потенциал мышления можно повышать с помощью комплексной мультимодальной гетерогенной суггестии. Основными психотерапевтическими «мишенями» адаптационной суггестивной модификации являются мысли и убеждения. В процессе суггестивной модификации мышления необходимо проводить: 1) внушение базовых саногенных идей; 2) провокацию когнитивного диссонанса методом конфронтационной суггестии; 3) запуск процесса спонтанной адаптационной модификации когнитивных структур. Представленные концептуальные положения позволяют

последовательно и корректно развивать общую теорию мультимодальной суггестивной психотерапии.

В ближайшей перспективе, на основе изложенных концептуальных положений, планируется разработать процессуальную модель мультимодальной суггестивной психотерапии.

Список использованных источников

1. Александров А.А. Психотерапия: учебное пособие / А.А. Александров. – СПб. : Питер, 2004. – 480 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Психотерапия: Учебник для вузов / Л.Ф. Бурлачук, А.С. Кочарян, М.Е. Жидко. – СПб. : Питер, 2012. – 496 с.
3. Бек Дж. С. Когнитивная терапия: полное руководство / Джулит Бек. – М. : ООО «И.Д. Вильямс», 2006. – 400 с.
4. Князева Е.Н. Основания синергетики. Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2006. – 232 с.
5. Лазарус А. Краткосрочная мультимодальная психотерапия / А. Лазарус. – Санкт-Петербург : Речь, 2001. – 256 с.
6. Манилов І.Ф. Психотерапевтична конфронтаційна сугестія: базові положення / І.Ф. Манилов // Актуальні проблеми психології. Т. III.: Консультативна психологія і психотерапія: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України – К.: Логос, 2015. – Вип.11. – С. 170–185.
7. Манилов И.Ф. Развитие адаптивного мышления с помощью конфронтационной суггестии : [Электронный ресурс] / И.Ф. Манилов // Технології розвитку інтелекту. – 2016. – Т. 2, № 1(12) – Режим доступу: http://www.psytir.org.ua/upload/journals/2.1/authors/2016/Manilov_Igor_Felixovich_Rozvytok_adaptyvnogo_myslennya_za_dopomogoyu_konfrontatsijnoi_sugestii.pdf.
8. Манилов И.Ф. Суггестивная коррекция дисфункционального мышления: мультимодальный подход : [Электронный ресурс] / И.Ф. Манилов // Технології розвитку інтелекту. – 2016. – Т. 2, № 3(14). – Режим доступу: http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current
9. Холмогорова А.Б. Когнитивно-бихевиоральная психотерапия / А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гаранян // Основные направления современной психотерапии. – М. : «Когито-Центр», 2000. – С. 224–267.

Spisok ispol'zovannyh istochnikov

1. Aleksandrov A.A. Psykhoterapyya: uchebnoe posobyе / A.A. Aleksandrov. – SPb. : Pyter, 2004. – 480 s.
2. Burlachuk L.F. Psykhoterapyya: Uchebnyk dlya vuzov / L.F. Burlachuk, A.S. Kocharyan, M.E. Zhydko. – SPb. : Pyter, 2012. – 496 s.
3. Bek Dzh. S. Kohnytyvnaya terapyya: polnoe rukovodstvo / Dzhudyt Bek. – M. : OOO «Y.D. Vyl'yams», 2006. – 400 s.
4. Knyazeva E.N. Osnovanyya synerhetyky. Chelovek, konstruyruyushchyy sebya y svoe budushchee / E.N. Knyazeva, S.P. Kurdyumov. – M. : KomKnyha, 2006. – 232 s.
5. Lazarus A. Kratkosrochnaya mul'tymodal'naya psykhoterapyya / A. Lazarus. – Sankt-Peterburh : Rech', 2001. – 256 s.
6. Manilov I.F. Psykhoterapevtychna konfrontatsiyna suhestiya: bazovi polozhennya / I.F. Manilov // Aktual'ni problemy psykhohohiyi. T.III.: Konsul'tatyvna psykhohohiya i psykhoterapiya: Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykhohohiyi imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny – K.: Lohos, 2015. – Vyp.11. – S. 170–185.
7. Manylov Y.F. Razvytye adaptyvnoho myshlenyya s pomoshch'yu konfrontatsyonnoy suhhestyy : [Elektronnyy resurs] / Y.F. Manylov // Tekhnohohiyi rozvytku intelektu. – 2016. – T. 2, № 1(12) – Rezhym dostupu: http://www.psytir.org.ua/upload/journals/2.1/authors/2016/Manilov_Igor_Felixovich_Rozvytok_adaptivnogo_myslennya_za_dopomogyu_konfrontatsijnoi_sugestii.pdf.
8. Manylov Y.F. Suhhestyvnyaya korrektsyya dysfunktsyonal'noho mishlenyya: mul'tymodal'nyy podkhod : [Elektronnyy resurs] / Y.F. Manylov // Tekhnohohiyi rozvytku intelektu. – 2016. – T. 2, № 3(14). – Rezhym dostupu: http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current
9. Kholmohorova A.B. Kohnytyvno-bykhevyoral'naya psykhoterapyya / A.B. Kholmohorova, N.H. Haranyan // Osnovnie napravlenyya sovremennoy psykhoterapyy. – M. : «Kohyto-Tsentr», 2000. – S. 224–267.

Received January 16, 2016

Revised February 20, 2016

Accepted March 21, 2017

К проблеме основания психологической типологии представителей информационных культур

Medvedska O.I. Basis of psychological typology of information cultures representatives as a problem / O.I. Medvedska // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 208–223.

O.I. Medvedska. Basis of psychological typology of information cultures representatives as a problem. The article discusses the problem of finding basis for constructing a psychological typology of representatives of information cultures. This typology seems to be a step in solving a problem of life humanization in modern socio-cultural conditions containing pluralism of information cultures. A critical analysis of basis of existing typologies of information cultures and their users is carried out. The cultural-historical concept of L.S. Vyhotskyi, specifically free choice of a cultural instrument by the subject, is used as a methodological basis of the author's typology.

The types of information cultures are shown to be distinguished on the basis of the leading sign system of encoding information, namely, the traditional culture of the printed word and the formation of media culture, or screen culture, the culture of shot. The subject's free choice of cultural instruments according to the cultural-historical concept of L.S. Vyhotskyi can be seen as a reflection of the irrational society activity on the "in-growth" into the culture and "mastering" personal psyche. In addition, the choice of means (word or image) simultaneously specifies activities with him (reading or viewing). And it is theoretically proved that different types of activities form the subjects with different types of mental organization, with various cultural functions.

Key words: information culture, sign system, information needs, word, image, cultural instrument, activity.

Медведская Е.И. К проблеме основания психологической типологии представителей информационных культур. В статье обсуждается проблема поиска основания для построения психологической типологии представителей информационных культур. Подобная типология представляет шагом в решении психологией задачи гуманизации жизни в современных социокультурных условиях плюралистичности информационных культур. Проводится критический анализ основа-

ний існуючих типологій інформаційних культур і їх польователів. В якості методологічної основи авторської типології обосновується культурно-історична концепція Л.С. Виготського, а іменно вільний вибір суб'єктом культурного оруддя.

Показано, що типи інформаційних культур виділяються на основі ведучої знакової системи кодування інформації, а іменно, традиційна культура друкованого слова і формуюча медіакультура або екранна культура, культура кадру. Відзначено, що вільний вибір суб'єктом культурного оруддя в відповідності з культурно-історичною концепцією Л.С. Виготського може розглядатися як відображення ненормованої соціумом активності по «виростанню» в культуру і по «оволодінню» власної психіки. Крім цього, вибір оруддя (слово або образ) одночасно задає і діяльність з ним (читання або перегляд). І теоретично закономірно, що різні види діяльності формують і суб'єктів з різними типами психічної організації, з різними культурними функціями.

Ключові слова: інформаційна культура, знакова система, інформаційні потреби, слово, образ, культурне оруддя, активність.

Медведська О.І. До проблеми основи психологічної типології представників інформаційних культур. У статті обговорюється проблема пошуку підстави для побудови психологічної типології представників інформаційних культур. Подібна типологія видається кроком у вирішенні психологією завдання гуманізації життя в сучасних соціокультурних умовах плюралістичності інформаційних культур. Проводиться критичний аналіз підстав існуючих типологій інформаційних культур і їх користувачів. Як методологічна основа авторської типології обґрунтовується культурно-історична концепція Л.С. Виготського, а саме вільний вибір суб'єктом культурного знаряддя.

Показано, що типи інформаційних культур виділяються на підставі ведучої знакової системи кодування інформації, зокрема, традиційна культура друкованого слова і формуюча медіакультура або екранна культура, культура кадру. Відзначено, що вільний вибір суб'єктом культурного знаряддя відповідно до культурно-історичної концепції Л.С. Виготського може розглядатися як відображення ненормованої соціумом активності з «виростання» в культуру і з «оволодіння» власною психікою. Крім цього, вибір знаряддя (слово або образ) одночасно задає і діяльність з ним (читання або перегляд). І теоретично закономірно, що різні види діяльності формують і суб'єктів з різними типами психічної організації, з різними культурними функціями.

Ключові слова: інформаційна культура, знакова система, інформаційні потреби, слово, образ, культурне знаряддя, активність.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку цивілізації уже декілька десятиліть позначається як постіндустріальне або інформаційне суспільство. Інформація виступає

как стратегический ресурс государства, эффективное средство управления обществом и личностью, инструмент экономики и власти и др. Существующие и постоянно совершенствующиеся технологические возможности определяют две основные тенденции изменения информации: во-первых, быстрое увеличение её объема и, во-вторых, быстрое устаревание содержания. Обозначенные тенденции порождают информационный взрыв и, как следствие, информационный кризис – противоречие между объемами и скоростью обновления информации и естественными возможностями человека по её обработке (т.е. по получению новой информации из уже имеющегося массива, что выражается в изменении либо её содержания, либо формы представления).

Американский футуролог А. Тоффлер ещё в 60-х гг. XX в. обосновал концепцию футурошока как реакции организма на информационную перестимуляцию. Обозначенные им последствия перестимуляции проявляются на трёх основных уровнях: на сенсорном уровне – это искажение восприятия реальности; на когнитивном – «информационная перегрузка ослабляет способность “думать”» [1, с. 283]; на личностном уровне фиксируется «перестимуляция решений», вызванная разнообразием различных источников информации, и противоречащая психической организации: увеличение количества выборов требует от человека большего времени для принятия решения, а это увеличение практически невозможно из-за «давления ускорения» [1, с. 290]. Последствием неконтролируемого наращивания скорости изменений, в том числе и скорости обновления информации в социальном масштабе выступает нарушение рациональности. А. Тоффлер заметил, что он поставил только диагноз, за которым должно последовать лечение, которое состоит в сознательном контроле за переменами, состоящем в управлении их эволюцией для достижения ведущей цели гуманизации жизни.

Попытки такого сознательного контроля и управления в области информации предпринимаются на разных уровнях. На уровне государства принимаются законы, обеспечивающие безопасность как личности, так и информации. На уровне академического сообщества обосновываются методологические подходы к понятию информационной культуры личности, определению критериев её сформированности, разрабатываются понятия «информационной грамотности», «информационного загрязнения», «информационно-психологической безопасности личности» и др. В образовательных учреждениях вводятся специальные

дисципліни і створюються учебні посібники по формуванню інформаційної культури особистості [2; 3 і др.].

Таким образом, в решении задачи гуманизации жизни в условиях быстро меняющегося информационного общества включены различные специалисты. Однако следует отметить, что психология в данном случае находится буквально на периферии, поскольку подавляющее большинство исследований сосредоточено на пограничных или клинических случаях различного рода техногенных аддикций, их симптоматики и детерминант, прежде всего индивидуально-психологических. Между тем, один из фундаментальных постулатов культурно-исторической психологии – невозможность понимания человека вне контекста его культурной ситуации – может служить методологическим основанием для расширения сферы собственно психологических исследований. Одним из шагов в данной области является построение психологической типологии представителей информационных культур. Создание подобной типологии представляется необходимым не только теоретически, но и практически, поскольку как стихийные, так и специально организованные изменения во многих областях социальной жизни, далеко не всегда гуманны и обоснованы. Попытки создания подобной типологии пока не предпринимались. Только социолог М. Кастельс обосновал классификацию пользователей Интернета, которая детальнее будет рассмотрена далее.

Подобная работа особенно актуальна для Республики Беларусь, которая в плане технического оснащения, особенно собственного быта, находится на уровне развитых европейских стран. Так, в 2014 г. Беларусь заняла 38 место в мире по индексу развития информационно-коммуникативных технологий, опережая все другие страны СНГ (в том числе и Россию), а также Китай и Индию [4].

Типы информационных культур. Одна из самых популярных среди различных специалистов типологий цивилизаций принадлежит канадскому социологу М. Маклюэну. Основанием для нее выступает ведущий тип семиозиса. М. Маклюэн выделяет четыре типа цивилизаций: 1) эпоха дописьменного варварства, 2) тысячелетия фонетического письма; 3) галактика Гуттенберга – полтысячи лет книгопечатания и 4) галактика Маркони – современная электронная цивилизация.

По его мнению, именно фонетический алфавит выступил средством создания «цивилизованного человека». Но, поскольку «любая технология – это продолжение человека вовне... вне-

шня проекция, или самоампутация, наших физических тел» [5, с. 54], то, являясь «интенсификацией и расширением зрительной функции, фонетический алфавит уменьшает в любой письменной культуре роль других чувств: слуха, осязания и вкуса» [5, с. 95]. Относительно наступившего нового этапа развития культуры М. Маклюэн довольно оптимистичен: «Электрическая эпоха – в буквальном смысле эпоха освещения. Как свет есть одновременно энергия и информация, так и электрическая автоматизация объединяет в единый и неразрывный процесс производство, потребление и обучение» [5, с. 403]. Однако продолжая его же идею о технологии как некотором психофизическом ограничении, необходимо отметить, что электронные технологии – это тоже в первую очередь «расширение зрительной функции», а значит и продолжающаяся редукция других параметров психофизической организации человека. Ж. Бодрийяр еще более категоричен в этом вопросе: «Мы упрощаем себя посредством технической манипуляции. И это упрощение доходит до безумия, когда появляется цифровая манипуляция» [6].

Таким образом, эпоха печатного слова, эпоха Гуттенберга в настоящее время трансформируется в эпоху электронных информационных технологий. Представителями различных наук наряду с понятием «информационной культуры» в последнее время все активнее используется понятие «медиакультура» и конкретизирующий его терминологический аппарат: «медиасреда», «медиаполитика», «медиаэкология», «медиаменеджмент», «медиапедагогика», «медиаобразование» и др.

Медиакультура рассматривается как доминирующая область информационной культуры, связанной с трансляцией динамических образов, получаемых и передаваемых техническими средствами [7; 8 и др.]. В российской науке данное понятие наиболее детально обосновывается Н.Б. Кириловой [9], которая разделяет позицию зарубежных ученых о медиакультуре как интенсивном информационном потоке, прежде всего аудиовизуальном (ТВ, кино, видео, компьютерная графика, мобильная связь, Интернет и др.), выступающем средством освоения человеком окружающего его мира. Подчеркивая технический характер построения потока и преобладания в нем визуальных образов, Н.Б. Кириллова, тем не менее, не указывает на эти принципиальные черты в своем определении: «Медиакультура – это совокупность информационно-коммуникативных средств, выработанных человечеством в ходе культурно-исторического развития, способствующих формированию общественного сознания и социали-

заци личности. ... Медиакультура может выступать и системой уровня развития личности, способной “читать”, анализировать и оценивать медиатексты, заниматься медиатворчеством, усваивать новые знания посредством медиа» [9, с. 31].

А. Тоффлер еще в 60-е гг. XX в. отметил отличия медиасообщений как «бомбардировку сознания образами» от незакодированных сообщений (получаемых органами чувств из внешней среды) и случайных закодированных сообщений (возникающих в процессе непосредственного, свободного взаимодействия субъектов), обозначив их как «закодированные заранее составленные сообщения», отличающиеся целенаправленным характером воздействия и высокой информационной плотностью. «Если... механизм передачи образа набирает скорость, то аналогичным образом меняются и сами коды, которые мы используем» [1, с. 130]. И коды эти начинают меняться в сторону изменения сложившегося традиционного, т.е. речевого кода: «Было время, когда человек учил язык своего общества и использовал его, с небольшими изменениями, на протяжении всей своей жизни. Его связь с каждым изученным словом или жестом была прочной. Сегодня уже нет этого удивительного качества» [1, с. 133].

Обобщая труды теоретиков, посвященных языку новых технических информационных культур, Н.Б. Кирилова отмечает: «...если в письменной культуре основой знаковой системы выступает буква, слово, то в аудиовизуальной культуре “первокирпичиком” является кадр» [9, с. 65], имеющий три основные формы: фотографическая культура кадра – передача непосредственного впечатления от реального события; кинематографическая культура – использование кадра как «ячейки монтажа» (С. Эйзенштейн) для выявления смысла некоторого события; телевизионная культура – включение телезрителя в «поток событий». Основными свойствами кадра выступают его знаковая универсальность (т.е. использование в различных формах создания информации) и событийность, обеспечивающая сопричастность субъекта к воспринимаемой информации. Именно эти свойства кадра как культурного знака и определяют отличия медиакультуры от традиционной, классической культуры.

Необходимо дополнительно отметить и еще одну особенность кадра, а именно суггестивность создаваемого его посредством образа, что приводит и к определенной инверсии восприятия, относительно которой П. Вирилио очень точно замечает: «Я уже не вижу плакат на стене... его изображение само на меня смотрит» [8, с. 112]. Наличие суггестивного влияния экрана (благодаря его

мерцанию, особенно в темноте, указывает и Д. Гринфильд [10]. Благодаря преобладанию визуальной составляющей в информационном потоке «состоялось релятивистское слияние/смещение фактуального... и виртуального, “эффект реальности” возобладал над принципом реальности» [8, с. 108]. Именно об этом говорит и М. Кастельс как о технически созданной культуре виртуальной реальности: «Эта виртуальность и есть наша реальность» [11, с. 200]. Таким образом, указанное выше свойство событийности кадра можно подвергнуть определённому сомнению, поскольку благодаря постоянному техническому усовершенствованию и наращиванию плотности информационного потока сама бытийность незаметно для субъекта начинает трансформироваться в искусственно созданную действительность, которая обозначается как виртуальная реальность или киберпространство.

Таким образом, типы информационных культур выделяются на основании ведущей знаковой системы кодировки информации, а именно, традиционная культура печатного слова и формирующаяся медиакультура или экранная культура, культура кадра.

Информационная потребность. Одним из очевидных, на первый взгляд, оснований для построения типологии представителей разных информационных культур и очень психологическим по своему содержанию, могли бы выступать потребности личности. Тем более, что указания на них присутствуют в различных определениях самой информационной культуры. Например, один из самых авторитетных специалистов в данной области, академик Н.И. Гендина предлагает следующее определение: «Информационная культура личности – одна из составляющих общей культуры человека; совокупность информационного мировоззрения и системы знаний и умений, обеспечивающих целенаправленную самостоятельную деятельность по оптимальному удовлетворению индивидуальных информационных потребностей с использованием как традиционных, так и информационно-коммуникационных технологий. Информационная культура является важнейшим фактором успешной профессиональной и непрофессиональной деятельности, а также социальной защищенности личности в информационном обществе» [2, с. 7]. Близкие определения информационной культуры, подчеркивающие осознание личностью собственных информационных потребностей и владение ею определённой системой знаний и умений по их удовлетворению, дают и другие учёные.

Информационные потребности личности сегодня предлагается рассматривать и в качестве основания для социальной стра-

тифікації: «Если прежде причины социального неравенства связывали с происхождением и наличием гражданских прав; собственностью и доходами, то сегодня фактором расслоения становится уровень информационной культуры, проявляющийся в информационном поведении» [12, с. 22].

Однако, несмотря на то, что информационная потребность выступает одним из центральных понятий как науки, так и практики, за прошедшие несколько десятилетий сущность данной потребности так и осталась неопределённой. «Для ее удовлетворения с древности создавались библиотеки и архивы, а в последнее время – сложные информационные системы. Однако до сих пор это важное и многоплановое понятие остается недостаточно изученным по существу, хотя информационным потребностям и их эффективному удовлетворению посвящено много специальных исследований. Это парадоксальное положение объясняется тем, что упомянутые исследования проводились с чисто практическими целями, а именно – разработка способов более полного удовлетворения потребностей конкретных категорий и групп учёных и специалистов, и мало затрагивали само содержание информационных потребностей как явления» [13, с. 2].

Этот вывод классиков информатики СССР спустя 20 лет подтверждается и современными учёными. Например, А.В. Соколов критикует существующее многообразие современных определений информационной потребности за присущую им тавтологичность: «Информационная потребность – потребность общества и личности в информации». А.В. Соколов на основе теории функциональных систем П.К. Анохина выделил три вида конкретных информационных потребностей. А-потребности (абсолютные, базовые, первичные) образованы системой биогенных и ядерными социогенными потребностями. В-потребности (вспомогательные, вторичные, инструментальные) – это потребности в средствах реализации деятельности, которые затухают при получении определенного инструмента. С-потребности (спонтанные, ситуативные, субъективные, случайные) возникают при расхождении между реальным и желаемым. В итоге проведённого анализа А.В. Соколов приходит к заключению, что информационная потребность – это результат обобщения или абстрактное понятие [14, с. 17].

Таким образом, искусственность данного понятия крайне затрудняет его операционализацию. Помимо этого, любая деятельность является полимотивированной (сегодня у всех, что называется, на слуху довольно парадоксальные соединения типа

«работать играя» или «обучаться, развлекаясь» и т.п.), что не отвечает критерию однозначности основания для типологии.

На психологическом основании «производном» от потребностей личности, а именно на ценностях и убеждениях «нового человека» социолог и медиолог М. Кастельс предложил типологию пользователей интернет-культур [11].

Техномеритократическая культура – это культура, построенная на вере во врожденную полезность научно-технического развития как ключевой составляющей прогресса человека. Она выступает своеобразным выражением идеалов эпохи Просвещения и академической науки. Её продолжает культура хакеров, ориентированная на достижение максимальной продуктивности и технического совершенства. Для хакеров главными ценностями выступают свобода (творить, использовать любые доступные знания и распространять их) и сотрудничество в форме «культуры дарения» (уважение со стороны представителей данного сообщества определяется общественной значимостью, ценностью сделанного подарка). Культура виртуальной общины имеет многообразные проявления. Общим для ее представителей выступает ценность горизонтальной свободной коммуникации и ценность свободного слова. Т.е. это культура, для которой Интернет выступает способом организации взаимодействия и генерации идей, но не интересующаяся техникой ради техники. И, наконец, предпринимательская культура, которая использует Интернет как инструмент получения прибыли. Это культура денег и культура труда, основанная на модели сиюминутного удовлетворения.

Таким образом, согласно М. Кастельсу, Интернет представляет собой особый культурный конструкт, иерархически организованный в два слоя: «производители – пользователи» (техномеритократы и хакеры) и «потребители – пользователи» (виртуальные сообщества и бизнесмены). Даже без углубленного анализа очевидно, что данная типология имеет несколько идеализированный характер, выделяя некие элитарные группы пользователей, имеющих довольно чёткие традиционные ценностные ориентации (знание, усовершенствование, свобода, творчество и др.). Простым логическим аргументом неполноты этой типологии выступает также то обстоятельство, что реально большинство пользователей – это уже медиатизировавшиеся ранее индивиды, для которых «цифровые картинки и сообщения значат меньше, чем их мгновенная доставка; “шоковый эффект” оказывается важнее содержания» [8, с. 172].

Эмпирическим подтверждением теоретически обоснованного возражения выступают результаты исследования мотивов пользования Интернетом (который понимается как особая субкультура), проведенные А.Е. Войскунским и его сотрудниками [15]. Ими установлены: во-первых, полимотивированность деятельности в Интернете (присутствие деловой, познавательной, аффилиативной, коммуникативной, рекреационной и игровой мотивации, а также мотивации сотрудничества, самореализации и самоутверждения); во-вторых, изменение этой мотивации (исследование представляет собой сравнительный анализ мотивации пользователей с 1993 по 1996 г.): «Данные говорят об уменьшении веса мотивов делового и профессионального характера в деятельности пользователей Интернета. Напротив, мотивы коммуникативного, рекреационного направления, мотивы личного общения приобретают все большую представленность в системе мотивационной регуляции» [15, с. 77].

Таким образом, уже более 20 лет назад у первых пользователей Интернета уже были зафиксированы тенденции сдвига мотивов от профессионально-деловых к лично-развлекательным. Эти эмпирически установленные тенденции можно считать конкретизацией того, что в иных традициях называется «самоампутацией» (М. Маклюэн) или «упрощением» (Ж. Бодрийяр, А. Тоффлер) и дополнительным аргументом в пользу отказа от категории потребностей как основания типологии.

Выбор субъектом культурного орудия. Происходящие изменения знаковой системы несомненны. Однако более точным представляется всё-таки считать ведущей единицей медиакультуры образ, а не кадр по следующим причинам. Во-первых, термин «кадр» хорошо подчеркивает искусственность, сложную технологичность его производства, однако он «оставляет за скобками» самого субъекта (например, глядя на телеэкран, мы все-таки воспринимаем не смену кадров, а смену образов; тем более что и кадры как таковые быстро исчезают с развитием цифровых технологий [6]). Во-вторых, если говорить о слове (как о ведущем знаке традиционной культуры) и об образе (как об основном знаке медиакультуры), то их можно привести к общему знаменателю, каковым является их включенность в психическую организацию субъекта. Слово, как это доказано в многочисленных теоретико-эмпирических исследованиях Л.С. Выготского и представителей его школы, выступает основным опосредствующим средством, преобразующим натуральные психические функции в культурные [16; 17 и др.]. Образ также является составляющим

восприятия, памяти, представлений, мышления, воображения, самосознания [18; 19 и др.]. И слово, и образ являются не только компонентами в структуре различных психических процессов, их объединяет также функция посредников между объективным и субъективным миром. Помимо двух содержательных аргументов в пользу оперирования именно понятием «образ» для фиксации ведущего знака в новом формирующемся типе семиозиса можно привести ещё третий, условно говоря, статистический довод: именно о медиавоздействии посредством образов говорит подавляющее большинство учёных.

Таким образом, можно обозначить две сосуществующие культуры, определяющие социокультурный контекст жизнедеятельности современного человека: культуру слова и культуру образа. При этом они находятся друг с другом в конкурирующих отношениях, о чем свидетельствуют результаты исследований современных читательских предпочтений русскоязычной аудитории, которые можно найти в соответствующих работах [например, 20; 21]. В качестве ведущей тенденции изменения чтения ученые отмечают его все возрастающую прагматизацию, преобладание инструментального аспекта («чтобы уметь») над познавательным («чтобы знать»), независимо от источника информации (бумажного или электронного). Это выступает еще одним аргументом против потребностей как основания для психологической типологии пользователей.

Кроме того, чтение не только трансформируется содержательно, оно вообще редуцируется. Одной из основных причин является появление все большего числа разнообразных носителей информации, в конкурентной борьбе с которыми книга начинает проигрывать. Согласно данным, полученным российской исследовательской организацией «Левада-Центр» в 2008 г. по заказу Федерального агентства по печати и массовым коммуникациям, россияне стали читать намного меньше, о чем свидетельствует статистика как посещения публичных библиотек, так и наличия собственных собраний книг. В частности, с 1995 по 2005 г. количество семей, вообще не имеющих домашнюю библиотеку, увеличилось с 58 до 70%. По мнению социологов, такой значительный рост свидетельствует о «...разрастании социального массива, не нуждающегося в письменно-печатной культуре и довольствующегося ТВ, “общества телезрителей”» [22, с. 184]. Подобные тенденции наблюдаются во всем мире. К примеру, читательская активность 18–35-летних американцев за менее чем 20 лет сократилась на 28%, т.е. читают в основном люди взросло-

го и пожилого возраста [23]. Это даёт основание говорить о том, что будущее скорее за цифровыми электронными технологиями, чем за печатными СМИ и даже телевидением (которое молодым людям кажется слишком медленным).

Обобщение результатов деятельности мозга в эпоху Интернета дает основание американским нейрофизиологам Г. Смоллу и Г. Воргану считать, что мозг современного человека находится в состоянии постоянной цифровой стимуляции. Ученые выделяют два типа людей: «цифровые аборигены», т.е. представители младшего поколения, и «цифровые эмигранты», люди более старшего возраста, которым требуется специально осваивать новые технологии. Мозг «цифровых аборигенов» функционирует в режиме «непрерывно рассеянного внимания» [24, с. 11]: внимание следит за всем сразу, «скользит», не сосредотачиваясь на каком-либо объекте. В этом заключается отличие от мультитаскинга, при котором одновременное выполнение субъектом нескольких задач подчинено четким целям. Мозг «цифровых аборигенов» обучается быстрым реакциям и подвергается постоянной дофаминовой стимуляции, психологическим последствием которой выступает привычка мгновенного получения удовольствия. «Однако нейронные связи и отдельные участки их мозга, ответственные за обычную учебу, развиты хуже» [24, с. 11]. Возражением против предложенной дифференциации типов пользователей сугубо по возрастному критерию могут выступать многочисленные эмпирические факты, которые демонстрируют относительность данного базиса: часть молодых людей отстранена от электронных новинок, в то же время часть взрослых очень им увлечена.

В социокультурной ситуации множественности информационных культур, оперирующих разными знаковыми системами, основанием для собственно психологической типологии представителей разных информационных культур может стать собственный выбор субъектом определенного культурного орудия. Это положение теоретически обосновано идеей Л.С. Выготского об орудии как средстве формирования высших психических функций, поскольку последователями ученого «фактически не уделялось должного внимания принципу свободного обращения индивида к орудию (использование знака или отказ от него, форма обращения со знаком и т. д.). Между тем, в отличие от некоторых современных методов формирования психических функций (алгоритмизация обучения, поэтапное формирование умственных действий), в экспериментальных ис-

следованиях Выготского обращение к орудию и способ действия с ним не предписывались и тем более не являлись сколько-нибудь принудительными. Орудие рассматривалось Выготским как возможная точка приложения сил индивида, а сам индивид выступал как носитель активности» [25, с. 158–159].

Заключение. Свободный выбор субъектом культурного орудия в соответствии с культурно-исторической концепцией Л.С. Выготского может рассматриваться как отражение ненормированной социумом активности по «врастанию» в культуру и по «овладению» собственной психикой. Кроме этого, выбор орудия (слово или образ) одновременно задает и деятельность с ним (чтение или просмотр). И теоретически закономерно, что разные виды деятельностей формируют и субъектов с разными типами психической организации, с разными культурными функциями.

Перспективы дальнейшего исследования проблемы состоят в осуществлении методических процедур операционализации свободного выбора субъектом типа культурного орудия.

Список использованных источников

1. Тоффлер А. Футурошок : пер. с англ. / А. Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 464 с.
2. Гендина Н. И. Формирование информационной культуры личности: теоретическое обоснование и моделирование содержания учебной дисциплины / Н. И. Гендина, Н. И. Колкова, Г. А. Стародубова. – М. : Межрегион. центр библиотеч. сотрудничества, 2006. – 512 с.
3. Дулатова, А. Н. Информационная культура личности : учеб.-метод. пособие / А. Н. Дулатова, Н. Б. Зиновьева. – М. : Либерия-Бибинформ, 2007. – 180 с.
4. Юнитер. Телекоммуникационный сектор. 2015 : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uniter.by/upload/iblock/897/897484245b3bc2c37632a063c962d811.pdf>. – Дата доступа: 22.10.2015.
5. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн; пер. с англ. – М. : Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучково поле, 2003. – 464 с.
6. Бодрийяр Ж. Почему все еще не исчезло? : [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа: <http://syg.ma/@alesya-bolgoва/zhan-bodriiар-pochiemu-vsie-ieshchie-nie-ischiezlo>. – Дата доступа: 5.05.2015.
7. Основы воздействия СМИ / М. Брайант и др.; пер. с англ. – М. : Вильямс, 2004. – 225 с.

8. Вирилио П. Машина зрения / П. Вирилио; пер. с фр. – СПб. : Наука, 2004. – 140 с.
9. Кирилова Н. Б. Медиакультура: теория, история, практика / Н. Б. Кирилова. – М. : Академ. проект : Культура, 2008. – 469 с.
10. Greenfield D. Virtual addiction: Help for Netheads, cyberfreaks, and those who love them / D. Greenfield. – Oakland, CA. : New Harbinger Publication, 1999. – 227 p.
11. Кастельс М. Галактика Интернет. Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс; пер. с англ.. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 328 с.
12. Брежнева В. В. От библиотечно-библиографического обслуживания к информационному сервису / В. В. Брежнева // НТИ. Сер. 1. – 2003. – № 6. – С. 18-23.
13. Гиляревский Р. С. Научные коммуникации и проблема информационной потребности / Р. С. Гиляревский, В. А. Маркусова, А. И. Черный // НТИ. Сер. 1. Орг. и методика информ. работы. – 1993. – № 9. – С. 1-7.
14. Соколов А. В. Что есть информационная потребность? / А. В. Соколов // Тр. С.-Петерб. ун-та культуры и искусств. – 2013. – Т. 197. – С. 7-18.
15. Арестова О. Н. Мотивация пользователей Интернета / О. Н. Арестова, Л. Н. Бабанин, А. Е. Войскунский // Гуманитарные исследования в Интернете : сб. ст. – М. : Можайск-Терра, 2000. – С. 55–77.
16. Выготский Л. С. Орудие и знак в развитии ребенка / Л. С. Выготский // Психология. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 828–891.
17. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : МГУ, 1979. – 320 с.
18. Леонтьев А. Н. Психология образа / А. Н. Леонтьев // Вестн. МГУ. Сер. 14. Психология. – 1979. – № 2. – С. 3–13.
19. Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения / С. Д. Смирнов. – М. : МГУ, 1985. – 231 с.
20. Дубин Б. В. Чтение в России-2008. Тенденции и проблемы / Б. В. Дубин, Н. А. Зоркая. – М. : Межрегион. центр библ. сотрудничества, 2008. – 80 с.
21. Стельмах В. Д. Читатель и современное литературное сообщество: возможности диалога / В. Д. Стельмах // Читающий мир и мир чтения. – М. : Рудомино, 2003. – С. 145–156.
22. Гудков Л. Д. Российские библиотеки в системе репродуктивных институтов: контекст и перспективы / Л. Д. Гуд-

- ков, Б. В. Дубин // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 74. – С. 166–202.
23. National Endowment for the Arts. Reading at rink. A Survey of Literary reading in America : Research Division Report. – Wachington, 2004.
24. Смолл Г. Мозг онлайн. Человек в эпоху Интернета / Г. Смолл, Г. Ворган; пер. с англ. – М. : КоЛибри, 2011. – 352 с.
25. Петровский А. В. Психология в России. XX век / А. В. Петровский. – М. : УРАО, 2000. – 312 с.

Spisok ispol'zovannyh istochnikov

1. Toffler A. Futuroshok / A. Toffler. – SPb. : Lanq, 1997. – 464 s.
2. Gendina N. I. Formirovanie informacionnoj kulturyh lichnosti: teoreticheskoe obosnovanie i modelirovanie soderyznyiya / N.I. Gendina, N.I. Kolkova, G.A. Starodudova. – М. : Mezhhregion. zentr bibliotekh. sotrudnichestva, 2006. – 512 s.
3. Dulatova A. N. Informacionnaya kultura lichnosti : ucheb.-metod. posobie / A. N. Dulatova, N. B. Zinovqeva. – М. : Libereya-Biblioinform, 2007. – 180 s.
4. Yuniter. Telekomunikacionnyh sector. 2015. [Ehlektronnyh resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.uniter.by/upload/iblock/897/897484245b3bc2c37632a063c962d811.pdf>. 4. – Data dostupa: 22.10.2015.
5. Maklyuehn M. Ponimanie media: vneshnie rasshireniya cheloveka / M. Maklyuehn; per. s. angl.. – М. : Zhukovskij : KANON-press-C : Kuchkovo pole, 2003. – 464 s.
6. Bodriyyar Zh. Pochemu vse ewe ne ischezlo? : per. s fr. / Zh. Bodriyyar. – Rezhim dostupa: <http://syg.ma/@alesya-bolgova/zhan-bodriiiar-pochiemu-vsie-ieshchie-nie-ischiezlo>. – Data dostupa: 5.05.2015
7. Osnovyh vozdejstviya SMI / M. Brajant i dr.; per. s angl. – М. : Vilqyams, 2004. – 225 s.
8. Virilio P. Mashina zreniya / P. Virilio; per. s fr. – SPb. : Nauka, 2004. – 140 s.
9. Kirilova N. B. Mediakultura: teoriya, istoriya, praktika / N. B. Kirilova. – М. : Akadem. Proekt «Kultura», 2008. – 469 s.
10. Greenfield D. Virtual addiction: Help for Netheads, cyberfreaks, and those who love them / D. Greenfield. – Oakland, CA. : New Harbinger Publication, 1999. – 227 p.
11. Kastelqs M. Galaktika Internet. Razmyhshleniya ob Internetе, biznese i obwestve / M. Kastelqs; per. s angl. – Eketerinburg : U-Faktoriya, 2004. – 328 s.

12. Brezhneva V. V. Ot bibliotechno-bibliograficheskogo obsluzhivaniya k informacionnomu servisu / V. V. Brezhneva // NTI. Ser. 1. – 2003. – № 6. – S. 18–23.
13. Gilyarevskij R. S. Nauchnyhe kommunikacii i problema informacionnoj potrebnosti / R. S. Gilyarevskij, V. A. Markusova, A. I. Chernyhj // NTI. Ser. 1. Org. i metodika inform. rabotyh. – 1993. – № 9. – S. 1–7.
14. Sokolov A. V. Chto esnq informacionnaya potrebnostq? / A. V. Sokolov // Tr. S.-Peterb. un-ta kulturnykh i iskusstv. – 2013. – T. 197. – S. 7–18.
15. Arestova O. N. Motivaciya polqzovatelej Interneta / O. N. Arestova, L. N. Babanin, A. E. Vojskunskij // Gumanitarnyhe issledovaniya v Internete : sb. st. – M. : Mozhajsk-Terra, 2000. – S. 55–77.
16. Vyhgotskij L. S. Orudie i znak v razvitii rebenka / L. S. Vyhgotskij // Psixologiya. – M. : EHKSMO-Press, 2000. – S. 828–891.
17. Luriya A. R. Yazyhk i soznanie / A.R. Luriya. – M. : MGU, 1979. – 320 s.
18. Leontqev A. N. Psixologiya obraza / A. N. Leontqev // Vest. MGU. Ser. 14. Psixologiya. – 1979. – № 2. – S. 3–13.
19. Smirnov S. D. Psixologiya obraza: problema aktivnosti psixicheskogo otrazheniya / S. D. Smirnov. – M. : MGU, 1985. – 231 s.
20. Dubin B. V. Chtenie v Rossii-2008. Tendencii i problemyh / B. V. Dubin, N. A. Zorkaya. – M : Mezhrefion. zentr bibliotech. sotrudnichestva, 2008. – 80 s.
21. Stelqmax V. D. Chitatelq i sovremennoe literaturnoe soobwestvo / V. D. Stelqmax // Chitayuwij mir i mir chteniya. – M. : Rodomino, 2003. – S. 145–156.
22. Gudkov L. D. Rossijskie biblioteki v sisteme reproduktivnyhx institutov: kontekst i perspektivyh / L. D. Gudkov, B. V. Dubin // Novoe literaturnoe obozrenie. – 2005. – № 74. – S. 166–202.
23. National Endowment for the Arts. Reading at rink. A Survey of Literary reading in America : Research Division Report. – Wachington. 2004.
24. Smoll G. Mozg onlajn. Chelovek v ehposu Interneta / G. Smoll, G. Vorgan; per. s angl. – M : KoLibri, 2011. – 352 c.
25. Petrovskij A. V. Psixologiya v Rossii. XX vek / A. V. Petrovskij. – M : URAO, 2000. – 312 s.

Received January 15, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 22, 2017

ОСОБИСТІСНА АКТИВНІСТЬ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Nakonechna M.M. Human Personal Activity in the Context of the Historical Psychology / M.M. Nakonechna // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 224–232.

M.M. Nakonechna. Human Personal Activity in the Context of the Historical Psychology. The article envisages the problem field of historical psychology as a scientific knowledge branch. The special attention is focused on the human personality-based activity problem. The views of J. Huizinga, V.O. Shkuratov, L. deMause, K. Jaspers, V.A. Romenets, A.G. Asmolov and other scientists on key issues of historical psychology are analyzed. The controversy of heroic and prosy in psychological discourse is described. The concepts of prosocial activity, the deed, personality's phylogeny are studied.

It is underlined that the human personality-based activity problem's consideration in the context of historical psychology can give a new starting point for a good, qualitative analysis for this multiaspect question. It is pointed out that the historical psychology and the history of psychology are interrelated but not identical by their content and methods of psychological disciplines. It is proved that human personality-based activity's investigation in phylogenetical and historical-psychological approach allows to predict the exploration of the real mechanisms and regularities in the basis of the activity in question. The idea of human personality-based activity exploration as a dynamic changeable quality with persistent complication, growth and changing is reasoned. One can notice microchanges to be studied on the individual life path of a person, and macrochanges, visible during generational shifts and phylogenetic eras. The conclusion is driven out that the human personality-based activity is the complex sociopsychological phenomenon that can be studied by the disciplinary means of the historical psychology.

Key words: historical psychology, personal activity, deed, heroic, prosaic, phylogeny, development, growth.

М.М. Наконечна. Особистісна активність людини в контексті історичної психології. У статті окреслюється проблемне поле історичної психології як галузі наукових знань, при цьому особлива увага приділяється проблемі особистісної активності людини. Аналізуються погляди Й. Гейзінґи, В.О. Шкуратова, Л. Демоза, К. Ясперса, В.А. Роменця, О.Г. Асмолова та

інших учених на ключові питання історичної психології. Описується антитеза героїчного та буденного в психологічному дискурсі. Вивчаються концепти просоціальної активності, вчинку, філогенезу особистості.

Підкреслюється, що розгляд проблеми особистісної активності людини саме в контексті історичної психології може дати нову точку відліку для якісного аналізу цього багатоаспектного питання. Наголошується, що історична психологія та історія психології – це взаємопов'язані, але ні в якому разі не співпадаючі в своєму змісті та методах психологічні дисципліни. Доводиться, що розгляд особистісної активності саме у філогенетичному та історико-психологічному аспектах дозволяє сподіватися на відкриття дійсних механізмів і закономірностей, що лежать в основі цієї активності. Проаргументована думка про те, що досліджувати особистісну активність людини можна як динамічну, мінливу властивість, що ускладнюється, зростає, змінюється. Можна говорити про мікрорізміни, які можна прослідкувати на індивідуальному життєвому шляху людини, та макрорізміни, які можна виокремити при зміні поколінь, епох у філогенезі. Робиться висновок про те, що особистісна активність людини – складне соціопсихологічне явище, яке можна і потрібно вивчати засобами історичної психології як науки.

Ключові слова: історична психологія, особистісна активність, вчинок, героїчне, буденне, філогенез, розвиток, становлення.

М.Н. Наконечная. *Личностная активность человека в контексте исторической психологии.* В статье охарактеризовано проблемное поле исторической психологии как отрасли научных знаний, при этом особое внимание уделено проблеме личностной активности человека. Анализируются взгляды Й. Хейзинги, В.А. Шкуратова, Л. Демоза, К. Ясперса, В.А. Роменца, А.Г. Асмолова и других учёных на ключевые вопросы исторической психологии. Описывается антитезис героического и обыденного в психологическом дискурсе. Изучаются концепты просоциальной активности, поступка, филогенеза личности.

Подчёркивается, что рассмотрение проблемы личностной активности человека именно в контексте исторической психологии может дать новую точку отсчёта для качественного анализа этого многоаспектного вопроса. Акцентируется, что историческая психология и история психологии – это взаимосвязанные, но ни в коем случае не совпадающие в своем содержании и методах психологические дисциплины. Доказывается, что рассмотрение личностной активности именно в филогенетическом и историко-психологическом аспектах позволяет надеяться на открытие действительных механизмов и закономерностей, лежащих в основе этой активности. Проаргументирована мысль о том, что исследовать личностную активность человека можно как динамическое, изменчивое, усложняющееся, развивающееся свойство. Можно говорить о микроизменениях, которые можно проследить на индивидуальном жизненном пути человека, и макроизменениях, которые можно вычленивать при смене поколений, эпох в филогенезе. Делается вывод о том, что личностная активность человека – это сложное социопсихоло-

гическое явление, которое можно и нужно изучать средствами исторической психологии как науки.

Ключевые слова: историческая психология, личностная активность, поступок, героическое, обыденное, филогенез, развитие, становление.

Постановка проблеми. Історична психологія може мати одним із предметів конкретно-наукових дослідницьких робіт становлення особистісної активності в філогенезі. Тоді особистісну активність як одну з вищих форм людського функціонування слід досліджувати в генетичному аспекті, зокрема процес історичного розвитку особистісної активності людини на різних етапах розвитку цивілізації. Тут постає питання стосовно того, що ж, власне, називати особистісним? Наприклад, згідно з теорією О.М. Леонтьєва [4], особистість починається із вчинку, і в цілому в розвитку людини можна виділити два народження особистості – одне в дошкільному віці (про що свідчить відомий ефект «гіркої цукерки»), одне у підлітковому віці, з появою та розвитком самосвідомості. Протилежну точку зору обстоюють С.Д. Максименко [5] та М.В. Папуча [6], згідно з ідеєю яких особистість не може виникнути з чогось неособистісного (по аналогії з теорією В.І. Вернадського – життя не може походити з не-життя).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо погодитися з визначенням В.О. Шкуратова, відомого вченого, автора підручника з історичної психології: «Людина – це потенційна сукупність предметно-соціальних зв'язків, духовного досвіду, яка прагне до безмежності» [10], то особистісну активність людини треба розуміти як дійове втілення предметно-соціальних зв'язків у просторі культури та життєвого досвіду, що є основою для трансцендентних, межових проявів людського буття. У цілому розгляд особистісної активності саме у філогенетичному та історико-психологічному аспектах дозволяє сподіватися на відкриття дійсних механізмів і закономірностей, що лежать в основі цієї активності та є іманентними культурі, науці, релігії, філософії, світогляду, світодії, світопереживанню людини як частини мікро- та макросвіту.

У передмові до першого видання книги «Осінь Середньовіччя. Дослідження форм життєвого ладу та форм мислення в XIV та XV століттях у Франції та Нідерландах» (у 1919 р.) Й. Гейзінга писав: «*Форми* – у житті, в мисленні – от що я намагаюся тут описувати. Наближення до справжнього *змісту*, втіленого в цих формах, – чи стане й це коли-небудь справою історичного дослідження?» [9]. Вивчення особистісної активності людини в історико-психологічному аспекті може наблизити дослідників до змісту, що виявлявся в таких різних формах в різні часи, а може

залишити на порозі антропологічного пізнання з фатальною безси́лістю відновити, відтворити, мисленнево побудувати правду, яка вже стала правдою минулих поколінь та епох. Немає сенсу тут шукати об'єктивних, сцієнтистських засобів пізнання – тільки гуманітарна, нарратологічна практика може бути адекватною при таких надскладних задачах.

Історико-психологічне дослідження особистісної активності людини вперто і невідворотно призводить до студіювання та інтерпретації текстів – чи то віршів та картин молодого Т. Шевченка, чи одкровень релігійного діяча, чи наукових праць відомого вченого – від Стародавнього світу до сучасності.

Одним із важливих різновидів особистісної активності є просоціальна активність людини, до якої відносяться такі конкретні прояви, як допомога іншому, волонтерство, піклування, турбота тощо. Л. Демоз, аналізуючи типи ставлення до дітей на різних етапах розвитку людського суспільства, виділяє шість таких типів, найбільш розвинений з яких – допомагаючий. Це власне просоціальний різновид батьківської турботи про дітей. У цілому підхід Л. Демоза є втіленням психоаналітичного підходу до проблем історичної психології. Свою книгу «Психоісторія» Л. Демоз починає із фрази «Психоісторія є наукою про історичну мотивацію – не більше, не менше» [3]. Безсумнівно, психоісторичний підхід Л. Демоза є оригінальним та своєрідним, але в той же час ця концепція не може сподіватися стати основою для інтегративних методологічних тенденцій в історичній психології.

Описуючи допомагаючий стиль ставлення до дітей (виховання), Л. Демоз зазначає, що цей стиль поширився в другій половині ХХ століття. Характерними для цього стилю є те, що дітей не б'ють, а розуміють; у виховному процесі беруть участь обоє з батьків, до дитини ставляться з повагою, прагнуть задовольнити її потреби. Такий стиль виховання створює умови для гармонійного особистісного розвитку. Порівнюючи цей стиль з іншими, виділеними Л. Демозом – дітовбивчим, залишаючим, амбівалентним, нав'язливим та соціалізуючим – слід відмітити, що чим більше проявів просоціальності (турботи, допомоги, піклування) у вихованні, чим сильніші гуманістичні тенденції в батьківсько-дитячих стосунках, тим щасливішими та врівноваженішими є ці стосунки, створюючи фундамент для розвитку сильної, доброї, щирої, розсудливої людини в майбутньому.

Мета статті – представлення результатів теоретичного аналізу проблеми особистісної активності людини в контексті історичної психології.

Основний матеріал дослідження. В.А. Роменець, справою життя якого була історія психології і який, власне, займався історичною психологією лише в міру того, наскільки це необхідно для повноцінного дослідження в царині історії психологічної науки, писав у статті «Історична психологія та формування культурологічних засад історії психології»: «Суб'єкт історичної активності – особистість, у якій інтелектуальне, емоційне і вольове визначення психіки становлять цілеспрямовану напружену єдність. У цьому пафос героїчного – самовідданість особистості» [7, с. 41]. Тут ми маємо справу з філігранним визначенням суб'єкта історичної активності, в якому поєднані аналітичний та синтетичний підходи. Наголошується, що героїчна особистість самовіддана. А вона може бути такою через свою пристрасність, через небайдужість, через переломлення в індивідуальному світобаченні колективних сподівань та прагнень.

Особистісна активність героїчної людини наднапружена, надподієва, надзосереджена, надмотивована, надрефлексована і, врешті решт, надіндивідуальна. Але не слід забувати і про особистісну активність пересічної людини. Повсякденний «маленький героїзм» людини, яка робить те, що повинна робити, долаючи спротив небуття (як в сенсі несприятливих обставин, так і в сенсі особистого небажання чогось), заслуговує на не менш прискіпливу увагу дослідника в галузі історичної психології. У цілому проблема особистісної активності розкривається нам повному через дихотомію «героїчне – буденне».

«Героїчне є формою вчинкової активності, іманентною якістю вчинку, завдяки чому він стає *осередком історичної психології*» [7, с. 41], – зазначав В.А. Роменець. Концепція В.А. Роменця наскрізь просякнута вчинковістю. Через концепцію вчинку визначаються автором, зокрема, періоди в розвитку психологічної науки. Поняття вчинку розроблялося автором як розвиток ідей С.Л. Рубінштейна.

Українська вчена-психолог Т.М. Титаренко так описувала буденність: «Буденність, отже, є звичним середовищем, звичним стилем життя, в який людина органічно введена, який вона практично не помічає, не усвідомлює, не аналізує» [8, с. 221].

Відмінне, як ми бачимо, полягає в такій суттєвій рисі, як рефлексивність. Героїчна дія відрефлексована, навіть будучи імпульсивною – тоді вона стає моментальним втіленням особистісних переконань діяча. Буденні дії не рефлексуються, не осмислюються. Але жодна жива людина не може весь час бути або героєм, або філософом. І буденний рівень існування – необхідна частина особистісної активності людини.

Американські дослідники П. Бергер та Т. Лукман писали: «Реальність повсякденного життя сприймається як реальна даність. Вона не потребує додаткового підтвердження поза межами просто власної присутності» [12, с. 37]. На думку авторів, світ повсякденного життя оточує людину як всеохопна реальність, і коли людина наважується кинути виклик такому всебічному охопленню, тоді індивід має здійснити над собою важке зусилля. Таке зусилля можна порівняти переходом від звичного споглядання людини до рефлексії філософа. Для П. Бергера та Т. Лукмана світ повсякденного життя є фактичною самоочевидністю [12].

Тут спостерігаємо ще одну відмінність героїчного від буденного – звичність буденного, зануреність людини в нього і відповідну необхідність зусилля для здійснення героїчного вчинку. Отже, особистісна активність може бути і буденною, і героїчною. Справді героїчна активність завжди особистісна, в той час як буденна активність є особистісною частково, оскільки може існувати і на безособистісних рівнях – сон, виконання рутинних справ тощо.

Здійснюючи методологічну рефлексію щодо методу історичної психології, Л.І. Анциферова писала: «Сутність способу відтворення своєрідності психічної діяльності за продуктами творчості може полягати саме у виявленні таких сукупностей творіння, за особливостями компонентів яких можна відтворити специфіку певного виду психічної діяльності» [1, с. 87]. Отже, можна хоча б частково дослідити філогенез особистісної активності за допомогою методу аналізу продуктів діяльності. І корисними будуть в цьому плані як аналіз міфів та легенд, так і вивчення сонетів В. Шекспіра, так і дослідження епістолярного жанру (переписки між людьми минулого).

О.Г. Асмолов, який розвиває авторську концепцію системного історико-еволюційного підходу до розуміння людини, писав: «...Основною формою існування особистості є її розвиток» [2, с. 117]. Відповідно, досліджувати особистісну активність людини можна як динамічну, мінливу властивість, що ускладнюється, зростає, змінюється. Можна говорити про мікрозміни, які можна прослідкувати на індивідуальному життєвому шляху людини, та макрозміни, які можна виокремити при зміні поколінь, епох у філогенезі.

Основоположною методологічною тезою системної історико-еволюційної концепції О.Г. Асмолова є «ідея про те, що ключ до розуміння природи людини лежить не в ній самій як деякому тілесному об'єкті, а в тих різних системах, в яких здійснюється її життя» [2, с. 81]. Отже, здійснюючи історико-психологічне

дослідження особистісної активності в філогенезі, слід вивчати різні системи, в яких здійснюється життя людини. Наприклад, у праці Й. Гейзінги «Осінь Середньовіччя» такими системами були ієрархічні відносини в суспільстві, лицарство, образ смерті, ставлення до кохання, типи релігійного життя тощо. У цілому, як відмічає В.О. Шкуратов, найбільш дослідженими в історико-психологічному аспекті є такі періоди, як пізні Середньовіччя та Новий Час, а найбільш дослідженою країною – Франція [10].

Особистісна активність людини філогенетично розвивалася неоднорідно. Так, дослідники виділяють період, так званої, «сплячої історії» (Е. Леруа-Ладюрі). Досі немає єдності думок щодо того, чи можна вважати первісну людину особистістю. Немає розмежувань різних культур та чітких, узгоджених визначень базових понять: «особистість», «активність», «культура», «розвиток». При цьому видається недоречним погодитися з гіпотезою Е. Геккеля стосовно того, що онтогенез є коротким повторенням філогенезу. Тут різні закономірності, навіть якщо можуть бути знайдені деякі спільні риси.

К. Ясперс у передмові до книги «Джерела історії та її мета» писав: «Між безмірною доісторією та невимірюваністю майбутнього лежать 5000 років відомої нам історії, мізерний відрізок неоглядного існування людини. Ця історія відкрита в минуле та майбутнє» [11]. Напевне, ми не зможемо з достеменною дізнатися психологічний портрет первісної людини або ж навіть громадянина античної Спарти. Як, власне, і портрет нашого сучасника уявляється нам в множинах різних варіацій, психологічних теорій, концепцій, емпіричних та експериментальних даних, за якими часто губиться сутність простого і водночас такого складного буття людини в світі, в ситуації тут і тепер. Історична психологія дає нам один із способів рефлексії, інтерпретації особистісної активності людини, і водночас знову і знову позбавляє нас певності – ідеалу точних наук та недосяжності наук суспільних та гуманітарних.

Людина, особистісно активна сутність, за К. Ясперсом, може бути **або** ж предметом дослідження, **або** ж свободою [11]. Очевидно, що сам мислитель схилився до другого варіанта. До сьогодення психологія стиснута між двома способами побудови науки – сцієнтистським (природничо-науковим, позитивістським) та гуманістичним (екзистенційним). Закладена ще В. Дільтеєм дихотомія пояснюючої та описової психології знаходить свій відбиток і в інтерпретації особистісної активності людини. Так, особистісно активна людина може бути пояснена

через певні психологічні механізми та рушії, або ж зрозуміла через досвід, співпереживання, вчування.

Висновки. Отже, дослідження особистісної активності людини в історико-психологічному аспекті, філогенетично є багатобіччю сферою розширення наших антропологічних знань. У той же час вивчення особистісної активності задає певний ракурс, акцент: аналізу мають піддаватися вищі духовні прояви людини, безперечно пов'язані з її особистісним виміром.

Особистісна активність людини – складне соціопсихологічне явище. Вивчаючи, як відбувалося становлення особистісної активності в історії людства, дослідник може сподіватися знайти відповіді на деякі фундаментальні питання психологічної науки – про сутнісні ознаки, рушійні сили розвитку та функціонування особистості, про зміст, спрямованість і смисл особистісного буття людини.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. К проблеме изучения исторического развития психики / Л.И. Анцыферова // История и психология / Под ред. Б.Ф. Поршнева и Л.И. Анцыферовой. – М. : Издательство «Наука», 1971. – С. 63–89.
2. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А.Г. Асмолов. – 4-е изд., испр. – М. : Смысл; Издательский центр «Академия», 2010. – 448 с.
3. Демоз Л. Психоистория / Л. Демоз. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 512 с.
4. Леонтьев А.Н. Психологические основы развития ребёнка и обучения / А.Н. Леонтьев, под ред. Д.А. Леонтьева, А.А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2009. – 423 с.
5. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К. : Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
6. Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку / М.В. Папуча. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2008. – 384 с.
7. Роменець В.А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття / В.А. Роменець. – К. : Либідь, 2007. – 832 с.
8. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
9. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга. Сост., предисл. и пер. с нидерл. Д.В. Сильвестрова. Комментарий, указатели Д.Э. Харитоновича. – СПб. : Издательство Ивана Лимбаха, 2011. – 768 с.
10. Шкурагов В.А. Историческая психология / В.А. Шкурагов. – М. : Смысл, 1997. – 505 с.

11. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
12. Berger P.L. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge / P.L. Berger, T. Luckmann. – Penguin Books, 1984. – 249 p.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Ancyferova L.I. K probleme izuchenija istoricheskogo razvitija psihiki / L.I. Ancyferova // Istorija i psihologija / Pod red. B.F. Porshneva i L.I. Ancyferovoj. – М. : Izdatel'stvo «Nauka», 1971. – S. 63–89.
2. Asmolov A.G. Psihologija lichnosti: kul'turno-istoricheskoe ponimanie razvitija cheloveka / A.G. Asmolov. – 4-e izd., ispr. – М. : Smysl; Izdatel'skij centr «Akademija», 2010. – 448 s.
3. Demoz L. Psihoistorija / L. Demoz. – Rostov-na-Donu : Feniks, 2000. – 512 s.
4. Leont'ev A.N. Psihologicheskie osnovy razvitija rebenka i obuchenija / A.N. Leont'ev, pod red. D.A. Leont'eva, A.A. Leont'eva. – М. : Smysl, 2009. – 423 s.
5. Maksimenko S.D. Genезis sushhestvovanija lichnosti / S.D. Maksimenko. – К. : Izdatel'stvo ООО «KMM», 2006. – 240 s.
6. Papucha M.V. Problemi psihologii osobistynogo rozvitku / M.V. Papucha. – Nizhin : PP Lisenko M.M., 2008. – 384 s.
7. Romenec' V.A. Istorija psihologii: HИH – pochatok HH stolittja / V.A. Romenec'. – К. : Libid', 2007. – 832 s.
8. Titarenko T.M. Zhittevij svit osobistosti: u mezhah i za mezhami budennosti / T.M. Titarenko. – К. : Libid', 2003. – 376 s.
9. Hjozzinga J. Osen' Srednevekov'ja / J. Hjozzinga; Sost., predisl. i per. s niderl. D.V. Sil'vestrova; Komment., ukazateli D.Je. Haritonovicha. – SPb. : Izdatel'stvo Ivana Limbaha, 2011. – 768 s.
10. Shkuratov V.A. Istoricheskaja psihologija / V.A. Shkuratov. – М. : Smysl, 1997. – 505 s.
11. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii / K. Jaspers. – М. : Politizdat, 1991. – 527 s.
12. Berger P.L. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge / P.L. Berger, T. Luckmann. – Penguin Books, 1984. – 249 p.

Received January 19, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 25, 2017

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM ON FUTURE SPECIALIST'S SELF-CONSCIOUSNESS

Onufriieva L.A. Theoretical and methodological analysis of the problem on future specialist's self-consciousness / L.A. Onufriieva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 233–248.

L.A. Onufriieva. Theoretical and methodological analysis of the problem on future specialist's self-consciousness. In the result of the study it is found that self-consciousness is a dynamic historical formation that takes place at different levels and in different forms. It is stated that the central mental process of adolescence is the development of self-consciousness. It is found that the negative «Me-concept» of boy's personality is characterized by isolation, insecurity, low self-control, increased anxiety, emotional sensibility, low self-esteem. The study revealed that the main determinant of personality's «Me-concept» formation is communicating with friends, beloved person and parents. It is shown that one of the essential features of mental development of the student's personality is self-consciousness formation, reflected in the differentiation of its internal structure, complexity of semantic content. It is established that self-consciousness development occurs on the following directions: the content differentiation of «Me»-image; the nature of self-esteem significantly changes; the functional role of value orientations in the system of behavior regulation and activities and their content also change. It is found out that value orientations lose stimulatory function and get the basis of motivation in different areas of communication and activities.

It is shown that disorders in the regulatory process of self-consciousness development, being an important factor of disadaptation, are personality-based factors which become obstacles to effective adaptation and personality development, provide human life with conflict personality-based meaning and become the basis for the emergence of various forms of deviant behavior in the student age. There are distinguished the following components of a future specialist's self-consciousness: cognitive, emotional and evaluative, behavioral and activity; their contents are determined by the functional components of a future psychologist's self-consciousness.

Key words: self-consciousness, development, future specialist, student age, value orientations, self-consciousness components, «Me-concept», personality, mental process.

Л.А. Онуфрієва. Теоретико-методологічний аналіз проблеми самосвідомості майбутнього фахівця. В результаті дослідження з'ясовано, що самосвідомість – це динамічне історичне утворення, яке виступає на різних рівнях і в різних формах. Констатовано, що центральний психічний процес юнацького віку – розвиток самосвідомості. З'ясовано, що негативна «Я-концепція» особистості юнака характеризується замкнутістю, невпевненістю, низьким самоконтролем, підвищеною тривожністю, емоційною чуттєвістю, заниженою самооцінкою. У результаті дослідження виявлено, що основними детермінантами формування «Я-концепції» особистості є спілкування з друзями, коханою людиною та батьками. Показано, що однією із суттєвих ознак психічного розвитку особистості студентського віку є подальше становлення самосвідомості, що виявляється у диференціації його внутрішньої структури, ускладненні змістового наповнення. Встановлено, що розвиток самосвідомості загалом відбувається за такими основними напрямками: змістова диференціація образу «Я»; суттєво змінюється характер самооцінки; змінюється функціональна роль ціннісних орієнтацій у системі регуляції поведінки і діяльності та їх змістове наповнення. З'ясовано, що ціннісні орієнтації втрачають безпосередньо стимулюючу функцію і набувають значення смислоутворюючого підґрунтя мотивації у різних сферах спілкування та діяльності. Показано, що порушення у нормативному процесі розвитку самосвідомості, які є важливим фактором виникнення дезадаптації, виступають в якості особистісних факторів, які стають перешкодами на шляху ефективної адаптації і розвитку особистості, надають життю людини конфліктного особистісного смислу та стають підґрунтям виникнення різних форм девіантної поведінки у студентському віці. Виділено такі складові самосвідомості майбутнього фахівця – пізнавальний, емоційно-оціночний, поведінково-діяльнісний, зміст яких визначають функціональні складові самосвідомості майбутнього психолога.

Ключові слова: самосвідомість, розвиток, майбутній фахівець, студентський вік, ціннісні орієнтації, складові самосвідомості, «Я-концепція», особистість, психічний процес.

Л.А. Онуфрієва. Теоретико-методологический анализ проблемы самосознания будущего специалиста. В результате исследования установлено, что самосознание – это динамическое историческое образование, выступает на различных уровнях и в различных формах. Констатировано, что центральный психический процесс юношеского возраста – развитие самосознания. Выяснено, что негативная «Я-концепция» личности юноши характеризуется замкнутостью, неуверенностью, низким самоконтролем, повышенной тревожностью, эмоциональной чувственностью, заниженной самооценкой. В результате исследования выявлено, что основными детерминантами формирова-

ния «Я-концепции» личности является общение с друзьями, любимым человеком и родителями. Показано, что одним из существенных признаков психического развития личности студенческого возраста является дальнейшее становление самосознания, оказывается в дифференциации его внутренней структуры, осложнении содержательного наполнения. Установлено, что развитие самосознания в целом происходит по следующим основным направлениям: содержательная дифференциация образа «Я»; существенно меняется характер самооценки; меняется функциональная роль ценностных ориентаций в системе регуляции поведения и деятельности и их содержательное наполнение. Выяснено, что ценностные ориентации теряют непосредственно стимулирующую функцию и приобретают значение смыслообразующих основы мотивации в различных сферах общения и деятельности. Показано, что нарушения в нормативном процессе развития самосознания, которые являются важным фактором возникновения дезадаптации, выступают в качестве личностных факторов, которые становятся препятствиями на пути эффективной адаптации и развития личности, придают жизни человека конфликтного личностного смысла и становятся основой возникновения различных форм девиантного поведения в студенческом возрасте. Выделены следующие составляющие самосознания будущего специалиста – познавательная, эмоционально-оценочная, поведенчески-деятельностная, содержание которых определяют функциональные составляющие самосознания будущего психолога.

Ключевые слова: самосознание, развитие, будущий специалист, студенческий возраст, ценностные ориентации, составляющие самосознания, «Я-концепция», личность, психический процесс.

The formulation of the problem. A human consciousness is focused not only on the external objects display; it can be directed to self-discovery (inner world, activities). The human awareness of himself/herself is called self-consciousness. Self-consciousness is the human ability to understand himself/herself, personal «Me», his/her needs, interests, values, his/her life and its meaning, personal behavior and experiences. Self-consciousness enables to understand actions, feelings, thoughts, motives, the place in society. Its object is the personality. It appears as the subject as well as the object of cognition. A human realizes him/herself as an individual reality separate from nature and other people. A man acquires some knowledge about himself through self-cognition.

Student age is the most important period of self-consciousness development and self-appraisal, manifested in recognizing personal individuality and uniqueness, behavior motives and activities. The students' professional self-determination is at the final stage. All this makes special work not only possible but necessary to manage the process of self-consciousness of the student.

Self-consciousness characterizes a certain level of a student's self-determination: the realization of life goals and making plans related to self-realization in a professional field, the awareness of personal professional intentions, capabilities, abilities, talents, the awareness of requirements, accompanying activities. Self-consciousness is influenced by the environment and professional activities. The mastering professional knowledge, skills, taking part at different types of practice, making goals and ideals in the activities serve an effective condition for student's development at the stage of training.

The study of self-consciousness is conditioned by the interest in the mechanisms of human mental life. A comprehensive systematic study of self-consciousness provides the opportunity to expand theoretical information on its formation and functioning. Knowing these mechanisms helps to understand the inner life of the personality, interests, peculiarities of the way of life, the process of self-assessment and self-presentation, allows to explain the phenomenon of social desirability and its impact on interpersonal relationships. Solving this problem requires the implementation of psychological and pedagogical studies that would reveal patterns of human development as a whole personality, the formation of social attitudes, values and so on.

The aim of our work is to make theoretical and methodological analysis of the problem on future specialist's self-consciousness.

The main material research. In recent decades, the attention of researchers is put to the problem of finding mechanisms and patterns of self-consciousness formation. General problems of self-consciousness have taken an important place in the theory of psychology through the works of R. Burns, W. James, I.S. Kon, K. Rogers, S.L. Rubinstein, V.V. Stolin, I.I. Chesnokova, T. Shybutani, C. Jung, V.O. Yadova and others.

There are several approaches to definition of essence and structure of self-consciousness, and some its individual components have been the subject of numerous studies, both in foreign and domestic psychology. The works of domestic and foreign psychologists (N.Y. Ankudinova, V.H. Asieiev, A.A. Bodaliyov, L.I. Bozhovych, Y.A. Bondarenko, V.P. Levkovych, H.I. Lipkina, P.R. Chamata, R. Burns, K. Blaha, M. Shebek, A. Vallon) present theoretical aspects of correlation and interaction of internal and external factors of the formation of consciousness and self-consciousness of personality, the genesis of self-consciousness, its components.

The focus of consciousness can be directed at the subject, at his personal activities, his inner world. The human cognition of himself/herself in psychology got the status of a special phenomenon – self-consciousness.

The development of self-consciousness, definition of personal «Me», personality-based characteristics are very important for improving emotional well-being in the process of life, for the proper organization of relationships with other people.

Self-consciousness as an important structural component of personality is the internal mechanism through which a man is able not only to perceive consciously the effects of the environment, but also independently to determine the extent and nature of the activities. As a result, people not only can reflect the world, but learn the inner world, to experience it.

Self-consciousness is a person's realization of his/her actions, feelings, thoughts, motives, interests, position in the society. The human feelings of personal body, movements, actions play an essential role in self-consciousness formation.

According to I.I. Chesnokova self-consciousness is a set of mental processes which help the individual to recognize himself as a subject of activities, and his view of himself develops as «Me-image» [12].

V.H. Maralov considers self-consciousness as Me-activities in the image of the subject of knowledge (or the creation) of Me-image («Me-concept»), where in turn the image of Me, being included in the structure of Me as the subject, performs self-regulatory functions [17].

It is important to distinguish two things in the definitions of self-consciousness: firstly, it is emphasized that self-consciousness is a property of the personality as a social being, and secondly, it is specified that the object of self-consciousness is a human who realizes the various aspects of his mental activities [8].

The personality perceives oneself as a sustainable object, and it requires the internal integrity, constancy of the personality, which regardless of the existing situations are able to become the same. A human sense of uniqueness is supported by the continuity of experiences in time: he/she remembers the past, experiences the present, hope for the future. The continuity of such experiences enables a person to integrate himself into a unity.

The main function of self-consciousness is to make the motives and results of actions available to the person and allow him/her to understand what he/she really is, and evaluate himself/herself. A

desire to protect the uniqueness from the threat of neglecting arises as a special function – protective. A little different is the formulation of the self-consciousness presented in the works of B.H. Ananiev and his disciples. In their opinion, the leading function of self-consciousness is self-regulation of personality's behavior [8, p. 35].

L.S. Vyhotskyi, studying the problem of the structure of self-consciousness, distinguishes six directions that characterize its structure:

- the accumulation of knowledge about oneself, increasing of their coherence and validity;
- deepening of knowledge about oneself;
- psychological trend (a gradual transition to the ideas of personal internal world), integration (personal awareness as a single unity);
- awareness of personal identity;
- the development of internal moral criteria when evaluating oneself, personality, which is borrowed from objective culture; the development of individual peculiarities of the processes of self-consciousness [10, p. 39].

The structure of self-consciousness by L.S. Vyhotskyi depends on the social environment a person belongs to [6].

I.I. Chesnokova considers self-consciousness as a unity of 3 components: a) cognition (self-knowledge); b) emotional-value attitude (self-attitude); c) activities-volitional self-regulation of personality's behavior.

The process of accumulation of knowledge about oneself does not lead to the ultimate, absolute knowledge, but does knowledge to be more and more appropriate [1].

The most consistent concept of self-consciousness is formed by V.V. Stolin. In accordance with the three types of activity, he identified three levels in the development of self-consciousness: organic, individual and personality-based.

The first of the mechanisms of self-consciousness is the capacity for understanding mental phenomena. According to V.V. Stolin, the basis of awareness is the fragmentation, i.e. the ability of the person to allocate from environment the events he/she perceives and distinguishes the object from the environment («I see it») and, he/she perceives and distinguishes the object from the environment with visible signs («I see what I see»), and a self-position of the observer («I treat what I see»). This ability allows the person to realize himself/herself, other people, i.e. to distinguish phenomenal «Me». A child in interaction with the environment manifests itself;

in other words, the current «Me» contributes to the formation of phenomenal «Me» or «Self-concept».

The main mechanism of personality's self-consciousness formation is the phenomena of subjective assimilation and differentiation. V.V. Stolin distinguishes the following phenomena:

- taking the perspective of another to oneself (direct or indirect assimilation of someone else's point of view);
- direct or indirect parents' compulsion of the child as the ways of child's learning (estimates, norms, standards, behaviours, etc.);
- the parents' dictation of values, standards to a child;
- the system of control over the child;
- the system of intercomplement relations (system of transactions by E. Berne);
- the family identity, i.e. the involvement of the child in the real family relationships.

The effect of these mechanisms helps to answer the question «what is in the heart of the «Me-concept» [11].

According to I.I. Chesnokova, the development of self-consciousness is a process, which provides the person's perception of the numerous images of oneself in various situations and combining these images into a single unity – the imagination, and then the understanding of personal «Me». In this process, the generalized «Me-image» is formed [12, p. 76].

V.S. Merlin considers the self-consciousness to be developed throughout the individual's life under the influence of numerous social influences. In the dynamics self-consciousness is represented by four stages of development:

- 1) perceiving of the differences of oneself from the world;
- 2) perceiving of «Me» as the subject of activities;
- 3) perceiving of mental characteristics, emotional self-esteem;
- 4) social and moral self-esteem, self-respect, which is formed on

the basis of experience of communication and activities [9].

Both domestic and foreign psychologists consider the development of self-consciousness to be involved in the process of personality formation and therefore it is one of the components of the personality.

Self-consciousness can be a process as well as a result of activities. As a result the system of «Me-images» is distinguished: «Me» real, i.e. a set of ideas about oneself in the present, «Me» ideal, which would like to be, «Me» past, i.e. a set of ideas about the past, «Me» future, i.e. a set of ideas about oneself in the future [13].

The human understanding of the object's properties and relations, significance for oneself and society makes the conditions for the actualization of the social and psychological mechanisms of a targeted interaction development. The subject of awareness is intellectual, emotional activities aimed at self-cognition, that is internal information, which allows us to understand why a person chooses a certain way of behavior in interaction with society. We are talking about self-consciousness, which provides a choice of activities, behavior, the formation of life style [4, p. 48].

Unlike consciousness, self-consciousness is focused on the person's understanding of actions, feelings, thoughts, motives, interests, personal position in society. If consciousness is knowledge about the other, self-consciousness is a man's knowledge about himself. If the consciousness is focused on the objective world, the object of consciousness is the personality. In the self-consciousness it performs as a subject as well as an object of knowledge.

The object of self-consciousness is a personality that simultaneously gets to know and is known, evaluates and is evaluated. The structure of self-consciousness includes self-knowledge, self-esteem, self-control.

Self-knowledge is always mediated by the reflection of the external world, presented in joint activities and communication with other people.

The self-knowledge is the process of the subject's self-cognition, cognition of personal activities, internal mental content [12].

The self-knowledge depends on the conditions and possibilities of objective reality. Limited social contacts and relationships, the inability to receive feedback retard self-knowledge. However a personality can be aware of his/her actions but cannot know the essence of personal «Me». A very important component in the structure of self-consciousness is self-esteem.

Self-esteem is the personality's assessment of himself/herself, his/her qualities, life opportunities, attitudes of others to himself and his place among them. It is an important regulator of individual behavior, the relationship with the social environment, criticality, demands to oneself and others [15].

Self-esteem affects the way of social contacts and group relations formation, their duration and effectiveness. In social psychology self-assessment and assessment by others are linked, which gives grounds to assert that self-esteem is an evaluation of people, adopted by a personality as personal behavior program. With the ability to

self-assessment a person acquires the ability to direct and control the actions independently, to educate and improve oneself.

The assessment contributes to the correct choice of tactics and behavior in the group. According to the differences between the level of aspiration and actual abilities (inadequate self-esteem) the individual begins to assess himself incorrectly, which predetermines his inappropriate behavior in the group. This results in emotional breakdowns, excessive anxiety, which negatively affect group relations [2, p. 74].

A personality's self-esteem, being a dynamic formation, varies in accordance with the level of social well-being of the individual. High self-esteem contributes to personal development, self-assertion in society and the structure of group relations. Low self-esteem prevents individual growth, retards the realization of individuality, produces complexes that complicate the relationship. For example, there is an inferiority complex – exaggerated sense of personal weakness and failure; the complex of exaggeration – the tendency to exaggerate physical, intellectual, social qualities and abilities. Self-esteem is associated with the phenomena of false consensus that means the tendency to overestimate the prevalence of any opinion, undesirable or ineffective behavior; the false uniqueness – the tendency to underestimate the importance of skills and desirable or effective behavior.

One of the levels of self-consciousness development is self-control.

Self-control is conscious, volitional control over mental life and behavior in accordance with the «Me-features», mentality, values and meanings, motivational and cognitive spheres.

The ability to self-control is determined by the requirements of society to the behavior of the individual and involves the ability of the individual as an active subject to be get to know and control the situation. The level of self-control is an indicator of the maturity and culture of the personality.

Self-consciousness is associated with the capacity for reflection. Reflection is the individual's awareness how he/she is perceived and evaluated by other individuals or community; it is a kind of knowledge, in which the subject becomes the object of his observation; the analysis of personal mental state.

From the point of view of social psychology, reflection is a form of subject's awareness of how he/she is perceived and evaluated by other people and groups. This implies six positions: the subject, who he is in reality; the subject, how he sees himself; the subject, as he is

seemed by others, and the same three positions, but from the point of view of another subject [3, p.27].

A form of self-consciousness is a human cognition of personal dignity, that is a sense of personal worth as a personality. The confirmation and approval of the dignity contributes to the success of the personality in interaction with other people. A human understanding of personal dignity is one of the ways to get to know responsibility.

A man with a sense of dignity feels himself as individual reality, self-sufficient personality. People with a sense of personal dignity are happier, less neurotic, less addicted to drug and alcohol. Based on the analysis of these phenomena the concept of self-efficacy was grounded (A. Bandura) [17].

Self-efficacy is a sense of personal competence and efficiency. This feeling differs from self-respect and self-esteem. People with high self-efficacy are more persistent, less anxious, learn better and are not addicted to depression [5, p. 82].

So, self-consciousness is an important factor in the formation and self-perfection of the individual in the structure of social relations. It is a complex mental process, the essence of which consists in the personality's perception of oneself in various situations of interaction with other people, understanding of oneself as a subject of actions, feelings, behavior, position in the society.

In recent years, a growing interest arises in the study of students as one of the defining stages of the life. It is important to understand what psychological mechanisms contribute to the development of active young person as a unique personality, to achieve control over life circumstances, to be active, productive and happy.

The study of students' age in modern psychology is presented in many works. However, there are large differences regarding the understanding of development in adolescence, boundaries, and main formations of this period of human life. According to many researchers the new formation at this age is identity. The identity is the result of self-consciousness and self-determination of personal «Me». The final product of the process of self-knowledge is a dynamic system of notions about oneself.

Firstly, let's consider the definitions of the terms «self-knowledge» and «self-esteem».

Self-consciousness is the realization and evaluation of a person's actions and their results, thoughts, feelings, moral character and interests, ideals and motives, the overall estimate of himself and his place in life.

Self-esteem is «a certain attitude to oneself: to the qualities, capabilities, physical (and spiritual) forces».

Self-esteem is a personal judgment about personal value expressed in the units peculiar to the individual.

So, self-esteem reflects the degree of development of the person's self-respect, feelings of self-worth and a positive attitude towards everything that is within the scope of «Me». Therefore, low self-esteem involves the rejection of oneself, self-denial, negative attitude to the personality.

In foreign literature, the differentiation of «knowledge about oneself – attitude to oneself» is most clearly studied by R Burns [2]. Defining «Me»-concept as the totality of all ideas about oneself, related to the assessment, Burns identifies two of its components:

- a descriptive component, or «Me» image;
- self-attitude to individual qualities – self-esteem and self-acceptance.

R. Burns distinguishes three points significant for the nature of self-consciousness:

- the major role in the development of attitude to oneself is the degree of correspondence between images of real and ideal «Me», this line serves as an indicator of the level of development of the relationship of personality to himself;
- the main mechanism of formation of the attitude to oneself is interiorization of relationships significant for others. In the process of social interaction the individual «applies» to himself the attitude of others, assimilates it, and the result of this process, the attitude to oneself is formed;
- the individual forms an attitude to himself through the prism of his identity.

In general R. Burns defines self-attitude as the integral self-esteem, which is sustainable and is characterized by a different intensity depending on the context and the cognitive content of «Me»-image [12, p. 78].

The main characteristic of self-attitude is the experience of success or failure. In contrast, self-acceptance is understood as a style of attitude to oneself or general life instruction arising on the basis of the matching of the image of the subject's «Me» in relation to the ideal «Me»-image. However, the primary is the feeling or experience. Thus, in particular K. Rogers believes that self-acceptance is accepting oneself as a whole, regardless of personal qualities, and self-esteem is the attitude to oneself as the bearer of certain properties.

The correlation can be positive (self-acceptance) and negative (rejection of oneself).

Self-acceptance is a positive attitude to oneself, unconditional acceptance of oneself with maintaining criticality. Self-acceptance is not narcissism or self-sufficiency. The acceptance of oneself, as what he/she is, is the basis for self-development, self-actualization, self-improvement. I.S. Kon [3] defines self-acceptance as the acceptance of oneself as a unique individuality, which is characterized by not only strengths, but weaknesses and shortcomings. He notes that all people are in need in a positive «Me»-image: negative attitude, rejection of personal «Me» is always experienced painful [7, p. 65].

The second form of self-attitude is self-unacceptance which is characterized by a basic negative attitude to oneself, criticism of personal thoughts, actions, feeling of discomfort, uncertainty, hostility of qualities and properties.

In the psychological literature along with the analysis of reasons for negative self-attitude there are described specific behavioral and verbal indicators of the self-rejection, that is, in our opinion, a significant practical value. Summarizing the experimental data, R.Burns distinguished kinds of negative attitude to oneself:

- frequency of self-critical statements («I will never be able to do»);
- negative expectations in a situation of competition («I have no chance», «He's better than me»);
- critical attitude to the success of others («He got lucky»);
- unwillingness to admit error or guilt («I'm not to blame»);
- the tendency to emphasize the shortcomings of others, to pay attention to the mistakes of others [16].

Adequate or inadequate attitude to oneself leads either to harmony of the spirit, providing reasonable confidence, or to constant conflict, sometimes bringing a person to a neurotic state. The most adequate attitude to oneself is the highest level of self-esteem.

The lack of positive attitude towards people can facilitate the occurrence of manipulation when the others are perceived as not subjects, but as objects to achieve own goals. N. Sardzhveladze calls this type of relationships the subject-object attitude to people [7, p.12]. Others are considered as the objects of the consumer, instrumental, manipulative and utilitarian approach.

The manipulation may be based on selfishness, which becomes the basis of destructive communication. Selfish focus on the person and personal position is evident in the foregrounding of personal interests and goals to the detriment of the partner. The humiliation

of partner gives some psychological benefit, as it helps to get a better look at his background. Egoists consider acceptable forms of aggressive behavior, they are vindictive. Broken social relations may be accompanied in relation to others with hostility, aggressiveness, potential conflict, cruelty, indifference and, in the worst situation, asocial behaviour. V. Kunitsyna wrote: «**Aggressive behavior, aggressiveness as a personality trait brings to the communication features of destructiveness, divides people and keeps them in suspense, leaving behind a long trail of bitterness and discomfort**» [14, p. 408].

The structure of the generalized self-attitude can be presented by such concepts as «autosympathy», «self-respect», «self-interest» and «positive attitude of the other», giving it an internally differentiated character as well as qualitative uniqueness, being defined the most significant dimension of the macrostructure. High self-respect does not mean arrogance, such a person does not consider himself/herself better than others, and he simply believes in himself, and that he can overcome his own shortcomings. Low self-respect, by contrast, involves feeling of inadequacy, inferiority, unworthiness, which makes a negative impact on mental well-being and social behavior of the subject. People with low self-respect are vulnerable and sensitive. They painfully react to criticism, laughter, suffer from failures at work. Many of them are shyness; they desire for privacy and suffer from it. Such people feel insecure. Low self-respect and communication difficulties reduce social activity of the subject, such persons take much less part in social life, in choosing a profession they avoid areas associated with the need to lead others, as well as involving the spirit of competition. Even putting a goal they don't hope for success. Self-knowledge as well as self-acceptance and self-attitude are considered as prerequisites for moral self-determination.

These processes are much more complicated and longer than the ordinary acts of introspection; they include the data of self-observations, but only as a primary material to be processed; a man gets information about himself/herself from self-observations, as well as from external sources – the objective results of personal actions, relationship to other people.

Conclusions. In the result of the study on the problem it is found that self-consciousness is a dynamic historical formation that takes place at different levels and in different forms. The central mental process of adolescence is the development of self-consciousness. The negative «Me-concept» of boy's personality is characterized by iso-

lation, insecurity, low self-control, increased anxiety, emotional sensibility, low self-esteem. The study revealed that the main determinant of personality's «Me-concept» formation is communicating with friends, beloved person and parents. One of the essential features of mental development of the student's personality is self-consciousness formation, reflected in the differentiation of its internal structure, complexity of semantic content. The self-consciousness development occurs on the three directions. Firstly, it is the content differentiation of «Me»-image. Besides, students are able to differ «Me-real» and «Me-ideal». Secondly, the nature of self-esteem significantly changes. A significant portion of first-year students become capable to differentiated self-assessment according to different parameters. But the criteria of self-evaluation are poorly understood and, consequently, the adequacy of self-esteem suffers. Thirdly, the functional role of value orientations in the system of behavior regulation and activities and their content also change. Value orientations lose stimulatory function and get the basis of motivation in different areas of communication and activities.

The disorders in the regulatory process of self-consciousness development, being an important factor of disadaptation, are personality-based factors which become obstacles to effective adaptation and personality development, provide human life with conflict personality-based meaning and become the basis for the emergence of various forms of deviant behavior in the student age. Summing up the theoretical material we can distinguished the following components of a future specialist's self-consciousness: cognitive, emotional and evaluative, behavioral and activity; their contents are determined by the functional components of a future psychologist's self-consciousness.

Список використаних джерел

1. Акимов М.К. Психологическая диагностика: учеб. для вузов / под ред. М.К. Акимовой, К.М. Гуревича. – СПб. : Питер, 2003. – 652 с.
2. Андреев А.Л. Культурное пространство студента / А.Л. Андреев // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 55–65.
3. Астахова В.І. Деякі нові штрихи у соціальному портреті студентства / В.І Астахова // Проблеми вищої школи. – К., 1993. – Вип. 78. – С. 65–69.
4. Бажин Е.Ф. Методы исследования уровня субъективного контроля / Е.Ф. Бажин, Е.А. Голынкина, А.М. Эткинд // Психологический журнал. – 1983. – Т. 5. – № 3.

5. Балабанова Л.М. Категория нормы в психологии студенческого возраста / Л.М. Балабанова. – Харьков : Консум, 1999. – 254 с.
6. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С. 124–129.
7. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – №4. – С. 23–24.
8. Вербицкий А. А. Проблема трансформации мотивов в контекстном обучении /А.А. Вербицкий, Н.А. Бакшаева // Вопросы психологии. – 1997. – № 3. – С. 12–22.
9. Винославська О.В. Психологічні особливості студентської групи / О.В. Винославська // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – №7. – С.65–70.
10. Габермас Ю. Моральна свідомість і комунікативна дія / Ю. Габермас. – М. : Наука, 2000.
11. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. / С.Ю.Головин. – Минск : Харвест,1998. – 648 с.
12. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
13. Завацкая Н.Е. Методические указания к практикуму по дисциплине «Психодиагностика» : в 2 ч. / Н.Е. Завацкая. – Луганск : ВНУ им. Даля. – Ч. 1. – 104 с.; Ч. 2. – 96 с.
14. Лучинин А.С. Психодиагностика. Конспект лекций / А.С. Лучинин. – Ростов н/Д. : Феникс, 2004. – 256 с.
15. Монастиршин К.О. Умови та фактори формування самооцінки школярів / К.О. Монастиршин // Проблеми гуманітарних наук. – Дрогобич : Вимір, 2002. – Вип. 9. – С. 88–98.
16. Непомнящая Н.И. Психодиагностика личности: Теория и практика : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Н. И. Непомнящая. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 192 с.
17. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М., 1972. – 345 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Akimova M.K. Psihologicheskaja diagnostika: ucheb. dlja vuzov / pod red. M.K. Akimovoj, K.M. Gurevicha. – SPb. : Piter, 2003. – 652 s.
2. Andreev A.L. Kul'turnoe prostranstvo studenta / A.L. Andreev // Pedagogika. – 2003. – № 10. – S. 55–65.
3. Astahova V.I. Dejaki novi shtryhy u social'nomu portreti studentstva / V.I Astahova // Problemy vyshhoi' shkoly. – K., 1993. – Vyp. 78. – S. 65–69.

4. Bazhin E.F. Metody issledovanija urovnja sub#ektivnogo kontrolja / E.F. Bazhin, E.A. Golynkina, A.M. Jetkind // Psihologicheskij zhurnal. – 1983. – Т. 5. – № 3.
5. Balabanova L.M. Kategorija normy v psihologii studencheskogo vozrasta / L.M. Balabanova. – Har'kov : Konsum, 1999. – 254 s.
6. Beh I.D. Duhovni cinnosti v rozvytku osobystosti / I.D. Beh // Pedagogika i psihologija. – 1997. – №1. – S. 124–129.
7. Bozhovich L.I. Jetapy formirovanija lichnosti v ontogeneze / L.I. Bozhovich // Voprosy psihologii. – 1979. – №4. – S. 23–24.
8. Verbickij A. A. Problema transformacii motivov v kontekstnom obuchenii /A.A. Verbickij, N.A. Bakshaeva // Voprosy psihologii. – 1997. – № 3. – S. 12–22.
9. Vynoslavs'ka O.V. Psihologichni osoblyvosti students'koi' grupy / O.V. Vynoslavs'ka // Praktychna psihologija ta social'na robota. – 2005. – №7. – S.65–70.
10. Gabermas Ju. Moral'ne svidomist' i komunikatyvna dija / Ju. Gabermas – M. : Nauka, 2000.
11. Golovin S.Ju. Slovar' prakticheskogo psihologa. / S.Ju.Golovin. – Minsk : Harvest,1998. – 648 s.
12. Gumenjuk O.Je. Psihologija Ja-koncepcii' / O.Je. Gumenjuk. – Ternopil' : Ekonomichna dumka, 2004. – 310 s.
13. Zavackaja N.E. Metodicheskie ukazanija k praktikumu po discipline «Psihodiagnostika» : v 2 ch. / N.E. Zavackaja. – Lugansk : VNU im. Dalja. – Ch. 1. – 104 s.; Ch. 2. – 96 s.
14. Luchinin A.S. Psihodiagnostika. Konspekt lekcij / A.S. Luchinin. – Rostov n/D. : Feniks, 2004. – 256 s.
15. Monastyrshyn K.O. Umovy ta faktory formuvannja samoocinky shkoljariv / K.O. Monastyrshyn // Problemy gumanitarnyh nauk. – Drogobych : Vymir, 2002. – Vyp. 9. – S. 88–98.
16. Nepomnjashhaja N. I. Psihodiagnostika lichnosti: Teorija i praktika : ucheb. posob. dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij / N. I. Nepomnjashhaja. – M. : VLADOS, 2001. – 192 s.
17. Spirkin A.G. Soznanie i samosoznanie / A.G. Spirkin. – M., 1972. – 345 s.

Received January 16, 2016

Revised February 20, 2016

Accepted March 22, 2017

Психолого-педагогічний потенціал використання ювілейних культурних та спортивних заходів у тренувальному процесі студентів-каратистів

Osyka K.S. The psychological and pedagogical potential of using cultural and sports anniversary events at the karate students' training process / K.S. Osyka // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 249–260.

K.S. Osyka. The psychological and pedagogical potential of using cultural and sports anniversary events at the karate students' training process. The article deals with the psychological and pedagogical potential of using cultural and sports anniversary events by applying interactive techniques at the training process of karate students, the impact of above-mentioned techniques on moral, ethical, psychological and patriotic education of sportsmen. The system of cultural events has been performed: memory evening to Masutatsu Oyama, students reports about his life and creative way, combined musical and literary works, the Anthem and the Swear of karate sportsmen' performing, exhibition of M. Oyama's books and publications about his life and creativity, there's been presented the collection of steel arms and Japanese warriors' martial outfit of Middle Ages. Favourite M.Oyama's exersices have been performed: series of formal karate exersices (kata), tameshiwari (breaking of wooden boards with bare hands or bare feet), and The Maze of Courage (complexed exersices for experienced sportsmen with the aim of making a strong positive effect upon the karate student's personality during the strong-willed qualities growth). The feature film «Fighter in the Wind», elucidating the main biography periods of master of martial arts M. Oyama, has been shown. The information stand with the martial arts' evolution on the territory of the Wild Field from the ancient times has been established.

Events «To the Memory of the Heroes», dedicated to the memory of famous masters of sports who died the death of a hero at ATO zone, have been presented. The ruqiem-evening, students' reports about way of living, sports and fighting achievements of sportsmen-heroes, showing of documentary videos about Ukrainian people' struggle during 2013-2014, sports show fights, books exhibition, performance «Motherland Defender» have been held.

For the purpose of increasing the level of patriotic youth education it has been focused on the cultural and historical, literary, country- and art-studying parallels of carrying out the national liberation struggle in Donbass.

Key words: psychological and pedagogical potential, interactive techniques, cultural and sports anniversary events, Masutatsu Oyama, kyokushinkai karate, kata, tameshiwari, karate students, sportsmen-heroes, ATO zone.

К.С. Осика. Психолого-педагогічний потенціал використання ювілейних культурних і спортивних заходів у тренувальному процесі студентів-каратистів. У статті розглянуто психолого-педагогічний потенціал використання ювілейних культурних і спортивних заходів із застосуванням інтерактивних технік у процесі підготовки студентів-каратистів, їх вплив на морально-етичне, психологічне та патріотичне виховання спортсменів. Наведено систему культурних заходів: вечір пам'яті Масутацу Ояма, доповіді студентів про його життєвий і творчий шлях, музично-літературна композиція, виконання Гімну і Клятви каратистів, виставка книг М.Ояма та видань про його життєтворчість, представлено колекцію холодної зброї та бойового спорядження японських воїнів епохи Середньовіччя. Виконано улюблені вправи М.Ояма: цикл формальних вправ карате (ката), тамешиварі (розбивання руками та ногами дощок) та «Лабіринт сміливості» (складні вправи для досвідчених спортсменів, які мають потужний позитивний вплив у процесі розвитку вольових якостей та становленні особистості студента-каратиста). Продемонстровано художній фільм «Воїн вітру», в якому висвітлено основні етапи біографії майстра східної боротьби М.Ояма. Влаштовано стенд про еволюцію бойових мистецтв із давніх часів на території Дикого поля.

Представлено заходи, присвячені пам'яті відомих майстрів спорту, що загинули смертю героїв у зоні АТО «Пам'яті героїв». У ході заходів проводилося: вечір-реквієм, доповіді студентів про життєвий, спортивний та бойовий шлях спортсменів-героїв, демонстрація документальних відеофільмів про боротьбу українського народу 2013 – 2014 років, спортивні показові двобої, виставка книг, вистава «Захисник Батьківщини».

З метою підвищення патріотичного виховання молоді акцент зроблено на культурно-історичних, літературно-краєзнавчих і мистецтвознавчих паралелях проведення національно-визвольної боротьби на Донбасі.

Ключові слова: психолого-педагогічний потенціал, інтерактивні техніки, ювілейні культурні і спортивні заходи, Масутацу Ояма, кіокушинкай карате, ката, тамешиварі, студенти-каратисти, спортсмени-герої, зона АТО.

К.С. Осыка. Психолого-педагогический потенциал использования юбилейных культурных и спортивных мероприятий в трениро-

вочном процесі студентів-каратистів. В статті розглянуто психолого-педагогічний потенціал використання ювілейних культурних і спортивних заходів з використанням інтерактивних методів в процесі підготовки студентів-каратистів, їх вплив на морально-етичне, психологічне і патріотичне виховання спортсменів. Представлено систему культурних заходів: вечір пам'яті Масутацу Ояма, доповіді студентів про його життєвий і творчий шлях, музично-літературна композиція, виконання Гімну і Клятви каратистів, виставка книг М.Ояма і публікацій про його життєдіяльність, представлена колекція холодної зброї і бойової апаратури японських воїнів епохи Середньовіччя. Виконано улюблені вправи М.Ояма: цикл формальних вправ каратэ (ката), тамэшивари (розбивання руками і ногами дощечок) і «Лабіринт смелості» (складні вправи для досвідчених спортсменів, які мають сильне позитивне вплив в процесі розвитку волевих якостей і формуванні особистості студента-каратиста). Демонстровано художній фільм «Воїн вітру», в якому відображені основні етапи біографії майстра східної боротьби М.Ояма. Представлено стенд про еволюцію бойових мистецтв в давні часи на території Дикої землі. Проведено заходи, присвячені пам'яті відомих майстрів спорту, які загинули смертю героїв в зоні АТО «Пам'яті героїв». В процесі заходів проводилися: вечір-реквієм, доповіді студентів про життєвий, спортивний і бойовий шлях спортсменів-героїв, демонстрація документальних відеофільмів про боротьбу українського народу 2013–2014 років, спортивні показові поєдинки, виставка книг, інсценування «Захисник Батьківщини».

З метою підвищення патріотичного виховання молоді акцент зроблено на культурно-історичних, літературно-краєзнавчих і мистецтвознавчих паралелях проведення національно-визвольної боротьби на Донбасі.

Ключові слова: психолого-педагогічний потенціал, інтерактивні методи, ювілейні культурні і спортивні заходи, Масутацу Ояма, кіокушинкай каратэ, ката, тамэшивари, студенти-каратисти, спортсмени-герої, зона АТО.

Постановка проблеми. Сучасний світ вражений жорстокими військовими конфліктами, глибокою кризою, скепсисом та протиріччями, багаточисельними викликами. І це постійно відчуває на собі як окрема людина, різноманітні групи і колективи, так і суспільство в цілому. Вистояти, а тим більше здійснювати гідні справжньої людини вчинки, при цьому створюючи навколо себе потужне, морально вмотивоване діалогічне поле, залучаючи у нього друзів, однодумців, супротивників, опонентів – складна задача. В процесі розв'язання її на допомогу приходять давня

коштовна традиція. Традиція вшанування пам'яті предків, відомих суспільно-політичних діячів, героїв визвольних рухів, видатних представників світової та вітчизняної культури, літератури, мистецтва, науки та спорту. Проведено культурні і спортивні заходи, присвячені ювілею яскравої зірки світового спорту, майстру східної боротьби Масутацу Оямі, пам'яті спортсменам-героям, які загинули в зоні АТО.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є вивчення психолого-педагогічного потенціалу використання ювілейних культурних і спортивних заходів з застосуванням інтерактивних технік і психологічних особливостей національно-патріотичного виховання в тренувальному процесі студентів-каратистів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Л.М.Карамушка, М.В.Войтович, Л.П.Малигіна вивчають поняття і види інтерактивних технік, організаційно-спрямовуючих, змістовно-сміслових та визначають їх роль в роботі організаційних психологів. Вони підкреслюють важливу роль застосування різноманітних технік і прийомів: психомалюнок, ділова гра, творчий проект, психогімнастичні вправи, дискусії, інтелектуально-пізнавальні та аналітичні завдання, презентації щодо забезпечення ефективної взаємодії членів колективу та подолання комунікативних бар'єрів.

Всеволодов С.С. – президент Українського Союзу Кіокушинкай карате, володар 5 дану з кіокушинкай карате, президент чемпіонатів з кіокушинкай карате та рукопашного бою 1980 – 2001 р.р. Організатор спортивно-тренувальних таборів на території України та за її межами, тренер професійних спортсменів, призерів чемпіонатів Європи та світу.

Кушнірик В.Б. почав займатися кіокушинкай карате у м.Тернополі з 1982 року. Перемагав у турнірах з куміте, тамешиварі, ката, демонстрував відмінну техніку у двобоях. Володар 5 дану з кіокушинкай карате. Був старшим тренером Тернопільської збірної зі східних єдиноборств, тренером української збірної з кіокушинкай карате. Мав багато учнів, які продовжують справу його життя сьогодні.

Фомін В.П. – володар 5 дану з кіокушинкай карате. Почав займатися карате в 1977 році ще за часів Радянського Союзу. Брав участь в організації федерації кіокушинкай карате Радянського Союзу, а в подальшому – Федарації кіокушинкай Росії. Провідний методист, який розробив у 80-роки базові принципи викладання кіокушинкай карате. Автор навчально-методичної

та популярної літератури зі східних єдиноборств. Засновник та інструктор клубу «Бусидо».

Мандрик О.П. з дитинства займався вольною, греко-римською боротьбою, самбо, перемагав у боях без правил. Брав участь у Всесвітньому тренерському семінарі у Греції, отримав диплом офіційного представника з панкратіону. В даний час очолює федерацію панкратіону в Україні, має багато учнів.

Резник А.В. – майстер спорту міжнародного класу з панкратіону, член національної збірної з панкратіону, багатократний чемпіон України з панкратіону, чемпіон Європи та світу, срібний призер Всесвітніх ігор з єдиноборств. Учасник АТО у складі бійців СБУ «Альфа», отримав важке поранення у бою під Слов'янськом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для різноманіття та вдосконалення тренувального процесу студентів-каратистів в університеті здійснено культурні і спортивні заходи «Зачарований мистецтвом карате», присвячені 90-літтю з дня народження відомого японського суспільного і громадського діяча, видатного спортсмена, основоположника сучасного кіокушинкай карате Масутацу Оями (1923 – 1994); «Пам'яті героїв», присвячені пам'яті відомим спортсменам, що загинули в зоні АТО.

При проведенні спортивних заходів ми спираємось на технологічний підхід. У процесі реалізації технологічного підходу в роботі спортивних психологів важливе значення надається інтерактивним технікам. Інтерактивні техніки – це техніки, які забезпечують активну взаємодію спортсменів, тренерів та керівників окремих клубів, об'єднань на рівні міста, області, країни та міжнародних федерацій в умовах проведення культурних і спортивних заходів, спрямованих на їх підготовку до розв'язання актуальних управлінських і професійних завдань [7].

Нами було використано інтерактивні техніки, які відіграють роль інформаційно-пізнавального компоненту; дають можливість осмислити зміст та значення історії та сучасного стану кіокушинкай карате, панкратіону, пауерліфтингу, їх видатних діячів та сучасних провідних спортивних шкіл і федерацій; сприяють аналізу життєвого та творчого шляху М.Оями, його філософсько-психологічній, педагогічній та тактико-технічній систем; орієнтують на усвідомлення сучасних підходів до тренувального та змагального процесів кіокушинкай карате, панкратіону, рукопашного бою [3; 4; 6].

Розглядався діагностичний компонент, який сприяв актуалізації потреби учасників свята в самопізнанні, самоаналізі

психологічних особливостей свого клубу, власних особистісних і професійних якостей [7].

Виділявся корекційно-розвивальний компонент, який сприяє формуванню потреби та вмінь в учасників свята використовувати отримані знання з метою оптимізації мотивації досягнення, професійного та особистісного вдосконалення. Забезпечує визначення конкретних напрямків і шляхів вирішення проблем, які виникають в спортивній діяльності, перспективних напрямків її розвитку. Створює умови для набуття умінь та навичок, що сприяють підвищенню ефективності діяльності клубів кіокушинкай карате та рукопашного бою: прийняття колегіальних та індивідуальних рішень, налагодження ділового та управлінського спілкування, врахування мотивації діяльності спортсменів та тренерів, формування сприятливого соціально-психологічного клімату [7].

Інтерактивні техніки поділяються на організаційно-спрямовуючі та змістовно-сміслові. Організаційно-спрямовуючі інтерактивні техніки сприяють залученню студентів-каратистів до виконання певних завдань, забезпечують перехід від однієї частини свята до іншої, створюють комфортні умови діяльності для спортсменів, підтримують їх активність. До даної групи технік відносяться організаційно-підготовчі техніки. Вони пов'язані з вибором приміщення для проведення заходу (спортивна зала, обладнана згідно національно-патріотичних традицій, технічних засобів (музика, відео), підготовка спеціальних бейджів-емблем з вказівкою ім'я учасників заходу в тому варіанті, як їм подобається). Також зазначається рівень майстерності учасника. Це дає можливість учасникам активно взаємодіяти між собою згідно поданій інформації. Використовувались техніки, пов'язані з вивченням очікувань спортсменів щодо свята [7].

Учасникам пропонувалося письмово відповісти на питання: що саме вони хочуть отримати від даного свята? Які конкретні вміння та навички студенти хочуть засвоїти? Який в учасників свята емоційний стан? Дана техніка актуалізує рефлексію, дозволяє діагностувати емоційний стан, дає можливість створити колективний психологічний портрет учасників свята, дає змогу ведучому скорегувати свої подальші дії щодо залучення студентів до вступу в університетський клуб кіокушинкай карате. В ході проведення свята учасники для виконання вправ поділялися на малі групи. Групи формувалися за бажанням. Робота в малих групах дає можливість опанувати прийоми спільної роботи, розподіляти між собою функції, спілкуватися при обговоренні проблем, презентувати позицію групи [7; 8].

Активно діяли у роботі зі студентами змістовно-сміслові інтерактивні техніки – це сприяння безпосередньому вирішенню цілей та завдань, поставлених перед святом [7]. В ході проведення свята використовувалися наступні прийоми: доповіді, виставка літератури, демонстрація відеофільмів, бойового спорядження та зброї, стендів з історії східної боротьби, національної символіки, атрибутики й етикета, наочна демонстрація зразкових спортивних прийомів і бойових комбінацій, психологічні вправи, спортивні змагання, висвітлення свята в періодичній пресі (університетська газета «Педагог»). Більш детально зупинимось на проведенні свята.

У спортивному залі Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Слов'янськ) відбувся вечір пам'яті М.Оями, на якому з доповідями про життєвий і творчий шлях видатного каратиста виступили члени університетського Клубу кіокушинкай карате імені Масутацу Оями та був проведений цикл виховних годин з загальною назвою «Масутацу Ояма – людина, воїн, спортсмен, вчитель, теретик бойового мистецтва» [2; 3; 4].

Присутні із задоволенням і хвилюванням прослухали національні гімни Японії і України, чарівні мелодії японських та українських народних пісень, войовничі ритми бойової музики каратистів, дзюдодістів, ніндзя, самураїв, запорізьких козаків, січових стрільців, сучасних японських та українських збройних сил. Представлена музично-літературна композиція, що охоплює земну, повітряну та морську стихії й створює єдину цілісність, своєрідну та гармонійну музику сфер, музику небесної благодаті. Студенти філологічного факультету і факультету психології, економіки та управління майстерно, з невідомим піднесенням і натхненням виконали Гімн і Клятву каратистів «Доджо Кун» («Клятва Залу») японською та українською мовами.

По всій залі гордо і трепетно майоріють національні прапори Японії і України, створюючи високу духовну ауру, наскрізь просякнуту світлом віри, надії, любові, миру, добра і краси. І на кожному кроці японська національна символіка, атрибутика, етикет: атмосфера креативна, творча, неповторна і прекрасна! Інколи здавалося, що невеличка, але досить впливова й авторитетна в сучасному спортивному світі делегація поважних ввічливих хлопців та струнких вродливих дівчат з Країни вранішнього сонця несподівано, з дружнім візитом завітала до нашого університету.

Влаштовано виставку книг М.Оями та видань, що ґрунтовно і всебічно висвітлюють його життєтворчість, вплив на сучасний каратистський рух. Представлено колекцію зразків бойового спорядження і зброї японських воїнів епохи Середньовіччя, хоробрих захисників Батьківщини, більшість з яких досконало володіли бойовими прийомами східної боротьби [1; 2; 3; 4].

Керівник клубу К.С.Осика виконав улюблені вправи М.Оями, класичні системи східної боротьби: різноманітні комбінації ката (формальні вправи кіокушинкай карате), тамешиварі (розбивання твердих предметів) та лабіринт сміливості (найскладніше випробування для досвідчених каратистів, яке має потужний позитивний потенціал в процесі загартування вольових якостей та становленні особистості справжнього каратиста) [1; 4]. Продемонстровано художній фільм «Воїн вітру», в якому висвітлено основні етапи біографії Масутацу Оями, несподівані виклики долі, складні життєві обставини і перешкоди, котрі мужньо та самовіддано долає ця непересічна особистість. Представлено стенд «Дике поле: історія бойових мистецтв і воїнських двобоїв», де відображено розвиток спортивної боротьби та воїнських мистецтв у народів, що з давніх-давен населяли цей край: кіммерійці, скифи, сармати, готи, алани, гунни, анти, авари, булгари, хазари, печенегі, половці, татари.

В спортивному корпусі ДВНЗ «ДДПУ» у 2013–2016 роках відбулися такі змагання: відкрита першість Донецької області з кіокушинкай карате «Надії кіокушин», в якій взяли участь 241 спортсмен, 17 команд з України і Росії; чемпіонат України з кіокушинкай карате (куміте, ката) з показовими виступами каратистів з холодною зброєю і тамешиварі [8].

Також відбулися заходи, присвячені пам'яті відомих майстрів спорту, що загинули смертю героїв в зоні АТО «Пам'яті героїв». Більше 200 професійних спортсменів пішли на фронт, 50 – не повернулись із бою. Серед них – борці і боксери, веслярі і багатоборці, майстри кінного спорту, пауерліфтингу, панкратіону, карате та рукопашного бою: Максим Бендеров, Ігор Борис, Сергій Давиденко, Юлія Кокоскіна, Ігор Крисоватий, Віктор Піцул, Ігор Присяжнюк, Євген Трофимов, Олег Мединський ...

У спортивному залі проведено вечір-реквієм пам'яті героїв-спортсменів, який згідно траурній традиції розпочався хвилиною мовчання, біль і сум в серцях карбує метроном. В центрі залу: герб і прапор України, свічки, лампади, татамі, кімоно, сумна фронтна гітара, в жовтих і блакитних квітах, білих та вишиваних рушниках фотопортрети бійців. В почесній варті виши-

кувались викладачі і студенти факультетів фізичного виховання, філологічного, психології, економіки та управління. З доповідями про життєвий і спортивний шлях героїв виступили голова та члени університетського Клубу кіокушинкай карате імені Масутацу Оями: К.С.Осика, Д.Клименко, П.Лоіш, А.Меденцев, Д.Смирнова. Присутні із задоволенням і хвилюванням прослухали національний гімн України, чарівні мелодії українських народних пісень, суворі ритми бойової музики запорізьких козаків, січових стрільців, воїнів УПА, сучасних Збройних сил країни. Присутні виконали Гімн і Клятву каратистів «Доджо Кун» («Клятва Залу»), де потужним лейтмотивом пролунала тема боротьби, гідності, стійкості, мужності, хоробрості, відваги, відданості рідній землі, палкої віри в перемогу.

Здійснено показові виступи з силового багатоборства, гирьового спорту, хортингу та пауерліфтингу. Керівник клубу К.С.Осика виконав захисні комбінації проти дії озброєного супротивника [1; 6].

Комбінації з дерев'яною палицею (ханбо) довжиною 90 см.

Супротивник озброєний палицею, а каратист захищається неозброєний. Суперник б'є палицею зверху донизу, а каратист виконує верхній блок передпліччям (джодан уке) по передпліччю супротивника і дуже швидко (майже одночасно з блоком) б'є іншою розкритою рукою суперникові в пах (пальці спрямовані донизу), після цього трохи висунувши руку, котра прицільно й сильно б'є уперед; взявшись за пах супротивника, потрібно зробити різкий ривок на себе, тим самим перекидаючи його на землю. В жорстокому двобої іноді використовується удар ногою зверху донизу по лежачому супротивникові.

Суперник озброєний палицею і готується із сильним замахом двома руками завдати удару зверху донизу. Неозброєний каратист швидко кидається вперед і б'є суперника головою в сонячне сплетіння, потім збиває його з ніг і кидає на землю. Далі іноді робить бойовий удар кулаком зверху донизу по супротивнику.

Суперник і спортсмен обидва озброєні палицями (у правій або лівій руці). Супротивник, взявшись двома руками за один кінець палиці, б'є збоку, спрямовуючи удар у тулуб. Спортсмен, взявши палицю двома руками за обидва кінці, робить блок назовні (учі уке), перпендикулярно ударові суперника. Далі, перекидаючи в одну із рук палицю, спортсмен робить два удари палицею по голові й один по ногах супротивника.

Суперник неозброєний, а каратист має одну палицю. Супротивник робить удар ногою в пах (кін гері). Каратист блокує атаку

перпендикулярно ударній нозі, переміщуючи донизу і вперед палицю, міцно взявшись за обидва її кінці. Потім, перекладаючи палицю в одну із рук, спортсмен завдає удару палицею по голові супротивникові. Далі, наближаючись до суперника на ближню відстань, наносить вільною рукою (без палиці) удар ліктем по голові або по тулубу чи спині.

Супротивник озброєний палицею, а спортсмен неозброєний. Суперник наносить удар палицею по ногах. Боець підстрибує над палицею, виконуючи прямий удар ногою в стрибку (має гері тобі) у верхній рівень супротивника. Після стрибкового удару наносимо супротивникові декілька ударів руками і ногами (на вибір).

Суперник неозброєний, але значно сильніший фізично. Каратист озброєний палицею. Супротивник швидко кидається до ніг спортсмена і намагається повалити його на землю. Каратист на випередження б'є палицею по голові або спині суперника, що трохи нагнувся. Далі контратака може бути продовжена ударами палицею по вразливих місцях на тілі супротивника.

Супротивник озброєний палицею, а проти нього неозброєний каратист. Суперник б'є палицею спортсмена по голові зверху вниз. Каратист здійснює на випередження один крок назад (з підстрахуванням руками голови) і, повертаючись спиною, б'є ногою назад (уширо гері) або круговим ударом із розвороту (уширо маваші гері) по середньому чи верхньому рівневі супротивника. Далі контратаку можна продовжити ударами руками або ногами згідно з бойовою ситуацією [1; 6].

З циклу виховних годин постають образи борців за свободу – чудових людей, вірних друзів, чуйних синів, талановитих тренерів, відповідальних, гранично зосереджених на улюбленій справі, справжніх Громадян і Патріотів, їх спортивний і бойовий шлях як подвиг в ім'я Батьківщини [5].

Влаштовано виставку книг, що висвітлюють розвиток панкратіону, рукопашного бою, греко-римської боротьби, кіокушинкай карате в світі і Україні [1; 2; 3; 4; 6]. Висвітлено основні напрямки волонтерського руху, в якому активну участь беруть викладачі і студенти університету.

Продемонстровано художні, художньо-публіцистичні та документальні кінофільми про життєвий і творчий шлях видатних спортсменів, майстрів бойового мистецтва, революцію гідності, національно-визвольну боротьбу на сході України, в зоні АТО: «Шлях дракона», «Кулак люти», «Зима у вогні», «Майдан», «Небесна сотня», «Донбас у вогні», «Україна. Вжити у вогні».

Членами Клубу влаштовано патріотичну воєнно-спортивну виставу «Захисник Батьківщини», в якій представлено наступально-оборонний та тактико-технічний потенціал провідних майстрів бойового мистецтва, представників різноманітних видів та стилів сучасної східної боротьби [5].

Висновки. Використання ювілейних культурних і спортивних заходів в тренувальному процесі дозволяє сформувати сталу систему вольових якостей спортсменів та сприяє зміцненню національно-патріотичного виховання студентів-каратистів. Перспективою дослідження є вивчення особистісного становлення японських майстрів бойових мистецтв.

Список використаних джерел

1. Мисакян М.А. Каратэ киокушинкай: самоучитель / М.А. Мисакян. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 400 с.
2. Ояма М. Философия каратэ / М.Ояма. – Калининград : Роза, 1993. – 82 с.
3. Ояма М. Это каратэ / М. Ояма. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 320 с.
4. Ояма М. Классическое каратэ /М.Ояма. – М. : Эксмо, 2008. – 256 с.
5. Роменець В.А. Виховання творчих здібностей у студентів / В.А. Роменець. – К. : Вища школа, 1973. – 96 с.
6. Тарас А.Е. Боевая машина: Руководство по самозащите / А.Е.Тарас. – Минск, 2004. – 592 с.
7. Технології роботи організаційних психологів: Навч. посіб. / за наук. ред. Л.М.Карамушки. – К. : Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
8. Уэйнберг Р.С. Основы психологии спорта и физической культуры / Р.С. Уэйнберг, Д. Гоулд / пер. с англ. – К. : Олимпийская литература, 2001. – 336 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Misakyan M.A. Karate kyokushinkai: samouchitel` / M.A.Misakyan. – M. : FAIR-PRESS, 2004. – 400 s.
2. Oyama M. Filosofiya / M.Oyama. – Kaliningrad: Roza, 1993. – 82 s.
3. Oyama M. Eto karate /Masutatsu Oyama. – M. : FAIR-PRESS, 2001. – 320 s.
4. Oyama M. Klassicheskoe karate /M.Oyama. – M. : Eksmo, 2008. – 256 s.
5. Romanets` V.A. Vykhovannia tvorchykh zdibnostei u studentiv / V.A. Romanets`. – K. : Vyshcha shkola, 1973. – 96 s.

6. Taras A.E. Bolevaya mashina: Rukovodstvo po samozashchite / A.E.Taras. – Minsk, 2004. – 592 s.
7. Tekhnologii roboty orhanizatsiynykh psykhologiv: navch. posib. / za nauk. red. L.M.Karamushky. – K. : Firma «INKOS», 2005. – 366 s.
8. Ueinberg R.S. Osnovy psihologii sporta i fizicheskoi kultury / R.S. Ueinberg, D.Gould / per. s angl. – K. : Olimpiiskaya literatura, 2001. – 336 s.

Received January 15, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 24, 2017

УДК 159.942:615.851

O.V. Osyka

osika.1984@mail.ru

Гуманістичний підхід у клієнт-центрованій та раціонально-емоційній поведінковій терапіях

Osyka O.V. Humanistic approach in client-centered and rational emotive behavior therapies / O.V. Osyka // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 260–271.

O. V. Osyka. Humanistic approach in client-centered and rational emotive behavior therapies. The article deals with the application peculiarities of humanistic approach of client-centered therapy by C.Rogers and rational emotive behavior therapy by A.Ellis. **The foreign and domestic psychologists' researches** on the problem of person-centered and rational emotive behavior therapy are represented. Two directions are developed at the second half of XX century in the USA. As a direction of humanistic psychotherapy both client-centered therapy and rational emotive behavior therapy share next fundamental principles: 1) Unconditional acceptance of personality and refusal of evaluation. A personality is unique, complex, historical, so measuring it by one or several criteria is relative and incorrect. 2) Trust to a client is based on his sincerity, ability to develop by his own and change. 3) Refusal of interpretations, control of client's operations, authoritarian

models while working with the client. Therapeutic relations are based on the co-working and self-responsibility. 4) Events, feelings of the past don't condition the development of personality. The events from the past are the subject of discussion in case the client has painful feelings at present time. Humanistic principles of client-centered therapy and rational emotive behavior therapy are realized in different ways. **It's due to the conceptual basis of C. Roger's and A. Ellis' methods.** The differences between these two psychotherapeutical approaches have been focused on: basic concepts, the aim of correction and position of the client and psychologist, structure and phases of correctional process, psychotechniques. The correctional process by C. Rogers is directed on the emotional aspects and client's feelings; by A. Ellis – on the client's cognitions, his feelings and behavior.

Key words: C. Rogers, A. Ellis, client-centered therapy, rational emotive behavior therapy, humanistic approach, empathy, congruence, cognitions, feelings, behavior.

О.В. Осика. Гуманістичний підхід у клієнт-центрованій та раціонально-емоційній поведінковій терапіях. У статті розглянуто особливості застосування гуманістичного підходу в клієнт-центрованій терапії К.Роджерса та раціонально-емоційній поведінковій терапії А.Елліса. Представлено дослідження зарубіжних і вітчизняних психологів за проблемами клієнт-центрованої терапії та раціонально-емоційної поведінкової терапії. Два напрямки створюються у другій половині ХХ століття у США. Як напрямки гуманістичної психотерапії клієнт-центрований підхід і раціонально-емоційна поведінкова терапія розділяють наступні основоположні принципи: 1) безумовне прийняття особистості й відмова від оцінювання. Особистість унікальна, складна, історична, тому вимірювання її за одним чи декількома критеріями відносно й некоректне; 2) довіра до клієнта базується на його щирості, здібності самостійно розвиватися й змінюватися; 3) відмова при взаємодії з клієнтом від інтерпретацій, керівництва його діями, від авторитарної моделі. Терапевтичні відношення базуються на основі співпраці, індивідуальній відповідальності; 4) події, переживання минулого не зумовлюють розвиток особистості. Події минулого стають предметом обговорення, коли у клієнта виникають хворобливі почуття в теперішньому. Реалізуються гуманістичні принципи в клієнт-центрованій терапії та в раціонально-емоційній поведінковій терапії по-різному. Це обумовлено концептуальними основами методів К.Роджерса й А.Елліса. Акцент зроблено на відмінностях у даних психотерапевтичних підходах: основні поняття, мета корекції, позиції психолога та клієнта, структура та етапи протікання корекційного процесу, психотехніки. Корекційний процес за К.Роджерсом спрямовано на емоційні аспекти та почуття клієнта; за А.Еллісом – на когніції, почуття та поведінку клієнта.

Ключові слова: К.Роджерс, А.Елліс, клієнт-центрована терапія, раціонально-емоційна поведінкова терапія, гуманістичний підхід, емпатія, конгруентність, когніції, почуття, поведінка.

О.В. Осыка. Гуманистический подход в клиент-центрированной и рационально-эмоциональной поведенческой терапиях. В статье рассмотрены особенности применения гуманистического подхода в клиент-центрированной терапии К.Роджерса и рационально-эмоциональной поведенческой терапии А.Эллиса. Представлены исследования зарубежных и отечественных психологов по проблемам клиент-центрированной терапии и рационально-эмоциональной поведенческой терапии. Два направления возникают во второй половине XX столетия в США. Как направление гуманистической психотерапии клиент-центрированный подход и рационально-эмоциональная поведенческая терапия принимают следующие основоположные принципы: 1) полное принятие личности и отказ от оценивания. Личность уникальна, сложна, исторична, поэтому измерение её по одному или нескольким критериям относительно и некорректно; 2) доверие к клиенту основывается на его открытости, способности самостоятельно развиваться и изменяться; 3) отказ при взаимодействии с клиентом от интерпретаций, руководства его действиями, от авторитарной модели. Терапевтические отношения базируются на почве сотрудничества, индивидуальной ответственности; 4) события, переживания прошлого не определяют развитие личности. События прошлого становятся предметом обсуждения, когда у клиента возникают болезненные чувства в настоящем времени. Реализовываются гуманистические принципы в клиент-центрированной терапии и в рационально-эмоциональной поведенческой терапии по-разному. Это обусловлено концептуальными основами методов К.Роджерса и А.Эллиса. Акцент сделан на отличиях в данных терапевтических подходах: основные понятия, цель коррекции, позиции психолога и клиента, структура и этапы протекания коррекционного процесса, психотехники. Коррекционный процесс по К.Роджерсу направленный на эмоциональные аспекты и чувства клиента, по А.Эллису – на когниции, чувства и поведение клиента.

Ключевые слова: К.Роджерс, А.Эллис, клиент-центрированная терапия, рационально-эмоциональная поведенческая терапия, гуманистический подход, эмпатия, конгруэнтность, когниции, чувства, поведение.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є проведення порівняльного аналізу гуманістичного підходу – клієнт-центрована терапія К.Роджерса і раціонально-емоційна поведінкова терапія А.Елліса – в теоретико-методологічній та практичній площині, де зроблено акцент на певній проблематиці й методах вирішення конкретних задач психотерапевтичної допомоги конкретному клієнтові.

Постановка проблеми. Порівняльний аналіз провідних психотерапевтичних методів К.Роджерса та А.Елліса дає змогу виділити потужний теоретико-методологічний потенціал та перспективу його застосування в процесі психотерапевтичної практики. Базуючись на спільних основоположних принципах,

кожний із даних напрямків має досить розвинений арсенал методів, прийомів, засобів роботи з клієнтом. Вони дають можливість клієнту адекватно реагувати в складних життєвих ситуаціях і мудро вирішувати емоційні та поведінкові проблеми, використовуючи свій досвід, зробити особистісне життя більш різноманітним і плідним, надзвичайно коштовним з точки зору морально-етичних традицій.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Ж.-М.Рандін визначає клієнт-центровану психотерапію як взаємодію між терапевтом і клієнтом, в якій створення необхідних і достатніх психологічних умов призводить до позитивних особистісних змін клієнта. Але він вважає, що основна складність використання людино центрованого підходу полягає не в розумінні, а в його практичному застосуванні. В практиці можлива негарантованість необхідних і достатніх умов терапевтичних змін, особистісних установок психотерапевта: емпатійного розуміння, безумовного позитивного прийняття, конгруентного самовираження.

О.Б.Орлов вважає, що клієнт-центрована терапія виникла як оновлена психотерапія й існувала як одна з психотерапевтичних форм, без взаємодії з позатерапевтичними гуманітарними сферами. Історія становлення людиноцентрованої психотерапії, – це історія експансії психотерапії, історія засвоєння психотерапією світу різноманітних міжособистісних відносин, використання психотерапевтичних принципів спілкування в різних сферах людської діяльності. Історія доводить, що психотерапевтична робота на рівні «людина – людина» володіє міцним потенціалом трансформації будь-яких міжособистісних відносин (педагогічних, ділових, медичних) в інші людські відносини. О.І.Кирилова вивчає інтенціональні основи психотерапевтичного контакту в розмовній психотерапії. В.В.Кузовкін досліджує особистісне зростання як основний концепт клієнтоцентрованої психотерапії і консультування К.Роджерса. Т.Д.Карягіна розглядає семіотичні аспекти емпатії як методичний засіб для оцінки емпатії в психотерапевтичному процесі. О.А.Ромек приділяє увагу відмінностям гуманістичного підходу в клієнт-центрованій і раціонально-емоціональній поведінковій терапії. Вона вивчає різницю методів К.Роджерса і А.Елліса та демонструє їх при аналізі інтерв'ю Джен. Г.Касинов вивчає раціонально-емоціональну поведінкову терапію як метод лікування емоційних розладів (роздратування, депресія, почуття провини, страх).

С.Уолен, Р.ДіГусепп, Р.Уесслер представляють практичне керівництво з психотерапевтичного консультування на основі

біхевіорального та когнітивного підходів. Вони демонструють техніки роботи з ірраціональними віруваннями, поведінковими порушеннями, тривогою, невпевненістю в собі, «важкими» клієнтами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Клієнт-центровану терапію та раціонально-емоційну поведінкову терапію об'єднує гуманістичний підхід, концепція безумовного прийняття особистості. Два напрямки створюються в другій половині ХХ століття у США. В цей час до психотерапевтичної практики допускають психологів. К.Роджерс і А.Елліс не отримали медичної освіти. Карл Роджерс навчався теології, а Альберт Елліс закінчив економічний факультет Нью-Йоркського університету. Але вони обидва приймають рішення присвятити себе практичній психології та вибирають для продовження освіти один і той же навчальний заклад – Вчительський коледж Колумбійського університету, відділення клінічної психології [1; 2; 4].

Як напрямок гуманістичної психотерапії клієнт-центрований підхід та раціонально-емоційна поведінкова терапія розділяють наступні основоположні принципи.

Безумовне прийняття особистості і відмова від оцінювання. Особистість унікальна, складна, історична, тому вимірювання її за одним чи декількома критеріями відносно й некоректно.

Довіра до клієнта базується на його щирості, здібності самостійно розвиватися й змінюватися.

Відмова при взаємодії з клієнтом від інтерпретацій, керівництва його діями, від авторитарної моделі. Терапевтичні відношення базуються на основі співпраці, індивідуальній відповідальності.

Події, переживання минулого не зумовлюють розвитку особистості. Події минулого, стають предметом обговорення, коли у клієнта виникають хворобливі почуття в теперішньому. Реалізуються гуманістичні принципи в клієнт-центрованій терапії та в раціонально-емоційній поведінковій терапії по-різному. Це обумовлено концептуальними основами методів К.Роджерса й А.Елліса [2; 3; 5].

Розуміння особистості К.Роджерс знаходить у томіському (католицькому) вченні. Людина володіє потенцією розуму й доброї волі, які дозволяють їй брати участь у божественному промислі вільно, розвиватися не тільки тілесно, але й духовно й особистісно. Задача психолога полягає у фасилітації процесу актуалізації божественного початку в особистості, в проявленні емпатії, конгруентності, довіри [2].

Альберт Елліс черпав натхнення в античному раціоналізмі й гуманізмі. «Людей хвилюють не події, а те як вони їх сприймають». Хворобливі емоції виникають на основі помилкових уявлень, цінностей, переломлюючи життєві обставини таким чином, що вони стають приводом для страждань. А.Елліс вважав, що терапевтичних засобів: співчуття, підтримка, прийняття – недостатньо. Вони допомагають клієнтові почувати себе краще. А щоб подолати невроз необхідно навчити людину думати по іншому – раціонально, глибоко, реалістично, використовувати новий стиль мислення в повсякденному житті [4; 5]. В цьому полягає стратегічна ціль раціонально-емоційної поведінкової терапії, яка визначає розходження принципів гуманістичної психології А.Елліса та К.Роджерса.

Основними поняттями клієнт-центрованої терапії є *поле досвіду* – те, що потенційно доступне свідомості, частина внутрішнього світу, що сприймається (використовувані слова, символи, що відбивають реальність). Поле досвіду – це «карта» території, якою є реальність. Отже, вагоме значення має те, що усвідомлюється, бо людина сприймає зовнішню реальність через свій внутрішній світ, через своє поле досвіду, що може обмежувати її сприйняття реальності (зовнішнього світу) [1; 2].

«Самість» – центральне поняття в концепції К.Роджерса. «Самість» – це цілісність, що містить тілесний (на рівні організму) і символічний, духовний (на рівні свідомості) досвід. За К.Роджерсом, коли всі переживання асимілюються стосовно «самості», стають частиною її структури, з'являється тенденція зменшення того, що можна назвати самосвідомістю. Поведінка стає більш спонтанною, вираження відносин – менш охоронюваним, тому що «самість» приймає ці відносини і саму поведінку як частину себе. У такий спосіб «самість» – це система внутрішніх відносин, феноменологічно пов'язаних із зовнішнім світом і даних людині в її «Я».

«Я»-реальне – система уявлень про самого себе, що формується на основі досвіду спілкування людини з іншими і їхньої поведінки стосовно неї і змінюється відповідно до ситуацій, що виникають перед нею, і її власних дій щодо них.

«Я»-ідеальне уявлення про себе як про ідеал, такий, яким би хотілося стати внаслідок реалізації своїх можливостей.

До «Я»-ідеального прагне наблизитися «Я»-реальне. Ступінь розходження між «Я»-реальним і «Я»-ідеальним визначає ступінь дискомфорту особистості й особистісний ріст. Якщо ступінь розходження невеликий, то він виступає двигуном особис-

тісного росту. Згідно К.Роджерса, прийняття себе таким, яким ти є в дійсності, – ознака справжнього здоров'я. Високий ступінь розходження, коли «Я»-ідеальне виражає загострене самолюбство і підвищену амбіційність, може стати причиною невротичного зриву [2].

На думку К.Роджерса, людина, з одного боку, прагне урівноважити відповідно до свого реального «Я» якнайбільше своїх зовнішніх переживань, а з іншого боку – намагається зблизити уявлення про саму себе з тими глибинними переживаннями, що складають її ідеальне «Я» і відповідають тому, чим вона хотіла б бути. Отже, реальне «Я» може так і не досягти відповідності ідеальному «Я» або внаслідок того, що під тиском зовнішніх обставин людина змушена відмовляти собі у визначеному життєвому досвіді, або тому, що вона нав'язує собі такі почуття, цінності або установки, що лише віддаляють її реальне «Я» від ідеального «Я». Тривога і порушення психологічної адаптації можуть бути наслідком невідповідності між реальним «Я» і життєвим досвідом, з одного боку, і між реальним «Я» і тим ідеальним образом, що склався в людини про себе саму, з іншого боку [1; 2].

Тенденція до самоактуалізації – один із фундаментальних аспектів людської природи, розуміється як рух до більш реалістичного функціонування.

У раціонально-емоційній поведінковій терапії А.Елліс виділяє 3 психологічних аспекти функціонування людини: когніції, почуття, поведінка. Виокремлено два типи когніцій: описові й оцінювальні. *Описові когніції* містять інформацію про реальність. *Оцінювальні когніції* віддзеркалюють відношення людини до цієї реальності. Джерела психологічних порушень – це система індивідуальних ірраціональних уявлень про світ, які засвоюються в дитинстві від значущих дорослих. Ці порушення А.Елліс назвав ірраціональними установками. Поняття «ловушки» – це всі когнітивні утворення, які створюють необґрунтовану невротичну тривогу. А.Елліс запропонував свою структуру особистості «АВС-теорія»: А – активуюча подія; В – точка зору клієнта на подію; С – емоційний або поведінковий наслідок події [1; 4; 5].

Мета корекції за К.Роджерсом полягає у виробленні в клієнта більшої самоповаги і здатності починати дії, необхідні для приведення його «Я»-реального у відповідність з його особистим досвідом і глибинними переживаннями. З самого початку увага концентрується не на проблемах людини, а на ній самій, на її «Я», тому завдання, що ставиться і вирішується в межах взаємодії – психолога і клієнта, – це допомога щодо особистісного

зростання і розвитку, завдяки якому людина сама вирішує свої проблеми. А другорядне завдання – створення відповідного психологічного клімату і відповідних відносин.

Мета корекції А. Елліса – надання допомоги в перегляді системи переконань, норм. Звільнення від ідеї самозвинувачення. Він формулює бажані якості, досягнення яких виступає метою корекційної роботи: соціальний інтерес, інтерес до себе, терпимість, самоприйняття, здібність до ризику, реалізм [1; 3].

К. Роджерс висловив наступну позицію психолога: основна вимога – відмовитися від спроб грати яку-небудь роль; бути самим собою. Головний професійний обов'язок психолога – створити відповідний психологічний клімат, у якому клієнт сам би відмовився від захисних механізмів. При цьому найважче – бути справжньою людиною в спілкуванні з клієнтом, виявляти повагу, турботу, прийняття і розуміння клієнта [1; 2].

А. Елліс запропонував директивну позицію психолога, який роз'яснює та переконує клієнта.

Вимоги і чекання від клієнта в клієнт-центрованій терапії. У концепції К. Роджерса наявні визначені пропозиціональні передумови, що стосуються клієнта. Очікується, що на прийомі у психотерапевта, клієнт буде почувати себе безпомічним, поводитися неконгруентно, очікувати допомоги і бути досить закритим. Упродовж установлення відносин, у процесі зміни їх стану, світосприймання і формування іншого ставлення до себе, відбувається їх зростання, тобто вони стають більш зрілими. В раціонально-емоційній поведінковій терапії клієнту відводиться роль учня.

К. Роджерс висував чотири умови, необхідні для підтримки атмосфери, що сприяє психокорекційному процесу [1; 3]:

1. Насамперед важливо, щоб психолог зберігав *безумовне позитивне ставлення до клієнта*, що виражається широкою гамою почуттів, навіть якщо вони будуть іти врозріз з його власними установками. Клієнт повинен почувати, що його сприймають як самостійну, серйозну людину, що вільна говорити і діяти, не побоюючись осуду.

2. *Емпатія*. Психолог намагається побачити світ очима клієнта і переживати події так само, як їх переживає клієнт.

3. *Аутентичність*. Психолог повинен довести її, відмовившись від маски професіонала або від якого-небудь іншого образу, що міг би зруйнувати атмосферу еволюції клієнта, що лежить в основі цього методу.

4. І нарешті, психолог повинен *утримуватися від інтерпретації* повідомлень клієнта або від підказки рішень його проблем.

Фахівцеві потрібно лише вислуховувати та виконувати функцію дзеркала, що відбиває думки й емоції клієнта, і формулювати їх по-новому. Таке відображення і приводить клієнта до вивчення своїх внутрішніх переживань, більш реалістичного самосприйняття і розуміння того, як його сприймають інші люди. Згідно К.Роджерса, саме внаслідок розвитку реалістичного уявлення про саму себе людина здобуває здатність розв'язувати проблеми, з якими вона зіштовхується [2].

Коли створені і дотримуються зазначені вище умови, можливе здійснення процесу психокорекції, що протікає в такому напрямку:

- клієнт з часом більш вільний у вираженні своїх почуттів, що здійснюється як за вербальними, так і за моторними каналами;
- виражені клієнтом почуття мають відносини з «Я», що постійно міцніють, і все рідше залишаються безособовими;
- клієнт усе частіше диференціює і розпізнає об'єкти своїх почуттів і сприйнять (зокрема середовище, що оточує осіб, власне «Я», переживання і взаємини між ними);
- виражені почуття клієнта все більше стосуються невідповідності між будь-яким з його переживань і його «Я-концепцією», і клієнт починає усвідомлювати погрозу такої невідповідності;
- клієнт усвідомлює переживання почуттів, щодо яких у минулому були наявні відмовки або перекручування;
- «Я-концепція» клієнта реорганізується так, щоб асимілювати раніше перекручені й пригнічені переживання;
- у процесі реорганізації «Я-концепції» послабляються захисти й до неї залучаються такі переживання, що раніше були занадто загрозливими, щоб усвідомлюватися;
- клієнт розвиває здатність переживати безумовне позитивне ставлення з боку психолога без якого-небудь почуття погрози;
- клієнт усе виразніше відчуває безумовну позитивну самооцінку;
- джерелом уявлення про себе все в більшому ступені є власні відчуття;
- клієнт рідше реагує на досвід, виходячи з оцінок, що даються значимими іншими [1; 2].

Для такого корекційного процесу характерним є таке:

- основний акцент робиться на емоційних аспектах, почуттях, а не на інтелектуальних судженнях, думках, оцінках;
- корекційна робота ведеться за принципом «тут і тепер»;
- перевага віддається ініціативі клієнта, що є головним у взаємодії і прагне до саморозвитку, а психолог лише направляє

це прагнення в потрібне русло. Клієнт сам визначає ті зміни, що йому необхідні, і сам їх здійснює [1].

У процесі корекції А. Еллісом встановлюється непрямі терапевтичні відношення, які сприяють орієнтації клієнта на досягнення його особистісних цілей, а не на заохочування з боку психолога. Основне завдання – формування навички самопідкріплення. Психолог присвячує основний час проробці проблеми. Використовуючи питання, він допомагає клієнту виявити ірраціональні переконання, які викликають у нього почуття страху. Психолог показує закономірний зв'язок між переконаннями та хворобливими почуттями. Далі в сократівському діалозі досліджує переконання на предмет відповідності реальності, цілям клієнта. Поступово корегує ірраціональні переконання, обговорює домашні завдання та враження від роботи [3; 4; 5].

Основні компоненти роджерівської психотехніки: встановлення конгруентності, вербалізація, відображення емоцій.

Перший компонент було схарактеризовано вище. Зупинимося на двох інших [1; 2]:

1. Конгруентність, або дійсність, означає необхідність правильної символізації психологом його власного досвіду. Під досвідом розуміють як неусвідомлювані події, так і феномени, представлені у свідомості й належні до цього моменту, а не до певного досвіду.

Конгруентність відбиває такі істотні ознаки поведінки психолога: відповідність між почуттями і змістом висловлювань; безпосередність поведінки; невідстороненість; інструментальність концепцій; щирість і перебування таким, яким психолог є в повсякденному житті [1].

2. Вербалізація. Прийом полягає в переказі психологом повідомлення клієнта. При цьому необхідно використовувати власні слова, уникаючи тлумачення повідомлення чи внесення власного бачення проблем клієнта. Мета такого перекладу – виділення у висловлюванні клієнта найбільш істотного, «гострих кутів». Клієнт також одержує підтвердження тому, що його не лише слухають, але і чують.

3. Відображення емоцій. Суть прийому полягає у виокремленні психологом тих емоцій, що клієнт виявляє під час розповіді про себе, про події свого життя [2; 3]. Наприклад:

Психолог: Чи правда, що коли ви розповідали про своє дитинство, ви відчували смуток?

Клієнт: Так, але ще й досаду.

Психолог: Чи правильно я вас зрозумів, що, коли ви розповідали про свого собаку, ви почували розчулення і гордість?

Клієнт: Цілком правильно.

Процес корекції можна вважати завершеним, коли *в клієнта з'являються такі відносно постійні зміни:*

- стає більш конгруентним, відкритим для досвіду, менше вдається до захистів і внаслідок цього більш реалістичний, об'єктивний, екстенціональний у сприйнятті;

- ефективніше вирішує свої проблеми;

- поліпшується психологічна пристосованість, наближаючись до оптимальної, зменшується вразливість;

- сприйняття свого «Я»-ідеального стає більш доступним і реалістичним;

- унаслідок збільшення конгруентності зменшується тривожність, а також фізіологічна і психічна напруга;

- підвищується ступінь позитивної самооцінки;

- оцінку і вибір сприймає локалізованими всередині себе, довіряє собі;

- стає більш реалістичним, правильніше сприймає оточення, а оточення сприймає поведінку клієнта як більш соціально зрілу;

- відбуваються різні зміни в поведінці, бо збільшується частка досвіду, асимільованого в «Я-структуру» і збільшується частка поведінки, що може бути «привласнена» як приналежне «Я»;

- поведінка стає більш креативною, більш адаптивною стосовно кожної нової ситуації і до кожної проблеми, що виникає, і крім цього представляє більш повний прояв експресії його власних намірів і оцінок [2].

Психотехніки А.Елліса [4; 5]:

Обговорення й спростування ірраціональних поглядів. Психолог активно дискутує з клієнтом, спростовує його ірраціональні погляди, вимагає доказів, уточнень, логічних обґрунтувань.

Когнітивне домашнє завдання пов'язано з самоаналізом за «АВС»-моделлю (за схемою: події – прийняття подій – реакція – обміркування – висновок) й переструктуруванням звичайних вербальних реакцій та інтерпретацій.

Раціонально-емотивне уявлення. Клієнта просять уявити складну для нього ситуацію і свої почуття в ній.

Рольова гра. Клієнтом програється ситуація, яка його турбує [5].

Атака на страх. Техніка складається з домашнього завдання: виконати дії, які викликають у клієнта страх, або психологічне утруднення.

Висновки. Порівняльний аналіз клієнт-центрованої терапії К.Роджерса та раціонально-емоційної поведінкової терапії А.Елліса дає змогу глибше осягнути як теоретико-методологічні основи даних вчень так і більш ефективно застосовувати їх на практиці. Перспектива дослідження полягає у використанні гуманістичного підходу в процесі психотерапевтичної практики зі студентами.

Список використаних джерел

1. Осипова А.А. Общая психокоррекция /А.А.Осипова.– М. : ТЦ «Сфера», 2000. – 512 с.
2. Роджерс К. Клиентоцентрированный / человекоцентрированный подход в психотерапии / К.Роджерс // Вопросы психологии. – 2012. – № 6. – С.70–81.
3. Ромек Е.А. Клиентоцентрированный подход и рационально-эмоциональная поведенческая терапия (Если бы на стуле К.Роджерса сидел А.Эллис...) / Е.А.Ромек // Вопросы психологии. – 2012. – № 6. – С.87–95.
4. Эллис А. Гуманистическая психотерапия: рационально-эмоциональный подход / Альберт Эллис. – СПб. : Сова; М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.
5. Эллис А. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / А.Эллис, У.Драйден. – СПб. : Речь, 2002. – 352 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Osipova A.A. Obschaya psihokorektsia /A.A.Osipova.– M. : TTS «Sfera», 2000. – 512 s.
2. Rodzhers K. Klienttsentrirovannyi / chelovekotsentrirovannyi podhod v psyhoterapii / K.Rodzgers // Voprosy psihologii. – 2012. – № 6. – S.70–81.
3. Romek E.A. Klientotsentrirovannyi podhod i ratsional`no-emotsional`naya povedencheskaya terapiya (yesli by na stule K.Rodzheresa sidel A.Ellis...) / E.A.Romek // Voprosy psihologii. – 2012. – № 6. – S.87–95.
4. Ellis A. Gumanisticheskaya psihoterapiya: ratsional`no-emotsional`nyi podhod / Albert Ellis. – SPb. : Sovo; M. : EKS-MO-Press, 2002. – 272 s.
5. Ellis A. Praktika ratsional`no-emotsional`noi povedencheskoi terapii / A.Ellis, U.Draiden. – SPb. : Rech`, 2002. – 352 s.

Received January 15, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 24, 2017

Розвиток навичок емоційно-вольової регуляції в художньо-спортивній діяльності підлітків

Poliluieva I.V. Development of the skills of emotional-volitional regulation in the artistic and sporting activities of adolescents / I.V. Poliluieva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 272–284.

I.V. Poliluieva. Development of the skills of emotional-volitional regulation in the artistic and sporting activities of adolescents. The article presents an analysis of the correctional-developing program aimed at adolescents' mastering skills of self-regulation of emotional-volitional states in various situations of artistic and sporting activities. The preparatory, main and final stages of the program are shown, which were presented by motivational, emotional, strong-willed, personal and reflexive blocks. It is determined that the motivational block is aimed at developing the internal motivation of artistic and sporting activities and the success achievement motives, adequate high level of claims, optimizing mental states through the development of goal-setting techniques. The emotional block is aimed at developing the ability to self-knowledge and reflection of emotional states, mastering the skills of identifying emotional-volitional states, the methods of self-regulation of emotional states in various sports activities. The volitional stage is aimed at developing the strong-willed qualities of adolescents (initiative, independence, determination, perseverance, responsibility, endurance), as well as the development of the ability to activate strong-willed states, contributing to a high achievement in artistic and sporting activities (activity, patience, preparedness, determination, confidence, courage etc.). The personality-based block of the program is aimed at the development of communicative skills and abilities as a means of regulating mental states, assertiveness and self-confidence as the basis for constructive mental states, stimulating the internal psychological resources of the individual, contributing to the leveling of the destructive factors provoking destructive emotional-volitional states, phobic manifestations and fears. Correction block of the program is aimed at overcoming fears of performing artistic and sports activities and forming resistance to the activators of these fears. The reflexive block is aimed at analyzing and understanding the results of the program as the

participants' own achievements (through detailing and fixing the positive dynamics of emotional-volitional states in artistic and sporting activities, ensuring the active use of acquired abilities (through their systematization and correlation with the requirements of artistic and sporting activities).

Key words: adolescence, sports and art activities, psychological support program, emotional-volitional states, training.

І.В. Полілуєва. Розвиток навичок емоційно-вольової регуляції в художньо-спортивній діяльності підлітків. У статті подано аналіз корекційно-розвивальної програми, спрямованої на оволодіння підлітків навичками саморегуляції емоційно-вольових станів у різних ситуаціях художньо-спортивної діяльності. Показано, що програма передбачає підготовчий, основний і завершальний етапи, які було представлено мотиваційним, емоційним, вольовим, особистісним та рефлексивним блоками. Визначено, що заняття мотиваційного блоку спрямовані на розвиток внутрішньої мотивації художньо-спортивної діяльності та мотивів досягнення успіху, адекватного високого рівня домагань, оптимізацію психічних станів через розвиток прийомів цілепокладання. Емоційний блок спрямований на розвиток здатності до самопізнання та рефлексії емоційних станів, оволодіння навичками ідентифікації емоційно-вольових станів, прийомами саморегуляції емоційних станів у різних видах спортивної діяльності. Вольовий етап спрямований на розвиток вольових якостей підлітків (ініціативності, самостійності, рішучості, наполегливості, відповідальності, витривалості), а також розвиток здатності до активізації вольових станів, що сприяють високим досягненням у художньо-спортивній діяльності (активності, терпіння, станів готовності до дій, рішучості, впевненості, сміливості тощо). Особистісний блок програми спрямований на розвиток комунікативних навичок і вмій як засобу регуляції психічних станів, асертивності і впевненості в собі як основи конструктивних психічних станів, стимуляції внутрішніх психологічних ресурсів особистості, що сприяють нівелюванню дії деструктивних чинників, що провокують деструктивні емоційно-вольові стани, фобічні прояви, страхи. Корекційний блок програми спрямований на подолання страхів виконання художньо-спортивної діяльності і формування резистентності до дії активаторів цих страхів. Рефлексивний блок спрямований на аналіз та усвідомлення результатів програми як власних досягнень її учасників (через деталізацію та фіксацію позитивної динаміки емоційно-вольових станів у художньо-спортивній діяльності; забезпечення активного застосування набутих здатностей (через їх систематизацію і співвіднесення з вимогами художньо-спортивної діяльності).

Ключові слова: підлітковий вік, спортивно-художня діяльність, програма психологічного супроводу, емоційно-вольові стани, тренінг.

И.В. Полилуева. Развитие навыков эмоционально-волевой регуляции в художественно-спортивной деятельности подростков. В статье представлен анализ коррекционно-развивающей программы,

направленной на овладение подростком навыками саморегуляции эмоционально-волевых состояний в различных ситуациях художественно-спортивной деятельности. Показано подготовительный, основной и заключительный этапы программы, которые были представлены мотивационным, эмоциональным, волевым, личностным и рефлексивным блоками. Определено, что занятия мотивационного блока направлены на развитие внутренней мотивации художественно-спортивной деятельности и мотивов достижения успеха, адекватного высокого уровня притязаний, оптимизацию психических состояний через развитие приемов целенаправленного. Эмоциональный блок направлен на развитие способности к самопознанию и рефлексии эмоциональных состояний, овладение навыками идентификации эмоционально-волевых состояний, приемами саморегуляции эмоциональных состояний в различных видах спортивной деятельности. Волевой этап направлен на развитие волевых качеств подростков (инициативности, самостоятельности, решительности, настойчивости, ответственности, выносливости), а также развитие способности к активизации волевых состояний, способствующих высоким достижениям в художественно-спортивной деятельности (активности, терпения, состояний готовности к действиям, решительности, уверенности, смелости и т.д.). Личностный блок программы направлен на развитие коммуникативных навыков и умений как средства регуляции психических состояний, асертивности и уверенности в себе как основы конструктивных психических состояний, стимуляции внутренних психологических ресурсов личности, способствуют нивелированию действия деструктивных факторов, провоцирующих деструктивные эмоционально-волевые состояния, фобические проявления, страхи. Коррекционный блок программы направлен на преодоление страхов выполнения художественно-спортивной деятельности и формирования резистентности к действию активаторов этих страхов. Рефлексивный блок направлен на анализ и осознание результатов программы как собственных достижений ее участников (через детализацию и фиксацию положительной динамики эмоционально-волевых состояний в художественно-спортивной деятельности, обеспечение активного применения приобретенных способностей (через их систематизацию и соотнесения с требованиями художественно-спортивной деятельности).

Ключевые слова: подростковый возраст, спортивно-художественная деятельность, программа психологического сопровождения, эмоционально-волевые состояния, тренинг.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження психологічних особливостей регуляції художньо-спортивної діяльності у підлітковому віці обумовлена тим, що саме цей вік є одним із нагальних етапів формування особистості, і виступаючи як перехідний характеризується суперечливістю дій, що ускладнює процес саморегуляції діяльності. Зростаюча допитливість, праг-

нення володіти якомога більшою кількістю інформації у підлітка супроводжується тим, що в нього з'являються захоплення, які часто змінюються, при цьому вибір діяльності задовольняє не тільки його пізнавальну потребу, а й потребу в самостійності. Якісні зміни у когнітивній сфері, зокрема розвиток теоретичного і рефлексивного мислення, вдосконалення інтелектуальних якостей, а також становлення світогляду позитивно впливають на розвиток творчих здібностей, прагнення до самовдосконалення не тільки у навчальній, а і в творчій та спортивній діяльності. Це все і є основним мотивом занять спортом, який підліток використовує для оволодіння різноманітними складними руховими навичками. Спортивна діяльність передбачає значну активність і напруження фізичних та духовних сил, що, в свою чергу, вимагає від підлітка навичок емоційно-вольової саморегуляції.

Для підтримки спортсмена під час тренування та змагань потрібна психологічна підготовка. Це формування, розвиток і вдосконалення властивостей психіки, які необхідні для успішної діяльності спортсменів. Спортивна кар'єра і спортивні результати залежать від того, наскільки зможе спортсмен реалізувати себе, свої здібності в тих чи інших конкретних соціальних умовах. Вольова підготовка тісно пов'язана з загально фізичною та спеціальною підготовкою спортсмена. Головним фактором формування волі є свідомий вибір більш складного і важкого, але ефективного шляху до вирішення завдань підготовки і участі у змаганнях. Підпорядкування всіх своїх справ, вміння раціонально використовувати кожну хвилину, планування і дотримання режиму дня, спеціальні завдання для розвитку волі – все це дозволяє сформувати вольову готовність спортсмена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Розвитку художньої діяльності та її впливу на становлення дітей різного віку присвячені праці Ю.Я. Барабаша, В.П. Іванова, Е.В. Ільєнко, М.С. Кагана, М.Є. Маркова, Б.Г. Ананьєва, Л.В. Благонадежної, Л.С. Виготського, О.В. Запорожця, В.С. Мухіної, Б.П. Юсова, Е.А. Флеріної, Н.П. Сакуліної, В.А. Кан-Каліка, Я.В. Квятковського та ін.. Дослідження в галузі психології спорту здійснювались вітчизняними і зарубіжними науковцями (І.А. Байкова, І.П. Волков, Є.М. Гогун, А. Головач, Р.В. Коваленко, А.П. Козін, С.А. Порахонько, Н. Рубінштейн, О.В.Тарасевич, А.В.Чистов, S. Hanrahan, J. Grove, S. Whalen).

Мета дослідження – визначити психолого-педагогічні засади емоційно-вольової регуляції художньо-спортивної діяльності підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спортивно-художня діяльність – один з видів діяльності, яка виконує провідну роль у підлітковому віці і детермінує розвиток особистості в цей віковий період. Вона поєднує в собі властивості спортивної діяльності підлітків (з її націленістю на результат, активне залучення емоційно-вольових і мотиваційних ресурсів особистості) і художньої творчості (яка сприяє формуванню естетичних почуттів, креативності в емоційній та образній сфері особистості).

Спортивна діяльність, на відміну від багатьох інших видів діяльності підлітка, має свою специфіку – вона відзначається високим рівнем розвитку мотивації. Завдяки спорту підліток демонструє свої фізичні та психологічні можливості, реалізує свої здібності, самостверджується та пізнає світ і забезпечує подальші життєві перспективи: особистісні, матеріальні й освітні. Мотивація дозволяє виявити причини виникнення та збереження активності, встановити її конкретну спрямованість і механізм регуляції поведінки. Спорт – це найвищі вимоги до вольових якостей підлітка, це постійне подолання труднощів об'єктивного і суб'єктивного характеру, це стресові ситуації і висока відповідальність за результат виступу. Спорт потребує вдосконаленої, точної і складної координації рухів, високу активність і швидкість рухових актів. Це все досягається завдяки розвитку сенсомоторики, вдосконаленню методів навчання та багатократному повторенню рухів в складних умовах.

А. В. Шаболтас визначено мотиви спортивної діяльності дітей, підлітків та юнаків у віці 10-17 років, вікова динаміка формування яких відбувається у дві стадії: перша – «прийняття» соціально прийнятних, схвалюваних соціальним оточенням цілей заняття спортом, а друга передбачає формування ставлення до спорту на основі особистісного сенсу, що спонукає до занять спортом [2]. Автором зазначено певну послідовність у розвитку мотивів: спочатку в підлітка виникає мрія про високі досягнення, потім формується емоційне ставлення до спортивної діяльності, задоволення від неї і, нарешті, виникає певна прагматичність і раціональність ставлення до виконуваної діяльності [2].

У життєдіяльності спортсмена емоції і почуття відіграють величезну роль, тому їх розвитку необхідно надавати вагомое значення. Вирішальне значення у формуванні емоцій і почуттів належить правильному вихованню, незалежно від віку. Емоції і почуття розвиваються і закріплюються, коли знаходять реальний прояв у житті [7]. Іноді емоційний стан, який виникає перед діяльністю спортсмена, впливає на характер і успіх виконання

даної діяльності. Довге емоційне збудження, може змінюватися гальмуванням або апатією. Слабнуть вольові процеси – невпевненість, страх перед суперником, послаблюється увага, погіршується пам'ять та координація звичних дій. Спортсмен не здатен сконцентруватися у вирішальний момент, знижується мотиваційний рівень.

На думку провідних представників вітчизняної (О.Ф. Бондаренко, Л.І. Мороз, Г.В. Попової, Т.Б. Хомуленко, Ю.М. Швалба, С.І. Яковенко, Т.С. Яценко та ін.) та зарубіжної (І.В. Вачкова, Л.В. Грачової, С. Гремлінг, Дж. Грінберга, А.Б. Леонової, К. Рудестама, Ю.В. Саєнко, Є.В. Сидоренко, І. Ялома та ін.) психотренінгових шкіл, одним із найбільш ефективних способів впливу на особистість є тренінг. Реалізація розвивально-корекційних впливів саме у формі тренінгу може виявитися найбільш ефективним способом формування у студентів навичок і вмінь саморегуляції емоційно-вольових станів, активації і зміцнення мотиваційних станів, що забезпечує високі спортивні досягнення, саморозвиток підлітка, а також збереження його психологічного здоров'я.

На думку Т.Б. Хомуленко та співавторів, сучасна форма існування тренінгових психотехнологій може втілюватися у програмах психологічного супроводу, які переважно спрямовані на актуалізацію психологічних якостей чи здатностей. Як зазначають автори, у широкому розумінні може включати індивідуальну роботу практичного психолога, систему спецкурсів, систему навчальних занять різних навчальних курсів з відповідною до цілей програми тематикою та серію тренінгових програм корекційної та розвивальної спрямованості. Така програма у вузькому розумінні передбачає інтерактивний спосіб реалізації, містить усі ознаки тренінгової психотехнології, як активного методу навчання [10]. Саме така форма реалізації тренінгу виявилась найбільш оптимальною для оптимізації процесу емоційно-вольової саморегуляції підлітків як суб'єктів художньо-спортивної діяльності.

В якості теоретичного обґрунтування корекційно-розвивальної програми впливу на мотиваційну сферу підлітків як суб'єктів художньо-спортивної діяльності нами було використано елементи мотиваційного тренінгу (С. Занюк, Є.В. Сидоренко, К.І. Фоменко), тренінгу мотивації досягнення (Д. Макклелланд, Ф. П'юселік), тренінгу впевненої поведінки (А. Грецов), тренінгу лідерства (Е. Кристофер). Методичними засадами розвитку емоційно-вольової сфери підлітків були положення про необхід-

ність впливу як на усвідомлювану, так і на неусвідомлювану сфери суб'єкта художньо-спортивної діяльності (О. Ф. Бондаренко), можливості когнітивно-поведінкового психотерапевтичного підходу до розвитку психічної саморегуляції (Дж. Вольпе, А. Елліс), ефективність використання кататимно-імажинативної психотерапії (А. А. Гостєв, Х. Лейнер, Н. Д. Лінде), психологічні технології управління станом людини (Є.П. Ільїн, А. С. Кузнецова, А.Б. Леонова, О.О. Прохоров), емоційні тренінги (Л.В. Грачова, Л. Кемерон-Бендлер, М. Лебо, Ю.В. Саєнко), тренінги емоційного інтелекту (Ж. Крайг; І.В. Трімаскіна, Д.Б. Тарантін, С.В. Матвієнко), психологічні технології роботи з настроями та їх перепадами (Д. Грінбергер, К. Падескі; Дж. Скотт), елементи соціально-психологічного тренінгу (І.В. Ключєва, Б. Паригін), елементи адаптації до стресу (В. Абабков, С. Ауєрбах, С. Гремлінг, Дж. Грінберг, А.Г. Каменюкін, Д.В. Ковпак) і психотехнології подолання стресу (В.О. Бодров). Було враховано положення про необхідність активного формування у суб'єкта основних навичок, що дозволяють змінити почуття, думки та вчинки (С. Гремлінг, С. Ауєрбах, Р. Мак-Маллін, Ч. Елліот).

Цілеспрямований вплив на особистісну сферу підлітків здійснювався відповідно до положення про необхідність урахування більш широкого особистісного контексту, зокрема – зміцнення впевненості в собі (В. Г. Ромек, І. В. Стішенок), посилення життєстійкості (М. А. Одинцова) та стресостійкості (С. Гремлінг, Г. Грінберг, А. Г. Каменюкін, Д. В. Ковпак). Враховувався досвід роботи з психічними станами взагалі (Д. Бернс, Д. Грінбергер, М.А. Кузнецов, О.І. Кузнецов, О. О. Прохоров, К.І. Фоменко), з емоціями та емоційним інтелектом (Н.Ю. Діомідова, Л. В. Грачова, Ж. Крайг, Л. Кемерон-Бендлер, М. Лебо, Г. Б. Леонова, Ю. В. Саєнко, І. В. Трімаскіна). У програмі з підлітками був використаний консультативний та терапевтичний досвід роботи зі страхами (М. А. Кузнецов, І. В. Бабарикіна, В.С. Шаповалова) та тривогою (Ч. Рікрофт, Я. Френкель, Р. Хеллем).

Формування особистості спортсменів тісно пов'язаний з самовихованням. Аналізуючи свої вчинки, ставлячи перед собою значущі цілі, спортсмен свідомо виховує у себе бажані якості особистості. Саме тому оволодіння навичками саморегуляції емоційно-вольових станів та саморозвитку особистості є пріоритетним напрямком розробленої нами корекційно-розвивальної програми. Психічна саморегуляція, виступаючи одним із рівнів регуляції активності живих систем, використовує психічні засоби відображення і моделювання реальності [2]. Л.П. Гримака

визначає психічну саморегуляцію як процес психічного самовпливу для цілеспрямованої регуляції всебічної діяльності організму, його процесів, реакцій і станів [1]. Ю.І. Філімоненко під «психічною саморегуляцією» розуміє цілеспрямовану зміну психофізіологічних функцій і нервово-психічного стану, що досягається шляхом спеціально організованої психічної активності [9]. Отже, об'єктом докладання активності людини при психічній саморегуляції є її власні психічні стани, переважно емоційно-вольові. При цьому суб'єкт використовує внутрішні засоби саморегуляції (це, насамперед, прийоми психологічного самовпливу), що, по-перше, забезпечує нормалізацію психічних станів (зменшення міри психічної напруженості, зняття симптомів стресу, вигорання тощо) через заспокоєння, розслаблення, а по-друге, передбачає активацію перебігу відновних процесів, сприяє мобілізації ресурсів і створює тим самим передумови для високої розумової і фізичної працездатності [4].

Емоційні переживання під час змагань відрізняються значною насиченістю, швидкістю зміни станів, інтенсивністю протікання процесів. Найбільш важливими передумовами динаміки емоцій під час змагань можна вважати такі: масштаб змагання, особистісна значимість, наявність досвіду, рівень тренуваності, індивідуальні особливості, передстартовий стан і стан після змагань. Саме ці обставини обумовлюють необхідність і доцільність використання у програмі прийомів, вправ і технік, які за класифікацією А.Б. Леонової і А.С. Кузнецової [6] відносяться до групи методів активної зміни власного стану. На відміну від методів опосередкованого впливу, з їх допомогою суб'єкт художньо-спортивної діяльності може безпосередньо впливати на свої психічні стани, а не змінювати що-небудь в навколишньому середовищі (наприклад, в системі стосунків з тренером, у режимі занять тощо). Використовувані в корекційно-розвивальній програмі техніки відрізняються також від методів «зовнішнього» впливу на стан (вітамінотерапії, фармакотерапії, функціональної музики, нормалізації режиму харчування та ін.), хоча ці питання неодноразово піднімалися в індивідуальних бесідах з підлітками, батьками та тренерами [4].

При проведенні програми супроводу ми керувалися такими традиційними принципами та правилами [4; 5], як добровільність участі; активність усіх учасників; взаємна підтримка учасників; забезпечення зворотного зв'язку; рефлексивно-діяльнісного опосередкування; присутність «тут і зараз»; рівність позицій та визнання прав кожного учасника; опора на індивіду-

альний досвід; екологічність комунікацій; гнучкість ролівої тактики; заохочення інтелектуального та емоційного ризику; фізична, психологічна та духовна безпека учасників.

У ході роботи використовувалися такі методи й прийоми: 1) міні-лекції; 2) групові дискусії; 3) мозковий штурм; 4) практичні вправи; 5) роліві ігри; 6) малювання; 7) ведення щоденника; 8) розбір практичних ситуацій; 9) захист проектів (він використовувався для закріплення отриманої інформації).

У таблиці 1 показано структуру програми психологічного супроводу для підлітків. Перший, підготовчий етап програми, представлений лише одним блоком – мотиваційним, на якому здійснювалось знайомство учасників тренінгу, розвиток мотивації участі у тренінговій програмі (підготовча стадія) та розвиток мотивації художньо-спортивної діяльності підлітків (основна стадія).

На основному етапі програми психологічного супроводу реалізувалося два блоки – розвивальний та корекційний. Розвивальний блок програми представлений трьома стадіями – емоційною (усвідомлення негативних та позитивних емоцій під час змагань, підготовки до них та після участі у них), вольовою (усвідомлення власних переваг та недоліків у розвитку вольових якостей та переживання вольових станів) та особистісного (розвиток особистісних якостей, що сприяють саморегуляції емоційно-вольових станів у художньо-спортивній діяльності). Особлива увага на цьому блоці програми приділялась напрямку роботи з оволодіння навичками прогресивної м’язової релаксації, абдомінального дихання, аутогенного тренування, ідеомоторного тренування та засвоєння прийомів сенсорної репродукції образів.

Таблиця 1

Структура програми психологічного супроводу оптимізації емоційно-вольових станів підлітків

Етап	Блок	Стадія	Завдання
Початковий	Мотиваційний	Підготовча	• забезпечити позитивну мотивацію до участі в програмі через ознайомлення з її метою та змістом і через ознайомлення з мотивацією керівника розвивальної програми, яка спричинила її створення та впровадження.
		Основна	• розвиток внутрішньої мотивації художньо-спортивної діяльності та мотивів досягнення успіху, розвиток адекватного високого рівня домагань; оптимізація психічних станів через розвиток прийомів цілепокладання.

Основний	Розвивальний	Емоційна	<ul style="list-style-type: none"> розвиток здатності до самопізнання та рефлексії емоційних станів; оволодіння навичками ідентифікації емоційно-вольових станів, що сприяють і перешкоджають успішному здійсненню художньо-спортивної діяльності; оволодіння навичками та прийомами саморегуляції емоційних станів у різних видах спортивної діяльності.
		Вольова	<ul style="list-style-type: none"> розвиток вольових якостей підлітків (ініціативності, самостійності, рішучості, наполегливості, відповідальності, витривалості); розвиток здатності до активізації вольових станів, що сприяють високим досягненням у художньо-спортивній діяльності (активності, терпіння, стани готовності до дій, рішучості, впевненості, сміливості тощо).
		Особистісна	<ul style="list-style-type: none"> розвиток оптимістичного атрибутивного стилю, комунікативних навичок і вмінь як засобу регуляції психічних станів, розвиток асертивності і впевненості в собі як основи конструктивних психічних станів; стимуляції внутрішніх психологічних ресурсів особистості, що сприяють нівелюванню дії деструктивних чинників, що провокують деструктивні емоційно-вольові стани, фобічні прояви, страхи.
	Корекційний	Інформаційна	<ul style="list-style-type: none"> формування поінформованості про власні деструктивні психічні стани та засоби їх подолання
		Інструментальна	<ul style="list-style-type: none"> корекція страхів виконання художньо-спортивної діяльності і формування резистентності до дії активаторів цих страхів.
	Завершальний	Рефлексивний	<ul style="list-style-type: none"> аналіз та усвідомлення результатів програми як власних досягнень її учасників (через деталізацію та фіксацію позитивної динаміки емоційно-вольових станів у художньо-спортивній діяльності; забезпечення активного застосування набутих здатностей (через їх систематизацію і співвіднесення з вимогами художньо-спортивної діяльності.

Корекційний блок був спрямований переважно на подолання підлітками страхів художньо-спортивної діяльності. Ці завдання реалізувались через знайомство з «Діаграмою тривожності», що ілюструє циклічний, ментальний, емоційний, тілесний і поведінковий процес розгортання, самопідтримки та посилення тривоги; покрокові інструкції для засвоєння методу

занурення в стан тривоги; покрокові інструкції до техніки поведінки по Т. Стампфлу; покрокові інструкції для засвоєння методу запобігання неспокійному поведінню.

Завершальний етап програми представлений лише одним блоком – рефлексивним – спрямованим на впровадження набутого досвіду емоційно-вольової саморегуляції.

Кожну блок програми складався з окремих занять. Заняття містили міні-лекції, різноманітні практичні вправи, групові дискусії.

У структуру окремого заняття входили: 1) вступна частина (створення сприятливого психологічного клімату, освоєння правил у роботі з групою, налагодження зворотного зв'язку «учасник – група» і «група – учасник», створення ситуації рефлексії; заняття включали вправи, призначені для зняття психологічного захисту і створення атмосфери довіри в групі); 2) основна частина (оцінювання рівня обізнаності щодо проблеми, актуалізація проблеми, надання інформації та засвоєння знань, формування певних умінь і навичок; під час реалізації основної частини виконувалися окремі тренінгові вправи); 3) завершальна частина (підбиття підсумків роботи, оцінка отриманого досвіду, налаштування учасників на атмосферу підготовки до змагань, власне змагань та повсякденного життя).

Кожна вправа складалася з трьох частин: 1) вступної – спрямованої на виявлення особливостей виконання конкретної вправи, окремих правил, тощо; 2) основної – виконання практичної частини вправи, і 3) заключної – підведення підсумків (у вигляді обговорення групою проблемних моментів під час виконання вправи, збору та узагальнення набутого досвіду, отримання зворотного зв'язку членами групи).

Висновки. Корекційно-розвивальна програма, спрямована на оволодіння підлітків навичками саморегуляції емоційно-вольових станів у різних ситуаціях художньо-спортивної діяльності, була реалізована у формі тренінгу з урахуванням методологічних та методичних вимог та установок, сформульованих провідними вітчизняними та зарубіжними фахівцями. Підготовчий, основний та завершальний етапи програми були представлені мотиваційним, емоційним, вольовим, особистісним та рефлексивним блоками, що містили заняття, спрямовані на: а) розвиток внутрішньої мотивації художньо-спортивної діяльності та мотивів досягнення успіху, адекватного високого рівня домагань, оптимізацію психічних станів через розвиток прийомів цілепокладання; б) розвиток здатності до самопізнання та рефлексії емоційних станів; оволодіння навичками ідентифікації емоційно-вольових станів, що сприяють

і перешкоджають успішному здійсненню художньо-спортивної діяльності; оволодіння навичками та прийомами саморегуляції емоційних станів у різних видах спортивної діяльності; в) розвиток вольових якостей підлітків (ініціативності, самостійності, рішучості, наполегливості, відповідальності, витривалості), розвиток здатності до активізації вольових станів, що сприяють високим досягненням у художньо-спортивній діяльності (активності, терпіння, станів готовності до дій, рішучості, впевненості, сміливості тощо); г) розвиток комунікативних навичок і вмій як засобу регуляції психічних станів, асертивності і впевненості в собі як основи конструктивних психічних станів, стимуляції внутрішніх психологічних ресурсів особистості, що сприяють нівелюванню дії деструктивних чинників, що провокують деструктивні емоційно-вольові стани, фобічні прояви, страхи; д) корекцію страхів виконання художньо-спортивної діяльності і формування резистентності до дії активаторів цих страхів; е) аналіз та усвідомлення результатів програми як власних досягнень її учасників (через деталізацію та фіксацію позитивної динаміки емоційно-вольових станів у художньо-спортивній діяльності; забезпечення активного застосування набутих здатностей (через їх систематизацію і співвіднесення з вигонами художньо-спортивної діяльності).

Список використаних джерел

1. Гримак Л.П. Общение с собой: Начала психологии активности / Л.П. Гримак. – М. : Политиздат, 1991. – 320 с.
2. Ильин Е.П. Психология спорта / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 352 с.
3. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. – М. : Наука, 1980. – 256 с.
4. Кузнецов М.А. Психічні стани студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності: монографія / М.А. Кузнецов, О.І. Кузнецов, К.І. Фоменко. – Харків : ХНПУ, 2015. – 339 с.
5. Кузнецов О.І. Методологічні засади дослідження психічних станів у студентів / О.І. Кузнецов // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків : ХНПУ, 2014. – Вип.48. – С. 132–141.
6. Леонова А.Б. Психологические технологии управления состоянием человека / А.Б. Леонова, А.С. Кузнецова. – М. : Смысл, 2009. – 311 с.
7. Попов А.Л. Спортивная психология. Учебное пособие для спортивных вузов. – М. : Московский психолого-социальный институт Флинта, 1998. – 152(219) с.

8. Психология: Учеб. для ин-тов физ. культ./ Под ред. В.М. Мельникова. – М. : Физкультура и спорт, 1987. – 367 с.
9. Филимоненко Ю.И. Показатели успешности психической саморегуляции / Ю.И. Филимоненко // Вестник ЛГУ. Экономика. Философия. Право. – 1982. – № 23. – С. 78–80.
10. Хомуленко Т.Б. Тренінгові психотехнології в програмах психологічного супроводу / Т.Б. Хомуленко, А.В. Поденко, К.І. Фоменко. – Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Випуск 54, 2016. – С. 247–260.

Spysok vikorystanyh dzherel

1. Grimak L.P. Obschcheniye s soboy: Nachala psikhologii aktivnosti / L.P. Grimak. – М. : Politizdat, 1991. – 320 s.
2. Il'in Ye.P. Psikhologiya sporta / Ye.P. Il'in. – SPb. : Piter, 2009. – 352 s.
3. Konopkin O.A. Psikhologicheskiye mekhanizmy regulyatsii deyatelnosti / O.A. Konopkin. – М. : Nauka, 1980. – 256 s.
4. Kuznétsov M.A. Psikhichni stani studentiv u protsesi navchal'no-piznaval'noï diyal'nosti: monografiya / M.A. Kuznétsov, O.Í. Kuznetsov, K.Í. Fomenko. – Kharkiv : KHNPU, 2015. – 339 s.
5. Kuznetsov O.I. Metodologicheskiye issledovaniya zablagovremennykh psikhodiagnosticheskikh rabot u studentov / O.I. Kuznetsov // Visnik KHNPU im. G.S. Skovorodi. Psikhologiya. – Kharkiv : KHNPU, 2014. – Vip.48. – S. 132–141.
6. Leonova A.B. Psikhologicheskiye tekhnologii upravleniya sostoyaniyem cheloveka / A.B. Leonova, A.S. Kuznetsova. – М. : Smysl, 2009. – 311 s.
7. Popov A.L. Sportivnaya psikhologiya. Uchebnoye posobiye dlya sportivnykh vuzov. – М. : Moskovskiy psikhologo-sotsial'nyy institut. Flinta, 1998. – 152 (219) s.
8. Psikhologiya: Ucheb. dlya in-tov fiz. Kul't. / Pod red. V.M. Mel'nikova. – М. : Fizkul'tura i sport, 1987. – 367 s.
9. Filimonenko YU.I. Pokazateli uspeshnosti psikhicheskoy samoregulyatsii / YU.I. Filimonenko // Vestnik LGU. Ekonomika. Filosofiya. Pravo. – 1982. – № 23. – S. 78–80.
10. Khomulenko T.B. Treningoviy psikhotehnologii v programakh psikhologichnogo suprovodu / T.B. Khomulenko, A.V. Podenko, K.Í. Fomenko. – Visnik KHNPU imeni G.S. Skovorodi. Psikhologiya. – Vipusk 54, 2016. – S. 247–260.

Received January 18, 2016

Revised February 23, 2016

Accepted March 21, 2017

ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я У КОНТЕКСТІ ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ПІДХОДУ

Rabota T.O. The phenomenon of psychological health in the context of psychosemantical approach / T.O. Rabota // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 285–293.

T.O. Rabota. The phenomenon of psychological health in the context of psychosemantical approach. This article deals with the phenomenon of mental health in the context of psychosemantical approach. The attention is focused on the impact of culture, education and media in the perception and attitude to individual mental health and health in general. The factors that form human health are noted. It is stressed that the maintaining health and normal life of citizens are the most important goals of the international community, these reflected in the principles of European policy «Health-2020: Fundamentals of European Policy in Support of Actions of the State and Society in the Interests of Health and Well-Being». It is described the three levels of description values of the «health». It draws our attention to the fact that with the growth of welfare and satisfaction of the natural primary needs, the relative value of the health increasingly grows. It is indicated that the level of psychological health is related to mental characteristics of personality, opportunities of providing and overcoming the disease, lifestyle and understanding that health is not only the condition of the body, but the life strategy. Also, the article discusses the importance of understanding of individual perception of the concept «mental health». The attention is focused on the using of psychosemantical approach for a deeper studying the category of «health». The text gives information on further perspective of research, which is determining in the actual individual categorization of the concept «mental health».

Key words: mental health, psychosemantics, representations, identity, society, culture, education, development.

Т.О. Работа. Феномен психологічного здоров'я у контексті психо-семантичного підходу. Розглянуто феномен психологічного здоров'я у контексті психосемантичного підходу. Акцентовано увагу на впливі культури, виховання та ЗМІ на сприйняття та відношення до індивідуального психологічного здоров'я і здоров'я загалом. Висвітлено фактори, що формують здоров'я людини. Зазначено, що збереження здоров'я та повноцінного життя громадян є однією із найважливіших

цілей світової спільноти, відображених у засадах європейської політики «Здоров'я-2020: основи Європейської політики в підтримку дій держави і суспільства в інтересах здоров'я і благополуччя». Висвітлено три рівні опису цінності «здоров'я». Акцентовано увагу на тому, що зі зростанням добробуту населення, задоволення його природних первинних потреб, відносна цінність здоров'я усе більше буде зростати. Зазначено, що психологічний рівень здоров'я обумовлений психічними особливостями людини, можливостями забезпечити і подолати хворобу, способом життя і розумінням того, що здоров'я – це не тільки стан організму, але і стратегія життя.

У статті також розглянуто важливість розуміння індивідуального сприйняття поняття «психологічне здоров'я». Акцентовано увагу на використанні психосемантичного підходу для глибшого вивчення категорії «здоров'я». Висвітлено результати наукових досліджень з проблеми загального уявлення стосовно психологічного здоров'я. Визначено, що психологічне здоров'я є варіативним та індивідуально обумовленим. Визначено подальшу перспективу дослідження, яка полягає у визначенні актуальної індивідуальної категоризації поняття «психологічне здоров'я».

Ключові слова: психологічне здоров'я, психосемантика, уявлення, особистість, суспільство, культура, виховання, розвиток.

Т.А. Работа. Феномен психологического здоровья в контексте психосемантического подхода. В данной работе рассмотрен феномен психологического здоровья в контексте психосемантического подхода. Акцентируется внимание на влиянии культуры, воспитания и СМИ, на восприятии и отношении к индивидуальному психологическому здоровью и здоровью в целом. Освещены факторы, формирующие здоровье человека. Отмечено, что сохранение здоровья и полноценной жизни граждан является одной из важнейших целей мирового сообщества, отраженных в основе европейской политики «Здоровье-2020: основы Европейской политики в поддержку действий государства и общества в интересах здоровья и благополучия». Освещены три уровня описания ценности «здоровья». Акцентируется внимание на том, что по мере роста благосостояния населения, удовлетворения его естественных первичных потребностей, относительная ценность здоровья все больше будет возрастать. Отмечено, что психологический уровень здоровья обусловлен психическими особенностями человека, возможностями преодолеть болезнь, образом жизни и пониманием того, что здоровье – это не только состояние организма, но и стратегия жизни.

В статье также рассмотрена важность понимания индивидуально-восприятия понятия «психологическое здоровье». Акцентируется внимание на использовании психосемантичного подхода для более глубокого изучения категории «здоровье». Представлены результаты научных исследований по проблеме общего представления о психологическом здоровье. Также определено, что психологическое здоровье является вариативным и индивидуально обусловленным. Определено

дальнейшую перспективу исследования, которая заключается в изучении актуальной индивидуальной категоризации понятия «психологическое здоровье».

Ключевые слова: психологическое здоровье, психосемантика, представление, личность, общество, культура, воспитание, развитие.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення медичної моделі для визначення психічного статусу людини стало недостатньо. Все частіше виникає питання щодо класифікації людини, яка з медичної точки зору здорова, але має певне незадоволення різноманітними аспектами особистого життя. Також категорія психологічного здоров'я не володіє достатньою семантичною ясністю і може зводитися до нормальності розвитку і вживатися як синонім особистісної зрілості. Застосування психосемантичного підходу дозволить визначити концепт, який буде екологічним для нашої культури.

Культура, виховання та ЗМІ відіграють не останню роль у відношенні соціуму до відповідного сприйняття, якою повинна бути психологічно здорова людина. Збереження й відтворення здоров'я перебувають у прямій залежності від рівня культури. Культура відбиває міру усвідомлення й відносини людини до самої себе. Культура включає не тільки певну систему знань про здоров'я, але й відповідне поведіння по його збереженню й зміцненню, засноване на моральних засадах. Але не тільки культурний аспект повинен відображати засади здорового способу життя та здоров'я взагалі. Виховання, профілактика захворювань, просвітницька робота, особливо серед молоді, обізнаність медичних працівників та спеціалістів, які безпосередньо мають відношення не тільки до фізичного, а й до психічного здоров'я відіграє важливу роль у збереженні головної цінності людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уявлення щодо феномену психологічного здоров'я є досить розрізненими, поняття категорії «психологічне здоров'я» на даний час є майже невизначеним. Однак, в літературі представлено ряд авторських точок зору, які демонструють відповідні наукові позиції. Так, О. Шувалов визначає психологічне здоров'я як нормальну суб'єктивну реальність; О. Завгородня – як інтеграцію внутрішнього та зовнішнього, у її розумінні основою високого рівня розвитку психологічного здоров'я є «особистісний центр»; Н. Колотій акцентує увагу на системі якісних характеристик індивідуального розвитку особистості. В. Коновальчук розглядає психологічне здоров'я як здорові механізми захисту; І. Щербакова висвітлює духовність як показник психологічного здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Здоров'я – стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороби або фізичних дефектів [11, с. 15].

Здоров'я визначає процес адаптації індивіда до соціально створеної реальності, до змін зовнішнього середовища.

До факторів, що формують здоров'я людини, відносяться наступні:

50% – спосіб життя визначається соціально-економічними умовами життя. Сюди входить режим праці і відпочинку, культурний рівень, харчування, особиста гігієна, заняття фізичною культурою і спортом.

20% – фактори зовнішнього середовища (природно-кліматичні умови).

20% – біологічні чинники (генетична схильність здоров'я і хвороби).

10% – стан медичної допомоги в країні [12, с. 18].

Держава розглядає здоров'я населення як одну з найбільших цінностей, яке є необхідним компонентом розвитку та соціально-економічного процвітання України. Саме тому створення оптимальних умов для реалізації потенціалу кожного громадянина впродовж всього життя та досягнення адекватних стандартів якості життя та благополуччя населення є одним із основних завдань Стратегії сталого розвитку. Збереження здоров'я та повноцінного життя громадян є однією із найважливіших цілей світової спільноти, відображених у засадах європейської політики «Здоров'я-2020: основи Європейської політики в підтримку дій держави і суспільства в інтересах здоров'я і благополуччя» [9, с. 3].

Здоров'я – це природна, абсолютна життєва цінність, що займає верхній щабель в ієрархічній градації цінностей, а також у системі таких категорій людського буття, як інтереси й ідеали, гармонія, краса, зміст і щастя життя, творча праця, програма й ритм життєдіяльності [4, с. 61]. **Зі зростанням добробуту населення задоволення його природних первинних потреб (у їжі, житлі й ін.) відносна цінність здоров'я усе більше буде зростати.**

Можна виділити три рівні цінності здоров'я:

1. *Біологічний* – споконвічне здоров'я, що включає саморегуляцію організму, гармонію фізіологічних процесів і максимальну адаптацію.

2. *Соціальний* – здоров'я як міра соціальної активності, діяльного відношення індивіда до миру.

3. Особистісний (психологічний) – здоров'я як заперечення хвороби та її подолання [4, с. 63].

Цінність здоров'я не перестає бути такою, навіть якщо вона не усвідомлюється людиною; вона може бути й схованою (латентною). Більшість людей цінність здоров'я усвідомлюють тільки тоді, коли воно перебуває під серйозною загрозою або майже втрачено. Здоров'я займає в ієрархії потреб людини провідні позиції.

Критерієм міри адекватності відношення до здоров'я в побуті може служити ступінь відповідності дій і вчинків людини вимогам здорового способу життя, а також нормативним вимогам медицини, санітарії, гігієни. Відношення до здоров'я містить у собі й самооцінку людиною свого фізичного й психічного стану, що є свого роду індикатором і регулятором його поведінки [1, с. 55]. Самооцінка фізичного та психічного стану виступає як реальний показник здоров'я людей.

Виділяють три рівні опису цінності «здоров'я»:

1. Біологічний – початкове здоров'я передбачає досконалість саморегуляції організму, гармонію фізіологічних процесів, як наслідок максимуму адаптації.

2. Соціальний – здоров'я є мірою соціальної активності, діяльності, відношення людського індивіда до світу.

3. Особистий психологічний – здоров'я є відсутністю хвороби, але швидше заперечення її у значенні подолання (здоров'я – не тільки стан організму, але й стратегія життя людини) [3, с. 12].

Психологічний рівень здоров'я обумовлений психічними особливостями людини, можливостями забезпечити і подолати хворобу, способом життя і розумінням того, що здоров'я – це не тільки стан організму, але і стратегія життя [10, с. 57]. До сфери психічного здоров'я відносять індивідуальні особливості психічних процесів і властивостей людини (збудливість, емоційність, чутливість). Психічне життя індивіда складається з потреб, інтересів, мотивів.

Психічне здоров'я пов'язане з особливостями мислення, характеру, здібності. Все це обумовлює особливості індивідуальних реакцій на однакові життєві ситуації, вірогідність стресів, афектів [5, с. 236]. Суттєво впливають на здоров'я людини її особливі психічні стани, які не є постійними якостями, але виникають спонтанно або під впливом зовнішніх факторів (розлад свідомості, зміни настрою, апатія, афектні стани, напруженість тощо).

Духовне здоров'я залежить від духовного світу особистості, складових духовної культури людства (освіти, науки, релі-

гії, моралі, етики, ставлення до сенсу життя, власних ідеалів, світогляду). Соціальне здоров'я індивіда залежить від економічних чинників, його стосунків із структурними одиницями соціуму (сім'єю, організаціями, через які відбуваються соціальні зв'язки) – праця, відпочинок, побут, соціальний захист, охорона здоров'я, безпека існування. Враховуються також міжжетнічні стосунки, рівень матеріального добробуту. Треба зазначити, що в реальному житті всі ці 4 складові діють одночасно, і їх інтегрований вплив визначає стан здоров'я людини [13, с. 892].

Враховуючи інтенсивний розвиток суспільства, інформаційну насиченість і безпосередньо онтогенез особистості, у кожній окремій людині формується своє власне уявлення про певні речі, системи, події. Це стосується і відношення до психологічного здоров'я та здоров'я взагалі. Сьогодні спостерігається тенденція до двох крайностей – це або, знецінення індивідом себе та свого психологічного здоров'я, або, навпаки, надмірна увага (фізичні, психоемоційні, медикаментозні навантаження на організм), що теж певною мірою може шкодити.

Психосемантика є новою галуззю і напрямком у сучасній психології. Вона об'єднує психологічні дослідження значення, що розуміється в психології як найважливіша одиниця психічного відображення у свідомості людини.

Для психолога ставлення позначення до зазначеного відповідного предмета – спеціальна проблема з безліччю аспектів.

Виходячи з цього у психосемантичному підході розрізняють:

- 1) «об'єктивний зміст знакового образу» – це реальні, історично вироблені норми суспільної діяльності;
- 2) «ідеальний зміст знакового образу» – це відображення «об'єктивного змісту» в суспільній свідомості;
- 3) «суб'єктивний зміст знаку» – відображає «ідеальний зміст» лише в тій мірі, в якій суб'єкт наближається у своїй індивідуальній діяльності до «об'єктивного змісту», тобто до засвоєння норм суспільної діяльності. Значення є предметом лінгвістичної семантики (і її формалізованого варіанта – логічної семантики) саме в аспекті «ідеального змісту», тобто як одиниця суспільної свідомості [6, с. 123].

Однак саме в тій мірі, у якій індивідуальна діяльність відтворює тільки частину сукупної суспільної діяльності, а індивідуальна свідомість відображає тільки частину суспільного досвіду, особливий статус набуває аспект «суб'єктивного змісту знаку». Зведення функціонування значень в індивідуальній свідомості

до простої репродукції семантичних норм передбачає зрештою прийняття метафізичної культурологічної концепції лінгвістичного детермінізму. Існування загальнозначаючих норм не скасовує індивідуальних особливостей у «функціональному використанні знаку». Існування «суб'єктивних змістів позначок» обґрунтовує особливий онтологічний статус значення як предмета психології, що розглядає знак як особливий «квазіоб'єкт», створений індивідуальною діяльністю конкретного суб'єкта [7, с. 98]. Таким чином, в першому наближенні предмет психосемантики може бути визначений як вибіркове засвоєння і трансформації значення в індивідуальній свідомості у процесі індивідуальної діяльності.

«Суб'єктивний зміст знаку» виявляє метод психологічного експерименту, який, на відміну від текстового експерименту, звертається не до застиглої мовної продукції, а до живого носія мови [8, с. 15].

Так, за допомогою психосемантичного підходу можливим є виявлення індивідуального ставлення до цього питання. Дослідження, яке проводилось О.В. Козловим, свідчить про те, що психологічне здоров'я є феноменом, який складається з ряду сфер, кожна з яких займає різну частину загального психологічного здоров'я. [2, с. 130]. Також, результати його дослідження говорять про те, що психологічне здоров'я варіативне та індивідуально обумовлене. За допомогою психосемантичного підходу дослідниками було виділено 11 сфер психологічного здоров'я, до яких відносяться: відсутність психічних відхилень; духовна рівновага; просоціальна орієнтація; фізичне благополуччя; гуманістична позиція; прагнення бути собою; творчість; сімейне благополуччя; любов до Бога, природи; орієнтація на мету; інтелектуальне вдосконалення.

Висновки. Бути здоровим – природне прагнення людини. Здоров'я й духовно розвинута людина гарна, бо вона себе добре почуває, здатна одержувати задоволення від праці, має змогу вдосконалюватися, досягаючи нев'янучої молодості духу й внутрішньої краси. Свідомими діями хворий здатний захистити себе від «входу» у хворобу й запобігти розвитку патологічного вогнища. Отже, для повноцінного життя особистості важливим є підтримка гармонійної взаємодії психічного та фізичного здоров'я. У цьому процесі налагодженість роботи системи охорони здоров'я в країні грає далеко не останню роль.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка та апробація психосемантичних методів дослідження для

детальнішого вивчення актуального етапу індивідуальної категоризації поняття «психологічне здоров'я».

Список використаних джерел

1. Завгородня О.В. Проблема психологічного здоров'я: спроба теоретичного аналізу / О.В. Завгородня // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1(94). – С. 55–60.
2. Козлов А.В. Структура психологического здоровья: психо-семантический поход / А.В. Козлов // Вестник Харьковского национального университета. – Х., 2011. – С.130–133.
3. Колотій Н.М. Психологічне здоров'я підлітків та його оцінка в умовах загальноосвітнього навчального закладу: автореф. дис....к.п.н.: 19.00.07 / Н.М. Колотій. – Х. : ХНУ, 2003. – 21 с.
4. Коновальчук В. До проблеми психологічного здоров'я як базової цінності особистості (глибинно психологічний аспект) / В. Коновальчук // Молодь і ринок. – 2008. – № 3. – С. 61–65.
5. Медична психологія: Підручник / С.Д. Максименко, Я.В. Цехмістер, І.А. Коваль, К.С. Максименко; за заг.ред. С.Д. Максименко. – 2-ге видання. – К. : Видавничий дім «Слово», 2014. – 520 с.
6. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. Учебное пособие / В.Ф. Петренко. – Смоленск : Издательство СГУ, 1997. – 400 с.
7. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. – М. : Издательство МГУ, 1988. – 208 с.
8. Петренко В.Ф. Семантический анализ профессиональных стереотипов / В.Ф. Петренко // Вопросы психологии. – 1986. – №3. – 236 с.
9. Проект Концепції розвитку системи громадського здоров'я в Україні. – 2016. – 19 с.
10. Психология здоровья: Учебник для вузов / Под ред. Г.С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
11. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения. – Женева, 1998.
12. Шувалов А.В. Гуманитарно-антропологические основы теории психологического здоровья / А.В. Шувалов // Вопросы психологии. – 2004. – № 66. – С. 18–33.
13. Щербакова І.М. Духовний вимір психологічного здоров'я особистості в сучасному глобалізованому просторі / І.М. Щербакова // Проблеми сучасної психології. – 2010. – 10. – С. 892–901.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Zavgorodnja O.V. Problema psihologichnogo zdorov'ja: sprobna teoretychnogo analizu / O.V. Zavgorodnja // Praktychna psihologija ta social'na robota. – 2007. – № 1(94). – S. 55–60.
2. Kozlov A.V. Struktura psihologicheskogo zdorov'ja: psihosemantycheskyj pohod / A.V. Kozlov // Vesnyk Har'kovskogo nacional'nogo universyteta. – H., 2011. – S.130–133.
3. Kolotij N.M. Psihologichne zdorov'ja pidlitkiv ta jogo ocinka v umovah zagal'noosvitn'ogo navchal'nogo zakladu: avtoref. dys....k.p.n.: 19.00.07 / N.M. Kolotij. – H. : HNU, 2003. – 21 s.
4. Konoval'chuk V. Do problemy psihologichnogo zdorov'ja jak bazovoi' cinnosti osobystosti (glybynno psihologichnyj aspekt) / V. Konoval'chuk // Molod' i rynek. – 2008. – № 3. – S. 61–65.
5. Medychna psihologija: Pidruchnyk / S.D. Maksymenko, Ja.V. Cehmister, I.A. Koval', K.S. Maksymenko; za zag.red. S.D. Maksymenko. – 2-ge vydannja. – K. : Vydavnychyj dim «Slovo», 2014. – 520 s.
6. Petrenko V.F. Osnovy psihosemantiki. Uchebnoe posobie / V.F. Petrenko. – Smolensk : Izdatel'stvo SGU, 1997. – 400 s.
7. Petrenko V.F. Psihosemantika soznanija / V.F. Petrenko. – M. : Izdatel'stvo MGU, 1988. – 208 s.
8. Petrenko V.F. Semanticheskij analiz professional'nyh stereotipov / V.F. Petrenko // Voprosy psihologii. – 1986. – №3. – 236 s.
9. Proekt Konceptcii' rozvytku systemy gromads'kogo zdorov'ja v Ukraini. – 2016. – 19 s.
10. Psihologija zdorov'ja: Uchebnik dlja vuzov / Pod red. G.S. Nikiforova. – SPb. : Piter, 2006. – 607 s.
11. Ustav (Konstitucija) Vsemirnoj organizacii zdavoohranenija. – Zheneva, 1998.
12. Shuvalov A.V. Gumanitarno-antropologicheskie osnovy teorii psihologicheskogo zdorov'ja / A.V. Shuvalov // Voprosy psihologii. – 2004. – № 66. – S. 18–33.
13. Shherbakova I.M. Duhovnyj vymir psihologichnogo zdorov'ja osobystosti v suchasnomu globalizovanomu prostori / I.M. Shherbakova // Problemy suchasnoi' psihologii'. – 2010. – 10. – S. 892–901.

Received January 18, 2016

Revised February 20, 2016

Accepted March 21, 2017

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ОБРАЗУ «Я» ОСОБИСТОСТІ

Renke S.O. Gender aspect of personality's professional «Me»-image becoming / S.O. Renke // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 294–307.

S.O. Renke. Gender aspect of personality's professional «Me»-image becoming. It is established that gender self-consciousness of a personality is formed in the early stages of socialization of the individual and determine the features of other «Me»-images formation, which is also important during most of the active social life of the personality. The factors influencing the change of gender and professional «Me»-image (age, stage of life, the stage and professional development content and so on). It is shown that in the process of professional «Me»-image becoming there are substantial changes in personality's self-consciousness, forcing people to experience various negative conditions affecting the subjective well-being of the personality and reducing the level of self-actualization. The gender studies in psychology are stated to prove the social and psychological gender identity to be the most important factor in the development of the professional «Me»-image. It is found that in employment there is asymmetrical location of men and women in occupational structure. It is shown that social factors influence the women's and men's choices of a certain professional activities. It is established that boys' professional self-determination occurs within the overall life perspective and is organic part of it. It is found that girls' life and professional self-determination is less interconnected, they are characterized by high emotional and situational self-determination. It is concluded that gender identity as one of the basic structures of self-consciousness plays an important role in the process of building a life plan, self-determination, image of the future formation. It is determined that gender identity, comparable to biological and psychological gender identity, promotes successful self-determination, including vocational and future professional formation of «Me»-image. It is found that a vague gender identity, law differentiation of sexual standards reduces the impact of gender identification as a mechanism that influences the choice of values, professional development of professional «Me»-image.

Key words: gender aspect, becoming, professional «Me»-image, personality, gender identity, self-consciousness, self-determination, sexual standards.

С.О. Ренке. Гендерний аспект становлення професійного образу «Я» особистості. Встановлено, що гендерна самосвідомість особистості формується на ранніх етапах соціалізації індивіда та визначає особливості формування інших образів «Я», який також є найважливішим упродовж більшої частини активного соціального життя особистості. Встановлено чинники, що впливають на зміну гендерного і професійного образів «Я» (вік, фаза життя, сам етап і зміст професійного становлення та ін.). Показано, що у процесі становлення професійного образу «Я» відбуваються істотні зміни самосвідомості особистості, які змушують людину переживати різні негативні стани, що впливають на суб'єктивне благополуччя особистості та знижують рівень самоактуалізації. Констатовано, що гендерні дослідження в психології підтверджують, що соціально-психологічна стать особистості є найважливішим чинником розвитку професійного образу «Я». З'ясовано, що у сфері зайнятості існує асиметричне розміщення чоловіків і жінок у професійній структурі. Показано, що соціальні чинники впливають на вибір жінками і чоловіками певної професійної діяльності. Встановлено, що професійне самовизначення у юнаків відбувається у межах загальної життєвої перспективи та органічно входить у неї. З'ясовано, що у дівчат життєве та професійне самовизначення менше пов'язані між собою, для них характерна висока емоційність і ситуативність самовизначення. Зроблено висновок, що гендерна ідентичність, як одна з базових структур самосвідомості, відіграє важливу роль у процесах побудови життєвого плану, самовизначення, формування образу майбутнього. Встановлено, що гендерна ідентичність, співвідносна з біологічною і психологічною статтю особистості, сприяє успішному самовизначенню, зокрема професійному, а також подальшому становленню професійного образу «Я». З'ясовано, що нечітка гендерна ідентичність, низька диференційованість статевих еталонів знижує вплив гендерної ідентифікації як механізму, що впливає на вибір цінностей, професійне становлення професійного образу «Я».

Ключові слова: гендерний аспект, становлення, професійний образ «Я», особистість, гендерна ідентичність, самосвідомість, самовизначення, статеві еталони.

С.А. Ренке. Гендерный аспект становления профессионального образа «Я» личности. Установлено, что гендерное самосознание личности формируется на ранних этапах социализации индивида и определяет особенности формирования других образов «Я», который также является важнейшим протяжении большей части активной социальной жизни личности. Установлены факторы, влияющие на изменение гендерного и профессионального образов «Я» (возраст, фаза жизни, сам этап и содержание профессионального становления и др.). Показано,

что в процессе становления профессионального образа «Я» происходят существенные изменения самосознания личности, которые заставляют человека испытывать различные негативные состояния, влияющие на субъективное благополучие личности и снижают уровень самоактуализации. Констатируется, что гендерные исследования в психологии подтверждают, что социально-психологический пол личности является важнейшим фактором развития профессионального образа «Я». Установлено, что в сфере занятости существует асимметричное размещение мужчин и женщин в профессиональной структуре. Показано, что социальные факторы оказывают влияние на выбор женщинами и мужчинами определенной профессиональной деятельности. Установлено, что профессиональное самоопределение у юношей происходит в рамках общей жизненной перспективы и органически входит в нее. Установлено, что у девушек жизненное и профессиональное самоопределение меньше связаны между собой, для них характерна высокая эмоциональность и ситуативность самоопределения. Сделан вывод, что гендерная идентичность, как одна из базовых структур самосознания, играет важную роль в процессах построения жизненного плана, самоопределения, формирования образа будущего. Установлено, что гендерная идентичность соотносится с биологической и психологической статью личности, способствует успешному самоопределению, в частности профессиональному, а также дальнейшему становлению профессионального образа «Я». Выяснено, что нечеткая гендерная идентичность, низкая дифференцированность половых эталонов снижает влияние гендерной идентификации как механизма, влияющего на выбор ценностей, профессиональное становление профессионального образа «Я».

Ключевые слова: гендерный аспект, становление, профессиональный образ «Я», личность, гендерная идентичность, самосознание, самоопределение, половые стандарты.

Постановка проблеми. Вивчення психологічних проблем, що виникають у системі «професія-гендер», було підготоване дослідженнями статевої відмінності і визначенням значущості біологічної статі для розвитку вербальних, математичних і просторово-зорових здібностей. Активізація гендерних досліджень спостерігалася в середині минулого сторіччя значною мірою завдяки феміністському руху і обговоренню питань дискримінації жінок, зокрема в професійній сфері. Становлення професійного образу «Я», з одного боку, є результатом впливу багатьох взаємопов'язаних зовнішніх і внутрішніх чинників, в систему яких входить і гендер. З іншого боку, вибір професії і подальша професійна діяльність можуть впливати на гендерні ідентифікаційні моделі, гендерну ідентичність і відповідно на соціальні моделі поведінки особистості.

Дослідження гендерних характеристик особистості пов'язано з концептуальними і методологічними труднощами. Сам термін «гендер» вказує на відмінності між чоловіками і жінками, створені культурою, проте причинно-наслідковий зв'язок між ними не завжди очевидний і може бути зумовлений як психологічними, так і соціальними чинниками.

Всезростаючий інтерес до гендерних проблем має дуже глибоке коріння. З одного боку, відмінність чоловіків і жінок є найфундаментальнішою відмінністю між індивідуумами, що належать до виду *homo sapiens* (як показали дослідження, саме ця відмінність перш за все фіксується і запам'ятовується людиною [2]), з іншого боку, сьогодні відбувається процес зміни і зближення гендерних ролей. Зазвичай, більшу увагу надають зміні гендерних ролей жінок, які все частіше реалізують себе в традиційно чоловічих сферах соціальної активності (політика, бізнес, військова справа, «чоловічі» види спорту), хоча водночас відбувається не менш, на нашу думку, важливий процес зміни гендерних ролей чоловіків, які все частіше беруть участь у традиційно жіночих царинах соціальної активності (виховання дітей, домашнє господарство). Крім того, спостерігається тенденція до андрогінії – прояву в жінок «чоловічих» рис вдачі, а у чоловіків – «жіночих». Причому якщо раніше ця тенденція викликала і у психологів, і в суспільстві в цілому неспокій, то останніми роками це вважається нормальним і позитивним [2].

Мета нашої статті – дослідження гендерного аспекту становлення професійного образу «Я» особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з Карлом Густавом Юнгом, у чоловіка є аніма – несвідомий жіночий бік особистості чоловіка, а у жінки анімус – несвідомий чоловічий бік особистості жінки. Юнг пише: «Молоді люди можуть пережити цілковиту втрату аніми без жодної шкоди. На цій стадії головно – бути чоловіком. ... Після середини життя втрата аніми веде до зниження життєвості, гнучкості, рухливості, доброти – з'являється ригідність, сварливість, стереотипність, фанатизм, впертість, педантичність і в той самий час покірливість, стомлюваність, неохайність, безвідповідальність і, зрештою, дитяча дратівливість зі схильністю до алкоголю» [4].

Тим часом, «гендерна роль, – зазначає В. В. Москаленко, – моделює комбінацію рис чоловіка і жінки, формує гендерні якості індивіда, розкриває в певному напрямку його здібності, скеровує до здійснення тих чи інших видів діяльності. Отже, за-

своєння людиною тієї чи іншої гендерної ролі детермінує всі інші її особистісні якості».

Нині у чоловічому світі жінкам, щоб досягти успіху у царинах, які найбільшою мірою визначають сучасний розвиток суспільства (політика, бізнес, управління в цивільній і військовій царинах), доводиться відмовлятися від власного біологічного жіночого начала і грати за чоловічими правилами. При цьому, відповідно до статево-рольових стереотипів сумлінне виконання задачі, високий результат, досягнений чоловіком, найчастіше пояснюється його здібностями (стабільні причини), а такий саме результат, досягнений жінкою, пояснюється її зусиллями, випадковим успіхом чи іншими нестабільними причинами. Більш того, сама типологія стабільних і нестабільних причин виявляється неоднаково залежно від того, чия поведінка пояснюється – чоловіча чи жіноча. Встановлено також, що і «здатності», і «зусилля» можуть мати різні конотації залежно від того пояснюється поведінка жінки чи чоловіка. У реальній міжособистісній взаємодії й у особистісному плані компетентність виявляється для жінок швидше негативним, ніж позитивним чинником: висококомпетентні жінки не користуються прихильністю ані чоловіків, ані жінок [9, с. 39].

Щодо гендерної ідентичності, то тут має місце усвідомлення зв'язку з культурними визначеннями мужності і жіночності. Це поняття охоплює суб'єктивний досвід і є психологічною інтеріоризацією чоловічих і жіночих рис у процесі взаємодії «Я та Інші». Гендерна ідентичність тісно пов'язана з уявленням про свою стать – почувається людина чоловіком чи жінкою.

Чоловіча ідентичність – зарахування себе до чоловічої соціальної групи і відтворення відповідних гендернозумовлених ролей і самопрезентацій. В основі конструювання чоловічої ідентичності лежить «ідеологія мужності» (Д. Г. Плек), «принцип Адама», або принцип «маскулінної додатковості» (Дж. Ман). Чоловіча ідентичність безпосередньо пов'язана з культурною нормою антижіночності, традиційна чоловіча гендерна роль є причиною тривоги і напруги (S. M. Burn) [9; 10; 13; 14].

Жіноча ідентичність – зарахування себе до жіночої соціальної групи і відтворення відповідних гендернозумовлених ролей і самопрезентацій. Конструювання жіночої ідентичності безпосередньо пов'язують із специфічним «жіночим досвідом». Слід зазначити, що менша цінність «жіночого» в суспільстві утруднює розвиток позитивної Я-концепції дівчинки, породжує проблеми формування жіночої ідентичності, особливо якщо дівчинка має високі соціальні здібності та схильна лідувати (Н.К. Радіна).

В уявленнях про гендерну ідентичність можна виокремити 4 етапи (хоча цей термін з'явився тільки в 1970-х рр., раніше існували його аналоги: статева, або статево-рольова ідентифікація, отожднення себе з певною статтю і т. ін.). Розглянемо їх детальніше.

Перший, дофрейдівський, етап відносять до початку ХХ ст. У ранніх дослідженнях, присвячених психології жінки (Р. Гейманс, П. Є. Астаф'єв та ін.), відбулося наївне життєве уявлення про те, що жінка повинна відповідати якомусь ідеалу (сформованому у вищому суспільстві): бути емоційною, загадковою, м'якою, слабкою, дбайливою, хорошою матір'ю – тобто жіночною (і у поведінці, і в одязі, і в зачісці, і в заняттях). Ті, хто відхилявся від цього ідеалу, підлягаючи осуду і остракізму.

Другий етап пов'язаний з діяльністю З. Фрейда і, пізніше, його послідовників, охоплює період з 1920-х по 1970-і рр. У своїй праці «Жіночність» (цю назву можна вважати символічною) Фрейд зобразив жінок такими, що заздять [1, с. 201] чоловічій анатомії (так званий, комплекс кастрації) і зробив висновок, що «фемінними» рисами є пасивність, залежність і схильність до підпорядкування. Чоловіків же він вважав активними і такими, що прагнуть влади. Будь-яке відхилення від цих еталонів вважалось проявом хворобливої гендерної ідентичності. Зокрема, прагнення жінок влади (характеристика, яка повинна бути у чоловіка) було назване фалічним (З. Фрейд).

Третій етап – 70-80-і рр. ХХ ст. Цей етап пов'язаний з ім'ям двох жінок – Сандри Бем і Джудіт Спенс. Для пояснення різних варіацій гендерної ідентичності вони привернули ідею андрогінії.

У 1974 р. Сандра Бем сформулювала свою гіпотезу про існування 3 типів людей з різною гендерною ідентичністю: з переважанням фемінних характеристик, з переважанням маскулінних характеристик і «андрогінних», тобто тих, у кого спостерігається баланс маскулінних і фемінних характеристик. При цьому найпривабливішим вона вважала третій тип: на її думку, андрогінні особистості володіють адаптивністю і гнучкістю поведінки, відрізняються творчими схильностями і найбільш психологічно благополучні. Перші ж два типи зображалися негнучкими, обмеженими, такими, що демонструють в своїй поведінці гендерні стереотипи, які існують в суспільстві.

У 1975 р. Джудіт Спенс піддала критиці операційне визначення андрогінії, зроблене С. Бем, і запропонувала інший показник: андрогінність – це поєднання високої маскулінності й висо-

кої фемінності. Це абсолютно інше розуміння андрогінії. Уявімо, наприклад, таке поєднання протилежних характеристик як домінантність і підлеглість, асертивність і поступливість – у принципі, це поєднання можливе, але свідчить, швидше, не про збалансованість і гармонійність особистості, а про її суперечливість і амбівалентність. Поєднуватися можуть не протилежні якості, а якості, що характеризують різні особливості особистості, наприклад, владність і ніжність, відданість і дух змагання. Але й ці поєднання свідчать про певну амбівалентність. Зрозуміло, що в такому розумінні андрогінії суб'єкти справляли враження людей з хворобливою гендерною ідентичністю. Щоправда, сама Д. Спенс так не вважала – навпаки, андрогінність вона пов'язувала з високою самооцінкою і психічним благополуччям людини. В цілому вона виокремила 4 типи людей: типові чоловіки, типові жінки, андрогінні особистості та недиференційовані особистості з низькими показниками маскуліності та фемінності.

Ідея андрогінії на кілька років викликала натхнення у закордонних дослідників (у Росії це триває досі). Вона почала використовуватися в різних галузях практичної психології. Так, теорія андрогінного менеджменту Е. Сарджент, наприклад, стверджувала, що ефективний лідер [1, с. 201] має переймати кращі якості іншої статі й інтегрувати чоловічі та жіночі характеристики.

Четвертий етап охоплює останні кілька років. Після натхнення прийшло розчарування. Сама Сандра Бем відмовилася від ідеї андрогінії, оскільки в суспільстві, в якому традиційним є чітке розділення на «чоловіче-жіноче», виховувати дітей у душі невизначеної й не дуже зрозумілої андрогінності – означає поставити їх в складні умови.

У 70-ті роки, за винятком окремих публікацій Б. Г. Ананьева і деяких його учнів, проблема психології статі не знайшла достатнього відображення. І тільки з часом ця проблема привернула до себе увагу відомого вченого І. С. Кона, який актуалізував необхідність аналізу цієї проблеми, сформулював теоретико-методологічні проблеми вивчення психології статевої диференціації і статевих відмінностей. «Психологічна наука не може, – наполягав вчений, – цілком ігнорувати таку фундаментальну біосоціальну властивість, як стать» [7].

Не заперечуючи беззастережний авторитет російського вченого у постановці питання про необхідність залучення до теоретико-експериментального апарату психології проблеми статевих відмінностей, зауважимо водночас, що чи найперша спроба в

українській психології сформулювати коло психологічних завдань, які потребують свого спеціального психологічного дослідження в галузі статевої проблематики, належить Т. М. Титаренко. Дослідниця займається встановленням і науковим обґрунтуванням специфіки сприйняття чоловіком і жінкою реальності (зовнішньої і внутрішньої), відмінностей між ними за способами розвитку і саморозвитку, формами самореалізації, характером спілкування, типом розвитку та іншими показниками життєдіяльності.

Прикметно, що порушені питання безпосередньо пов'язуються дослідницею із завданням розв'язання більш загальної психологічної проблеми, а саме – проблеми життєвого шляху особистості, адже, як слушно наголошується, «...не існує проміжних, незалежних від статі вікових періодів розвитку, на які поділяється людське життя від народження до смерті. Кожний з цих етапів людина переживає, осмислює, оцінює залежно від статевої належності, несхожих «траєкторій» життєвого шляху» [12, с. 5].

З такої постановки проблеми цілком логічно випливає і теза про необхідність вирішення питання про особливості та відмінності, виконана чоловіками і жінками професійної діяльності, а також й питання про особливості вибору ними відповідних варіантів (альтернатив) становлення професійного образу «Я» вже на ранньому етапі статево-рольової соціалізації. На жаль, більшість із порушених авторкою свого часу питань, в першу чергу питання про особливості рольових очікувань до представника статі, певні гендерні риси і досі чекають на свого дослідника [12].

Гендерні та статеві ідентичності, зазвичай, розкриваються через категорії «маскулінність» (мужність) і «фемінність» (жіночність). Маскулінність і фемінність – статево специфічні характеристики особистості, вони виступають як базові категорії аналізу гендерної ідентичності та психологічної статі. Поняття маскулінності і фемінності виражають нормативні уявлення й настановлення, якими повинні бути і, отже, чим повинні займатися чоловіки та жінки в даному суспільстві і зараз. Маскулінність і фемінність є соціальними, а не біологічними категоріями. Вони визначають нашу гендерну ідентичність і безпосередньо пов'язані з нашими уявленнями про себе та інших.

Виділяють три різних значення поняття «Маскулінність»-«фемінність» [8].

1. Маскулінність/фемінність, як описова категорія, позначає сукупність поведінкових і психологічних рис, властивостей і здібностей, об'єктивно властивих чоловікам/жінкам.

2. Маскулінність/фемінність як «аскриптивна» категорія позначає один із елементів символічної культури суспільства, сукупність соціальних уявлень, настановлень і вірувань щодо того, чим чоловік/жінка є, які якості їй/йому приписують.

3. Маскулінність/фемінність як прескриптивна категорія – це система приписів, що мають на увазі не середньостатистичного, а ідеального «справжнього» чоловіка/жінку, це нормативний еталон мужності/жіночності.

При розгляді маскулінності в дослідженнях враховують її множинність, історичність і ситуативність. Множинність виявляється в наявності у кожному суспільстві множинності моделей маскулінності – від домінантних до маргіналізованих. Домінантна модель маскулінності відображає уявлення про чоловічу гендерну роль, які поділяє домінуюча (за расовими, соціальними і культурними ознаками) частина суспільства. Історичність маскулінності відображають зміни її структури впродовж історичних процесів. Ситуативність маскулінності виявляється через соціокультурну залежність інтенсифікаційних та інфляційних змін, що відбуваються з деякими її характеристиками [3].

Образ «Я – чоловік» у чоловіків і «Я – жінка» у жінок розуміється як частина самосвідомості особистості, усвідомлення себе як представника певної статі, ставлення до цього процесу, надбання певних форм поведінки, навичок, стереотипів у процесі соціалізації. Постулюється ідея про те, що образ «Я – чоловік» у чоловіків, «Я – жінка» у жінок є основоположним у формуванні особистості, оскільки починає своє становлення раніше за інші складові її самосвідомості, впливаючи на формування інших складових і образів «Я» (Т.В. Бендас, Ш. Берн, І.В. Ільїн, І.С. Кон). Тобто образ «Я – чоловік» або «Я – жінка» може впливати як на становлення особистості в цілому, так і на становлення професійного образу «Я», зокрема [1].

Проблема взаємозв'язку образів «Я» в структурі самосвідомості особистості входить до кола проблем сучасної психологічної науки, розроблялася в межах суб'єктно-буттєвого підходу, що розвиває ідеї гуманістичної психології про цілісність Я-концепції особистості, що самоактуалізується, де цілісність її Я-концепції розуміється як взаємозв'язок різних, зокрема гендерного і професійного, образів «Я» в структурі самосвідомості. Важливою дослідницькою проблемою стає вивчення впливу взаємозв'язку гендерного і професійного образів «Я» на самоактуалізацію і задоволеність життям у чоловіків і жінок, а також

того, як цей взаємозв'язок відображається в самосвідомості на різних етапах професійного становлення.

У контексті гендерної психології аналізуються особливості гендерного образу «Я» («Я – жінка» або «Я – чоловік») (П.В. Ільїн, І.С. Кльоцина, Г.А. Бранд). Виявлено, що гендерна самосвідомість особистості формується на ранніх етапах соціалізації індивіда та визначає особливості формування інших образів «Я», наприклад, професійного образу «Я», який також є найважливішим впродовж більшої частини активного соціального життя особистості (Е. Берн, Е. Еріксон, О. Здравомислова, О. Мещеркіна, Л. Попова, Г. Тьомкіна). Професійний образ «Я» – це усвідомлення і оцінка себе як представника певної професії (С.Д. Джанерьян, Б.А. Ясько). Чинниками, що впливають на зміну гендерного і професійного образів «Я», є вік, фаза життя, сам етап і зміст професійного становлення та ін. (В.А. Бодров, Н.А. Бондаренко, Д. Бюлер, П. Еванс, Е.Ф. Зеєр, Е.А. Клімов, Т.В. Кудрявцев, Д. Сьюпер, В.Ю. Шегурова). У процесі становлення професійного образу «Я» відбуваються істотні зміни самосвідомості особистості, які змушують людину переживати різні негативні стани, що впливають на суб'єктивне благополуччя особистості, що знижують рівень самоактуалізації (Р.М. Шаміонов) [2].

Гендерні дослідження в психології підтверджують, що соціально-психологічна стать особистості є найважливішим чинником розвитку професійного образу «Я». Дослідники виокремлюють різні аспекти взаємодії гендерної та професійної ідентичності у представників різних професійних, вікових, соціальних й етнічних груп (Д.В. Воронцов, Ю.Є. Гусева, О.М. Кімберг, М. Кімел, Н.В. Кулагіна, О.С. Некрасов, С.О. Орлянський, Г.О. Таганова та ін.). Більшість авторів зазначають, що досягнення взаємозв'язку гендерної і професійної ідентичності – це складний і поступовий процес, що включає взаємодію різних компонентів, змістовних характеристик і властивостей особистості. Причому істотніші переживання припадають на жінок, оскільки в більшості європейських і західних країн ще й досі збереглися гендерні стереотипи та настановлення стосовно жінок (Т.В. Бендас, Ш. Берн, І.С. Кльоцина, В.О. Лабунська, Л.М. Ожигова і ін.). Дослідники наголошують на різних суперечностях в самосвідомості особистості між образами «Я – жінка», «Я – професіонал», «Я – мати», «Я – господиня» тощо (Ю.Є. Альошина, О. Арнольд, О.М. Кімберг, І.С. Кон, А.Л. Фестінгер, Г. Шихін та ін.). Найчастіше ці суперечності

дослідники визначають як «рольовий конфлікт у жінок» (О.А. Гаврилиця), «феномен подвійної ідентичності» (М.Ю. Арутюнян, О.М. Здравомислова), «рольове змішання» (Л.М. Ожигова), «проблеми саморегуляції особистості» (Н.А. Бондаренко, Г.Б. Гориста). Ще більшої напруги можуть зазнавати жінки, зайняті в тих професіях і на таких посадах, які згідно з гендерними стереотипами, вважаються традиційно чоловічими: керівник, політик, військовий тощо. Так, жінка може стикатися з більшими, ніж чоловік, труднощами в процесі узгодження образів «Я», отже, переживати почуття незадоволеності та нерезалізованості (Т.В. Бендас, Р.Г. Гаджиева, С.Д. Некрасов, Е.П. Никітін, Н.Е. Харламенкова та ін.) [1; 2; 7; 8].

Отже, у сфері зайнятості існує асиметричне розміщення чоловіків і жінок у професійній структурі: низка професій є, практично, або чоловічими, або жіночими. Соціальні психологи Г. Гібш і М. Форверг, спираючись на погляди А.А. Гольденвейзера, вбачають причину цього не в біологічних особливостях чоловіків і жінок, а в соціальних умовах, що складаються в тому чи іншому суспільстві. Соціальні чинники впливають на вибір жінками і чоловіками певної професійної діяльності, і практика показує, що, хоча жінки й неохоче опановують царини діяльності, де переважають чоловіки, гадаючи, що їх вважатимуть менш жіночними, проте цей чинник останніми роками все більше втрачає свою значущість.

За даними Л. Термана і К. Майлза, жінки, що зробили кар'єру, в середньому виявилися більш маскулініними, ніж жінки, які не досягли певних результатів. За даними Е. Таслер, серед жінок, що характеризуються прагненням до конкуренції, боротьби, подолання перешкод, співвідношення гендерних типів було наступним: фемінних – 43 %, маскулініних – 30 %, андрогінних – 27 % (досліджені за методикою С. Бем).

Результати досліджень показали певні відмінності між юнаками й дівчатами в процесі професійного самовизначення, а також подальшого становлення професійного образу «Я», в їх динамічних і особистісних характеристиках: С. Сингер, Б. Штефлер, І.Н. Вакулова, С.П. Крягжде, Д.П. Барама, Л.А. Головей, Б. Розен, доходять висновку, що більшість підлітків обирають професії, що відповідають їх гендерній ідентичності, в професійному самовизначенні дівчата посідають активнішу позицію щодо вибору професії, усвідомленості і визначеності шляхів її отримання (Ю.П. Вавілова і Н.В. Андреевкова, Л.А. Головей). Професійне самовизначення у юнаків від-

бувається у межах загальної життєвої перспективи й органічно входить у неї. На їх професійне самовизначення впливають чинники перспективи: чим визначені плани на подальше життя, тим вищий рівень сформованості професійного образу «Я» і рівень впевненості в правильності професійного вибору. У дівчат життєве та професійне самовизначення менше пов'язані між собою, для них характерна висока емоційність і ситуативність самовизначення (С.П. Ільїн) [5; 6].

Так, за даними О. М. Разумнікової, між чоловічою і жіночою вибірками студентів (всіх факультетів) спостерігаються значущі відмінності (за субтестами Е. П. Торренса) за показником вербальної креативності. У чоловіків, порівняно з жінками, вища образна креативність, образний інтелект і гнучкість мислення, і, навпаки, за показником «вербальної креативності» відмінності між вказаними вибірками виявлено не було. Зазначається водночас, що у реальному житті творча продуктивність жінок значно поступається («істотно нижча») чоловічій. Припускається, що така обставина може бути пояснена різною біологічною будовою мозку в чоловіків і жінок.

Висновки. Отже, гендерна ідентичність, як одна з базових структур самосвідомості, відіграє важливу роль у процесах побудови життєвого плану, самовизначення, формування образу майбутнього. Гендерна ідентичність, співвідносна з біологічною і психологічною статтю особистості сприяє успішному самовизначенню, зокрема професійному, а також подальшому становленню професійного образу «Я». Нечітка гендерна ідентичність, низька диференційованість статевих еталонів знижує вплив гендерної ідентифікації як механізму, що впливає на вибір цінностей, професійне становлення професійного образу «Я».

Список використаних джерел

1. Бендас Т. В. Гендерная психология: учебное пособие / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2007. – 431 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. – 320 с.
3. Бутковская С. А. Становление гендерной идентичности в процессе профессионального самоопределения: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / С. А. Бутковская. – Хабаровск, 2007. – 26 с.
4. Зеленский В. В. Аналитическая психология. [Словарь] / В. В. Зеленский. – СПб. : ЮСК, 1996.

5. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
6. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчин и женщин / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 544 с.
7. Кон И. С. Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии. – 1981. – № 2. – С. 47–57.
8. Кон И. С. История и теория мужских исследований / И. С. Кон // Гендерный калейдоскоп. – М. : Академия, 2001. – С.188–242.
9. Літвінова О. В. Вплив гендерних експектацій на соціально-рольову позицію майбутнього фахівця: дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ольга Володимирівна Літвінова. – Луганськ, 2007. – 231 с.
10. Літвінова О. В. Вплив гендерних стереотипів на професійне самовизначення: теоретичний аспект / О. В. Літвінова // записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України [За ред. С. Д. Максименка]. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 3. – С.3–7.
11. Разорина Л. М. Соотношение мотивации и представлений студентов университета о будущей профессиональной деятельности: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 / Лариса Михайловна Разорина. – М., 2000. – 143 с.
12. Титаренко Т.М. Хлопчики та дівчатка: психологічне становлення індивідуальності / Т. М. Титаренко. – К. : Знання, 1989. – 48 с.
13. Burn S. M. Normative and informational pressure in conformity to the male role: Males', females', and friends' masculinity ideologies. Paper submitted for publication / S.M. Burn, G. D. Laver. – 1994
14. Pleck J. H., Sonenstein F. L. Masculinity ideology and its correlates. In S. Oskamp & M. Costanzo (Eds.), Gender issues in contemporary society Newbury Park, CA : Sage. – 1993. – P. 85–110.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bendas T. V. Gendernaja psihologija: uchebnoe posobie / T. V. Bendas. – SPb. : Piter, 2007. – 431 s.
2. Bern Sh. Gendernaja psihologija / Sh. Bern. – SPb. : PRAJM-EVROZNAK, 2004. – 320 s.
3. Butkovskaja C. A. Stanovlenie gendernoj identichnosti v processe professional'nogo samoopredelenija: avtoref. dis. na soiskanie nauch. stepeni kand. psihol. nauk: spec. 19.00.01

- «Obshhaja psihologija, psihologija lichnosti, istorija psihologii» / C. A. Butkovskaja. – Habarovsk, 2007. – 26 s.
4. Zelenskij V. V. Analiticheskaja psihologija. [Slovar’] / V. V. Zelenskij. – SPb. : JuSK, 1996.
 5. Il’in E. P. Motivacija i motivy / E. P. Il’in. – SPb. : Piter, 2000. – 512 s.
 6. Il’in E. P. Differencial’naja psihofiziologija muzhchin i zhenshin / E. P. Il’in. – Spb. : Piter, 2003. – 544 s.
 7. Kon I. S. Psihologija polovyh razlichij / I. S. Kon // Voprosy psihologii. – 1981. – № 2. – S. 47–57.
 8. Kon I. S. Istorija i teorija muzhskih issledovanij / I. S. Kon // Gendernyj kalejdoskop. – M. : Akademija, 2001. – С.188–242.
 9. Litvinova O. V. Vplyv gendernyh ekspektacij na social’no-rol’ovu pozyciju majbutn’ogo fahivca: dys... kand. psihol. nauk: 19.00.05 / Ol’ga Volodymyrivna Litvinova. – Lugans’k, 2007. – 231 s.
 10. Litvinova O. V. Vplyv gendernyh stereotypiv na profesijne samovyznachennja: teoretychnyj aspekt / O. V. Litvinova // zapysky In-tu psihologii’ im. G. S. Kostjuka APN Ukrainy [Za red. S. D. Maksymenka]. – K. : Glavnyk, 2005. – Vyp. 26. – T. 3. – S.3–7.
 11. Razorina L. M. Sootnoshenie motivacii i predstavlenij studentov universiteta o budushhej professional’noj dejatel’nosti: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.07 / Larisa Mihajlovna Razorina. – M., 2000. – 143 s.
 12. Tytarenko T.M. Hlopchyky ta divchatka: psihologichne stanovlennja indyvidual’nosti / T. M. Tytarenko. – K. : Znannja, 1989. – 48 s.
 13. Burn S. M. Normative and informational pressure in conformity to the male role: Males’, females’, and friends’ masculinity ideologies. Paper submitted for publication / S. M. Burn, G. D. Laver. – 1994.
 14. Pleck J. H., Sonenstein F. L. Masculinity ideology and its correlates. In S. Oskamp & M. Costanzo (Eds.), Gender issues in contemporary society Newbury Park, CA : Sage. – 1993. – R. 85–110.

Received January 17, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 22, 2017

Актуальність роботи практичного психолога з тимчасовою дитячою групою в умовах оздоровчого табору

Svatenkova T.I. The relevance of a psychologist's work with a temporary children group in the conditions of a camp / T.I. Svatenkova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2017. – P. 308–318.

T.I. Svatenkova. The relevance of a psychologist's work with a temporary children group in the conditions of a camp. The article envisages the specificity of the effect of temporary children group on the development of a child's personality depending on the age and the social situation of development, which is determined by the process of the child's entering into a new social group adapting to new living conditions, communication and interaction with the specific environment of wellness and leisure. An important area of work with a child and group of children is purposeful systemic work of a practical psychologist, which should take into account all peculiarities of development and formation of a child's personality, be implemented on the principles of ethics, responsibility, availability, professionalism, clearly balanced, individualized approach to each child.

A targeted training program of work with a temporary children group is developed and tested according to age characteristics of child's development and basic directions of activities of children recreation camps, taking into account typical psychological problems that arise in the process of child's adaptation to new socio-psychological environment.

The application of a systematic programme of work according to age and the basic needs of children and their parents, which was introduced during 2015-2016 is proved. It is successfully used by a psychologist of an active recreation Program for children «Zefir» (Ukraine).

It is proposed a system of techniques for individual and group diagnostics of psychological peculiarities of development and identifying children needs while staying in a temporary children group. The grounded combination of individual approach and group work, opportune diagnosis and identification of a child's problems, professional work of a psychologist in conjunction with productive interaction with other team members (children as well as adult) gives the desired results: it accelerates and

facilitates the process of children's adaptation, it reduces emotional tension and gives the opportunity to each child to interact and self-realize.

Key words: temporary children group, individual and group work, systematic targeted training program, adaptation, self-realization.

Т.І. Сватенкова. Актуальність роботи психолога з тимчасовою дитячою групою в умовах оздоровчого табору. Проаналізовано специфіку впливу тимчасового дитячого колективу на розвиток особистості дитини залежно від віку і соціальної ситуації розвитку, яка обумовлюється процесом входження дитини у нову соціальну групу, адаптацією до нових умов проживання, спілкування і взаємодії зі специфічним середовищем оздоровчого та дозвіллевого спрямування. Саме тому важливим напрямком роботи з дитиною та групою дітей є цілеспрямована систематизована робота практичного психолога, що має враховувати усі особливості розвитку і формування особистості дитини, реалізовуватися на засадах етики, відповідальності, доступності, професіоналізму, чітко виваженого індивідуального підходу до кожної дитини.

Розроблено й апробовано цільову тренінгову програму роботи з тимчасовою дитячою групою відповідно до вікових особливостей розвитку дитини та основних напрямів діяльності дитячих оздоровчих таборів, враховуючи типові психологічні проблеми, що виникають у процесі адаптації дитини до нового соціально-психологічного середовища.

Обґрунтовано застосування систематичної програми роботи відповідно до віку і основних запитів дітей та їх батьків, що була впроваджена впродовж 2015-2016 років і успішно використовується психологом Програми активного відпочинку для дітей «Зефір» (Україна).

Запропоновано систему методик для індивідуальної та групової діагностики психологічних особливостей розвитку та виявлення потреб дитини у ситуації перебування у тимчасовій дитячій групі. Саме виважене поєднання індивідуального підходу та групової роботи, своєчасна діагностика і виявлення проблем дитини, професійна робота психолога у поєднанні з продуктивною взаємодією з іншими членами колективу (як дитячого, так і дорослого) дає бажані результати: пришвидшує та полегшує процес адаптації дітей, згуртовує, зменшує емоційну напругу і дає можливість успішно взаємодіяти, самореалізуватися кожній дитині.

Ключові слова: тимчасова дитяча група, індивідуальна та групова робота, цільова систематична тренінгова програма, адаптація, самореалізація.

Т.И. Сватенкова. Актуальность работы психолога с временной детской группой в условиях оздоровительного лагеря. Проанализирована специфика влияния временного детского коллектива на развитие личности ребёнка в зависимости от возраста и социальной ситуации развития, которая обуславливается процессом вхождения ребёнка в новую социальную группу, адаптацией к новым условиям жизни, общения и взаимодействия со специфической оздоровительной средой и досугом. Именно поэтому важным направлением работы с ребёнком и группой

детей является целенаправленная систематизированная работа практического психолога, которая должна учитывать все особенности развития и формирования личности ребенка, и реализовываться на основе этики, ответственности, доступности, профессионализма, четко взвешенного индивидуального подхода к каждому ребенку.

Разработана и апробирована целевая тренинговая программа работы с временной детской группой в соответствии с возрастными особенностями развития ребёнка и основными направлениями деятельности детских оздоровительных лагерей, учитывая типичные психологические проблемы, возникающие в процессе адаптации ребёнка к новой социально-психологической среде.

Обосновано применение систематической программы работы соответственно возрасту и основным запросам детей и их родителей, которая была внедрена в течение 2015-2016 годов и успешно используется психологом Программы активного отдыха для детей «Зефир» (Украина).

Предложена система методик для индивидуальной и групповой диагностики психологических особенностей развития и выявления потребностей ребёнка в ситуации пребывания во временной детской группе. Именно взвешенное сочетание индивидуального подхода и групповой работы, своевременная диагностика и выявление проблем ребёнка, профессиональная работа психолога в сочетании с продуктивным взаимодействием с другими членами коллектива (как детского, так и взрослого) дает желаемые результаты: ускоряет и облегчает процесс адаптации детей, сплачивает, уменьшает напряжение и даёт возможность успешно взаимодействовать и самореализоваться каждому ребёнку.

Ключевые слова: временная детская группа, индивидуальная и групповая работа, целевая систематическая тренинговая программа, адаптация, самореализация.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток сучасних економічних і соціальних процесів постійно стимулює процеси збільшення навантаження на школярів, яким все частіше необхідний повноцінний відпочинок, особливо в умовах мегаполісів. Проблему оздоровлення та повноцінного відпочинку дітей ефективно вирішують дитячі оздоровчі табори та програми активного дитячого відпочинку. Проте у цей період важливим є не тільки вирішення завдань оздоровлення і відпочинку дітей, а й організація професійної психологічної допомоги дітям у вирішенні актуальних проблем адаптації особистості у тимчасовому дитячому колективі, поліпшення навичок спілкування, підвищення самооцінки, самореалізації та виявлення лідерських якостей кожного. Тому якісна організація систематичної та планомірної роботи практичного психолога в умовах дитячого оздоровчого табору сьогодні стає все актуальнішою.

Очевидно, що зі вступом дитини до тимчасового дитячого колективу змінюється також і її соціальна ситуація розвитку. Зміна соціальної ситуації розвитку та зміна провідного типу діяльності, на думку Л.С. Виготського, сприяє становленню якісно нових відносин між дитиною і колективом, між дитиною і дорослим. Певні відносини з дорослими і ровесниками формуються на основі того, як дитина взаємодіє з іншими, виконує доручення, поводить ся у групі, з дорослими, однолітками, виявляє або не виявляє готовність виконувати доручення інших людей. Отже, соціальна ситуація дитини залежить від рівня задоволення соціальних потреб дитини, які реалізуються в межах взаємодії «дорослий – дитина» і «дитина – дитина». Це об'єктивне становище дитини проявляється в настрої домінуючих переживань, емоційному ставленні до тимчасової групи, табору і дозвілєвого процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання реалізації цілеспрямованої соціально-психологічної та організаційно-педагогічної роботи фахівців в умовах дитячих таборів почало активно вивчатися у 80-90-х рр. XX сторіччя і сьогодні висвітлена у працях А.А. Данилкова, Н.С. Данилкової, Є.В. Гавриліної, К.М. Кавізіної, Н.А. Карасьової, Н.Б. Кедрової, М.М. Кисельова, Є.В. Кисельової, Е.Г. Лиманської, І.М. Мірошник, Р.В. Овчарової, Є.І. Рогова, Г.І. Руденкової, Н.С. Смуцук, І.М. Соболев, О.Є. Третьякова, С.Н. Третьякової, Л.В. Чуніхіної та ін.

Одним із дослідників, що розглядали проблему вивчення дитячих колективів та їх взаємостосунків був Г. Фортунатов. Автор висвітлював важливість і самостійність проблеми дитячих колективів. Він намагається вперше класифікувати типи колективів. Дослідник стверджував, що колектив не є звичайним збігом індивідуумів, він завжди є системою співіснуючих особистостей і при цьому характеризується наявністю не просто об'єднуючих, але й організованих в єдине ціле моментів.

Заслуговує уваги й думка відомого дослідника Г.А. Рокова про те, що дитячий колектив має організуюче значення. У групі дітей, що граються на майданчику, швидко встановлюються ті норми поведінки та спілкування, які ніколи не складуться в умовах суворого контакту на уроках [4].

За Г. Фортунатовим, колектив визначається як «реально існуюча сукупність особистостей, які поєднані однією спільною діяльністю, виконанням соціальних завдань в процесі тривалої взаємодії та спілкування» [5]. Автор робить перші спроби дати характеристику членам тимчасового колективу через аналіз особливостей їх поведінки та деяких характерологічних якостей.

Вивчення взаємостосунків у тимчасовій дитячій групі, проведене в руслі соціометрії, показало, що між дітьми існують складні відносини, які несуть на собі відбиток реальних соціальних впливів, що існують і у дорослому світі. Декілька досліджень дитячих колективів виявили певні фактори, які, як вважають їх автори, пов'язані з утворенням малих груп. Жан Морено відмічав, що діти молодшого шкільного віку утворюють доволі стабільні колективи й що членам цих груп надається певний статус у відповідності до престижу, розумового розвитку й сімейного достатку членів колективу[2].

І хоча проблема надання психологічної допомоги (О.Ф. Бондаренко, Л.Я. Газман, І.В. Дубровіна, О.В. Хухлаєва та ін.) і організація психологічної служби у системі вітчизняної освіти і науки (М.О. Амінов, Л.А. Венгер, І.В. Дубровіна, Ю.О. Замазій, І.Б. Котова, О.Є. Марінушкіна, М.В. Молоканов, Р.С. Немов, А.М. Прихожан, Є.І. Рогов, В.Г. Панок, Н.Ф. Романова та ін.) на теперішній час розглянута досить широко, питання спеціальної підготовки та організації роботи практичного психолога, які могли б забезпечити реалізацію ефективного психологічного супроводу в умовах закладів позашкільної освіти, а саме дитячих оздоровчих таборів, досліджено недостатньо і потребує більш детального вивчення.

Виклад основного матеріалу. Тимчасове дитяче об'єднання як різновид дитячого колективу, що створюються в умовах дитячих оздоровчих таборів, має низку особливостей, які вирізняють їх з-поміж дитячих колективів загальноосвітніх навчальних закладів, спортивно-оздоровчих і творчих центрів тощо. У свою чергу, подібні особливості, а ще й зростаючий соціальний запит з боку батьків, педагогів обумовлюють особливі вимоги до роботи та особистості фахівця психологічної служби табору. Тому проблема забезпечення цієї галузі кваліфікованими спеціалістами актуалізує питання розробки та вдосконалення системи професійної підготовки майбутніх психологів, які надалі зможуть успішно реалізувати себе у роботі з дітьми в умовах тимчасового дитячого об'єднання.

Основним завданням практичного психолога дитячого оздоровчого табору як спеціаліста, що працює у системі позашкільної освіти, є збереження психологічного здоров'я та допомога в соціалізації дітей, надання консультативної психологічної допомоги, організація тренінгових занять у тимчасових дитячих групах упродовж їх відпочинку в таборі. Це стає можливим тільки завдяки організації психологічного супроводу дітей на час всієї

зміни, специфіка якого обумовлюється декількома факторами, а саме: особливостями тимчасового дитячого об'єднання та індивідуальними і віковими особливостями дітей, що приїхали відпочивати. Не менш важливу роль відіграють специфіка табору і характер виховних завдань його педагогічного колективу. Тому за короткий проміжок часу практичний психолог табору повинен бути готовий швидко й ефективно вирішити низку професійних завдань, надати максимально можливу допомогу дітям і педагогам у подоланні особистісних та професійних проблем, не забуваючи при цьому про взаємодію з батьками дітей, адміністрацією табору, а також про методичну і наукову діяльність.

На жаль, фахівці, які лише починають працювати в системі дитячих оздоровчих таборів частіш за все не мають повного уявлення про специфіку роботи психолога у подібних установах. Це трапляється через відсутність досвіду роботи з дитячими об'єднаннями та недостатніми практичними навичками, а також у зв'язку з дефіцитом спеціалізованої, науково та методично систематизованої інформації щодо практичної діяльності психолога в умовах дитячого табору. З огляду на подібну ситуацію особливо актуальним стає питання готовності майбутніх психологів до роботи з дітьми в умовах тимчасового об'єднання, розробка ефективних програм професійної підготовки працівників психологічної служби табору, що базуються на досягненнях сучасної психолого-педагогічної науки і відображають специфіку ТДО в умовах дитячих заміських таборів.

У своїй роботі з дітьми цей фахівець реалізує основні напрямки психологічної практики (консультування, корекційно-розвиваюча, просвітницька та методична діяльність). Не менш важливим є також взаємодія психолога табору з педагогами-організаторами, які безпосередньо організують життєдіяльність дітей на період табірної зміни. Рекомендації психолога можуть стати корисними і для керівника табору під час вирішення таких адміністративних чи педагогічних питань як оптимізація взаємовідносин між педагогами, визначення сумісності педагогів, попередження та вирішення конфліктів, профілактика синдрому емоційного вигорання тощо.

У сучасній літературі дається таке означення дитячого виховного колективу: «виховний колектив – це таке об'єднання дітей, життя і діяльність якого мотивується здоровими соціальними прагненнями, в якому ефективно функціонують органи самоврядування, а міжособистісні стосунки характеризуються високою організованістю, відповідною залежністю, прагненням до загаль-

ного успіху, багатством духовних взаємовідносин та інтересів, що забезпечує свободу і захищеність кожної особистості» [6].

А.П. Усова пише, що одним з головних факторів розвитку суспільного виховання є саме дитина, яка виступає перед нами головним чином як особистість, що живе своїм життям, як член маленького дитячого суспільства з його інтересами, потребами, зв'язками, що завойовує якесь місце у цьому суспільстві[1]. На думку Т.В. Драгунової, спілкування з близьким товаришем виділяється в абсолютно особливу діяльність[3]. Вона існує як самостійна діяльність, яка може бути названа діяльністю спілкування. Предметом цієї діяльності є інша людина – товариш-одноліток як людина.

Отже, група однолітків лише тоді є сприятливим для дитини середовищем, коли статус особистості у групі є достатньо високим або таким, що задовольняє потреби дитини. Місце в системі відносин залежить від різних рис характеру дитини, у тому числі і від таких, як товариськість, здатність зрозуміти іншого, швидко орієнтуватися в обстановці, що склалася. Спостереження показують, що нерідко в групі між дітьми виникають взаємини, які не тільки не сприяють формуванню атмосфери взаємоповаги і порозуміння один з одним, але, навпаки, ведуть до розвитку протилежних якостей. Не всім дітям комфортно перебувати у середовищі однолітків, не для всіх тут сприятливий психологічний клімат. Крім місця відповідно у своїй команді, дитина є членом референтної групи, тобто тієї групи, яка відповідає його віковим потребам.

Організація та забезпечення належного функціонування тимчасових дитячих груп в умовах оздоровчого табору задовольняють у дитини в першу чергу потребу у вільному спілкуванні, не регламентованому дорослими. Вільне спілкування – це не просто спосіб проведення дозвілля, але і засіб самовираження, встановлення нових людських контактів. Приналежність до певної компанії підвищує впевненість в собі і дає додаткові можливості самоствердження.

Впродовж літніх періодів відпочинку дітей 2015 та 2016 було проведено систематичне психологічне дослідження, у якому взяли участь 532 дітей віком від 6 до 17 років. Застосовано наступні методики:

- методику діагностики рівня агресивності (адаптований варіант методики Басса-Дарки) для попередження можливих конфліктів між дітьми;
- методику діагностики самооцінки дитини, що дала інформацію не тільки про рівень самооцінки кожної дитини, але

- і про ставлення до дитини у сім'ї, психологічну зрілість дитини і готовність до міжособистісної взаємодії у новому дитячому колективі, про адаптивний потенціал особистості;
- графічну методику «Кактус», що дає можливість діагностувати емоційний стан дитини;
 - графічну методику «12 тварин» та «Конструктивний малюнок чоловічків з геометричних фігур», що спрямовані на виявлення індивідуально-типологічних відмінностей та характерологічних рис особистості, первинну діагностику самооцінки дитини і дають комплексну інформацію про психологічні особливості особистості досліджуваного;
 - тест психологічної атмосфери та міжособистісних відносин у групі «Два будиночки»;
 - соціометричне дослідження групи дітей;
 - методику незакінчених речень як методику вербально-проективного типу;
 - діагностичну методику спрямованості особистості, що дає можливість визначити переважаючий тип орієнтації підлітка: на себе, на діяльність чи на спілкування;
 - опитувальник на визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту К. Леонгарда і Х. Смішека.

Аналіз психологічних особливостей проблемних дітей і специфічних дефектів спілкування з однолітками дозволив виділити основні напрями роботи з ними:

- по-перше, необхідно сформулювати і мотивувати справжній інтерес дитини до людей, що оточують її, примусити її задуматися про їх інтереси і потреби. Така інформація може допомогти дитині більш ефективно визначити справжній характер ставлення до себе, а у випадку виникнення розбіжностей уникнути розповсюдження власної негативної оцінки щодо ситуації на ставлення до себе і, відповідно, на взаємини з тими, що оточують її;
- по-друге, необхідно навчити дитину не застосовувати еталон досконалості ні до себе, ні до інших, не допускати звинувачення, виховати в собі прагнення у важку хвилину звертатися за допомогою та підтримкою до інших людей, не замикатися у собі, навчитись бачити позитивне в негативному та невдалому спілкуванні.

Високі вимоги до своїх друзів та близьких створюють потенційне джерело для образ, дитина таким чином виходить за межі звичайних спокійних контактів та залишається соціально ізольованою. Психологічна компенсація цього явища пов'язана з

розвитком у дитини вміння подивитись на себе з боку, об'єктивно оцінити свою поведінку й дії.

Третій напрям розвитку функцій спілкування пов'язаний із навчанням дітей прийомам саморегуляції свого стану, що дозволило б їм уникати конфліктів та бути соціально гнучким.

Велике значення треба приділяти розвитку у дітей навиків вираження дружніх почуттів, посмішки, спокійного темпу мовлення. Для розвитку навиків спілкування – уміння підтримувати загальну бесіду, брати участь у колективному обговоренні теми. Практичному психологу на групових заняттях з дітьми (тренінгах) необхідно навчити їх правилам участі у спілкуванні: уважно вислуховувати кожного, не перебивати, обговорювати всі ідеї по черзі, не говорити дуже довго і дуже швидко, чітко і доступно виражати своє ставлення, висловлювати свою точку зору, договорюючи до кінця.

У процесі формування у дітей правильного самоусвідомлення важливо враховувати, що найкраще діти пізнають себе в діяльності, яку виконують, а для адекватного розуміння себе, досягнення джерел свого успіху у тимчасовому дитячому колективі їм необхідно навчитися бачити себе з боку. Саме тому тема групової динаміки так зацікавила наукові пошуки автора та стала практичною віхою роботи у програмі активного дитячого відпочинку на базі санаторію Конча-Заспа влітку 2015 – 2016 років. Дякуючи керівництву, робота психолога була практично і методично забезпеченою: ми мали власну тренінгову аудиторію, можливість систематично протягом 12 днів зміни проводити тренінги, коригувати вправи та спостерігати за проявом групової динаміки у тимчасовому дитячому колективі. Для цього було створено тренінгові програми для дітей за віком з урахуванням потреб дитини, запитів батьків, соціальної ситуації розвитку в даному віці та провідної діяльності. Недоцільно було б розкривати повністю напрямки тренінгової роботи, але зупинимось на основній меті роботи кожної групи:

- робота з групою дітей 7-9 років була спрямована на освоєння в новому колективі, боротьбу зі страхами, навчання навичок самоконтролю та вираження емоцій;
- робота з групою дітей 10-13 років мала на меті поліпшення навиків комунікативної компетентності, адекватного самовираження та навчання основ конструктивної взаємодії у тимчасовій групі;
- робота з дітьми 14-17 років була спрямована на опанування лідерських якостей, самопізнання, самореалізацію та самовизначення дітей.

Це був початковий, так би мовити, пілотажний етап практичної роботи психолога у таборі за напрямком покращення групової взаємодії шляхом тренінгової роботи з дітьми. Практична робота даного напрямку тривала місяць (2 табірні зміни) 2015 року та три місяці (6 табірних змін) 2016 року і охопила 532 дитини віком від 6 до 17 років. Для перевірки ефективності роботи з групою я обрала відомий метод соціометричного опитування. Він проводився у кожній тренінговій групі на 3-ій день після приїзду дітей і на 12-й день. Весь цей час щоденно у кожній групі проводилися психологічні тренінги відповідно меті і завданням роботи з кожною групою. Після обробки бланків методики виявилось, що із 532 дітей-учасників дослідження 358 мали вагомий позитивні зрушення – збільшення кількості позитивних виборів групою і зменшення негативних, тобто 67% учасників отримали більше позитивних виборів, ніж на початку тренінгової роботи. Це говорить про те, що практична тренінгова робота психолога була побудована з урахуванням індивідуальних і групових потреб дітей, більшість дітей успішно ввійшли у тимчасовий дитячий колектив і повністю чи частково реалізували свої потреби в ньому.

Висновки. Вочевидь, правильно підібрані методики діагностики, індивідуальної та групової роботи з дітьми різного віку сприяють планомірному розвитку комунікативних навиків і умінню відчувати інших людей, зрозуміти їх вчинки, знаходити продуктивний вихід з конфліктної ситуації. Знання вікових особливостей дітей і підлітків, характеристик фізичного розвитку, особливостей їх поведінки в певному віці допоможе в процесі діяльності практичного психолога у дитячому оздоровчому таборі. Врахування вікових особливостей дозволить досить гнучко коригувати зміст, форми та методи виховної роботи, не змінюючи загальної стратегії роботи. Отже, здійснення вікового підходу до діяльності практичного психолога в умовах оздоровчого закладу передбачає :

1) постійну увагу до вікових особливостей формування особистості дитини, своєрідності її духовного світу;

2) урахування протиріч розвитку особистості, спричинених віковими змінами;

3) побудова системи практичної роботи відповідно до психологічних особливостей дітей кожного вікового періоду і концепцій їх розвитку.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка і впровадження напрямів систематичної роботи практичного психолога з педагогічним колективом табору, спрямована

на профілактику синдрому емоційного вигорання та оптимізацію стосунків «дорослий-дитина» та «дорослий-дорослий».

Список використаних джерел

1. Вікова і педагогічна психологія / [О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін]. – 2-е вид., допов. – К. : Каравела, 2009. – 400 с.
2. Выготский Л.С. Педология подростка : детская психология / Л.С.Выготский // Собрание сочинений : в 6-ти т. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 242 с.
3. Драгунова Т.В. Подросток / Т.В. Драгунова. – М. : Знание, 1976. – 96 с.
4. Роков Г.А. Воспитатели, школа и молодое поколение : пед. очерки Г.Рокова / Г.А.Роков. – Москва : тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 195 с.
5. Фортунатов Г.А. О преподавании психологии в педагогических училищах / Г.А.Фортунатов. – Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР. –1951 г. – 44 с.
6. Харламов И.Ф. Педагогика : Учеб. пособие / И.Ф.Харламов. – М. : Юрист, 3-е изд., перераб. и доп. – 1997. – 512 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Vikova i pedagogichna psihologija / [O.V. Skrypchenko, L.V. Dolyn's'ka, Z.V. Ogorodnijchuk ta in]. – 2-e vyd., dopov. – K. : Karavela, 2009. – 400 s.
2. Vygotskij L.S. Pedologija podrostka : detskaja psihologija / L.S.Vygotskij //Sobranie sochinenij : v 6-ti t. – M. : Pedagogika, 1984. – T. 4. – 242 s.
3. Dragunova T.V. Podrostok / T.V. Dragunova. – M. : Znanie, 1976. – 96 s.
4. Rokov G.A. Vospitateli, shkola i molodoe pokolenie : ped. ocherki G.Rokova / G.A.Rokov. – Moskva : tip. t-va I.D. Sytina, 1910. – 195 s.
5. Fortunatov G.A. O prepodavanii psihologii v pedagogicheskikh uchilishhah / G.A.Fortunatov. – Moskva : Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo Ministerstva Prosveshhenija RSFSR. –1951 g. – 44 s.
6. Harlamov I.F. Pedagogika : Ucheb. posobie / I.F.Harlamov. – M. : Jurist, 3-e izd., pererab. i dop. – 1997. – 512 s.

Received January 19, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 23, 2017

Особливості формування особистісних рис суб'єктів ризиконебезпечної діяльності у процесі занять психологічною підготовкою

Simko R.T. The formation of personality traits of the subjects involved in risky-dangerous activities during the psychological preparation / R.T. Simko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 319–329.

R.T. Simko. The formation of personality traits of the subjects involved in risky-dangerous activities during the psychological preparation. The article reveals the features of psychological training of patrol police workers and its influence on the formation of their personality traits. It is stated that their duties in terms of risky-dangerous conditions requires police employees to have certain features of psyche and it affects the features formation.

The experimental studies show that the techniques and methods, used by subjects of law enforcement, are formed not only under the influence of their activities but do the opposite effect forming the personality.

It is found that mental traits of police workers largely affect the efficiency of professional activities and are changed in the process of their implementation. During the formative experiment the level of personality-based, situational anxiety and aggression was reduced. The study of these mental traits is an important task, providing an adequate psychological support to employees of the patrol police.

It is established that after 14 weeks of forming experiment the participants of control group have changed the expression of such as personality traits as Assessment (it has been increasing), Strength and Activity (it has been increasing).

It is proved that while forming the motivational sphere of workers involved in risky-dangerous professions it is important to identify the leading and controversial motives and their possible combinations.

Key words: personality traits, psychological training, risky-dangerous activities, patrol police..

Р.Т. Сімко. Особливості формування особистісних рис суб'єктів ризиконебезпечної діяльності у процесі занять психологічною підго-

товкою. У статті розкрито особливості організації психологічної підготовки працівників патрульної поліції та її вплив на формування їх особистісних рис. Констатовано, що виконання своїх службових обов'язків у ризиконебезпечних умовах вимагає від працівників патрульної поліції наявності певних рис психіки та сама впливає на формування відповідних рис.

Проведені експериментальні дослідження доводять, що прийоми та методи, які застосовуються суб'єктами правоохоронної діяльності, формуються не тільки під впливом їх діяльності, а також чинять зворотний вплив, формуючи при цьому саму особистість.

Виявлено, що риси психіки працівників патрульної поліції значною мірою впливають на ефективність виконання професійної діяльності та змінюються у процесі її реалізації. За час формувального експерименту знизився рівень особистісної, ситуативної тривожності та агресивності. Дослідження цих рис психіки є важливим завданням, що забезпечує належний психологічний супровід діяльності співробітників патрульної поліції.

Встановлено, що за 14 тижнів формувального експерименту в досліджуваних контрольній групі змінюється прояв таких особистісних рис як Оцінка – вона збільшується, Сила та Активність – зростають.

Доведено, що при формуванні мотиваційної сфери працівників ризиконебезпечних професій важливо визначити провідний та протирічний мотиви, а також можливості їх поєднання.

Ключові слова: особистісні риси, психологічна підготовка, ризиконебезпечна діяльність, патрульна поліція.

Р.Т.Симко. Особенности формирования личностных черт субъектов опасной деятельности связанной с риском в процессе занятий психологической подготовкой. В статье раскрыты особенности организации психологической подготовки работников патрульной полиции и её влияние на формирование их личностных черт. Констатировано, что выполнение своих служебных обязанностей в условиях опасной деятельности, связанной с риском, требует от работников патрульной полиции наличие определённых черт психики и сама влияет на формирование соответствующих черт.

Проведённые экспериментальные исследования показывают, что приёмы и методы, применяемые субъектами правоохранительной деятельности, формируются не только под влиянием их деятельности, а также оказывают обратное воздействие, формируя при этом саму личность.

Вывявлено, что черты психики работников патрульной полиции в значительной степени влияют на эффективность выполнения профессиональной деятельности и изменяются в процессе её реализации. За время формирующего эксперимента снизилась личностная, ситуативная тревожность и агрессивность. Исследование этих черт психики является важной задачей, которая обеспечивает надлежащее психологическое сопровождение деятельности сотрудников патрульной полиции.

Установлено, что за 14 недель формирующего эксперимента у испытуемых контрольной группы меняется проявление таких личностных черт как Оценка – она увеличивается, Сила и Активность – растут.

Доказано, что при формировании мотивационной сферы работников опасных профессий, связанных с риском важно определить ведущий и противоречивый мотивы, а также возможности их сочетания.

Ключевые слова: личностные черты, психологическая подготовка, деятельность, риск, патрульная полиция.

Постановка проблеми. Професійна діяльність у ризиконебезпечних умовах вимагає від працівників наявності певних рис психіки і сама впливає на формування відповідних рис. Ми реалізовували такі завдання, які висували перед психологічною підготовкою співробітників патрульної поліції: оволодіння знаннями щодо основ психології професійної діяльності та психологічних особливостей їх структурних складових; формування психологічної готовності до професійної діяльності; формування умінь та навичок, необхідних психологічних знань у процесі розв'язання оперативно-службових завдань; розвиток психофізіологічних професійно значущих якостей та здібностей (спостережливості, пам'яті, комунікативних можливостей тощо); оволодіння та вдосконалення навичок психологічної саморегуляції професійної поведінки; формування емоційної стійкості для ефективного виконання психомоторних дій в екстремальних ситуаціях. Їх зміст узгоджується із загальними завданнями психологічної підготовки всіх співробітників патрульної поліції [5; 6; 12].

Наголосимо, що ми виходили з тих закономірностей людської психіки, які пов'язані з участю суб'єкта в галузі правових суспільних відносин (тих, що регулюються правом). Психічна діяльність людей в царині правовідносин має своєрідні особливості та закономірності, які виступають тут в специфічних проявах і сполученнях, що невластиві іншим умовам людського життя.

Зокрема ми враховували, що кожний співробітник поліції в ризиконебезпечних умовах діяльності застосовує наявні в нього психологічні знання. Зазвичай це знання з побутової психології, вони засновані на наявному особистому досвіді, що суб'єкт отримав у попередніх психологічно напружених життєвих ситуаціях. Проведені нами спостереження показують, що з накопиченням суб'єктом власного професійного досвіду ефективність застосування знань, які були стихійно набуті без спеціально організованої діяльності, збільшується. Проте не завжди вибраний

конкретний прийом роботи з урахуванням цих психологічних знань є достатньо дієвим [12].

Психологічна підготовка співробітників патрульної поліції до роботи нами здійснювалася з урахуванням загальних проблем психології професійної діяльності в правоохоронних органах.

Насамперед проблемою є розуміння особистості правопорушника та психологічних чинників скоєння ним злочинів. Її розв'язання передбачало вивчення психологічних закономірностей і механізмів регулювання нормативно-правової поведінки суб'єкта. Також необхідно було відзначити психологічні особливості формування правової свідомості особистості та симптомокомплексів рис психіки правопорушника. Важливо було усвідомити психологічні закономірності формування і функціонування злочинних груп [12].

Проблемою є усвідомлення психології діяльності правоохоронних органів. Її розв'язання передбачало розуміння психології особистості співробітників різних підрозділів національної поліції та особливостей їх діяльності. Необхідно також було зрозуміти психологічні детермінанти дій працівників патрульної поліції в екстремальних умовах виконання своїх функціональних обов'язків. Важливо було проаналізувати психологічні рекомендації, що спрямовані на оптимізацію підбору кадрів співробітників патрульної поліції та підвищення майстерності [12].

Значну роль у підготовці правоохоронців до несення служби в ризиконебезпечних умовах також відіграє психомоторика, тобто об'єктивація всіх форм психічного відображення в рухах тіла [1; 3; 4].

Питання вдосконалення професійної діяльності розглядали такі вчені як Ю.М. Забродін [2], Б.Ф. Ломов [7], К.К. Платонов [9], Н.А. Розе [11], та багато інших.

Проте аналіз наукових праць показав, що питання психологічної підготовки формування особистісних рис працівників ризиконебезпечних професій до виконання своїх обов'язків потребує подальшого вивчення та вдосконалення, особливо під час дій в екстремальних ситуаціях.

Мета статті – дослідити особливості розвитку особистісних рис працівників патрульної поліції засобами психологічної підготовки із застосуванням типових програм.

Для досягнення мети була створена контрольна група з 37 співробітників патрульної поліції (чоловіків). Формуючи групи ми насамперед звертали увагу на властивості нервової системи

досліджуваних. Розподіл досліджуваних за показниками сили нервової системи (табл. 1): 7 осіб з сильною нервовою системою (18,92%), 10 осіб з нервовою системою середньої сили (27,03%), 11 осіб з середньо-слабкою нервовою системою (29,73%), 9 осіб з слабкою нервовою системою (24,32%).

Таблиця 1**Розподіл досліджуваних контрольної групи за показниками сили нервової системи**

Сила нервової системи	n	%
Сильна нервова система	7	18,92
Нервова система середньої сили	10	27,03
Середньо-слабка нервова система	11	29,73
Слабка нервова система	9	24,32

Розподіл досліджуваних за зовнішнім балансом нервових процесів (табл. 2): 12 осіб з переважанням збудження (32,43%), 8 осіб з урівноваженістю процесів збудження і гальмування (21,62%), 17 осіб з переважанням гальмування (45,95%).

Таблиця 2**Розподіл досліджуваних контрольної групи за зовнішнім балансом нервових процесів**

Співвідношення сили процесів збудження і гальмування в нервовій системі	n	%
Переважання збудження	12	32,43
Урівноваження процесів збудження і гальмування	8	21,62
Переважання гальмування	17	45,95

Розподіл досліджуваних за рухливістю-інертністю нервових процесів (табл. 3): 17 осіб з рухливим збудженням (45,95%), 20 осіб з інертним збудженням (54,05%), 13 осіб з рухливим гальмуванням (35,14%), 24 особи з інертним гальмуванням (64,86%).

Таблиця 3**Розподіл досліджуваних контрольної групи за рухливістю-інертністю нервових процесів**

Рухливість-інертність нервових процесів	n	%
Рухливе збудження	17	45,95
Інертне збудження	20	54,05
Рухливе гальмування	13	35,14
Інертне гальмування	24	64,86

Створюючи контрольну групу досліджуваних, ми також виховували, що правоохоронна діяльність є певною системою суспільних відносин та являє собою правову активність відповідних посадових осіб, які забезпечують реалізацію адміністративних та кримінальних законів суспільства, а закономірності проявів їх психіки і є психологічними основами правоохоронної діяльності.

Ефективність професійної діяльності значною мірою залежить від місця особистості в суспільстві, загальних життєвих обставин та конкретних умов. Місце співробітника патрульної поліції в соціумі, як представника правоохоронної діяльності, характеризується змістом певних, наданих державою, владних повноважень та покладених на нього обов'язків. Спостереження показують, що на характер перебігу психічних процесів і станів працівника міліції значною мірою впливає зміст та співвідношення обов'язків і повноважень, які, в свою чергу, змінюються на кожному етапі правового розвитку суспільства та власної професійної кар'єри правоохоронця.

Проведені експериментальні дослідження доводять, що прийоми та методи, які застосовуються суб'єктами правоохоронної діяльності, формуються не тільки під впливом їх діяльності, а також чинять зворотний вплив, формуючи при цьому саму особистість.

Ситуативна тривожність у досліджуваних контрольної групи за 14 тижнів занять знизилась з $37,98 \pm 0,91$ до $36,04 \pm 0,89$ бала (табл. 4). Різниця між середніми арифметичними показниками ($1,94 \pm 0,16$ бала) статистично не достовірна $p < 0,05$.

Таблиця 4

**Зміни прояву тривожності та агресивності (в балах)
досліджуваних контрольної групи після 14 тижнів
тренувальних занять**

Показники, що досліджувались	Кількісні характеристики		
	до формуль-ного експери-менту, $M \pm m$	після 14 тиж-нів тренуваль-них занять, $M \pm m$	різниця
Ситуативна тривожність	$37,98 \pm 0,91$	$36,04 \pm 0,89$	$1,94 \pm 0,16$
Особистісна тривожність	$32,79 \pm 0,83$	$31,48 \pm 0,81$	$1,31 \pm 0,14$
Агресивність	$41,56 \pm 0,96$	$39,88 \pm 0,95$	$1,68 \pm 0,15$

Отже, риси психіки працівників ризиконебезпечних професій значною мірою впливають на ефективність виконання професійної діяльності та змінюються у процесі її реалізації. Ви-

щевказане є основою розуміння сутності зростання професійної майстерності, дозволяє ставити та розв'язувати проблему професійної придатності і надійності співробітника патрульної служби міліції та пояснює вплив рівня психомоторних умінь та навичок на результати його діяльності [8; 10].

Особистісна тривожність в обстежуваних контрольної групи за час формувального експерименту знизилась з $32,79 \pm 0,83$ бала до $31,48 \pm 0,81$ бала. Різниця між середніми арифметичними ($1,31 \pm 0,14$ бала) статистично не достовірна $p > 0,05$.

Проте, як доводять спостереження, процес розвитку та формування особистості загалом і співробітника патрульної поліції, зокрема, є доволі складним для вивчення і контролю. Особистість виховує вся система суспільних за своєю суттю цілеспрямованих і стихійних впливів, які досить складно передбачити та врахувати. Водночас відомо, що на формування особистості насамперед впливає сім'я та найближче оточення. Також суттєвий вплив на особистість має робота засобів масової інформації. Особистість, відображаючи всю систему впливів, формує свої професійні інтереси. Професійна діяльність, з одного боку, дозволяє поглибити уявлення про важливі складові роботи працівників патрульної служби міліції, а з іншого – дозволяє зрозуміти, які особистісні риси психіки необхідні суб'єкту для досягнення успіху в ній. Тривала професійна діяльність змінює риси психіки суб'єкта.

Агресивність у досліджуваних контрольної групи за 14 тижнів занять знизилася з $41,56 \pm 0,96$ до $39,88 \pm 0,95$ балів. Різниця між середніми арифметичними ($1,68 \pm 0,15$ бала) статистично не достовірна $p > 0,05$.

Дослідження ситуативної і особистісної тривожності та агресивності є важливим завданням, що забезпечує належний психологічний супровід діяльності співробітників патрульної поліції. Визначення тривожності та агресивності досліджуваних давало можливість передбачити ефективність їх діяльності, а також скласти прогноз подальшого розвитку цих професійно важливих рис. Можна стверджувати, що оптимальний рівень тривожності та агресивності визначають наявність необхідних задатків та здібностей до роботи в патрульній поліції. Подальший розвиток наявних здібностей до служби в правоохоронних органах реалізувався у процесі професійного навчання та підготовки. Ефективність виконання службової діяльності, розв'язання конкретних службових завдань, також значною мірою залежить від самооцінки суб'єкта.

За 14 тижнів формувального експерименту в досліджуваних контрольній групі змінюється прояв такої особистісної риси як Оцінка (табл. 5). Вона збільшується з $9,41 \pm 0,42$ до $10,04 \pm 0,37$ бала. Різниця між середніми арифметичними ($0,63 \pm 0,10$ бала) статистично не достовірна $p > 0,05$.

Наголосимо, що риси особистості можуть бути розкриті за допомогою окремих симптомокомплексів, які об'єднують конкретні прояви. Ми виходили з тих позицій, що в особистості головну роль відіграє спрямованість, яка відображає цілі, що ставить перед собою суб'єкт ризиконебезпечної професійної діяльності та засоби їх досягнення. Також вважали, що професійна спрямованість співробітника правоохоронних органів містить в собі дві сфери загальну професійну та спеціальну професійну.

Таблиця 5

Зміни прояву особистісних рис (в балах) досліджуваних контрольної групи після 14 тижнів тренувальних занять

Показники, що досліджувались	Кількісні характеристики		
	до формувального експерименту $M \pm m$	після 14 тижнів тренувальних занять $M \pm m$	різниця
Оцінка	$9,41 \pm 0,42$	$10,04 \pm 0,37$	$0,63 \pm 0,10$
Сила	$10,80 \pm 0,35$	$11,29 \pm 0,34$	$0,49 \pm 0,09$
Активність	$4,61 \pm 0,31$	$5,02 \pm 0,33$	$0,41 \pm 0,08$

Загальна професійна спрямованість характеризується визнанням співробітником патрульної поліції своєї приналежності до державної служби та правоохоронних органів загалом. Вона передбачає визнання необхідності захисту державних інтересів, визнання завдань правоохоронних органів. Спеціальна спрямованість пов'язана з приналежністю до конкретної служби та підрозділу органів внутрішніх справ. Для реалізації спрямованості особистості в ризиконебезпечних професіях необхідні також значні вольові зусилля.

У досліджуваних контрольній групі така особистісна риса як Сила за 14 тижнів занять зросла з $10,80 \pm 0,35$ до $11,29 \pm 0,34$ бала. Різниця між середніми арифметичними ($0,49 \pm 0,09$ бала) статистично не достовірна $p > 0,05$.

Активність досліджуваних контрольній групі за 14 тижнів зросла з $4,61 \pm 0,31$ до $5,02 \pm 0,33$ бала. Різниця між середніми арифметичними ($0,41 \pm 0,08$ бала) статистично не достовірна $p > 0,05$.

Спостереження доводять, що при формуванні мотиваційної сфери працівників ризиконебезпечних професій важливо визначити провідний і протирічний мотиви, а також можливості їх поєднання. Так, окремі співробітники патрульної поліції були мотивовані на отримання премії, підвищення в посаді тощо. Відповідно свою енергію вони спрямовували в цих напрямках. За таких обставин ми формували мотиви, які пов'язані з успішним розв'язанням професійних завдань, сумлінним виконанням своїх обов'язків, що є обов'язковою умовою задоволення вищезазначених потреб. Часто мотивами для переведення в іншу службу або звільнення з поліції, була відсутність перспектив подальшого просування по службі, непрестижність самої спеціальності загалом. Мотиваційна сфера значною мірою впливала на активність співробітників патрульної поліції.

Висновки

1. За 14 тижнів формувального експерименту в досліджуваних контрольній групі змінюється прояв таких особистісних рис як Оцінка – вона збільшується, Сила та Активність – зростають.

2. Організація психологічної підготовки працівників поліції із застосуванням типових програм дозволила знизити їх ситуативну та особистісну тривожність. Деяко знизилась і агресивність досліджуваних контрольній групі.

3. Сформовані особистісні риси, засвоєні уміння і навички розвинули у суб'єктів ризиконебезпечної діяльності професійну пильність і спроможність виконувати професійні обов'язки в екстремальних умовах.

Список використаних джерел

1. Гришко Н. Т. Совершенствование системы движений с учетом особенностей интерференций, возникающих в процессе выполнения двигательных действий : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Николай Тимофеевич Гришко; Киев. гос. ин-т физич. культ. – К., 1978. – 23 с.
2. Забродин Ю. М. Основные направления исследования деятельности человека-оператора в экстремальных условиях / Ю. М. Забродин, В. Г. Зазыкин // Психологические проблемы деятельности в особых условиях. – М. : Наука, 1985. – С. 5–16.
3. Ильин Е. П. Психомоторная организация человека : учебник для вузов / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 384 с.
4. Камаль Хассан Аль-Зухби. Формирование двигательного навыка с учётом психической напряжённости деятельности

- спортсмена : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Хасан Аль-Зухби Камаль; Ин-т психологии. – К., 1984. – 159 с.
5. Корольчук М. С. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності / М. С. Корольчук // Вісник. Збірник наукових статей Київського міжнародного університету. Серія : Педагогічні науки. Психологічні науки. Випуск II. – К. : Правові джерела, 2002. – С. 211–213.
 6. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
 7. Ломов Б. Ф. Психическая регуляция деятельности: избранные труды / Б. Ф. Ломов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 624 с.
 8. Малхазов О. Р. Біомеханічні та психофізіологічні константи в управлінні руховою діяльністю / О. Р. Малхазов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : МП Леся, 2002. – С. 314–321.
 9. Платонов К.К. Вопросы психологии труда / К.К. Платонов. – М. : Медицина, 1970. – 224 с.
 10. Плишко Н. К. Особенности сенсомоторных реакций при изменении эмоционального состояния / Н. К. Плишко // Диагностика психических состояний в норме и патологии. – Л. : Медицина, 1980. – С. 126–134.
 11. Розе Н. А. Психомоторика взрослого человека / Н. А. Розе. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1970. – 128 с.
 12. Сімко Р.Т. Особливості прояву психомоторних якостей суб'єкта в екстремальних умовах діяльності : Монографія / Р.Т.Сімко. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друк-Сервіс», 2014. – 212 с.

Список використаних джерел

1. Grishko N. T. Sovershenstvovanie sistemy dvizhenij s uchetom osobennostej interferencij, vznikayushchih v processe vypolneniya dvigatel'nyh dejstvij : avtoref. dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Nikolaj Timofeevich Grishko; Kiev. gos. in-t fizich. kul't. – K., 1978. – 23 s.
2. Zabrodin YU. M. Osnovnye napravleniya issledovaniya deyatel'nosti cheloveka-operatora v ehkstremaal'nyh usloviyah / YU. M. Zabrodin, V. G. Zazykin // Psihologicheskie problemy deyatel'nosti v osobyh usloviyah. – M. : Nauka, 1985. – S. 5–16.

3. Il'in E. P. Psihomotornaya organizaciya cheloveka : uchebnik dlya vuzov / E. P. Il'in. – SPb. : Piter, 2003. – 384 s.
4. Kamal' Hassan Al'-Zuhbi Formirovanie dvigatel'nogo navyka s uchetom psihicheskoy napryazhennosti deyatelnosti sportsmena : avtoref. dis... kand. psihol. nauk : 19.00.01 / Hasan Al'-Zuhbi Kamal'; In-t psihologii. – K., 1984. – 159 s.
5. Korol'chuk M. S. Adaptacija ta i'i' znachennja v systemi psihofiziologichnogo zabezpečennja dijal'nosti / M. S. Korol'chuk // Visnyk. Zbirnyk naukovykh statej Kyi'vs'kogo mizhnarodnogo universytetu. Serija : Pedagogichni nauky. Psihologichni nauky. – Vypusk II. – K. : Pravovi dzherela, 2002. – S. 211–213.
6. Korol'chuk M. S. Social'no-psihologichne zabezpečennja dijal'nosti v zvyčajnyh ta ekstremal'nyh umovah / M. S. Korol'chuk, V. M. Krajnjuk. – K. : Nika-Centr, 2006. – 580 s.
7. Lomov B. F. Psihicheskaya reguljacija deyatelnosti: izbrannye trudy / B. F. Lomov. – M. : Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2006. – 624 s.
8. Malhazov O. R. Biomehanichni ta psihofiziologichni konstanty v upravlinni ruhovoju dijal'nistju / O. R. Malhazov // Problemy penitenciarnoi' teorii' i praktyky. – K. : MP Lesja, 2002. – S. 314–321.
9. Platonov K.K. Voprosy psihologii truda / K.K. Platonov. – M. : Medicina, 1970. – 224 s.
10. Plishko N. K. Osobennosti sensomotornyh reakcij pri izmenenii ehemocional'nogo sostoyaniya / N. K. Plishko // Diagnostika psihicheskikh sostojanij v norme i patologii. – L. : Medicina, 1980. – S. 126–134.
11. Roze N. A. Psihomotorika vzroslogo cheloveka / N. A. Roze. – L. : Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1970. – 128 s.
12. Simko R.T. Osoblyvosti pojavu psihomotornyh jakostej sub'jekta v ekstremal'nyh umovah dijal'nosti : Monografija / R.T.Simko. – Kam'janec'-Podil's'kyj : TOV «Druk-Servis», 2014. – 212 s.

Received January 16, 2016

Revised February 20, 2016

Accepted March 22, 2017

Психопрофілактика алкогольної залежності в юнацькому віці

Slavina N.S. Psychological prevention of alcohol dependence in adolescence / N.S. Slavina // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 330–339.

N.S. Slavina. Psychological prevention of alcohol dependence in adolescence. The attention is focused on the main aspects of psychological preventive work to reduce alcohol addiction of juveniles. It is noted that alcoholism is a type of deviant behavior, which belongs to the type of additive deviations; in particular it is classified as chemical dependency. It is found that the study of alcoholism as a form of deviant behavior was carried out in various scientific concepts by domestic and foreign methods (psychoanalysis, cognitive and humanistic approaches), the terms «deviation», «addiction», «alcohol dependence» were described in different ways and their essence was seen in different mechanisms, forms and reactions. It is shown that adolescents and youths with symptoms of addictive behavior have a reduction of excitement prevailed that does not allow them to achieve optimum activation. Alcohol takes an additional role of «doping», which can increase the level of activation. It is found that the system of activation of boys with addictive behavior includes discordance associated with that activation status is subjectively considered as unacceptable, as «bad». It is established that the description of the discordance mechanism in the system of activation is new, clarifying information about the susceptibility addicts in search of new experiences. In the context of the theory of socialization the people whose socialization took place in terms of encouraging or ignoring certain elements of such behavior (violence, immorality) are addicted to deviant behavior.

Key words: psychological prevention, alcohol addiction, deviant behavior, deviation, additive behavior.

Н.С. Славіна. Психопрофілактика алкогольної залежності в юнацькому віці. Акцентовано увагу на головних аспектах психопрофілактичної роботи по зниженню алкогольної залежності юнаків. Констатовано, що алкоголізм – це вид девіантної поведінки, який відносять до адитивного типу девіацій, зокрема класифікують як хімічну залежність. З'ясовано, що дослідження алкоголізму як виду девіантної поведінки здійснювалось в різних наукових концепціях вітчизняними та зарубіж-

ними методами (психоаналіз, когнітивний та гуманістичний підходи), які по-різному описують поняття «девіація», «адикція», «алкогольна залежність», і вбачають її сутність в різних механізмах, формах і реакціях. Показано, що у підлітків та юнаків з проявами адиктивної поведінки переважає редукція збудження, що не дозволяє їм досягти оптимуму активації. Алкоголь бере на себе роль додаткового «допінгу», який дозволяє підвищити рівень активації. Встановлено, що у системі активації юнаків з адиктивною поведінкою присутня дискордатність, яка пов'язана з тим, що стан активації суб'єктивно розцінюється як неприйнятний, як «поганий». Стверджується, що опис механізму дискордантності в системі активації є новим, уточнюючим дані про схильність адиктів до пошуку нових вражень. В контексті теорії соціалізації – до девіантної поведінки схильні люди, соціалізація яких проходила в умовах заохочення або ігнорування окремих елементів такої поведінки (насилля, аморальність).

Ключові слова: психопрофілактика, алкогольна залежність, девіантна поведінка, девіація, адитивна поведінка.

Н.С. Славина. Психопрофілактика алкогольної залежності в юношеском возрастe. Акцентировано внимание на главных аспектах психопрофилактической работы по снижению алкогольной зависимости юношей. Констатировано, что алкоголизм – это вид девиантного поведения, который относят к аддитивному типу девиаций, в частности классифицируют как химическую зависимость. Выяснено, что исследование алкоголизма как вида девиантного поведения осуществлялось в различных научных концепциях отечественными и зарубежными методами (психоанализ, когнитивный и гуманистический подходы), которые по-разному описывают понятие «девиация», «аддикция», «алкогольная зависимость», и видят ее сущность в различных механизмах, формах и реакциях. Показано, что у подростков и юношей с проявлениями адиктивного поведения преобладает редукция возбуждения, не позволяет им достичь оптимума активации. Алкоголь берет на себя роль дополнительного «допинга», который позволяет повысить уровень активации. Установлено, что в системе активации юношей с адиктивным поведением присутствует дискордатность, которая связана с тем, что состояние активации субъективно расценивается как неприемлемый, как «плохой». Утверждается, что описание механизма дискордантности в системе активации является новым, уточняющим данные о склонности аддикта к поиску новых впечатлений. В контексте теории социализации – к девиантному поведению склонны люди, социализация которых проходила в условиях поощрения или игнорирования отдельных элементов такого поведения (насилие, аморальность).

Ключевые слова: психопрофилактика, алкогольная зависимость, девиантное поведение, девиация, аддитивное поведение.

Постановка проблеми. Більшість психодинамічно орієнтованих спеціалістів вважають, що залежна (адиктивна) пове-

дінка переслідує низку цілей: спробу задовольнити потребу в контролі над непереносним афективним станом, пошук ідеалізованого об'єкта, керівництво каральним Супер-Его і збереження контролю як такого. Вирішення цього парадоксу перебуває в конфлікті з несвідомими аспектами психіки та іншими її аспектами, тимчасово пригніченими. Аддикція вміщує як втрату контролю над певними функціями Его, тобто втрату автономії Его, так і одночасний захват контролю несвідомими захистами Его та похідними потягів, що призводить до відігрування аддиктивної поведінки. З погляду аналітиків, така поведінка виникає в результаті неадекватного розвитку чи передчасного руйнування в ранньому періоді дитинства зв'язку «маля – мати» [1].

В юнацькому віці, в основному, завершується фізичний розвиток організму, закінчується статеве дозрівання: серцево-судинна система починає працювати гармонійно, уповільнюється темп росту тіла, помітно збільшується м'язова сила, зростає працездатність, закінчується формування й функціональний розвиток органів і тканин. Тілесна конституція, особливо обличчя, стає дорослою, специфічно індивідуальною. Зникає характерна для підлітків збудливість, неврівноваженість [4]. У юнацькому віці зростає інтерес до дорослих; знання, досвід близьких людей допомагають орієнтуватись у питаннях, що пов'язані з майбутнім життям. Підсилюється потяг до спілкування з ними. Поновлюються емоційні контакти з батьками, від яких очікують порад, розуміння. Сім'я залишається тим місцем, де юнаки почувають себе впевнено. З батьками обговорюються життєві та професійні перспективи. Життєві плани юнаки обговорюють і з учителями, близькими знайомими, тими, хто для них є авторитетним, чия думка для них важлива.

Головним стає прагнення зайняти внутрішню позицію дорослого. Сприяє цьому об'єктивне положення юнака за старших і в школі, і в родині. Але треба набути психологічної готовності до вступу в самостійне доросле життя, а саме:

- бути здатним орієнтуватись у різних формах людської свідомості: в науковій, правовій, художній тощо; для цього потрібно оволодіти основами наукового та громадянського світогляду, що слід виявляти в свідомому критичному ставленні до себе і до оточуючих;
- мати потребу та здатність працювати, володіти звичкою до трудових зусиль, уміннями працювати творчо, продуктивно (незалежно від виду праці);

– бути здатним спілкуватися на засадах рівності, поваги, розуміння та володіти засобами такого спілкування [4].

Звичайно, існують індивідуальні варіанти вступу до дорослого самостійного життя. Це виявляється в першу чергу у виборі різних форм прояву дорослості. Наприклад, у деяких юнаків функцію зовнішнього відособлення відіграє зовнішній вигляд, стиль мови, пози під час розмови, інші за атрибути дорослості обирають куріння тощо. Коли соціальна зрілість (дорослість) відстає від фізіологічної, спостерігаємо явище інфантилізму: юнак зовні дорослий, але зберігає риси поведінки попереднього віку. Іноді «дитяча поведінка» стає у декого рисою пристосування до життя: нічого самому не вирішувати, ні за що не відповідати.

Юнацький вік – це вік входження в об'єктивний та нормативний дух свого історичного часу в його національній формі. Знаходження своєї ідентичності для юнака стає афективним центром життєвої ситуації розвитку. Саме тому до близького дорослого він ставиться як до ідеалу. Ті якості, які юнак високо оцінює, є для нього еталоном у різних сферах людських відносин: виконання моральних норм, ставлення до праці, до самого себе. До цих якостей він приміряє своє ідеальне «Я» – яким він бажає стати в дорослому житті [3].

Змінює юнак і свій характер, і спілкування з ровесниками. Зменшується кількість друзів за рахунок зміни якості дружби, вона набуває інтимно-особистісного значення. Наростає значення індивідуальних емоційних контактів та прихильності. Посилюється потреба у зустрічному розумінні з боку оточуючих ровесників, спілкування з якими залишається сповідальним. З кращим другом або подругою обговорюються найбільш гострі переживання, які пов'язані з різними життєвими подіями. Дружні стосунки вимагають взаєморозуміння, внутрішньої близькості, відвертості. Вони засновані на ставленні до іншого, як до самого себе й підтримують самоповагу, самосприйняття. Напруга у взаєминах виникає лише тоді, коли товариськість буває егоцентричною, коли не виявляється інтерес до почуттів та думок друга. Ставлення до ровесників диференціюється, критерії їх оцінок набувають множинності: одного високо оцінюють за знання і обирають його для спільних занять, іншого за успіхи в спорті: з ним відвідують спортивну секцію. Але існує тенденція переносу ставлення до ровесника як до друга за декількома найважливішими для себе критеріями, наприклад, за успіхами в навчанні та за моральними цінностями. Дружба

заснована на свободі, але на взаємних почуттях та дотриманні моральних законів. Дружба – це процес здійснення соціальної рівності («Скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти»). Дружба має моральну природу: головне – чесність і вимогливість, розум і здатність оцінювати своє «Я» в його власній сутності [8, с.40].

Юність – це повторний критичний період розвитку, який характеризується значним зростанням потенціалу особистості щодо самовизначення (аналогічне поняття «соціальна ідентичність»). Розрізняють індивідуальні варіанти формування соціальної ідентичності, або самовизначення:

- дифузна, невизначена ідентичність;
- наперед вирішений варіант включення в «дорослу систему» відносин, але раніше призначеного часу. Психологи вважають це несприятливим фактором розвитку, юнак знаходиться в процесі інтенсивного пошуку самого себе: відбувається проба ролей, щоб визначитися самостійно. Це позитивне явище, але такий період не повинен тривати довго, бо інакше закріплюються риси інфантильності;
- зроста ідентичність, про що свідчить почуття власної визначеності. Юнак переходить до самореалізації, найбільш повно використовує свої реальні потреби і свої можливості [2].

Ці варіанти можуть бути також етапами самовизначення, але важливо, щоб юнак не зупинився на якомусь попередньому етапі.

На перший план у самовизначенні виступає механізм інтеграції. Роздуми про себе і про своє призначення в житті іноді приводять юнака до пошуку смислу життя. Це веде до інтегрування багатьох вимог різних сфер життєдіяльності і надає їм цілісного характеру. А з іншого боку, виникає потреба інтегрувати свої можливості, здібності максимально мобілізувати їх у відповідності до усвідомлених цілей життя. Труднощі полягають у тому, що не завжди знаходяться засоби для реалізації свого «Я». Ці труднощі значною мірою визначаються проблемою організації (і визначення) провідної діяльності. Серед психологів немає єдиної думки щодо провідної діяльності в юнацькому віці, це питання залишається невирішеним. Присвоєння форм культури та засвоєння дорослості в цей період за суттю не пов'язані один з одним: тому юнак дорослішає поза освітньою системою, а освіта відбувається поза системою становлення дорослості [3, с.24].

У психології розпізнають два принципово різних типи розвитку особистості в юнацькому віці (Т.Томе) – прагматичний і творчий.

Прагматичний тип характеризується орієнтацією юнака на доцільність і на утікання від джерел неспокою, чому суб'єктивно надається першорядне значення. У юнакові такого типу домінують матеріальні цінності та інтереси. Він схиляється до гомеостатичної рівноваги, уникнення будь-яких проблем. І це перешкоджає його подальшому індивідуальному розвитку. Він не прагне до одержання більшої освіти. Саме такого типу юнаки вдаються до застосування алкоголю та наркотиків, щоб «позбутися» проблем [1, с.23].

Творчо-орієнтованого типу юнаки характеризуються прагненнями та інтересами, які спрямовані в майбутнє, вони активно включають у власний спосіб життя різні пізнавальні та інші можливості. Педагогічне завдання – на основі корекції самооцінки допомогти юнакові набутти впевненості в собі, виявляти активність при вирішенні життєвих завдань. Орієнтування на майбутнє, наявність, життєвих перспектив викликають бажання вдосконалювати ті якості, які необхідні для професійної діяльності, в першу чергу, і для майбутнього самостійного життя в цілому. Самооцінка набуває більшої конкретності, критичності, дійовості; за даними досліджень, 13% старшокласників складають програми самовиховання. Вони пов'язані з перспективами набуття професії, зі вступом у Вищий навчальний заклад, з майбутнім положенням у суспільстві, зі встановленням тісних взаємин з другом, з утворенням сім'ї тощо. На основі самооцінки й самовиховання формується самоповага. З усвідомленням своїх якостей і можливостей, з уявленням про своє місце в житті, з оцінкою себе як особистості пов'язане зростання інтересу до моральних проблем – щастя, обов'язок, любов, дружба тощо. У цьому плані можна говорити про вироблення моральної свідомості в старшому шкільному віці (І. Д. Бех). У юності відбувається і моральне, і вольове загартовування [2, с.24]. Зростає рефлексивність свідомості, збільшується увага до особистісних переживань, інтерес до власного психічного життя.

Поведінка юнаків не позбавлена суперечностей:

- підвищені вимога до дорослих і поблажливе ставлення до власного їх порушення;
- у вчинках (як і в свідомості взагалі) співіснують принципність у великому та безпринципність у малому (зберігаються іноді риси дитячої поведінки);

- емоційне підвищене переживання власних невдач, неприємностей, які іноді гіпертрофуються в справжнє горе [2, с.234].

Ці симптоми можуть пройти безслідно, а можуть стати рисами особистості. Важливо зміцнити потребу юнаків працювати над собою систематично, прямуючи до поставленої мети, зайняти позицію дорослої людини, і створювати умови для прояву ініціативи; творчості, корисних починань у самореалізації та в ствердженні власної особистості.

У психології вважається, що загальні розумові здібності, в основному, оформлюються наприкінці підліткового віку. Протягом юнацького віку вони вдосконалюються: збагачується науковий понятійний апарат, відбувається оволодіння складними інтелектуальними операціями, більш продуктивною стає розумова діяльність. Розумові здібності виявляються як індивідуальні властивості сприймання, пам'яті, мислення, уяви, вони визначають індивідуальний стиль пізнавальної діяльності старшокласника та її продуктивність.

Навчальні дії трансформуються у методи наукового пізнання. Юнаки оволодівають елементами дослідницької діяльності: формулюванням гіпотез, плануючим контролем, прогнозуючою оцінкою. Формуються певні розумові звички, які становлять основу культури розумової праці. Важливе педагогічне завдання – навчити знаходити і ставити нестандартні завдання, бачити нову проблему, визначати нові засоби її вирішення. Саме такі риси характерні для самостійного творчого мислення. Але, за даними дослідження випускників шкіл, більша кількість юнаків працюють на репродуктивному рівні.

У цьому віці продовжується розвиток теоретичного мислення, розвивається здатність до зв'язного логічного міркування, до високого рівня узагальнення та систематизації знань; підвищується самостійність, гнучкість і продуктивність мислення, його рефлексивність [5].

Зростає продуктивність логічної пам'яті, що пов'язана з операційним мисленням. Збільшується обсяг уваги, здатність до її концентрації, переключення. В той же час увага стає більш вибірковою: вона залежить від спрямованості інтересів особистості, від її потреб. Формування професійної орієнтації юнака сприяє розвитку спеціальних здібностей (математичних, літературних, лінгвістичних тощо). У дівчаток в цьому віці спеціальні інтереси менш визначені, порівняно з хлопцями, хоча успішність у навчанні у цілому вища.

За висновками багатьох дослідників, творчі досягнення дослжих не пов'язані безпосередньо з навчальною успішністю в школі. Це пояснюється тим, що шкільні програми регламентовані, викладання та вимоги до учнів не враховують індивідуальних особливостей у здібностях учнів та їх інтересів, тому творчість юнаків повніше та яскравіше виявляється поза засвоєнням програми: в наукових гуртках, факультативах, у гуртках за інтересами поза межами школи. Таким чином, розумовий розвиток юнаків полягає не тільки в накопиченні знань та вмінь (хоча це теж важливо), але й у формуванні індивідуального стилю розумової діяльності, в розвитку розумових здібностей. Це стійка сукупність індивідуальних варіантів у засобах сприймання, його якостях, індивідуальних особливостях пам'яті, мислення, а також свідоме оволодіння прийомами та засобами продуктивної розумової праці.

Підсумовуючи, слід відмітити, що передумовами вживання юнаками алкоголю та наркотичних речовин є:

- 1) неповна сім'я;
- 2) вживання алкоголю членами сім'ї;
- 3) сімейні конфлікти та недостатність близьких взаємин між батьками і дітьми;
- 4) неправильний стиль сімейного виховання;
- 5) погана успішність у навчанні [8].

Представники основних напрямків (психоаналізу, когнітивного, гуманістичного) висувають дуже креативне поняття девіантної поведінки, а також описують різні механізми її вияву. Згідно з Е.Дюркгеймом, вірогідність девіацій поведінки суттєво зростає при ослабленні рівня соціального нормативного контролю згідно теорії аномії Р. Мертона, девіантна поведінка виникає передусім тоді, коли сприйнятливі для суспільства цінності не можуть бути досягнуті певною частиною даного суспільства. В контексті теорії соціалізації до девіантної поведінки схильні люди, соціалізація яких проходила в умовах заохочення або ігнорування окремих елементів такої поведінки (насилля, аморальність).

Висновки. У підлітків та юнаків з проявами аддиктивної поведінки переважає редукція збудження, що не дозволяє їм досягти оптимуму активації. Алкоголь бере на себе роль додаткового «допінгу», який дозволяє підвищити рівень активації. У системі активації юнаків з аддиктивною поведінкою присутня дискордатність, яка пов'язана з тим, що стан активації суб'єктивно розцінюється як неприйнятний, як «поганий».

Саме ж підвищення активації зумовлює зростання тривоги і напруги, що призводить до необхідності її зниження. Створюється «заворожене» коло залежності від психоактивної речовини. Опис механізму дискордантності в системі активації є новим, уточнюючим дані про схильність адиктів до пошуку нових вражень. Дослідження девіантної поведінки у світовій психологічній літературі представлено достатньо широко, а в сучасній вітчизняній психології і педагогіці є визначальним, тому що саме девіантна поведінка перешкоджає соціалізації особистості, її становленню й формуванню, розвитку її громадянської самосвідомості.

Список використаних джерел

1. Апетик Н.М. Вплив несприятливого сімейного оточення на девіантну поведінку підлітків / Н.М. Апетик // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць Ін-т. психол. ім. Г.С. Костюка АПН України: в 3 т. – Вид.2. – К. : Гнозис, 1999. – Т.1. – С.58–65.
2. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / С.А. Беличева. – М. : Просвещение, 1999. – 421 с.
3. Бурмака Н.П. Личностные факторы формирования алкогольной аддикции / Н.П. Бурмака // Вісник Харків. ун-ту. – Серія Психологія, 2002. – С. 26–29.
4. Бурмака Н.П. Особенности ранних воспоминаний подростков с алкогольной аддиктивным поведением / Н.П. Бурмака // Актуальные вопросы сексологии и медицинской психологии. – Харьков : ХМАПО, 2002. – С. 41–47.
5. Губенко О. Проблеми профілактики наркоманії, токсикоманії та алкоголізму: методологічні аспекти / О. Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – С. 33–35.
6. Девіантна поведінка молоді та алкоголізм / під ред. О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко. Основы психології і педагогіки: підруч. – Х., 2003. – С.243–256.
7. Максимова Н.Ю. Алкоголь: вживання і зловживання / Н.Ю. Максимова // Безпека життєдіяльності. – 2004. – №3. – С. 23–27.
8. Ткач Б.М. Основні напрямки психопрофілактики адиктивної поведінки та робота з практично здоровою молоддю / Б.М. Ткач // Проблеми загальної та педагогічної психології / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2004. – №1. – С. 309–315.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Apetyk N.M. Vplyv nespryjatlyvogo simejnogo otoc Hennja na deviantnu povedinku pidlitkiv / N.M. Apetyk // *Psychologija na peretyni tysjacholit'*: zb. nauk. prac' In-t. psihol. im. G.S. Kostjuka APN Ukrainy: v 3 t. – Vyd.2. – K. : Gnozyz, 1999. – T.1. – S.58–65.
2. Belicheva S.A. Osnovy preventivnoy psihologii / S.A. Belicheva. – M. : Prosveschenie, 1999. – 421 s.
3. Burmaka N.P. Lichnostnyie faktoryi formirovaniya alkoholnoy addiktsii / N.P. Burmaka // *Visnyk Harkiv. un-tu. – Serija Psychologija*, 2002. – S. 26–29.
4. Burmaka N.P. Osobennosti rannih vospominaniy podrostkov s alkoholnyim addiktivnym povedeniem / N.P. Burmaka // *Aktualnyie voprosy seksologii i meditsinskoj psihologii. – Har'kov : HMAPO*, 2002. – S. 41–47.
5. Gubenko O. Problemy profilaktyky narkomanii', toksykomanii' ta alkoholizmu: metodologichni aspekty / O. Gubenko // *Praktychna psihologija ta social'na robota*, 2004. – S. 33–35.
6. Deviantna povedinka molodi ta alkoholizm / pid red. O.M. Bandurka, V.O. Tjurina, O.I. Fedorenko. *Osnovy psihologii' i pedagogiky: pidruch. – X., 2003. – S.243–256.*
7. Maksymova N.Ju. Alkohol': vzhyvannja i zlovzhyvannja / N.Ju. Maksymova // *Bezpeka zhyttjedijal'nosti*, 2004. – №3. – S. 23–27.
8. Tkach B.M. Osnovni naprjamky psyhoprofilaktyky adyktyvnoi' povedinky ta robota z praktychno zdorovoju moloddju / B.M. Tkach // *Problemy zagal'noi' ta pedagogichnoi' psihologii' / za red. S.D. Maksymenka. – K., 2004. – №1. – S. 309–315.*

Received January 18, 2016

Revised February 20, 2016

Accepted March 21, 2017

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ СТУДЕНТІВ

Sosnikhina S.Y. Psychological basic principles of formation and development of students' value-semantic sphere / S.Y. Sosnikhina // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 340–351.

S.Y. Sosnikhina. Psychological basic principles of formation and development of students' value-semantic sphere. In the article the mechanisms of formation of the value-semantic sphere at student's age occurring by personal awareness of life priorities and under the influence of factors of social character are investigated. One of the substantial directions of this process is educational and professional activities as the leading incentive of personal formation in the conditions of the higher school.

Peculiarities of introduction of psychological follow-up of students within teaching and educational process of higher education institution are proved, as the youthful age is the sensitive period of development and stabilization of a number of personal components: professional, civil and world outlook qualities; professional skills and abilities; creative potential; intellectual opportunities; individual system of value-semantic sphere. The modern system of higher education has to promote conscious formation and harmonious interrelation of humanistic, professional value systems and personal meanings. The main instrument that allows forming and improving presented psychological mechanisms are psychotraining occupations which can be included in the plan of Psychological service of university.

The author has developed the program of psychocorrection and development of the value-semantic sphere of student's youth with elements of role playing exercises and the techniques of the psychodrama which includes three main units: «**Informative**», «**Self-determination of the professional**» and «**Basic principles of professional self-realization**».

The offered program consists in implementation of systematic and purposeful impact on formation and development of structure of the value-semantic sphere by creation and realization of special psychological conditions during out-of-class work and activity of Psychological service of higher education institution. The psychological training is directed to updating in consciousness of students of universal values, removal of

psychological barriers, formation of a complete image of their own system of values and personal meanings.

Key words: values, personal meanings, value-semantic sphere, formation of values, program of development, psychocorrection, psychological maintenance, the higher school, students.

С.Є. Сосніхіна. Психологічні засади формування та розвитку ціннісно-сислової сфери студентів. У статті досліджено механізми формування ціннісно-сислової сфери у студентському віці, що відбуваються шляхом особистісного усвідомлення життєвих пріоритетів та під впливом факторів соціального характеру. Одним із вагомих напрямків цього процесу є учбово-професійна діяльність як провідний стимул особистісного становлення в умовах Вищої школи.

Обґрунтовано особливості впровадження психологічного супроводу студентів у межах навчально-виховного процесу ВНЗ, адже юнацький вік є сенситивним періодом розвитку та стабілізації ряду особистісних складових: професійні, громадянські та світоглядні якості; професійні навички та вміння; творчий потенціал; інтелектуальні можливості; індивідуальна система ціннісно-сислової сфери. Сучасна система вищої освіти повинна сприяти свідомому становленню та гармонійному взаємозв'язку гуманістичних, професійних ціннісних настанов та особистісних смислів. Основним засобом, що дозволяє формувати та корегувати представлені психологічні механізми, є психотренінгові заняття, які можуть бути включені у план Психологічної служби університету.

Автором розроблена програма психокорекції та розвитку ціннісно-сислової сфери студентської молоді з елементами рольових вправ і технік психодрами, що включає три основні блоки: «Інформаційний», «Самовизначення професіонала» та «Основи професійної самореалізації».

Запропонована програма полягає у здійсненні систематичного та цілеспрямованого впливу на формування та розвиток структури ціннісно-сислової сфери шляхом створення та реалізації спеціальних психологічних умов у ході позааудиторної роботи та діяльності Психологічної служби ВНЗ. Психологічний тренінг спрямований на актуалізацію у свідомості студентів універсальних цінностей, знятті психологічних бар'єрів, формування цілісного образу власної системи цінностей та особистісних смислів.

Ключові слова: цінності, особистісні смисли, ціннісно-сислова сфера, формування цінностей, програма розвитку, психокорекція, психологічний супровід, вища школа, студенти.

С.Е. Соснихина. Психологические основы формирования и развития ценностно-смысловой сферы студентов. В статье исследованы механизмы формирования ценностно-смысловой сферы в студенческом возрасте, происходящие путём личностного осознания жизненных приоритетов и под влиянием факторов социального характера. Одним из весомых направлений этого процесса является учебно-профессиональная деятельность как ведущий стимул личностного становления в условиях высшей школы.

Обоснованы особенности внедрения психологического сопровождения студентов в рамках учебно-воспитательного процесса ВУЗ, так как юношеский возраст является сенситивным периодом развития и стабилизации ряда личностных составляющих: профессиональные, гражданские и мировоззренческие качества; профессиональные навыки и умения; творческий потенциал; интеллектуальные возможности; индивидуальная система ценностно-смысловой сферы. Современная система высшего образования должна способствовать сознательному становлению и гармоничной взаимосвязи гуманистических, профессиональных ценностных установок и личностных смыслов. Основным средством, которое позволяет формировать и корректировать представленные психологические механизмы, являются занятия психотренинга, которые могут быть включены в план Психологической службы университета.

Автором разработана программа психокоррекции и развития ценностно-смысловой сферы студенческой молодёжи с элементами ролевых упражнений и техник психодрамы, которая включает три основных блока: «Информационный», «Самоопределение профессионала» и «Основы профессиональной самореализации».

Предложенная программа заключается в осуществлении систематического и целенаправленного воздействия на формирование и развитие структуры ценностно-смысловой сферы путём создания и реализации специальных психологических условий в ходе внеаудиторной работы и деятельности Психологической службы вуза. Психологический тренинг направлен на актуализацию в сознании студентов универсальных ценностей, снятие психологических барьеров, формирование целостного образа собственной системы ценностей и личностных смыслов.

Ключевые слова: ценности, личностные смыслы, ценностно-смысловая сфера, формирование ценностей, программа развития, психокоррекция, психологическое сопровождение, высшая школа, студенты.

Постановка проблеми. Ціннісно-сміслова сфера особистості є необхідним базисом психіки. Вчені розглядають її як багатовимірну структуру з низкою складових, що впливають на мотиваційну сферу та життєдіяльність людини в цілому. Вивчення ціннісних орієнтацій та особистісних смислів студентської молоді, їх формування та розвиток – актуальний напрямок психологічних досліджень, враховуючи стрімкі процеси трансформації соціального середовища та інтеграції суспільства до Європейського культурного простору. Це дає можливість виявити ступінь адаптації студентів до нових стандартів і соціальних умов, оцінити її інноваційний потенціал в подальшому формуванні, збереженні і примноженні ціннісного фундаменту майбутнього покоління.

У сучасних наукових здобутках зустрічаються такі цінності українського суспільства, які близькі до цінностей всіх молодих людей світу даної вікової категорії: впевненість у собі, свобода,

легкість в спілкуванні, позитивність, комунікабельність, творчість, задоволення, негайна винагорода, гнучкість [1]. Така тенденція свідчить про глобалізацію, яка є предметом обговорень і дискусій наукового світу.

Незважаючи на значну кількість досліджень, які присвячені вивченню ціннісно-сислової сфери загалом, поза увагою науковців залишається розкриття механізмів розвитку та формування ціннісно-сислових настановлень у період студентського віку (юності), розробка та впровадження практичних шляхів формування ціннісно-сислових настановлень в процесі психологічного супроводу студентів у межах навчально-виховного процесу ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ціннісно-сислова сфера є предметом наукового інтересу багатьох авторів і трактується як функціональна система, що формує смисли і цілі життєдіяльності людини та регулює способи їх досягнення (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Б.С. Братусь). Вивчаються структурні компоненти ціннісно-сислової сфери особистості: ціннісні орієнтації, особистісні смисли та установки (О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, А.В. Серий), ціннісно-сислові утворення (Ю.М. Кузнецова), ціннісне відношення (Ф.Ф. Василюк, Б.І. Додонов, Д.А. Леонтьєв), смислоутворення (Б.С. Братусь, О.Г. Асмолов) та регуляція (А.Г. Здравомислов, В.Б. Ольшанський, М.С. Яницький).

У сучасних наукових роботах спостерігається значна кількість теоретичних та практичних досліджень проблематики ціннісно-сислової сфери студентів [2; 3; 4], психологічні тренінги у сфері розвитку та корекції окремих компонентів ціннісних орієнтацій, особистісних характеристик в юнацькому віці [5; 7; 8].

Мета статті полягає у розробці програми психологічного супроводу студентів в аспекті розвитку та формування ціннісно-сислової сфери.

Цілі статті:

1. Дослідити механізми формування ціннісно-сислової сфери у студентському віці.
2. Обґрунтувати особливості впровадження психологічного супроводу студентів у межах навчально-виховного процесу ВНЗ.
3. Розробити програму психокорекції та розвитку ціннісно-сислової сфери студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Формування ціннісно-сислових орієнтацій є довготривалим процесом і відбувається через призму особистісного усвідомлення життєвих пріоритетів та під впливом факторів соціального характеру.

Ціннісно-смилова сфера упродовж свого розвитку потрапляє під одночасний вплив багатьох чинників, суб'єктивних та об'єктивних, що впливають на формування системи цінностей, побудову їх ієрархії, стимулює пошук і знаходження особистісних смислів, визначення відповідних життєвих планів, намірів та перспектив їх реалізації. Одним із таких значущих чинників виступає учбово-професійна діяльність як провідний стимул особистісного становлення в умовах Вищої школи.

Формування особистості триває протягом усього онтогенезу індивіда, проте період навчання у ВНЗ – студентський вік – відіграє особливо значущу роль у цьому процесі. Саме в цей час закладаються фундаментальні основи тих важливих якостей майбутнього фахівця, з якими він розпочне професійну діяльність та продовжуватиме розвиватись як індивідуальність. Більше того, сьогодення ставить особливі вимоги до підготовки майбутніх професіоналів, адже у резонансі із суспільними змінами трансформується і світогляд людей, зокрема переосмислюються загальновідомі життєві перспективи і цілі.

Відтак, доволі складні завдання ставляться перед сучасною системою вищої освіти: у процесі навчання й виховання студентів необхідно сприяти свідомому становленню у них гуманістичних загальнолюдських і професійних ціннісних орієнтацій, особистісних смислів у гармонійному їх взаємозв'язку. Формування фахівця складає особливий для становлення особистості етап життя – студентський вік, що є сенситивним періодом для розвитку та стабілізації багатьох її якостей: 1) професійних, громадянських, світоглядних рис; 2) професійних здібностей і творчого потенціалу; 3) інтелекту загалом і рис характеру майбутнього фахівця; 4) індивідуальної системи ціннісних орієнтацій [6, с. 88].

Основний акцент у навчально-виховному процесі педагогічного Вузу робиться на розвитку таких професійних компетенцій: індивідуальна та культурна духовність, автентичність, моральність, створення можливостей особистісного росту та самовдосконалення. Набуття необхідних для майбутнього професіонала якостей відбувається шляхом розвитку емпатії, лабільності, комунікації, відповідальності, справедливості, гуманізму. Прояв цих особистісних характеристик базується на основі формування та розвитку у студентів ціннісно-смилової системи.

Засобом, що дозволяє включити вищезазначені психологічні механізми та фактори формування системи ціннісних орієнтацій особистості, в представленій моделі, є психотренінгові заняття.

Представлена програма тренінгу може бути включена в план Психологічної служби університету.

Одним із етапів нашого дослідження були розробка та впровадження спеціальної корекційної програми, що спрямована на формування та розвиток ціннісно-сислової сфери студентів та утворення системи індивідуальних смислів.

Основна мета програми полягає у здійсненні систематичного та цілеспрямованого впливу на формування ціннісно-сислових орієнтацій шляхом створення й реалізації спеціальних психологічних умов у ході позааудиторної роботи та в межах діяльності Психологічної служби.

При розробці психолого-корекційної програми ми спирались на екзистенційно-гуманістичний підхід, що розглядає людину з точки зору її життєвих цілей та цінностей, свободи вибору та відповідальності, здатності до самоздійснення. Як зазначає Т.С. Яценко, основна позиція такої моделі полягає в тому, що люди здатні розширювати власну самосвідомість, а це, у свою чергу, сприяє більшій свободі й відповідальності через подолання екзистенційних тривог і страхів, що є функцією пошуку цінностей [9].

Формувальна програма з елементами рольових вправ і технік психодрами спрямована на актуалізацію у свідомості студентів універсальних цінностей та формування їх цілісного образу й утворення на їх ґрунті системи індивідуальних смислів.

Досягнення основної мети тренінгу – оптимізація та гармонізація становлення ціннісно-сислової сфери студентів – здійснювалося за рахунок реалізації наступних його завдань:

- 1) поглиблення знань студентів про поняття «цінності» та «смисли»;
- 2) усвідомлення прийнятої системи цінностей в їх індивідуальному осмисленні;
- 3) самовизначення майбутніх фахівців у феноменологічному просторі загальнолюдських, професійних та індивідуальних цінностей;
- 4) розвиток прагнень до повноцінної особистісної самореалізації в майбутній професії;
- 5) формування умінь свідомо будувати власні життєву та професійну стратегії тощо.

До програми включено інформаційні та інтерактивні методи та форми роботи: міні-лекції, перегляд відеоматеріалів (художніх та документальних фільмів, репортажів, соціальної реклами, лекцій психологів, тощо) з наступним їх обговоренням; дебати; мозкові штурми; тренінгові вправи; психодрама.

Психолого-корекційна програма містить три основних блоки: **Перший блок «Інформаційний»** – розвиток ціннісно-смиислової сфери з урахуванням вікових якостей та особливостей розвитку цінностей у період юності.

Мета блоку – розширення уявлень студентів про поняття «цінності», «смысл»; уявлення про роль відповідних утворень у життєвій активності людини; сприяння формуванню ціннісно-смислових орієнтацій, розвиток усвідомлення власної системи цінностей.

Заняття проходять у формі інформаційно-теоретичних повідомлень, групових дискусій і обговорення актуальних питань у цьому контексті, а також окремими психодраматичними вправами (наприклад, «Метафора», «Девіз», «Безлюдний острів», «Самопізнання», «Країна щастя» та ін.).

Вправа «Девіз». *Мета:* розгляд та осмислення життєвих принципів, стимулювання активності учасників щодо визначення власного життєвого смыслу.

Інструкція. Охарактеризуйте людей, що живуть наступними принципами: «Бери від життя все, ти цього вартий»; «Краще синиця в руках, ніж журавель у небі»; «Робота не вовк, в ліс не втече»; «Якщо ти нічого не можеш, ти нічого не повинен хотіти»; «У чужі сани не сідай»; «Хто не працює – той не їсть»; «Просіть – і дадуть вам, шукайте – і знайдете, стукайте – і відчинять вам»; «Падаючого підштовхни»; «Честь вища за здобуток». Які життєві стратегії виражають ці формулювання? Охарактеризуйте людей, що живуть за ними. З ким із них Ви хотіли б мати справу? Який з цих девізів Вам найближчий? Придумайте такий, що найповніше відображає Вашу життєву позицію.

Другий блок «Самовизначення професіонала» – формування самосвідомості та самоствердження.

Мета блоку – стимулювання студентів до активного індивідуального осмислення широкого спектру цінностей шляхом розвитку усвідомлення значущості загальнолюдських, професійних цінностей та смислів у власному житті і діяльності; визначення пріоритетних серед них.

Заняття проходять у формі рольових вправ і технік психодрами, зокрема, таких, як «Цінності», «Смысл життя», «Психологічний магазин», «Королівство», «Карта майбутнього», «Професійні ролі», «Вихователь і дитина», «Скульптор і глина» та ін.

Вправа «Психологічний магазин». *Мета:* розвиток та набуття професійних якостей.

Інструкція. Уявіть собі, що Ви прогулюєтеся в незнайомому місті і потрапили в чарівну крамницю – це «Психомагазин».

Тут продають особистісні якості та здібності людей, і валюта тут теж особлива. Хазяїн крамниці приймає в якості плати ті людські якості та здібності, які йому здаються цінними. Ви можете спробувати виміняти собі що-небудь в обмін на те, що маєте в надлишку, або те, що залишилося в минулому, або те, з чим не шкода розлучитися. Продавець в цьому магазині пропонує все, що може Вам знадобитися в подальшому житті – сміливість, любов, терплячість, чуйність, інтелект, уміння працювати з дітьми, силу, здоров'я, кар'єрний ріст, дружбу, професійний успіх. Він попросить щось навзаєм, можна торгуватися. При виконанні цього завдання може бути побудований експеримент в просторі групи, в такому випадку учасники можуть ставати продавцями.

Третій блок «Основи професійної самореалізації» – побудова конкретних стратегій власного життя та майбутньої професійної діяльності.

Мета блоку – усвідомлення себе в ролі професіонала (наприклад, педагога або вихователя, психолога або менеджера); практичне закріплення відповідних ключових цінностей та особистісних смислів.

Заняття відбуваються у формі вправ «Крок у майбутнє», «Я на майбутній роботі: моя роль», «Скульптура майбутньої професії», «Проекція в майбутнє», «Валіза» тощо.

Вправа «Валіза». *Інструкція.* Наша робота завершується. Але перед тим, як розлучатися, я попрошу Вас зібрати валізу для кожного учасника. Оскільки ми працювали разом, то, відповідно, валізу пакуватимемо теж разом. Вміст її буде незвичайним та особливим. Ми покладемо туди те, що допомагає кожному з нас у житті під час самовизначення, прийняття рішень, здійснення життєвих виборів. Отже, валізу наповнюватимемо цінностями та смислами. Валізу буде пакувати вся група, крім людини, котрій вручатимуть її. Правила пакування валізи: кожна цінність і смисл вкладатиметься лише з дозволу всієї групи; класти можна лише ті цінності, які проявлялися в групі.

Відповідно, у ході складання програми тренінгу забезпечувалося врахування питань, пов'язаних з актуальними проблемами учбово-професійної діяльності, особистісного та професійного становлення студентів, важливими сферами їх спілкування і міжособистісних стосунків. У цілому, зміст розробленої програми відображає основну мету тренінгу – розвиток та формування ціннісно-сміслової сфери студентів в межах навчально-виховного процесу ВНЗ.

Заняття повинні проходити у формі психологічного тренінгу з елементами психодрами або сюжетно-рольової гри, що забезпечують реалізацію завдань і психологічну допомогу.

Кожне заняття повинно відбуватися за наступною схемою: розігрів і розминка (у тому числі, тематичне інформування учасників), власне тренінг (рольові ігри, психодраматичні техніки та вправи) і шерінг (обговорення, зворотній зв'язок та обмін емоційними враженнями) [8].

Початковий етап заняття передбачає підняття групової енергії, формування позитивної психологічної атмосфери у групі, формування емоційної готовності учасників до участі у дії. Кожному студенту надається можливість поділитися тими почуттями та настроєм, з якими він прийшов на заняття, спогадами й роздумами своєї участі на попередньому. Такі дії сприяють включенню в роботу групи, активізують учасників та налаштовують на активне включення у процес тренінгової програми.

За рахунок розминки з використанням техніки психодрами до програми входять вправи для емоційної та фізичної активізації студентства, розвитку спонтанності, створення невимушеної атмосфери, підняття енергії, підвищення рівня довіри у групі.

Основний етап заняття передбачає використання різноманітних форм активності:

- засвоєння теоретичного матеріалу з конкретної теми;
- перегляд професійно релевантних відео-матеріалів;
- участь у рольових іграх, групових дискусіях;
- застосування психодраматичних технік, виконання творчих завдань.

У ході роботи групи значна увага повинна приділятися невербальним засобам міжособистісної взаємодії учасників, що сприяло їх емоційному зближенню та взаєморозумінню.

Кожне заняття завершується роботою усіх студентів над ефективним зворотнім зв'язком і підведенням підсумків. Кожен має можливість здійснити рефлексію своєї участі, порівняти власні думки та почуття із судженнями інших осіб. Такий метод надає змогу вчасно реагувати на проблеми учасників та вносити відповідні корективи в роботу. Також на цьому етапі проектується шляхи подальшої роботи над собою кожного студента та групи загалом; окремі заняття з цією метою завершуються письмовими відгуками або побажаннями.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Загалом, упродовження програми тренінгу у план Психологічної служби Вузу з формування ціннісно-сислової сфери студентів сприяє,

по-перше, поглибленому пізнанню і засвоєнню професійних цінностей його учасниками; по-друге, більш усвідомленому професійному їх самовизначенню та розвитку аксіологічної компетентності; по-третє, пошуку додаткових особистісних ресурсів первинної професійної самореалізації.

У представлених положеннях про формування та розвиток ціннісно-смысловї сфери студентів було визначено загальні методи запропонованого впливу, а також обґрунтовано конкретні форми їх застосування та способи організації.

У подальших дослідженнях ми націлені на доповнення та вдосконалення запропонованої психокорекційної програми з розвитку ціннісно-смысловї сфери студентів. Науковий інтерес також становить аналіз результатів формувального експерименту після проведення тренінгу.

Список використаних джерел

1. Артюхина Л.В. Жизненные и профессиональные ценности поколений – основа корпоративной культуры компании в условиях кризисов и конкуренции / Л. В. Артюхина // Современные гуманитарные исследования. – 2011. – № 5. – С.179–183.
2. Баранівський В.Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства / В.Ф. Баранівський // Науковий вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія «Філософія». – Х. : ХНПУ, 2014. – Вип. 43. – С. 39–52.
3. Калугин А.Ю. Ценностная направленность личности как выражение смыслообразующей активности: динамика и функции в структуре интегральной индивидуальности (на материале студенчества): дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Алексей Юрьевич Калугин. – Пермь, 2015. – 179 с.
4. Карпушина Л.В. Особенности ценностно-смысловой сферы молодежи / Л.В. Карпушина // Вестник Самарской гуманитарной академии «Педагогика и психология», «Филология и искусствоведение». – 2008. – № 2. – С. 133–138.
5. Меднікова Г.І. Психолого-педагогічний супровід становлення особистісної зрілості студентів / Г.І. Меднікова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – 2016. – Вип. 54. – С. 164–173.
6. Руснак І. С. Педагогіка і психологія вищої школи: навч.-метод. посіб. / І. С. Руснак, М. Г. Іванчук. – Чернівці : Рута, 2008. – 176 с.
7. Сошина Ю.М. Оцінка ефективності програми формування ціннісно-смыслових настановлень / Ю.М. Сошина // Вісник

ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – 2016. – Вип. 53. – С. 220–228.

8. Хомуленко Т.Б. Тренінгові психотехнології в програмах психологічного супроводу / Т.Б. Хомуленко, А.В. Поденко, К.І. Фоменко // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – 2016. – Вип. 54. – С. 247–260.
9. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: навч. посібник / Т.С. Яценко. – К. : Вища школа, 2004. – 679 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Artjuhina L.V. Zhiznennye i professional'nye cennosti pokolenij – osnova korporativnoj kul'tury kompanii v uslovijakh krizisov i konkurencii / L. V. Artjuhina // Sovremennye gumanitarnye issledovanija. – 2011. – № 5. – S. 179–183.
2. Baraniv's'kyj V.F. Cinnisni orijentacii' students'koi' molodita i' h rol' v konsolidacii' ukrai'ns'kogo suspil'stva / V.F. Baraniv's'kyj // Naukovyj visnyk HNPU im. G.S. Skovorody. Serija «Filosofija». – H. : HNPU, 2014. – Vyp. 43. – S. 39–52.
3. Kalugin A.Ju. Cennostnaja napravlenost' lichnosti kak vyrazhenie smysloobrazujushhej aktivnosti: dinamika i funkcii v strukture integral'noj individual'nosti (na materiale studenchestva): dis... kand. psihol. nauk : 19.00.01 / Aleksej Jur'evich Kalugin. – Perm', 2015. – 179 s.
4. Karpushina L.V. Osobennosti cennostno-smyslovoj sfery molodezhi / L.V. Karpushina // Vestnik Samarskoj gumanitarnoj akademii «Pedagogika i psihologija», «Filologija i iskusstvovedenie». – 2008. – № 2. – S. 133–138.
5. Mednikova G.I. Psihologo-pedagogichnyj suprovid stanovlenija osobystisnoi' zrilosti studentiv / G.I. Mednikova // Visnyk HNPU imeni G.S. Skovorody. Psihologija. – 2016. – Vyp. 54. – S. 164–173.
6. Rusnak I. S. Pedagogika i psihologija vyshhoi' shkoly: navch.-metod. posib. / I. S. Rusnak, M. G. Ivanchuk. – Chernivci : Ruta, 2008. – 176 s.
7. Soshyna Ju.M. Ocinka efektyvnosti programy formuvannja cinnisno-smyslovyh nastanovlen' / Ju.M. Soshyna // Visnyk HNPU imeni G.S. Skovorody. Psihologija. – 2016. – Vyp. 53. – S. 220–228.
8. Homulenko T.B. Treningovi psyhotehnologii' v programah psihologichnogo suprovodu / T.B. Homulenko, A.V. Podenko, K.I. Fomenko // Visnyk HNPU imeni G.S. Skovorody. Psihologija. – 2016. – Vyp. 54. – S. 247–260.

9. Jacenko T.S. Teorija i praktyka grupovoi' psyhokorekcii': Aktyvne social'no-psyhologichne navchannja: navch. posibnyk / T.S. Jacenko. — K. : Vyshha shkola, 2004. — 679 s.

Received January 17, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 24, 2017

УДК 37.011.3-057:17.022.1

О.В. Хуртенко

xyrtok@mail.ru

Структурні компоненти та етапи формування іміджу молодого педагога у процесі професійної діяльності

Khurtenko O.V. Structural components and stages of image formation of a young teacher in the process of professional activities / O.V. Khurtenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 351–359.

O.V. Khurtenko. Structural components and stages of image formation of a young teacher in the process of professional activities. The importance of forming a right image of young teachers is considered as one of the key components of professional competence regarding a specialist of high qualification.

The semantics of the term «image», its components and stages of the image formation of a young teacher have been revealed. There also has been selected a group of professional and communicative skills of a teacher.

It is proved that the problem of image formation of a teacher is relevant due to the development of object-subject relationship within personality-centered education that promotes the role of those aspects of an individual that have not previously been formed purposefully.

It has been researched that the most important components that form the image of a teacher are professional competence and erudition, teaching reflection, the ability to set and achieve goals, pedagogical thinking and improvisation, pedagogical communication.

It has been revealed that creation of a positive image is a complex category that requires finding optimal ways to achieve it. It also has been found that personal image of a teacher is an important complement or necessary condition for one's effective operation.

It is concluded that a young teacher should shape his/her image much more thoroughly than those of other professions.

Key words: young teacher, teacher's image, professional quality and professional competence.

О.В. Хуртенко. Структурні компоненти та етапи формування іміджу молодого педагога у процесі професійної діяльності. Розглянуто важливість формування правильного іміджу молодих педагогів як одного із провідних компонентів професійної складової компетенцій спеціаліста високої кваліфікації.

Розкрито семантику поняття «імідж», його складові та етапи формування іміджу молодого педагога. А також виділено групи професійно-комунікативних умінь педагога.

Доведено, що проблема іміджу педагога стає актуальною тому, що розвиток об'єкт-суб'єктних відносин в рамках особистісно-орієнтованого виховання сприяє підвищенню ролі тих сторін особистості, які не були раніше цілеспрямовано сформовані.

Виявлено, що створення позитивного іміджу – складна категорія, яка вимагає пошуку оптимальних шляхів його досягнення.

Зроблено висновок, що формувати свій імідж молодому педагогу необхідно значно прискіпливіше, ніж спеціалістам інших професій.

Ключові слова: молодий педагог, імідж молодого педагога, професійні якості, професійні компетенції.

О.В. Хуртенко. Структурные компоненты и этапы формирования имиджа молодого педагога в процессе профессиональной деятельности. Рассмотрены важность формирования правильного имиджа молодых педагогов, как одного из ведущих компонентов профессиональной составляющей компетенций специалиста высокой квалификации.

Раскрыто семантику понятия «имидж», его составляющие и этапы формирования имиджа молодого педагога. А также выделены группы профессионально-коммуникативных умений педагога.

Доказано, что проблема имиджа педагога становится актуальной потому, что развитие объект-субъектных отношений в рамках личностно-ориентированного воспитания способствует повышению роли тех сторон личности, которые не были ранее целенаправленно сформированы.

Выявлено, что создание положительного имиджа – сложная категория, которая требует поиска оптимальных путей его достижения.

Сделан вывод, что формировать свой имидж молодому педагогу необходимо значительно тщательнее, чем специалистам других профессий.

Ключевые слова: молодой педагог, имидж молодого педагога, профессиональные качества, профессиональные компетенции.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Індивідуальний імідж сучасного педагога – одна з малодосліджених форм професійних компетенцій. Це явище цікаве для педагогічної психології насамперед у світлі нових вимог, що ставляться до педагога та

вихованця в умовах побудови демократичного громадянського суспільства в незалежній Україні, де на першому плані стоять гуманістичні цінності цивілізації – цінність особистості, її вільного духовного та морального розвитку [5]. В науково-методичній літературі останнім часом з'являється все більша кількість публікацій, присвячених педагогічній та методичній підготовці педагогів, формуванню їх професійної компетентності. У цій статті ми звернемося до питання формування іміджу педагогів, котрі тільки починають свою професійну кар'єру.

У перекладі з англійської «імідж» означає «образ». Можна сказати, що імідж – це образ людини, який складається серед інших людей, штучна імітація або подання зовнішньої форми будь-якого об'єкта, особливо особи [9]. Термін вперше з'явився у 1806 році в словнику Ноя Вебстера. Науковці, які займалися дослідженням цього питання, стверджують, що термін «імідж» має англломовне походження і найбільш часто вживається для визначення того образу, який конструюється, створюється з метою викликати бажані зміни у свідомості та поведінці людей, чинити на них певний соціально-психологічний вплив. З точки зору психології, імідж розглядається як образ, що виникає у психіці людини в процесі сприйняття (перцепції). Імідж є психічним образом, що спеціально конструйований, набуває характеру стереотипу і має маніпулятивний вплив на оточуючих. У соціології поняття «імідж» часто розглядається через статусний образ: «Імідж – сукупність уявлень, що склалися в суспільній думці про те, як повинна поводити себе людина у відповідності зі своїм статусом, як повинні співвідноситися між собою права та обов'язки в даному статусі».

А. П. Панфілова, автор книги «Імідж ділової людини», визначає імідж як цілеспрямовано сформований образ, покликаний надати емоційно – психологічний вплив на кого-небудь з метою популяризації, реклами, формування репутації [6].

Імідж педагога – емоційно забарвлений стереотип сприйняття образу вчителя у свідомості вихованців, колег, соціального оточення, в масовій свідомості. При формуванні іміджу вчителя реальні якості тісно переплітаються з тими, які приписуються йому оточуючими [3].

У науковій літературі з політичної іміджології (А. Ю. Панасюк, Р.Р. Почепцов, В. М. Шепель та ін.) виділяються наступні складові іміджу: середовищний імідж, габітарний імідж, предметний імідж, вербальний імідж, кінетичний імідж. На нашу думку, усі перераховані види іміджу характерні для педагогічної діяльності [8].

Необхідність у теоретичній моделі для опису формування та функціонування індивідуального іміджу викликана змінами в суспільному та економічному житті. Гостра зацікавленість проблемами іміджу в політиці, торгівлі, рекламному бізнесі, в організації мас-медіа, в мистецтві, педагогіці, психології, в практичному управлінні – ось далеко не повний перелік очевидних доказів того, що актуальність іміджології з кожним роком зростає. У незалежній Україні формується інформаційний простір, де роль іміджу для досягнення особистістю професійного успіху стає все помітнішою, інколи – незамінною.

Водночас, сьогодні функції іміджу, його складові компоненти, умови та фактори формування, а також концептуальний механізм такого способу впливу на стан і поведінку людей досить добре вивчені і продовжують активно вивчатися в суміжних областях науки. Імідж – це нещось інше, як цілеспрямовано сформований психічний образ-уявлення, а проблеми образу і уявлень як одного зі структурних компонентів свідомості вивчені в психології, особливо в таких її напрямках як психологія сприйняття, психологія соціального пізнання, психологія відносин. Роботи В. Зінченко, Д. Левіна, Н. Мясичева, Т. Шибутані, А. Ядова та ін., що відобразили розвиток зарубіжної та вітчизняної наукової думки в галузі соціальної регуляції поведінки, були фактично провідниками до розгляду іміджу як зовнішньої детермінанти поведінки людей [1].

Проблема іміджу педагога стає актуальною тому, що розвиток об'єкт-суб'єктних відносин в рамках особистісно-орієнтованого виховання сприяє підвищенню ролі тих сторін особистості, які не були раніше цілеспрямовано сформовані. Встановлення гармонійних відносин людини з навколишньою дійсністю (природи, культури, соціуму) неможливе без повноцінного використання всіх якостей особистості, засобів і прийомів, які призводять до реалізації на практиці відомого чеховського висловлювання про те, що «В людині все повинно бути прекрасним».

Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури показав недостатню розробленість педагогічної іміджології як нової галузі знання. Незважаючи на те, що основоположник іміджеології В. М. Шепель підкреслює необхідність формування іміджу вчителя, ґрунтовних робіт, присвячених специфіці іміджу молодого педагога, його функцій, структурі, сьогодні недостатньо.

Актуальність дослідження визначається ще й загостренням протиріччя між ступенем теоретичної дослідженості механізмів формування та розвитку позитивного індивідуального іміджу

молодого педагога і практичною значимістю його реалізації; необхідністю гуманізації відносин в діаді «вчитель-учень» та недостатнім ступенем підготовленості педагога-початківця до використання поліфункціональних можливостей індивідуального іміджу для досягнення цього завдання.

Мета – розглянути структуру іміджу молодого педагога.

Вклад основного матеріалу. Тривалий час педагог розглядався в якості засобу вирішення виникаючих освітніх завдань. Вважалося, що його професійний успіх визначає сума знань та умінь школярів. Проблема індивідуального іміджу як відображення внутрішньої культури особистості в педагогічній науці спеціально не розглядалася. Діяв зовнішній фактор – імідж професії, який, як передбачалося, повинен створюватися державою.

Сьогодні роль індивідуального іміджу як презентації та підтвердження унікальності суб'єкта забезпечує не тільки професійну ідентифікацію і саморозвиток особистості, але і, визначаючи становлення культури педагогічної діяльності вчителя, стає однією з актуальних проблем. Однак у практиці педагогічної підготовки індивідуальний імідж або розглядається поза контекстом інших професійних і особистісних якостей вчителя, або не співвідноситься з педагогічною технікою, технологією, або виключається з культури педагогічної діяльності як її компонент.

У результаті аналізу науково-методичної літератури, нами було виявлено наступні складові іміджу:

1. Образ – те, що виникає з приходом людини і залишається, коли людина йде.
2. Зовнішній аспект: манери, хода, жести, міміка, одяг, зачіска.
3. Внутрішній аспект: інтелект, помисли, ерудиція, духовність, інтереси.
4. Процесуальний аспект: темперамент, темп, пластичність, діяльність, емоції.
5. Ядро іміджу (позиції, установки, легенда) – має відповідати психології переможця, яка складається з високої самооцінки, оптимізму, віри в добро, вміння відчувати та співпереживати подіям, уміння змінюватися, сприймати нове.

За результатами анкетування шкільних учителів й учнів, яким запропонували проранжувати 58 якостей вчителів, дослідники (В. М. Шепель) [8] виявили, що на першому місці у школярів знаходиться така якість, як любов до дітей, а у вчителів дана якість тільки на 28 місці. Дослідження Е. А. Петрової [7], проведені у московських школах в 90-х роках, показали, що

п'ятикласники охарактеризували «доброго» вчителя, як миролюбивого, веселого, серйозного, тактичного, відвертого, спокійно, активного, впевненого, практичного, обережного, сміливого, організованого, працьовитого, розумного і приємного.

Дослідження, проведене Т.Н. Щербаковою у студентському середовищі в 2010 році, показало, що в першу чергу у педагогові студенти хочуть бачити освічену й ерудовану людину, що знає основи дитячої психології, володіє методикою викладання свого предмета, дотримується норм етики і естетики, поважає особистість дитини, вміє слухати учнів і співпереживати їм, володіє почуттям гумору, має високу культуру мовлення. Найбільш значущими компонентами, що формують імідж педагога, є професійна компетентність та ерудиція, педагогічна рефлексія, вміння ставити та досягати цілей, педагогічне мислення та імпровізація, педагогічне спілкування [9].

У психолого-педагогічній літературі виділяють наступні етапи формування іміджу педагога (О. С. Ковальчук, В. М. Шепель, С. Б. Перелигіна):

I – вивчення особистісних характеристик, складання «Я-концепції». Основною метою цього етапу є створення ідеальної моделі, образу – предмета процесу створення іміджу.

II – підбір і культивування характеристик, притаманних певному етапу розвитку (зрілості), роду занять, очікуванням колег, співробітників, споживачів. Можна провести ранжування і вибір певних потреб і значущих професійних та особистісних якостей, які індивід здатний розвинути в собі.

III – робота над зовнішнім виглядом (стиль, поведінка, техніка презентації, довільність).

IV – робота над удосконаленням життєво необхідних якостей: розширення досвіду взаємодії, оволодіння педагогічною технікою, технологіями самопрезентації.

Педагог виступає в навчальному процесі не лише як організатор пізнавальної, навчально-виховної та інших видів діяльності учнів, але й як керівник комунікації, оскільки його робота передбачає постійне і тривале спілкування. Можна виділити наступні групи професійно-комунікативних умінь педагога:

- соціально-психологічні вміння – це вміння налаштувати учнів до спілкування, створити позитивне враження (самопрезентація), рефлексувати, адекватно сприймати своєрідність особистості кожного учня, її статусну структуру, прогнозувати розвиток міжособистісних відносин, використовувати психологічні засоби – вербальні і невер-

- бальні, механізми комунікативного впливу – навіювання, переконання, ідентифікації і т. д.;
- морально-естетичні вміння – це вміння будувати спілкування на гуманній демократичній основі, керуватися принципами і правилами професійної етики, поважати особисту гідність кожного учня, організувати творчу співпрацю з учнівською групою та окремими учнями, ініціювати сприятливий моральний клімат спілкування.
 - естетичні вміння – це здатність гармонізувати внутрішні та зовнішні особистісні прояви, бути артистичним, естетично виразним, залучати підлітків до високої культури комунікації, активізувати їх емоційний тонус і оптимістичне ставлення до життя;
 - технологічні уміння – це уміння використовувати навчально-виховні засоби, методи, прийоми, різноманітні форми взаємодії, обирати оптимальний стиль керівництва та спілкування, дотримуватися педагогічного такту, органічно поєднувати комунікативну і предметну взаємодію, забезпечувати його виховну ефективність. Показником успішного спілкування педагога з учнями є сприятливий морально-психологічний клімат в класі, навчальній групі, навчальному закладі в цілому. Домогтися успіху у вихованні та навчанні педагог може тільки тоді, якщо він вибудовує ці процеси на особистісній основі, починає спілкування зі встановлення емоційно сприятливих взаємин з учнями.

Н.В. Гузій пропонує розглядати поняття «педагогічного іміджу» як полісемантичну категорію, що характеризує стиль професійно-педагогічної діяльності, манеру спілкування, уміння індивідуалізувати свій образ, надавати йому естетичної виразності. Суспільство висуває вимоги до професійного іміджу педагога, впливає на його зміст. Але із покоління в покоління незмінними залишаються такі якості ідеального педагога, як любов до дітей, учнів, студентів; високий професіоналізм, доброзичливість, щирість, вміння спілкуватися [7].

Імідж, в будь-якому разі, – результат свідомої роботи. Особливо це стосується ситуації, де він є частиною професійного успіху. Професія педагога потребує створення іміджу і через потреби ринкової економіки. Вже недостатньо бути просто професіоналом. Особистий імідж педагога є важливим доповненням або необхідною умовою його ефективної діяльності.

Саме тому формувати свій імідж молодому педагогу необхідно значно прискіпливіше, ніж спеціалістам інших професій, тому

що саме педагоги формують імідж своїх учнів, та є їх взірцями, бо вчитель для них – еталонна модель. М. А. Добролюбов писав: «Педагогами повинні бути кращі люди суспільства» [2]. Кожен педагог повинен бути яскравою особистістю, бо він повинен зацікавлювати студентів, розвивати інтерес до свого предмету.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, ми коротко розглянули питання формування професійного іміджу молодого педагога. Практична реалізація даного аспекту часто виявляється досить проблемною, оскільки молоді педагоги не завжди мають чітке уявлення про те, який імідж вони хотіли б створити, як це правильно зробити і чи досягнуть вони очікуваного результату. Виявлено, що створення позитивного іміджу – складна категорія, яка вимагає пошуку оптимальних шляхів його досягнення.

Список використаних джерел

1. Бушуева Т.Н. Формирование имиджа спортивного тренера как фактора результативности соревновательной деятельности : автореферат дисс. по специальности 13.00.04 / Т.Н. Бушуева. – Челябинск, 2007.
2. Добролюбов Н. А. Чтобы в воспитании господствовала разумность / Н. А. Добролюбов // Избранные педагогические высказывания. – М., 1936.
3. Зінченко В. Імідж учителя, або психологія одягу / В. Зінченко // Відкритий урок: Розробки. Технології. Досвід. – 2008. – № 4. – С. 85–86.
4. Калужный А.А. Психология формирования имиджа учителя / А.А. Калужный. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 222 с.
5. Кононенко А. А. Психологические составляющие индивидуального имиджа современного педагога : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. А. Кононенко; Одесский национальный ун-т им. И.И.Мечникова. – О., 2002. – 198 с.
6. Панфилова А. П. Имидж делового человека / А. П. Панфилова. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2007. – 490 с.
7. Петрова Е.А. Имиджелогия: современное состояние и перспективы развития в России / Е.А. Петрова // Имиджелогия: современное состояние и перспективы развития: материалы Первого международного симпозиума «ИМИДЖЕЛОГИЯ – 2003» / под ред. Е.А. Петровой. – М., 2003. – С. 27–31.
8. Шепель В. М. Имиджелогия: секреты личного обаяния / В. М. Шепель. – Москва: Народное образование, 2002. – 322 с.

9. Щербакова Т. Н. Профессиональный имидж современного учителя иностранного языка / Т. Н. Щербакова // Теория и практика образования в современном мире: материалы II междунар. науч. конф. – 2012. – С. 200–203.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bushueva T.N. Formirovanie imidzha sportivnogo trenera kak faktora rezul'tativnosti sorevnovatel'noj dejatel'nosti : avtoreferat diss. po special'nosti 13.00.04 / T.N. Bushueva. – Cheljabinsk, 2007.
2. Dobroljubov N. A. Chtoby v vospitanii gospodstvovala razumnost' / N. A. Dobroljubov // Izbrannye pedagogicheskie vyskazyvanija. – M., 1936.
3. Zinchenko V. Imidzh uchytelya, abo psy`xologiya odyagu / V. Zinchenko // Vidkry`ty`j urok: Rozrobky`. Texnologiyi. Dosvid. – 2008. – № 4. – S. 85–86.
4. Kaljuzhnyj A.A. Psihologija formirovanija imidzha uchitelja / A.A. Kaljuzhnyj. – M. : Gumanitar. izd. centr VLADOS, 2004. – 222 s.
5. Kononenko A. A. Psihologicheskie sostavljajushhie individual'nogo imidzha sovremennogo pedagoga : dis... kand. psihol. nauk: 19.00.07 / A. A. Kononenko; Odesskij nacional'nyj un-t im. I.I.Mechnikova. – O., 2002. – 198 s.
6. Panfilova A. P. Imidzh delovogo cheloveka / A. P. Panfilova. – SPb. : IVJeSJeP, Znanie, 2007. – 490 s.
7. Petrova E.A. Imidzhelogija: sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitija v Rossii / E.A. Petrova // Imidzhelogija: sovremen-noe sostojanie i perspektivy razvitija: materialy Pervogo mezhdunarodnogo simpoziuma «IMIDZhELOGIJa – 2003» / pod red. E.A. Petrovoj. – M., 2003. – S. 27–31.
8. Shepel' V. M. Imidzhelogija: sekrety lichnogo obajaniya / V. M. Shepel'. – Moskva: Narodnoe obrazovanie, 2002. – 322 s.
9. Shherbakova T. N. Professional'nyj imidzh sovremennogo uchitelja inostrannogo jazyka / T. N. Shherbakova // Teorija i praktika obrazovanija v sovremennom mire: materialy II mezhdunar. nauch. konf. – 2012. – S. 200–203.

Received January 16, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 23, 2017

І.Є. Чугуєва

hamisek@ukr.net

С.В. Кузнецова

svk211182@ya.ru

Психологічні особливості професійної діяльності в системі підготовки майбутніх фахівців

Chuhuieva I.Y. Psychological particular qualities of the professional activities in the system of future specialists training / I.Y. Chuhuieva, S.V. Kuznetsova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskiy : Akxioma, 2017. – P. 360–371.

I.Y. Chuhuieva, S.V. Kuznetsova. Psychological particular qualities of the professional activities in the system of future specialists training.

In the article there are considered the actual socio-psychological aspects of the state in the sphere of modern professions, the particular qualities of professional activities, related to the tasks, conditions and specificity of labor and their impact on the employee, his abilities, individual qualities and personal traits.

It is shown that it is necessary to solve the following tasks in the process of the training of a specialist for a successful self-realization of a person in the world of modern professions: to define more clearly the sphere of activities which corresponds to the professional orientation of the individual, to his or her interests, abilities and makings; to identify the presence and the level of development of the professionally significant characteristics of a specialist; to find the most optimal ways and methods for the development of the professionally important qualities; to find the real ways of compensating of the qualities which are not enough for the successful professional activity.

It is determined that the systemic unity of the activity and the personal approaches in the study of the professional qualities considers the activity as the most adequate way of manifesting, developing and realizing of the abilities, mental properties and personal traits, and the professional activity as the most influential on a set of personal qualities.

It has been established that the professional trainings could focus on the following points: the determination of the requirements that are im-

I.Y. Chuhuieva – the scientific contribution of the co-author is 50% ,
S.V. Kuznetsova – the scientific contribution of the co-author is 50% .

posed on the professional, a list of his basic functions that constitute the content of the professional activities, the system of qualities that enter into the model of a specialist, as well as a set of professional situations that a specialist may encounter in his or her activity.

However, it does not mean that the requirements are definitively determined and rigidly fixed. The functional composition of the activity is considered as a flexible system of circumstances, taking into account with the characteristics of participants in the professional activities.

Key words: professional activities, professionally important qualities, professional functions, professional self-determination, professional situations, style of activities, professional success, subject of activity.

І.Є. Чугуєва, С.В. Кузнецова. Психологічні особливості професійної діяльності в системі підготовки майбутніх фахівців. Розглянуто актуальні соціально-психологічні аспекти стану в галузі сучасних професій, особливості професійної діяльності, пов'язані з задачами, умовами і специфікою та їх вплив на працівника, його здібності, індивідуальні якості, особистісні риси.

Показано, що для успішної самореалізації людини в світі сучасних професій як ніколи раніше стає необхідним в процесі підготовки спеціаліста вирішувати наступні задачі: більш чітко визначати сферу діяльності, відповідної до професійної спрямованості особи, особистим інтересам, здібностям і задаткам; виявляти наявність і рівень розвитку професійно значущих характеристик фахівця; знаходити найбільш оптимальні шляхи і методи для розвитку професійно важливих якостей; знаходити реальні засоби компенсації якостей, яких бракує для успішної професійної діяльності.

Визначено, що системна єдність діяльнісного і особистісного підходів до вивчення професійних якостей розглядає діяльність як найбільш адекватний спосіб прояву, розвитку і реалізації здібностей і психічних властивостей, особистісних і характерологічних рис, а професійну діяльність як найбільш впливову на комплекс особистісних якостей.

Встановлено, що професійна підготовка має бути зорієнтована на визначення вимог, які пред'являються до професіонала, перелік його базових функцій, які складають зміст професійної діяльності, систему якостей, що входять в модель фахівця, а також набір професійних ситуацій, з якими може стикатися у своїй діяльності фахівець. Проте це не означає, що ці вимоги є остаточно визначеними, жорстко зафіксованими. Функціональний склад діяльності розглядається як гнучка система обставин, з урахуванням особливостей учасників професійної діяльності.

Ключові слова: професійна діяльність, професійно значущі якості, професійні функції, професійне самовизначення, професійні ситуації, стиль діяльності, професійна успішність, суб'єкт діяльності.

И.Е. Чугуева, С.В. Кузнецова. Психологические особенности профессиональной деятельности в системе подготовки будущих специа-

листов. Рассмотрены актуальные социально-психологические аспекты состояния в сфере современных профессий, особенности профессиональной деятельности, связанные с задачами, условиями и спецификой труда и их влияние на работника, его способности, индивидуальные качества, личностные черты.

Показано, что для успешной самореализации человека в мире современных профессий в процессе подготовки специалиста необходимо решить следующие задачи: более четко определить сферу деятельности, соответствующей профессиональной направленности личности, ее интересам, способностям и задаткам; выявлять наличие и уровень развития профессионально значимых характеристик специалиста; находить наиболее оптимальные пути и методы для развития профессионально важных качеств; находить реальные способы компенсации качеств, которых недостаточно для успешной профессиональной деятельности.

Определено, что системное единство деятельностного и личностного подходов в изучении профессиональных качеств рассматривает деятельность как наиболее адекватный способ проявления, развития и реализации способностей, психических свойств и личностных черт, а профессиональную деятельность – как наиболее влияющую на комплекс личностных качеств.

Установлено, что профессиональная подготовка должна быть сориентирована на следующие моменты: определение требований, которые предъявляются к профессионалу, перечень его базовых функций, которые составляют содержание профессиональной деятельности, систему качеств, которые входят в модель специалиста, а также набор профессиональных ситуаций, с которыми может сталкиваться в своей деятельности специалист.

Однако это не означает, что данные требования являются окончательно определенными, жестко зафиксированными. Функциональный состав деятельности рассматривается как гибкая система обстоятельств, с учетом особенностей участников профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессионально важные качества, профессиональные функции, профессиональное самоопределение, профессиональные ситуации, стиль деятельности, профессиональная успешность, субъект деятельности.

Постановка проблеми. «Професія» від латинського «profession» – «відкрито, публічно об’являти», «визнавати себе», «подавати надію». Отже, зміст поняття «професія» тісно пов’язаний з психологічними новоутвореннями молоді людини: самовизначенням, самоідентифікацією, розвитком суб’єктності [10]. Зрозуміло, якою є ступінь важливості для молоді людини реалізація у професійній сфері. «Діяльність» у загальному визначенні – це специфічна форма активності людини по відношенню до навколишнього світу, яка включає в себе ціль, засоби, результати

тат і процес. В світлі обох цих понять підготовка майбутніх фахівців до професійної діяльності розглядається як процес, у якому молода людина опановує засоби праці, визначає і визнає себе як суб'єкта активності у певних соціальних практиках.

Сьогодні, коли соціально-економічна ситуація стає все більш динамічною, виникає проблема стрімкої зміни і неузгодженості між умовами праці та вимогами, які пред'являє специфіка професійної діяльності до людини, а також індивідуальними властивостями, особистісними характеристиками працівника. Оцінюючи сучасний стан проблеми, можна відзначити, що ця неузгодженість зайшла так далеко, що підготовка сучасного спеціаліста стає неможливою без урахування адаптивного потенціалу майбутнього працівника. А це, у свою чергу, висуває цілу низку питань, що стосуються науково-методичного, психологічного та інструментального забезпечення процесу підготовки сучасних фахівців у вищих навчальних закладах і забезпечення відповідними кадрами ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Сучасні впливи науково-технічного прогресу і розвитку ринкової економіки є факторами системостворювального впливу на українське суспільство в цілому і співпали з новим етапом розвитку вищої освіти. Участь в цьому процесі вимагає розвитку і реформування системи вищої освіти, яка базується на наступних стратегічних принципах. По-перше – це обов'язкове врахування законів ринкової економіки, тобто законів розподілу праці і закону конкуренції, оскільки економічна сфера є виключно важливою у формуванні суспільного розвитку. По-друге – це визначення соціальних, політичних, культурних і психологічних чинників суспільної свідомості як комплексу соціальних перетворень. По-третє – це визнання світових тенденцій розвитку вищої освіти, таких як інформатизація навчального процесу, наповнення змісту освіти новітніми матеріалами, впровадження сучасних технологій навчання, побудова конструктивних ділових відносин із замовниками роботодавцями майбутнього фахівця. Крім того, реформування передбачає перехід до динамічної системи підготовки спеціалістів, яка заснована на особистісній орієнтації вищої освіти, задовольняє можливості людини в досягненні певного освітнього і кваліфікаційного рівня за бажаним напрямком відповідно до здібностей і забезпечує мобільність на ринку праці [5]. При цьому національна ідея сучасної вищої освіти повинна не відмовлятися від збереження і примноження традицій, які звернені до гармонійного розвитку особистості, де фундаментальні знання й

загальноосвітній рівень поєднуються з формуванням компетентності фахівця і асоціюється з неперервним підвищенням професійного рівня [7].

Отже, в наш час для успішної самореалізації людини в світі сучасних професій як ніколи раніше необхідно в процесі підготовки спеціаліста вирішувати наступні задачі: більш чітко визначати сферу діяльності, відповідну професійній спрямованості особи, особистим інтересам, здібностям і задаткам [2]; виявляти наявність і рівень розвитку професійно значущих характеристик працівника; знаходити найбільш оптимальні можливості, найбільш реальні шляхи і засоби для розвитку професійно важливих якостей; знаходити методи можливої компенсації якостей, яких бракує для успішної професійної підготовки і діяльності.

За таких умов традиційний підхід до навчання, що базується виключно на професійних знаннях, не відповідає вимогам сучасності. Тільки знання як сума навчальної інформації вже не визначають і не вирішують проблему успішної професійної самореалізації. Сьогодні для майбутнього фахівця як ніколи стають важливими індивідуально-особистісні характеристики, які виступають умовами й засадами успішної професійної діяльності. Однак професійна значущість особистісних якостей, таких як терпіння, наполегливість, уважність, відповідальність, креативність, цілеспрямованість та ін. підкреслювалась і раніше [6]. Але в сучасних професіях не менш важливими є якості, пов'язані з психофізіологічними особливостями прояву властивостей нервової системи, особливості сприйняття, пам'яті, мислення, які є необхідними для успішного здійснення професійної діяльності. Це такі специфічні характеристики, як гнучкість когнітивного контролю, швидкість та широкий об'єм запам'ятовування, критичність та аналітичність мислення, неоднорідний стиль управління довільної увагою, висока адаптивність до мінливих умов професійної задачі, стресовитривалість і стресотійкість, емпатія, комунікативні якості, саморегуляція психічних станів, надійність і самоконтроль та ін. [2], [3].

Тому професійна підготовка має бути зорієнтована на визначення вимог, які пред'являються до професіонала, перелік його базових функцій, які складають зміст професіограми і формулювання якостей, які входять в модель фахівця. Проте це не означає, що ці вимоги є остаточно визначеними, жорстко зафіксованими. Функціональний склад діяльності розглядається як гнучка система умов і обставин, з урахуванням особливостей учасників професійної діяльності. Ключовим моментом в цьому

комплексі є професійна діяльність, її зміст, структурні елементи, специфіка, психологічні особливості.

Діяльнісний підхід є не тільки одним із провідних чинників професійного буття людини, але також і концептуальною стратегією системи професійної підготовки фахівців. Цей підхід дозволяє сконцентрувати увагу на нормативних вимогах, завданнях, об'ємі знань, умінь і навичок, системі професійно важливих якостей працівника, якими повинен оволодіти, сформувавши й розвинути майбутній фахівець. Базою такого підходу до навчання у ВНЗ може служити концептуальна модель мережі O*NET, яка розроблена і запропонована Американською психологічною асоціацією [11].

Концептуальна модель мережі O*NET Американської психологічної асоціації

Вимоги до працівника	Характеристики працівника	Характеристики професії	Вимоги до досвіду	Професійні вимоги	Професійні специфічні вимоги
Базові уміння і навички,	Здібності, індивідуальні властивості	Інформація про ринок праці	Професійна підготовка	Типова трудова діяльність	Професійні знання, уміння Технічне оснащення
Крос-функціональні навички, компетенції	Професійні цінності, інтереси, якості	Професійні перспективи	Досвід роботи	Умови праці	Професійні навички
Знання Освіта Професійна обізнаність Компетентність	Професійний стиль	Оплата праці	Ліцензія	Організаційний контекст	Професійні задачі, ситуації, обов'язки Професійна культура

Ця модель розкриває в єдиному комплексі практично усі компоненти професії, показує як внутрішні, так і зовнішні чинники впливу на працівника.

Використання такої моделі у професійній підготовці майбутніх фахівців дозволить зробити уявлення студентів про свою майбутню професію більш конкретними, змістовними. Це дасть змогу можливість більш достовірний аналіз власного потенціалу та прогнозу до успішності у майбутній професійній діяльності. Індивідуальність людини, її інтереси і здібності в даному підході стають способом підвищення ефективності діяльності. Низка

авторів виказують думку про доцільність отримання відомостей про характер і специфіку діяльності й умови праці вже на початкових етапах професійної підготовки [5], [7].

У сучасній психології все більше уваги надається питанню про розвиток кар'єри як чинника успішності, котрий включає в себе цілий комплекс процедур, таких як професійне тестування, професійне консультування, професіографування, акмеологічне моделювання, а також інформаційні та методичні ресурси, що використовуються для професійної підготовки. Однією з нещодавно виниклих тенденцій в даній області є моделювання комплексу професійної компетентності, що тісно пов'язано з проблемою підготовки фахівця [4].

«Компетентність» походить від латинського «competence» – належати або займати місце по праву. В контексті професійної сфери це поняття визначається як система чинників, що дозволяють людині бути визнаною як така, що володіє професійними знаннями, вміннями, навичками в певній сфері праці [9]. Проте в умовах реальної професійної реалізації моделювання комплексу професійної компетентності часто передбачає також виявлення такої сукупності характеристик фахівця, які організація бажає бачити у своїх співробітників. А в цьому випадку моделювання компетентності здійснює спробу зв'язати особисті якості працівника не тільки зі специфікою професійних задач, але й з місією організації. При цьому виникають дві різні задачі: одна полягає в тому, щоб ідентифікувати характеристики, які відображатимуть готовність працівника здійснювати певну діяльність, а інша – характеристики, які відповідатимуть корпоративній культурі організації. Розглядаючи моделювання комплексу компетентності в контексті професійної підготовки фахівця у вищому навчальному закладі, головним чинником виступає аспект діяльності. Отже, формування комплексу компетентності спирається, в першу чергу, на визначення специфічних професійних функцій і пов'язаних з ними професійно значущих характеристик, необхідних для здійснення професійної діяльності, а в особливих випадках визначаються характеристики, необхідні для роботи в тій або іншій організації [4]. Історично склалося, що поняття «професійна діяльність» включає обов'язки і функції, тобто розглядає працівника як особу, яка повинна відповідати критеріям успішного виконання трудової діяльності. Проте існують обставини й умови, які показують, що працівника більш доцільно розглядати як особу, що грає в організації певну роль (іноді декілька ролей), а не просто виконує певну роботу. На думку аме-

риканських дослідників, наприклад Ч. Сішора, О. Крепера, Дж. М. Тьюсона, саме зв'язок між роллю і роботою виявляє комплекс професійно важливих якостей [4]. Крім того, в сучасній психології все частіше надається увага такому критерію успішності, як здібність до навчання, готовність до навчання і професійного зростання. У зв'язку з цим цікавим є досвід США, де ще у 1990 році міністерством праці був ініційований і запущений в дію національний проект, спрямований на поліпшення професійного навчання у ВНЗ. «Комісія, яка розглядала питання досягнення необхідних навичок (Secretary's Commission on Achieving Necessary Skills – SCANS) стверджує, що більше 50% випускників вузів США не володіють знаннями або базисом, необхідним для того, щоб успішно працевлаштуватися і утриматися на роботі» [4]. Ця комісія визначила такі сфери компетенції, типові для цілого ряду професій, і дійшла висновку про те, що студенти повинні одержувати не тільки базові академічні і професійні практичні навички, але й психологічні навички готовності виконувати професійну діяльність. У доповіді комісії визначається ряд компетенцій (ресурси особистості, спеціальні професійні навички, навички міжособистісного спілкування, навички роботи з інформацією, навички системного мислення, навички використання технологій) і особові якості – відповідальність, самоповага, самоконтроль, чесність), які вкрай необхідні для успішної роботи. Взаємозв'язок професійного навчання з задачами діяльності та комплексом знань, навичок, здібностей зображена на схемі психологічної точності відтворення професійного навчання (рис.1).

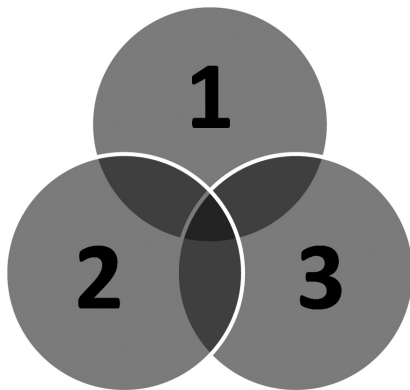

Рис. 1. Схема психологічної точності відтворення професійного навчання (1 – навчання, 2 – задачі діяльності, 3 – знання, навички, здібності) [10].

Така схема показує, що найбільша психологічна точність відтворення одержаних під час навчання знань, освоєних навичок і реалізованих здібностей досягається в зоні їх перетину з професійними задачами, в процесі відтворення професійних операцій і дій. Проте слід відмітити, що зв'язок між професійним навчанням і успішністю виконання професійних задач складніший, ніж може здаватися на даній схемі. У нещодавніх дослідженнях було продемонстровано велике значення чинників, що впливають на ефективність перенесення професійних навичок з ситуації навчання у рамки реальної роботи. Це, в першу чергу, мотиваційні чинники, умови навчання, організаційні або ситуативні чинники, чинники задоволеності діяльністю і багато інших.

Але найбільша важливість, як підкреслює Дж. К. Форд, належить індивідуальним якостям людини, специфічним для виконання задачі, а також індивідуальним особливостям, пов'язаним із певними професійними ситуаціями [10]. Сьогодні працівники, на думку Дж. Грейса і До О'Делла, повинні не стільки «заробляти на життя», скільки «навчатися для життя» [4], тобто бути готовим виконувати не тільки основні, а також і знову виникаючі функції або задачі.

Теоретична постановка проблеми індивідуально-особистісної підстави самореалізації людини в професійній діяльності здійснювалася не тільки в психології. Ще в XVI столітті англійський філософ і громадський діяч Ф. Бекон говорив, що щасливі ті, чия природа знаходиться у згоді з їх заняттями [1]. А український філософ Г. Сковорода у XVIII столітті розділяв працю на «споріднену» і «неспоріднену». Першу він пов'язував з суспільною користю і особистим щастям, а другу, як джерело деградації людини і суспільства [8]. Тому в теорії і практиці професійної підготовки здійснюється пошук можливостей знайти найкоротші та найефективніші для конкретної людини в конкретній професії шляхи формування професійної майстерності і запобігти можливим помилкам у виборі професійного заняття. Отже, надзвичайно важливим стає врахування стійких індивідуальних характеристик, які підвищують надійність прогнозу про ефективність та успішність професійної діяльності.

Відповідно і поняття «фахівець» фіксує цілісну, системну єдність багатоманітних ознак конкретного суб'єкта: сукупність індивіда (сукупність природних властивостей), особистості (сукупність суспільних та інших відносин) і суб'єкта діяльності (сукупність видів діяльності, стилю діяльності, продуктивності діяльності).

Системна єдність діяльнісного й особистісного підходів до вивчення індивідуальних якостей розглядає діяльність як найбільш адекватний спосіб прояву, розвитку та реалізації здібностей, особистісних і характерологічних якостей, а професійну діяльність як найбільш впливову на особистісний комплекс якостей. Тому в системі підготовки фахівців різного профілю найдоцільнішим є саме цей підхід. Відповідно і загальна схема вивчення проблеми професійної підготовки набуває вигляду триєдиного аналізу: 1) аналіз професійної діяльності; 2) аналіз індивідуально-типологічної основи професійних характеристик; 3) аналіз психофізіологічних і психологічних особливостей майбутнього працівника. Дана схема показує, що професійна діяльність задає комплекс професійно важливих якостей, які утворюють аналітичну модель фахівця, яка, у свою чергу, формує професійний комплекс компетентності. Професійно важливі якості мають у своїй основі певні індивідуально-типологічні характеристики, які часто пов'язані з психофізіологічними особливостями прояву психічних процесів [2]. Цей комплекс є ідеальною моделлю і може істотно відрізнятись від набору індивідуальних особливостей реального контингенту фахівців. Але дана модель дозволяє не тільки виявити невідповідності між вимогами до фахівця, заданими професією і реальними можливостями людини, але й визначити можливості подолання або компенсації цієї невідповідності шляхом розвитку індивідуального стилю діяльності.

На відміну від зарубіжних психологів, які переважно вважають, що здібності як генетично обумовлені утворення практично не змінюються протягом життя, вітчизняні фахівці відстоюють погляд на змінність здібностей, особливо у разі їх прояву в професійній діяльності, вибраній за ознаками психологічної спрямованості, схильності до певного роду діяльності. Багато даних дають підставу говорити про розвиток не тільки якостей, але й здібностей у процесі діяльності [2]. Обидві точки зору мають певні підтвердження, але не виявляються однозначними.

Висновок. Отже, ознайомлення студентів зі структурою, змістом, психологічними особливостями професійної діяльності, що представлена у вигляді цілісного комплексу, та відтворення її компонентів у процесі навчання, зумовлює не тільки можливість прояву і розвитку професійно значущих характеристик, створення індивідуального стилю діяльності, сприятиме входженню молодого фахівця до професійної сфери, але й більш успішній адаптації до реальних умов праці.

Список використаних джерел

1. Бэкон Ф. Новая Атлантида. Опыты и наставления нравственные и политические / Ф. Бэкон. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1954. – С. 118–119.
2. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2004. – 701 с.
3. Ірхін Ю.Б. Психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів. Навчальний посібник / Ю.Б. Ірхін. – К. : РВЦ КНУВС; ДП Друкарня МВС. – 2007. – 96 с.
4. Мучински П. Психология. Профессия. Карьера / П. Мучински. – СПб. : Питер, 2004. – 539 с.
5. Новиков А.М. Постиндустриальное образование / А.М. Новиков. – М. : ЭГВЕС, 2008. – 136 с.
6. Розумникова О.М. Пол и профессиональная направленность как факторы креативности / О.М. Розумникова // Вопросы психологии. – 2002. – № 4. – С. 111–125.
7. Семиченко В.А. Пріоритети професійної підготовки / В.А. Семиченко // Підвищення ефективності навчально-виховної роботи сучасної вищої школи : збірник наукових статей. – Миколаїв : ПСІ КСУ, 2003. – С. 38–48.
8. Сковорода Г.С. Пря беса со Варсавою [Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Притчі. Прозові переклади. Листи] / Г. С. Сковорода. – К. : Веселка, 1983. – С. 286–300.
9. Словарь иностранных слов : [18-е изд., стер.] – М. : Рус. яз., 1989. – 624 с.
10. Goldstein L, Ford J.K. Handbook of Industrial and Organizational Psychology, 2nd , V. 2., 1991 // Training in Organization, 4th ed. – P.24–65.
11. O*NET Concept Model: Structural Considerations in Describing Jobs. An occupation Information for the 21st Century: Understanding Work Using the Occupational Information Network Implication for Research and Practice // Personnel Psychology[by N.G. Peterson, M.D. Mumford, W.C. Borman, P.R. Jeanneret & E.A. Flieshman, M.A. Campion, M.S. Mayfield, F.P. Morgeson, K. Pearlman, M.K. Gowing, A.R. Lancaster, M.B. Silver, &D.M. Dye]. – 2001. – P. 451 – 492.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bjekon F. NovajaAtlantida. Opyty i nastavlenija нравственные и политические / F. Bjekon. – М. : Izd-voMosk. un-ta, 1954. – S. 118–119.

2. Il'in E.P. Psihologija individual'nyh razlichij / E.P. Il'in. – SPb. : Piter, 2004. – 701 s.
3. Irhin Ju.B. Psihologichna pidgotovka pracivnikiv operativnih pidrozdiliv. Navchal'nij posibnik / Ju.B. Irhin. – K. : RVC KNUVS; DP Drukarnja MVS. – 2007. – 96 s.
4. Muchinski P. Psihologija. Professija. Kar'era / P. Muchinski. – SPb. : Piter, 2004. – 539 s.
5. Novikov A.M. Postindustrial'noe obrazovanie / A.M. Novikov. – M. : JeGVES, 2008. – 136 s.
6. Rozumnikova O.M. Pol i professional'naja napravlennost' kak factory kreativnosti / O.M. Rozumnikova // Voprosypsiologii. – 2002. – № 4. – S. 111–125.
7. Semichenko V.A. Prioriteti profesijnoï pidgotovki / V.A. Semichenko // Pidvishhennja efektyvnosti navchal'no-vihovnoï roboti suchasnoï vishhoï shkoli : zbirnik naukovih statej. – Mikolaïv: PSI KSU, 2003. – S. 38–48.
8. Skovoroda G.S. Prjabesa so Varsavoju [Virshi. Pisni. Bajki. Dialogi. Pritchi. Prozovi perekladi. Listi] / G. S. Skovoroda . – K. : Veselka, 1983. – S. 286–300.
9. Slovar' inostrannyh slov : [18-e izd., ster.] – M. : Rus. jaz., 1989. – 624 s.
10. Goldstein L, Ford J.K. Handbook of Industrial and Organizational Psychology, 2nd , V. 2., 1991 // Training in Organization, 4th ed. – P.24–65.
11. O*NET Concept Model: Structural Considerations in Describing Jobs. An occupation Information for the 21st Century: Understanding Work Using the Occupational Information Network Implication for Research and Practice // Personnel Psychology [by N.G. Peterson, M.D. Mumford, W.C. Borman, P.R. Jeanneret & E.A. Flieshman, M.A. Champion, M.S. Mayfield, F.P. Morgeson, K. Pearlman, M.K. Gowing, A.R. Lancaster, M.B. Silver, & D.M. Dye]. – 2001. – P. 451–492.

Received January 15, 2016

Revised February 20, 2016

Accepted March 22, 2017

Бібліографія

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 2004. – 299 с.
2. Агапов В. С. Становление Я-концепции в управленческой деятельности руководителей : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.08, 19.00.13 / В. С. Агапов. – М., 1999. – 495 с.
3. Акимова М.К. Психологическая диагностика: учеб. для вузов / под ред. М.К. Акимовой, К.М. Гуревича. – СПб. : Питер, 2003. – 652 с.
4. Александров А.А. Психотерапия: учебное пособие / А.А. Александров. – СПб. : Питер, 2004. – 480 с.
5. Андреев А.Л. Культурное пространство студента / А.Л. Андреев // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 55–65.
6. Андриенко А.В. К вопросу о личностных и профессиональных качествах практических психологов / А.В. Андриенко // Инновации в образовании. – 2006. – №5. – С. 79–83.
7. Анциферова Л. И. Развитие и современное состояние зарубежной психологии / Л. И. Анциферова, М. Г. Ярошевский. – Москва : Азбука-Классика, 1974. – 376 с.
8. Анцыферова Л.И. К проблеме изучения исторического развития психики / Л.И. Анцыферова // История и психология / Под ред. Б.Ф. Поршнева и Л.И. Анцыферовой. – М. : Издательство «Наука», 1971. – С. 63–89.
9. Апетик Н.М. Вплив несприятливого сімейного оточення на девіантну поведінку підлітків / Н.М. Апетик // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць Ін-т. психол. ім. Г.С. Костюка АПН України: в 3 т. – Вид.2. – К. : Гнозис, 1999. – Т.1. – С.58–65.
10. Арестова О. Н. Мотивация пользователей Интернета / О. Н. Арестова, Л. Н. Бабанин, А. Е. Войскунский // Гуманитарные исследования в Интернете : сб. ст. – М. : Можайск-Терра, 2000. – С. 55–77.
11. Артюхина Л.В. Жизненные и профессиональные ценности поколений – основа корпоративной культуры компании в условиях кризисов и конкуренции / Л. В. Артюхина // Современные гуманитарные исследования. – 2011. – № 5. – С.179–183.
12. Асмолов А. Г. Толерантность : различные парадигмы анализа / А. Г. Асмолов // А. Г. Асмолов Толерантность в общественном сознании России. – М. : Смысл, 1998. – 223 с.
13. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А.Г. Асмолов. – 4-е изд., испр. – М. : Смысл; Издательский центр «Академия», 2010. – 448 с.
14. Астахова В.І. Деякі нові штрихи у соціальному портреті студентства / В.І Астахова // Проблеми вищої школи. – К., 1993. – Вип. 78. – С. 65–69.

15. Бажин Е.Ф. Методы исследования уровня субъективного контроля / Е.Ф. Бажин, Е.А. Гольянкина, А.М. Эткинд // Психологический журнал. – 1983. – Т. 5. – № 3.
16. Балабанова Л.М. Категория нормы в психологии студенческого возраста. / Л.М. Балабанова. – Харьков : Консум, 1999. – 254 с.
17. Балл Г. О. Категорія культури у дослідженні професійної діяльності / Г. Балл // Я-концепція академіка Неллі Ничкало у вимірі професійного розвитку особистості : зб. наук. пр. / ред. І.А. Зязюн та ін.; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. – К., 2014. – С. 55–62.
18. Баранівський В.Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства / В.Ф. Баранівський // Науковий вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія «Філософія». – Х. : ХНПУ, 2014. – Вип. 43. – С. 39–52.
19. Бек Дж. С. Когнитивная терапия: полное руководство / Джудит Бек. – М. : ООО «И.Д. Вильямс», 2006. – 400 с.
20. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / С.А. Беличева. – М. : Просвещение, 1999. – 421 с.
21. Бендас Т. В. Гендерная психология: учебное пособие / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2007. – 431 с.
22. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. – 320 с.
23. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – Екатеринбург : ЛИТУР, 2002. – 576 с.
24. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С. 124–129.
25. Бехтерев В. М. Субъективный и объективный метод в изучении личности / В. М. Бехтерев. – № 11. – 2013. – С. 34–54.
26. Боднарь М.С. К вопросу о подготовке практического психолога / М.С.Боднарь // Практична психологія і соціальна робота. – 2005. – №7. – С. 71–74.
27. Бодрийяр Ж. Почему все еще не исчезло? : пер. с фр. [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа: <http://syg.ma/@alesyabolgova/zhan-bodriiiaar-rochiemu-vsie-ieshchie-nie-ischiezlo>. – Дата доступа: 5.05.2015.
28. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – №4. – С. 23–24.
29. Большой психологический словарь / Под ред. Б.Г. Мещерякова, акад. В.П. Зинченко. – М. : Прайм-ЕВРОЗНАК. 2003. – 654 с.
30. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи / О. І. Бондарчук. – К., 2008. – 34 с.

31. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М.Й.Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1995. – №3. – С.26–33.
32. Брежнева В. В. От библиотечно-библиографического обслуживания к информационному сервису / В. В. Брежнева // НТИ. Сер. 1. – 2003. – № 6. – С. 18–23.
33. Бурлачук Л.Ф. Психотерапия: Учебник для вузов / Л.Ф. Бурлачук, А.С. Кочарян, М.Е. Жидко. – СПб. : Питер, 2012. – 496 с.
34. Бурмака Н.П. Личностные факторы формирования алкогольной аддикции / Н.П. Бурмака // Вісник Харків. ун-ту. – Серія Психологія, 2002. – С. 26–29.
35. Бурмака Н.П. Особенности ранних воспоминаний подростков с алкогольным аддиктивным поведением / Н.П. Бурмака // Актуальные вопросы сексологии и медицинской психологии. – Харьков : ХМАПО, 2002. – С. 41–47.
36. Бутковская С. А. Становление гендерной идентичности в процессе профессионального самоопределения: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / С. А. Бутковская. – Хабаровск, 2007. – 26 с.
37. Бушуева Т.Н. Формирование имиджа спортивного тренера как фактора результативности соревновательной деятельности : автореферат дисс. по специальности 13.00.04 / Т.Н. Бушуева. – Челябинск, 2007.
38. Бэкон Ф. Новая Атлантида. Опыты и наставления нравственные и политические / Ф. Бэкон. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1954. –С. 118–119.
39. Вавилов В.М. Оценка и прогноз психологической совместимости специалистов экстремального профиля: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 05.26.02 / В.М. Вавилов. – СПб., 2001. – 30 с.
40. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади : монографія / В. Васютинський. – К. : КСУ, 2005. – 492 с.
41. Великие психологи / С. И. Самыгин, Л. Д. Столяренко. – 2000. – №5. – С. 498–576.
42. Венгер Л. А. Вклад А. В. Запорожца в развитие идей школы Л. С. Выготского – А. Н. Леотьева / Л. А. Венгер // Изучение традиций и научных школ в истории советской психологии / Л. А. Венгер. – Москва : Изд. Моск. ун-та, 1998. – С. 124–130.
43. Вербицкий А. А. Проблема трансформации мотивов в контекстном обучении /А.А. Вербицкий, Н.А. Бакшаева // Вопросы психологии. – 1997. – № 3. – С. 12–22.
44. Винникотт Д.В. Маленькие дети и их матери / Д.В. Винникотт; пер. с англ. Н.М.Падалко. – М. : Класс, 1998. – 80 с.
45. Винославська О.В. Психологічні особливості студентської групи / О.В. Винославська // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – №7. – С.65–70.

46. Вирилио П. Машина зрения : пер. с фр. / П. Вирилио. – СПб. : Наука, 2004. – 140 с.
47. Виховання духовності особистості : навчально-методичний посібник / [М.Й. Боришевський, Л.І. Пилипенко, О.І. Пенькова та ін.]; за заг. ред. М.Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
48. Вікова і педагогічна психологія / [О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін]. – 2-е вид., допов. – К. : Каравела, 2009. – 400 с.
49. Волошин О.Ф. Моделі та методи прийняття рішень / О.Ф. Волошин, С.О. Машенко. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 336 с.
50. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский // 3-е. – 2008. – №1. – С. 56–65.
51. Выготский Л. С. Методика рефлексологического и психологического исследования / Л. С. Выготский. – Санкт-Петербург : Мастера психологии, 1997. – 143 с. – (Проблемы психологии).
52. Выготский Л. С. Орудие и знак в развитии ребенка / Л. С. Выготский // Психология. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 828–891.
53. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – Москва : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 312 с.
54. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – Санкт-Петербург : Наука, 1998. – 376 с.
55. Выготский Л.С. Педология подростка : детская психология / Л.С.Выготский // Собрание сочинений : в 6-ти т. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 242 с.
56. Габермас Ю. Моральне свідомість і комунікативна дія / Ю. Габермас – М. : Наука, 2000.
57. Газарова Е. Тело и телесность: психологический анализ // Психология телесности между душой и телом. – М. : АСТ, 2005. – С. 237–240.
58. Гендина Н. И. Формирование информационной культуры личности: теоретическое обоснование и моделирование содержания учебной дисциплины / Н. И. Гендина, Н. И. Колкова, Г. А. Стародубова. – М. : Межрегион. центр библиотеч. сотрудничества, 2006. – 512 с.
59. Гиляревский Р. С. Научные коммуникации и проблема информационной потребности / Р. С. Гиляревский, В. А. Маркусова, А. И. Черный // НТИ. Сер. 1. Орг. и методика информ. работы. – 1993. – № 9. – С. 1–7.
60. Гірник А.М. Основи конфліктології / А.М. Гірник. – К.: Києво-Могилянська академія, 2010. – 222 с.
61. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. / С.Ю.Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 648 с.
62. Горинов В. В. Принципы проведения посмертных судебно-психиатрических экспертиз в гражданском процессе / В.В. Горинов,

- Л. А. Яхимович // Руководство по судебной психиатрии / под ред. Т. Б. Дмитриевой, Б. В. Шостаковича, А. А. Ткаченко. – М. : Медицина, 2004. – С. 364–369.
63. Горностай П.П. Психология личности: Словарь-справочник / под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко; П.П.Горностай, Т.М.Титаренко, И.А.Грабская. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
64. Гримак Л.П. Общение с собой: Начала психологии активности / Л.П. Гримак. – М. : Политиздат, 1991. – 320 с.
65. Гришко Н. Т. Совершенствование системы движений с учетом особенностей интерференций, возникающих в процессе выполнения двигательных действий : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Николай Тимофеевич Гришко; Киев. гос. ин-т физич. культ. – К., 1978. – 23 с.
66. Губенко О. Проблеми профілактики наркоманії, токсикоманії та алкоголізму: методологічні аспекти / О. Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – С. 33–35.
67. Гудков Л. Д. Российские библиотеки в системе репродуктивных институтов: контекст и перспективы / Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 74. – С. 166–202.
68. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
69. Дев'янтна поведінка молоді та алкоголізм / під ред. О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко. Основи психології і педагогіки: підруч. – Х., 2003. – С.243–256.
70. Демоз Л. Психоистория / Л. Демоз. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 512 с.
71. Дилтс Р.Д. Изменение убеждений с помощью НЛП / Р.Д. Дилтс; пер. с англ. В.П. Чурсина. – М. : Независимая фирма «Класс», 1997. – 192 с.
72. Дмитренко А.К. Основи гуманістичної психології: Навчально-методичний посібник / А.К. Дмитренко, Г.В. Чуйко. – Чернівці : Рута, 2002. – 268 с.
73. Дмитриева Т.Б. Судебно-психиатрическая экспертиза лиц, совершивших сделки / Т. Б. Дмитриева, А. А. Ткаченко, Н. К. Харитонова, С. Н. Шишков // Судебная психиатрия : учеб. пособие. – М. : Мед. информ. агентство, 2008. – С. 221–252.
74. Добролюбов Н. А. Чтобы в воспитании господствовала разумность / Н. А. Добролюбов // Избранные педагогические высказывания. – М., 1936.
75. Долинська Л.В. Психологія конфлікту / Л.В. Долинська, Л.П. Матяш-Заяц. – К.: Каравела, 2011. – 304 с.
76. Донцов А.И. Психологическое единство коллектива / А.И. Донцов. – М. : Знание, 1982. – 63 с.
77. Драгунова Т.В. Подросток / Т.В. Драгунова. – М. : Знание, 1976. – 96 с.

78. Дубин Б. В. Чтение в России-2008. Тенденции и проблемы / Б. В. Дубин, Н. А. Зоркая. – М. : Межрегион. центр библиотечного сотрудничества, 2008. – 80 с.
79. Дулатова, А. Н. Информационная культура личности : учеб.-метод. пособие / А. Н. Дулатова, Н. Б. Зиновьева. – М. : Либерей-Библиоформ, 2007. – 180 с.
80. Журавлев А.Л. Психология совместной деятельности / А.Л. Журавлев. – М. : Изд. «Институт психологии РАН», 2005. – 640 с.
81. Забродин Ю. М. Основные направления исследования деятельности человека-оператора в экстремальных условиях / Ю. М. Забродин, В. Г. Зазыкин // Психологические проблемы деятельности в особых условиях. – М. : Наука, 1985. – С. 5–16.
82. Завацкая Н.Е. Методические указания к практикуму по дисциплине «Психодиагностика» : в 2 ч. / Н.Е. Завацкая. – Луганск : ВНУ им. Даля. – Ч. 1. – 104 с.; Ч. 2. – 96 с.
83. Завгородня О.В. Проблема психологічного здоров'я: спроба теоретичного аналізу / О.В. Завгородня // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1(94). – С. 55–60.
84. Зеленский В. В. Аналитическая психология. [Словарь] / В. В. Зеленский. – СПб. : ЮСК, 1996.
85. Зинченко В.П. Психология телесности между душой и телом / В. П. Зинченко, Т. С. Леви. – М. : АСТ, АСТ Москва, 2007. – 736 с. – [Серия : Philosophy].
86. Зінченко В. Імідж учителя, або психологія одягу / В. Зінченко // Відкритий урок: Розробки. Технології. Досвід. – 2008. – № 4. – С. 85–86.
87. Иванников В.А. Проблемы подготовки психологов / В.А.Иванников // Вопросы психологии. – 2006. – №1. – С. 48–52.
88. Иванченко Г. В. Стратегии профессионального самоопределения и репрезентации профессионализма / Г. В. Иванченко // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2005. – Т. 2. № 2. – С. 24–51.
89. Изард К.Э. Страх и виды тревожности // Тревога и тревожность / К.Э.Изард; Сост. и общ. ред. В. М. Астапова. – СПб., 2008. – С.109–123.
90. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчин и женщин / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 544 с.
91. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
92. Ильин Е. П. Психомоторная организация человека : учебник для вузов / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 384 с.
93. Ильин Е.П. Психология спорта / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 352 с.
94. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2004. – 701 с.

95. История психологии (10-е – 30-е гг. Период открытого кризиса). Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – Екатеринбург : Деловая книга, 1999. – 480 с.
96. Ілейко В. Р. Посмертна судово-психіатрична експертиза у цивільному процесі : методологічні, методичні принципи проведення та завдання / В. Р. Ілейко // Український вісник психоневрології. – 2002. – Т. 10. – Вип. 1 (30). – С. 120–121.
97. Ілейко В.Р. Аналіз галузевої статистики щодо комплексних судово-психіатричних експертиз в Україні за період 2005–2009 років / В.Р. Ілейко, А.В. Канищев // Архів психіатрії. – 2011. – Т. 17. – № 4. – С. 78–83.
98. Ірхін Ю.Б. Психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів. Навчальний посібник / Ю.Б. Ірхін. – К. : РВЦ КНУВС; ДП Друкарня МВС. – 2007. – 96 с.
99. Калугин А.Ю. Ценностная направленность личности как выражение смыслообразующей активности: динамика и функции в структуре интегральной индивидуальности (на материале студенчества): дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Алексей Юрьевич Калугин. – Пермь, 2015. – 179 с.
100. Калужный А.А. Психология формирования имиджа учителя / А.А. Калужный. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 222 с.
101. Камаль Хассан Аль-Зухби. Формирование двигательного навыка с учётом психической напряжённости деятельности спортсмена : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.01 / Хасан Аль-Зухби Камаль; Ин-т психологии. – К., 1984. – 159 с.
102. Карпинский К.В. Психология жизненного пути личности : Учеб. пособие / К.В. Карпинский. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 167 с.
103. Карпухина А.М. Контроль и регуляция состояний человека как факторы повышение эффективности трудовой деятельности / А.М. Карпухина. – К. : Знание, 1985. – 20 с.
104. Карпушина Л.В. Особенности ценностно-смысловой сферы молодёжи / Л.В. Карпушина // Вестник Самарской гуманитарной академии «Педагогика и психология», «Филология и искусствоведение». – 2008. – № 2. – С. 133–138.
105. Кастельс М. Галактика Интернет. Размышления об Интернете, бизнесе и обществе : пер. с англ. / М. Кастельс. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 328 с.
106. Кирилова Н. Б. Медиакультура: теория, история, практика / Н. Б. Кирилова. – М. : Академ. проект : Культура, 2008. – 469 с.
107. Климов В. А. Клинико-социальные характеристики лиц, признанных недееспособными, состоящих под диспансерным наблюдением / В. А. Климов // Российский психиатрический журнал. – 2007. – № 1. – С. 11–17.

108. Князева Е.Н. Основания синергетики. Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2006. – 232 с.
109. Козлов А.В. Структура психологического здоровья: психосемантический поход / А.В. Козлов // Весник Харьковского национального университета. – Х., 2011. – С.130–133.
110. Козлюк О. А. Роль сім'ї у вихованні гуманістичної спрямованості спілкування дітей старшого дошкільного віку / О.А.Козлюк // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2010. – № 3. – С. 87–91.
111. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие и возрастные особенности) / Я.Л. Коломинский. – Минск : изд. БГУ им. Ленина, 1976. – 350 с.
112. Колосова С.Л. Детская агрессия / С.Л.Колосова. – СПб., 2004. – 224 с.
113. Колотій Н.М. Психологічне здоров'я підлітків та його оцінка в умовах загальноосвітнього навчального закладу: автореф. дис...к.п.н.: 19.00.07 / Н.М. Колотій. – Х. : ХНУ, 2003. – 21 с.
114. Кон И. С. История и теория мужских исследований / И. С. Кон // Гендерный калейдоскоп. –М. : Академия, 2001. – С.188–242.
115. Кон И. С. Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии. – 1981. – № 2. – С. 47–57.
116. Коновальчук В. До проблеми психологічного здоров'я як базової цінності особистості (глибинно психологічний аспект) / В. Коновальчук // Молодь і ринок. – 2008. – № 3. – С. 61–65.
117. Кононенко А. А. Психологические составляющие индивидуального имиджа современного педагога : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. А. Кононенко; Одесский национальный ун-т им. И.И.Мечникова. – О., 2002. – 198 с.
118. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О.Л.Кононко. – К., 1998. – 255 с.
119. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. – М. : Наука, 1980. – 256 с.
120. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 580 с.
121. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
122. Корольчук М. С. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності / М. С. Корольчук // Вісник. Збірник наукових статей Київського міжнародного університету. Серія : Педагогічні науки. Психологічні науки. Випуск II. – К. : Правові джерела, 2002. – С. 211–213.

123. Корольчук М.С. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності / М.С. Корольчук // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Педагогічні науки, Психологічні науки. – 2002. – № 2. – С. 15.
124. Косар У. Б. Професійна самосвідомість керівника як чинник успішності управлінської діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи / У. Б. Косар. – К., 2011. – 20 с.
125. Краткий психологический словарь / под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 292 с.
126. Кричевский Р.Л. Проблема межличностной совместимости в зарубежной социальной психологии / Р.Л. Кричевский // Вопросы психологии. – 1979. – №5. – С. 34–47.
127. Круткин С.В. Психологическая совместимость как фактор оптимизации комплектования первичных воинских подразделений: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / С.В. Круткин. – М., 2005. – 35 с.
128. Кузнецов О.І. Методологічні засади дослідження психічних станів у студентів / О.І. Кузнецов // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків : ХНПУ, 2014. – Вип.48. – С. 132–141.
129. Кузнецов М.А. Психічні стани студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності: монографія / М.А. Кузнецов, О.І. Кузнецов, К.І. Фоменко. – Харків : ХНПУ, 2015. – 339 с.
130. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании / Э. Кюблер-Росс. – К. : София, 2001. – 320 с.
131. Леонтьев А. Н. Психология образа / А. Н. Леонтьев // Вестн. МГУ. Сер. 14. Психология. – 1979. – № 2. – С. 3–13.
132. Лазарус А. Краткосрочная мультимодальная психотерапия / А. Лазарус. – Санкт-Петербург : Речь, 2001. – 256 с.
133. Ларін Д. І. Методологічні аспекти дослідження історичного смислу періоду відкритої психологічної кризи та його впливу на становлення сучасної психологічної науки [Текст] / Д. І. Ларін // Молодий вчений. – 2016. – №7. С. 369–372.
134. Ларін Д. І. Характеристика аналізу періоду «відкритої кризи», її вплив у формуванні історико-психологічного знання. Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] / Д. І. Ларін. – 2016. – №6. – С. 133–135.
135. Лахад М. Три моих основных способа противодействия. – [Електронний ресурс] / Мули Лахад. – Режим доступу: <http://lifeafter.ru/?show>. – Назва з екрана.
136. Лебедев В.И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологически замкнутых системах : учебник / В.И. Лебедев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 431 с.

137. Левин П.А. Пробуждение тигра – исцеление травмы / П. А. Левин. – М., 2007. – 316 с.
138. Левитес Д.Г. Качество образования и безопасность страны / Д.Г.Левитес // Мир образования – образование в мире. – 2002. – №1. – С. 24–39.
139. Леонова А.Б. Психологические технологии управления состоянием человека / А.Б. Леонова, А.С. Кузнецова. – М. : Смысл, 2009. – 311 с.
140. Леонтьев А.Н. Психологические основы развития ребёнка и обучения / А.Н. Леонтьев, под ред. Д.А. Леонтьева, А.А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2009. – 423 с.
141. Літвінова О. В. Вплив гендерних експектацій на соціально-рольову позицію майбутнього фахівця: дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ольга Володимирівна Літвінова. – Луганськ, 2007. – 231 с.
142. Літвінова О. В. Вплив гендерних стереотипів на професійне самовизначення: теоретичний аспект / О. В. Літвінова // записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України [За ред. С. Д. Максименка]. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 3. – С.3–7.
143. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – Москва: Соцекгиз, 2004. – 468 с. – (3-е изд., испр. и доп.). – (Мировая философия; 4).
144. Ломов Б. Ф. Об исследовании законов психики / Б. Ф. Ломов // Психол. журн. – 1982. – Т. 3. – №1. – С. 18–30.
145. Ломов Б. Ф. Психическая регуляция деятельности: избранные труды / Б. Ф. Ломов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 624 с.
146. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : МГУ, 1979. – 320 с.
147. Лучинин АС. Психодиагностика. Конспект лекций / А.С. Лучинин. Ростов н/Д. : Феникс, 2004. 256 с.
148. Макарчук Н.О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушенням розумового розвитку: монографія / Н.О. Макарчук. – К. : Фенікс, 2014. – 448 с.
149. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека : пер. с англ. / М. Маклюэн. – М. : Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучково поле, 2003. – 464 с.
150. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К. : Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
151. Максимова Н.Ю. Алкоголь: вживання і зловживання / Н.Ю. Максимова // Безпека життєдіяльності. – 2004. – №3. – С. 23–27.
152. Малхазов О. Р. Біомеханічні та психофізіологічні константи в управлінні руховою діяльністю / О. Р. Малхазов // Проблеми педіаггічної теорії і практики. – К. : МП Леся, 2002. – С. 314–321.
153. Манилов И.Ф. Развитие адаптивного мышления с помощью конфронтационной суггестии : [Электронный ресурс] / И.Ф. Ма-

- нилов // Технології розвитку інтелекту. – 2016. – Т. 2, № 1(12) – Режим доступу: http://www.psytir.org.ua/upload/journals/2.1/authors/2016/Manilov_Igor_Felixovich_Rozvytok_adaptyvnogo_myslennya_za_dopomogyu_konfrontatsijnoi_sugestii.pdf.
154. Манилов И.Ф. Суггестивная коррекция дисфункционального мышления: мультимодальный подход : [Электронный ресурс] / И.Ф. Манилов // Технології розвитку інтелекту. – 2016. – Т. 2, № 3(14). – Режим доступу: http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current
155. Манілов І.Ф. Психотерапевтична конфронтаційна сугестія: базові положення / І.Ф. Манілов // Актуальні проблеми психології. Т.ІІІ.: Консультативна психологія і психотерапія: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України – К.: Логос, 2015. – Вип.11. – С. 170–185.
156. Марголис А.А. Критерии профессиональной компетентности педагога-психолога / А.А.Марголис, И.В.Коновалова // Психологическая наука и образование. – 2010. – №1. – С. 13–19.
157. Маркин В. Н. Детерминанты формирования индивидуальной карьерной стратегии / В. Н. Маркин // Социальная психология и общество. – 2011. – № 4. – С. 27–49.
158. Матюхина О.И. Перцептивная значимость невербальных характеристик человека в малых группах с разным уровнем совместимости: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.05 / О.И. Матюхина. – М., 2003. – 34 с.
159. Медицинская и судебная психология / [Дмитриева Т.Б., Сафуанов Ф.С., Сулимовская Е.И. и др.] / под ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. – [2-е изд]. – М. : Генезис, 2005. – 606 с.
160. Медична психологія: Підручник / С.Д. Максименко, Я.В. Цехмістер, І.А. Коваль, К.С. Максименко; за заг.ред. С.Д. Максименко. – 2-ге видання. – К. : Видавничий дім «Слово», 2014. – 520 с.
161. Меднікова Г.І. Психолого-педагогічний супровід становлення особистісної зрілості студентів / Г.І. Меднікова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – 2016. – Вип. 54. – С. 164–173.
162. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология: Учебное пособие / В. Д. Менделевич. – [5-е изд.] – М. : МЕДпресс-информ, 2005. – 432 с.
163. Методологічні та теоретичні проблеми психології: навч. посібник / М.С.Корольчук, Ю.Л.Трофімов, В.І.Осьодло та ін. – К. : Ніка – Центр, 2008. – 336 с.
164. Мещерякова С.Ю. Психологическая готовность к материнству / С.Ю. Мещерякова // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 18–27.
165. Мисакян М.А. Каратэ киокушинкай: самоучитель / М.А.Мисакян. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 400 с.

166. Монастиршин К.О. Умови та фактори формування самооцінки школярів / К.О. Монастиршин // Проблеми гуманітарних наук. – Дрогобич : Вимір, 2002. – Вип. 9. – С. 88–98.
167. Мучински П. Психология. Профессия. Карьера / П. Мучински. – СПб. : Питер, 2004. – 539 с.
168. Мясичев В.Н. Психология отношений. Избранные психологические труды / В.Н. Мясичев. – М.; Воронеж, 1998. – 362 с.
169. Немов Р.С. Психология: В 3-х т. Т. 3 / Р.С.Немов. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 631 с.
170. Немчина В.И. Социокommunikативная совместимость: автореф. дис. ... канд. социолог. наук: 09.00.11 / В.И. Немчина. – Ростовна-Дону, 1997. – 32 с.
171. Непомнящая Н. И. Психодиагностика личности: Теория и практика : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. Заведений / Н. И. Непомнящая. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 192 с.
172. Новиков А.М. Постиндустриальное образование / А.М. Новиков. – М. : ЭГВЕС, 2008. – 136 с.
173. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / под ред. Д.А.Леонтьева / Н.Нюттен. – М. : Смысл, 2004. – 608 с.
174. Ньюстром Дж. В. Организационное поведение / Дж. В. Ньюстром, К.Дэвис. – СПб. : ПитерЮг, 2000. – 448 с.
175. Обозов Н.Н. Межличностные отношения / Н.Н. Обозов. – Л. : Изд. ЛГУ, 1979. – 151 с.
176. Обозов Н.Н. Три подхода к изучению психологической совместимости / Н.Н. Обозов, А.Н. Обозова // Вопросы психологии. – 1981. – №6. – С. 98–101.
177. Общение детей в детском саду и семье / под ред. Т.А.Репиной, Р.Б.Стеркиной. – М., 1990.
178. Одинцова А.Н. Аспекты проблемы жизненного пути личности / А.Н. Одинцова // Актуальные проблемы психологии развития личности : сб. материалов Междунар. науч.-практич. конф. – Гродно : ГрГУ, 2013. – С.167–172.
179. Олефир В.А. Психологическая совместимость в совместимость в спортивных группах и командах: дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.07 / Валерий Александрович Олефир; Санкт-Петербургская академия физической культуры им. П.Ф. Лесгафта. – СПб., 1994. – 158 с.
180. Омельченко Я.М. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. – 2-ге видання / Я.Омельченко, З.Кісарчук. – К. : Шк. світ, 2011. – 112 с.
181. Осипова А.А. Общая психокоррекция /А.А.Осипова.– М. : ТЦ «Сфера», 2000. – 512 с.
182. Основы воздействия СМИ : пер. с англ. / М. Брайант и др. – М. : Вильямс, 2004. – 225 с.
183. Ояма М. Классическое каратэ /М.Ояма. – М. : Эксмо, 2008. – 256 с.

184. Ояма М. Философия каратэ / М.Ояма. – Калининград : Роза, 1993. – 82 с.
185. Ояма М. Это каратэ / М. Ояма. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 320 с.
186. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / И. П. Павлов. – 2001. – №7. – С. 58–88.
187. Падун М.А. Психическая травма и базисные когнитивные схемы личности / М.А. Падун, Н.В. Тарабрина // Консультативная психология и психотерапия. – 2003. – № 1. – С. 121–141.
188. Панок В.Г. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології / В.Г. Панок // Науковий вісник МДУ імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. – Психологічні науки. – Т 2. – Вип. 2.12(103). – 2014. – С.146–151.
189. Панок В.Г. Практична психологія: Теоретико-методологічні засади розвитку: Монографія / В.Г.Панок. – Чернівці : Технодрук, 2010. – 486 с.
190. Панфилова А. П. Имидж делового человека / А. П. Панфилова. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2007. – 490 с.
191. Панчук Т. В. Мотивація вдосконалення управлінської діяльності директора школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія / Т. В. Панчук. – К., 2002. – 20 с.
192. Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку / М.В. Папуча. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2008. – 384 с.
193. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. Учебное пособие / В.Ф. Петренко. – Смоленск : Издательство СГУ, 1997. – 400 с.
194. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. – М. : Издательство МГУ, 1988. – 208 с.
195. Петренко В.Ф. Семантический анализ профессиональных стереотипов / В.Ф. Петренко // Вопросы психологии. – 1986. – №3. – 236 с.
196. Петрова Е.А. Имиджелогия: современное состояние и перспективы развития в России / Е.А. Петрова // Имиджелогия: современное состояние и перспективы развития: материалы Первого международного симпозиума «ИМИДЖЕЛОГИЯ – 2003» / под ред. Е.А. Петровой. – М., 2003. – С. 27–31.
197. Петровский А. В. Психология в России. XX век / А. В. Петровский. – М. : УРАО, 2000. – 312 с.
198. Пірен М.І. Конфліктологія / М.І. Пірен. – К.: МАУП, 2007. – 360 с.
199. Платонов К.К. Вопросы психологии труда / К.К. Платонов. – М. : Медицина, 1970. – 224 с.
200. Плишко Н. К. Особенности сенсомоторных реакций при изменении эмоционального состояния / Н. К. Плишко // Диагностика психических состояний в норме и патологии. – Л. : Медицина, 1980. – С. 126–134.

201. Попов А.Л. Спортивная психология. Учебное пособие для спортивных вузов. – М. : Московский психолого-социальный институт Флинта, 1998. – 152(219) с.
202. Прихожан А.М. Тревожность детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А.М. Прихожан. – М. : МПСИ; Воронеж : Изд-во НПО «Модек», 2000. – 246 с.
203. Проект Концепції розвитку системи громадського здоров'я в Україні. – 2016. – 19 с.
204. Психология здоровья: Учебник для вузов / Под ред. Г.С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
205. Психология: Учеб. для ин-тов физ. культ./ Под ред. В.М. Мельникова. – М. : Физкультура и спорт, 1987. – 367 с.
206. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: Метод і техніки : методичний посібник / З. Кісарчук, Я. М. Омельченко, І. М. Біла, Г. П. Лазос ; за ред. З. Г. Кісарчук. – Вінниця : ФОП Рогальська І. О., 2016. – 234 с.
207. Психология А-Я. Словник-довідник / Пер. з англ. К.С. Ткаченко. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 564 с.
208. Разорина Л. М. Соотношение мотивации и представлений студентов университета о будущей профессиональной деятельности: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 / Лариса Михайловна Разорина. – М., 2000. – 143 с.
209. Роджерс К. Клиентоцентрированный / человекоцентрированный подход в психотерапии / К.Роджерс // Вопросы психологии. – 2012. – № 6. – С.70–81.
210. Розе Н. А. Психомоторика взрослого человека / Н. А. Розе. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1970. – 128 с.
211. Розумникова О.М. Пол и профессиональная направленность как факторы креативности / О.М. Розумникова // Вопросы психологии. – 2002. – № 4. – С. 111– 125.
212. Роков Г.А. Воспитатели, школа и молодое поколение : пед. очерки Г.Рокова / Г.А.Роков. – Москва : тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 195 с.
213. Ромек Е.А. Клиентоцентрированный подход и рационально-эмоциональная поведенческая терапия (Если бы на стуле К.Роджерса сидел А.Эллис...) / Е.А.Ромек // Вопросы психологии. – 2012. – № 6. – С.87–95.
214. Роменец В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – Київ : Либідь, 1998. – 988 с.
215. Роменець В.А. Виховання творчих здібностей у студентів / В.А. Роменець. – К. : Вища школа, 1973. – 96 с.
216. Роменець В.А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття / В.А. Роменець. – К. : Либідь, 2007. – 832 с.
217. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2008. – 712 с. – (Серия «Мастера психологии»).

218. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург : Мастера психологии, 1999. – 679 с. – (2-е).
219. Рубинштейн С. Л. Основы онтологии, логики и психологии / С. Л. Рубинштейн // Избранные труды / С. Л. Рубинштейн. – Москва : Наука, 1997. – С. 405–453.
220. Руководство по судебной психиатрии: практ. пособие / под ред. А. А. Ткаченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2015. – 966 с. – Серия: Настольная книга специалиста.
221. Руснак І. С. Педагогіка і психологія вищої школи: навч.-метод. посіб. / І. С. Руснак, М. Г. Іванчук. – Чернівці : Рута, 2008. – 176 с.
222. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии / Г.С. Салливан. – М. : КСП; СПб. : Ювента, 1999. – 346 с.
223. Світлична В.В. Психологія управління і конфліктологія / В.В. Світлична. – Х.: ХІВС УВС НБУ, 2014. – 54 с.
224. Семиченко В.А. Пріоритети професійної підготовки / В.А. Семиченко // Підвищення ефективності навчально-виховної роботи сучасної вищої школи : збірник наукових статей. – Миколаїв : ПСІ КСУ, 2003. – С. 38–48.
225. Сімко Р.Т. Особливості прояву психомоторних якостей суб'єкта в екстремальних умовах діяльності : Монографія / Р.Т.Сімко. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друк-Сервіс», 2014. – 212 с.
226. Сінгаєвський І.О. Управління конфліктами / І.О. Сінгаєвський, Т.А. Репіч. – К.: НУХТ, 2012. – 80 с.
227. Сковорода Г.С. Пря беса со Варсавою [Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Причті. Прозові переклади. Листи] / Г. С. Сковорода. – К. : Веселка, 1983. – С. 286–300.
228. Словарь иностранных слов : [18-е изд., стер.] – М. : Рус. яз., 1989. – 624 с.
229. Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения / С. Д. Смирнов. – М. : МГУ, 1985. – 231 с.
230. Смолл Г. Мозг онлайн. Человек в эпоху Интернета : пер. с англ. / Г. Смолл, Г. Ворган. – М. : КоЛибри, 2011. – 352 с.
231. Соколов А. В. Что есть информационная потребность? / А. В. Соколов // Тр. С.-Петербур. ун-та культуры и искусств. – 2013. – Т. 197. – С. 7–18.
232. Солдатова Г.У. Толерантность: психологическая устойчивость и нравственный императив / Г.У. Солдатова // Практикум по психодиагностике и исследованию личности / под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003. – 112 с.
233. Сошина Ю.М. Оцінка ефективності програми формування ціннісно-сміслових настановлень / Ю.М. Сошина // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – 2016. – Вип. 53. – С. 220–228.
234. Спилбергер Ч.Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги // Тревога и тревожность: хрестоматия /

- сост. и общ. редакция В.М. Астапова; Ч.Д.Спилбергер. – СПб., 2008. – С. 85–99.
235. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин – М., 1972. – 345 с.
236. Стельмах В. Д. Читатель и современное литературное сообщество: возможности диалога / В. Д. Стельмах // Читающий мир и мир чтения. – М. : Рудомино, 2003. – С. 145–156.
237. Судебно-психиатрическая экспертиза в гражданском процессе / Т.Б. Дмитриева, Н.К. Харитоновна, К.Л. Иммерман, Е.В. Королева. – М. : Юридический центр пресс, 2003. – 251с.
238. Тарас А.Е. Боевая машина: Руководство по самозащите / А.Е.Тарас. – Минск, 2004. – 592 с.
239. Технології роботи організаційних психологів: Навч. посіб. / за наук. ред. Л.М.Карамушки. – К. : Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
240. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
241. Титаренко Т.М. Хлопчики та дівчатка: психологічне становлення індивідуальності / Т. М. Титаренко. – К. : Знання, 1989. – 48 с.
242. Ткач Б.М. Основні напрямки психопрофілактики адиктивної поведінки та робота з практично здоровою молоддю / Б.М. Ткач // Проблеми загальної та педагогічної психології / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2004. – №1. – С. 309–315.
243. Тодышева Т. Ю. Детерминанты самооценки карьерной компетентности менеджеров : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 – психология развития, акмеология / Т. Ю. Тодышева. – М., 2011. – 25 с.
244. Тоффлер, А. Футурошок : пер. с англ. / А. Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 464 с.
245. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов. – К. : Либідь, 2002. – 264 с.
246. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения. – Женева, 1998.
247. Ушаков Г.К. Пограничные нервно-психические расстройства / Г.К. Ушаков. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : Медицина, 1987. – 304 с.
248. Уэйнберг Р.С. Основы психологии спорта и физической культуры / Р.С. Уэйнберг, Д. Гоулд / пер. с англ. – К. : Олимпийская литература, 2001. – 336 с.
249. Филимоненко Ю.И. Показатели успешности психической саморегуляции / Ю.И. Филимоненко // Вестник ЛГУ. Экономика. Филология. Право. – 1982. – № 23. – С. 78–80.
250. Филиппова Г.Г. Психология материнства : Уч.пособие / Г.Г. Филиппова. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 240 с.
251. Фортунатов Г.А. О преподавании психологии в педагогических училищах / Г.А.Фортунатов. – Москва : Государственное учебно-пе-

- дагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР. – 1951 г. – 44 с.
252. Фрейдджер Р. Личность : теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейдджер, Дж. Фейдимен. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с.
253. Харитоновна Н.К. Новые аспекты комплексных психолого-психиатрических экспертиз в гражданском процессе / Н.К. Харитоновна, Е.В. Королева, И.Э. Богатырева // Российский психиатрический журнал. – 2000. – № 3. – С. 42–45.
254. Харламов И.Ф. Педагогика : Учеб. пособие / И.Ф. Харламов. – М. : Юрист, 3-е изд., перераб. и доп. – 1997. – 512 с.
255. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга. Сост., предисл. и пер. с нидерл. Д.В. Сильвестрова. Коммент., указатели Д.Э. Харитоновича. – СПб. : Издательство Ивана Лимбаха, 2011. – 768 с.
256. Холмогорова А.Б. Когнитивно-бихевиоральная психотерапия / А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гаранян // Основные направления современной психотерапии. – М. : «Когито-Центр», 2000. – С. 224–267.
257. Холодковская Е.М. Дееспособность психически больных в судебно-психиатрической практике / Е.М. Холодковская. – М., 1967. – 112 с.
258. Хомуленко Т.Б. Тренінгові психотехнології в програмах психологічного супроводу / Т.Б. Хомуленко, А.В. Поденко, К.І. Фоменко. – Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Випуск 54, 2016. – С. 247–260.
259. Хомуленко Т.Б. Тренінгові психотехнології в програмах психологічного супроводу / Т.Б. Хомуленко, А.В. Поденко, К.І. Фоменко // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – 2016. – Вип. 54. – С. 247–260.
260. Хорни К. Тревожность // Тревога и тревожность / К. Хорни; Сост. и общ. редакция В.М. Астапова. – СПб., – С. 166–181.
261. Чепелева Н.В. Особистісна підготовка практичного психолога в умовах вищого навчального закладу / Н.В. Чепелева // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 р. / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К., 2005. – 716 с.
262. Чепелева Н.В. Формирование профессиональной компетентности практического психолога / Н.В. Чепелева // Проблемы та перспективи розвитку психології в Україні: Матеріали II з'їзду Товариства психологів України (Київ, 23-27 вересня 1996р.); [У16т., 18кн.] – Т.12. – Симпозіум «Теоретичні і методичні проблеми розвитку практичної психології» – К., 1996. – 163 с.
263. Чепелева Н.В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Наукові записи інституту психології ім.

- Г.С. Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д. Максименка. – К., 1999. – Вип. 19. – 286 с.
264. Чудновский В. Э. Актуальные проблемы психологии становления убеждений / В.Э. Чудновский // Вопросы психологии. – № 3. – 1990. – С.40–48.
265. Чудновский В.Э. Актуальные проблемы психологии становления убеждений / В.Э. Чудновский // Вопросы психологии. – № 3. – 1990. – С. 26.
266. Чудновский В.Э. Смысл жизни и судьба человека / В.Э. Чудновский // Общественные науки и современность. Культура. – 1998. – № 1. – С.175–183.
267. Чуйко Г.В. Експертенційна психологія : Навчальний посібник / Г.В. Чуйко, І.А. Гуляс, Т.А. Колтунович. – Чернівці : Прут, 2009. – 308 с.
268. Шапиро Д. Невротические стили / Д.Шапиро. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 1998. – 198 с.
269. Шепель В. М. Имиджелогия: секреты личного обаяния / В. М. Шепель. – Москва: Народное образование, 2002. – 322 с.
270. Шкуратов В.А. Историческая психология / В.А. Шкуратов. – М. : Смысл, 1997. – 505 с.
271. Шостакович Б.В. Психиатрическая экспертиза в гражданском процессе / Б.В. Шостакович, А.Д. Ревенок. – Киев : «Здоровье», 1992. – 183 с.
272. Шувалов А.В. Гуманитарно-антропологические основы теории психологического здоровья / А.В. Шувалов // Вопросы психологии. – 2004. – № 66. – С. 18–33.
273. Щербакова І.М. Духовний вимір психологічного здоров'я особистості в сучасному глобалізованому просторі / І.М. Щербакова // Проблеми сучасної психології. – 2010. – 10. – С. 892–901.
274. Щербакова Т. Н. Профессиональный имидж современного учителя иностранного языка / Т. Н. Щербакова // Теория и практика образования в современном мире: материалы II междунар. науч. конф. – 2012. – С. 200–203.
275. Щербатюк Б. А. Психологічні особливості самовизначення жінок, орієнтованих на управлінську діяльність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи / Б. А. Щербатюк. – К., 2006. – 18 с.
276. Щотка О. П. Формування психологічної готовності студентів педагогічних університетів до професійно-управлінського самовизначення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / О. П. Щотка. – К., 2003. – 20 с.
277. Эллис А. Гуманистическая психотерапия: рационально-эмоциональный подход / Альберт Эллис. – СПб. : Сова; М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.

278. Эллис А. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / А.Эллис, У.Драйден. – СПб. : Речь, 2002. – 352 с.
279. Юнитер. Телекоммуникационный сектор. 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uniter.by/upload/iblock/897/897484245b3bc2c37632a063c962d811.pdf>. – Дата доступа: 22.10.2015.
280. Ярошевский М.Г. Исторический путь развития психологии // Введение в психологию / Под общ. ред. А.В. Петровского. – М. : Академия, 1997. – С.5–69.
281. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
282. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: навч. посібник / Т.С. Яценко. – К. : Вища школа, 2004. – 679 с.
283. Berger P.L. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge / P.L. Berger, T. Luckmann. – Penguin Books, 1984. – 249 p.
284. Burn S. M. Normative and informational pressure in conformity to the male role: Males', females', and friends' masculinity ideologies. Paper submitted for publication / S.M. Burn, G. D. Laver. – 1994
285. Chatman S. Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film / Seymour Chatman. – New York : Cornell University Press, 1978. – 98 p.
286. Genette G. Narrative Discourse. An Essay in Method. Trans / Gerard Genette. – New York : Cornell University Press, 1980. – 136 p.
287. Goldstein L, Ford J.K. Handbook of Industrial and Organizational Psychology, 2nd , V. 2., 1991 // Training in Organization, 4th ed. – P.24–65.
288. Greenfield D. Virtual addiction: Help for Netheads, cyberfreaks, and those who love them / D. Greenfield. – Oakland, CA. : New Harbinger Publication, 1999. – 227 p.
289. Janoff-Bulman R. Shattered assumption: Towards a new psychology of trauma / R. Janoff-Bulman. – New York : Free Press, 1992. – 145 p.
290. Lipowski Z.J Psychological reaction to physical illness / Z.J. Lipowski // Canadian Medical Association Journal. – 1983. – V.128. – P. 1069–1072.
291. Makarchuk N.A. The specificity of attention functioning as psychic means of personal self-regulation in adolescents with intellectual disabilities / N.A. Makarchuk // International scientific-practical conference «Innovations in science, technology and the integration of knowledge». – London.: Berforts Information Press Ltd, 2014. – P. 177–190.
292. Makarchuk N.A. **The specificity of personal self-regulation functioning in adolescents with intellectual disabilities in various types of personality organisation / Innovations in education: Monograph / ed. by**

- MKolodziejczyk / N.A.Makarchuk – Viena.: «East West» Association for Advances Studies and Higher Education GmbH, 2014. – P. 105–122.
293. McCloud S. Understanding Comics. The Invisible Art / Scott McCloud. – New York : HarperCollins, 1993. – 220 p.
294. Moore A. & Gibbons D. Watchmen / Alan Moore & Dave Gibbons. – London : Titan Books (DC Comics), 1987. – 108 p.
295. National Endowment for the Arts. Reading at rink. A Survey of Literary reading in America : Research Division Report. – Washington. 2004.
296. Nescolarde-Selva J. Mathematic and semiotic theory of ideological systems / J. Nescolarde-Selva, J.L. Usy-Domínech. – Editorial LAP. Germany : Sarrebruck, 2012. – 324 p.
297. Nescolarde-Selva J. Topological structures of complex belief systems / J. Nescolarde-Selva, J.L. Usy-Domínech. – Complexity, 2013. – 254 p.
298. O*NET Concept Model: Structural Considerations in Describing Jobs. An occupation Information for the 21st Century: Understanding Work Using the Occupational Information Network Implication for Research and Practice // Personnel Psychology[by N.G. Peterson, M.D. Mumford, W.C. Borman, P.R. Jeanneret & E.A. Flieshman, M.A. Champion, M.S. Mayfield, F.P. Morgeson, K. Pearlman, M.K. Gowing, A.R. Lancaster, M.B. Silver, &D.M. Dye]. – 2001. – P. 451 – 492.
299. Pleck J. H., Sonenstein F. L. Masculinity ideology and its correlates. In S. Oskamp & M. Costanzo (Eds.), Gender issues in contemporary society Newbury Park, CA : Sage. – 1993. – P. 85–110.

Відомості про авторів

Максименко Сергій Дмитрович, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Бойко-Бузиль Юлія Юрївна, кандидат психологічних наук, доцент, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків, Україна.

Гуляєва Анна Сергіївна, аспірант кафедри загальної та практичної психології, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна.

Гуляс Інеса Антонівна, кандидат психологічних наук, доцент, кафедра психології, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна.

Данилюк Іван Васильович, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Дебреньюк Андрій Петрович, здобувач кафедри суспільних наук гуманітарного інституту, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, м. Київ, Україна.

Журавльова Вікторія Володимирівна, аспірант, Національна академія педагогічних наук України, Університет менеджменту освіти, м. Київ, Україна.

Завязкіна Наталія Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Івашкевич Ернест Едуардович, перекладач, пошукувач кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне, Україна.

Канюка Світлана Іванівна, аспірант кафедри психології факультету філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна.

Козлюк Ольга Андріївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології (дошкільної та корекцій-

ної) імені проф. Поніманської Т.І., Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, Україна.

Кузнецова Світлана Валеріївна, викладач кафедри психології, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна.

Кучманіч Ірина Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна.

Ларін Дмитро Ігорович, аспірант кафедри загальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Литвиненко Ірина Сергіївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна.

Макарчук Наталія Олексіївна, доктор психологічних наук, професор кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, Україна.

Максименко Ксенія Сергіївна, доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної і медичної психології, Національний медичний університет імені О.О.Богомольця, м. Київ, Україна.

Манілов Ігор Феліксівич, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Медведська Олена Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна, м. Брест, Республіка Білорусь.

Мороз Руслана Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна.

Наконечна Марія Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна.

Онуфрієва Ліана Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри, завідувач кафедри загальної та практичної психології, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Осіка Костянтин Сергійович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри здоров'я людини та фізичного виховання, Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ, Україна.

Осіка Ольга Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології, Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ, Україна.

Полілуєва Інга Володимирівна, аспірант кафедри практичної психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків, Україна.

Работа Тетяна Олександрівна, науковий кореспондент Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України лабораторії психології навчання імені І.О. Синиці, м. Київ, Україна.

Ренке Сергій Олександрович, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та практичної психології, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Руденко Наталія Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології (дошкільної та корекційної) імені проф.Поніманської Т.І. Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, Україна.

Сватенкова Тетяна Іванівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та практичної психології, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна.

Сімко Руслан Теодорович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Славіна Наталія Сергіївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та практичної психології,

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна.

Сосніхіна Світлана Євгенівна, аспірантка кафедри філософсько-психологічної антропології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків, Україна.

Хуртенко Оксана Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретико-методичних основ фізичного виховання, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

Чаплак Ян Васильович, кандидат психологічних наук, доцент, кафедра психології, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна.

Чугусва Інна Євгенівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна.

Чуйко Галина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, кафедра психології, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Maksymenko Serhiy Dmytrovych, Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor, Kyiv, Ukraine.

Boiko-Buzyl Yuliya Yuriiivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Doctoral Student of Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine.

Huliaieva Anna Serhiivna, Postgraduate Student of the Department of General and Practical Psychology, Nizhyn Gogol State University, Nizhyn, Ukraine.

Hulias Inesa Antonivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of Psychology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine.

Danyliuk Ivan Vasyliovych, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kiev, Kiev, Ukraine.

Debreniuk Andriy Petrovych, Applicant for the Degree of Candidate of Psychological Sciences of the Department of Social Sciences of Humanitarian Institute, Ivan Cherniakhovskiy National University of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Zhuravliova Viktoria Volodymyrivna, Postgraduate Student, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, University of Uducational Management, Kyiv, Ukraine.

Zaviazkina Nataliia Volodymyrivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department Psychodiagnostics and Clinical Psychology, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

Ivashkevych Ernest Eduardovych, Translator, Postgraduate Student of the Department of Age and Pedagogical Psychology of Rivne State University of the Humanities, Rivne, Ukraine.

Kaniuka Svitlana Ivanivna, Postgraduate Student of the Department of Psychology, Faculty of Philosophical Education and Science, M.P. Drohomanov National Pedagogical University, Kyiv, Ukraine.

Kozliuk Olha Andriivna, Candidate of Pedagogical Science, Assistant Professor of the Department of Pedagogy and Psychology (Preschool and Correctional) named after Prof. T.I.Ponimanska, Rivne State University of the Humanities, Rivne, Ukraine.

Kuznetsova Svitlana Valeriivna, Lecturer of the Department of Psychology, Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University, Mykolaiv, Ukraine.

Kuchmanysh Iryna Mykolaivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology, V.O. Sukhomlynskyi Mukolaiv National University, Mukolaiv, Ukraine.

Larin Dmytro Ihorovych, Postgraduate Student of the Department of General Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

Lytvynenko Iryna Serhiivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology, Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University, Mykolaiv, Ukraine.

Makarchuk Nataliia Oleksiivna, Doctor of Psychological Science, Professor of the Department of General, Developmental and Pedagogical Psychology, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine.

Maksymenko Kseniia Serhiivna, Doctor of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General and Medical Psychology, O.O. Bohomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine.

Manilov Ihor Feliksovych, Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Medvedska Olena Ivanivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Head of the Department of Psychology, Brest State University named after A.S. Pushkin, Brest, Republic of Belarus.

Moroz Ruslana Anatoliivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology, V.O. Sukhomlynskyi Mukolaiv National University, Mukolaiv, Ukraine.

Nakonechna Mariia Mykolaivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of General and Applied Psychology, Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn, Ukraine.

Onufriieva Liana Anatoliivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Professor of the Department of General and Applied Psychology, Head of the Department of General and Applied Psychology, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Osyka Kostiantyn Serhiyovych, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of Man's Health and Physical Education, State Higher Educational Establishment "Donbass State Pedagogical University", Sloviansk, Ukraine.

Osyka Olha Viktorivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology, State Higher Educational Establishment "Donbass State Pedagogical University", Sloviansk, Ukraine.

Poliluieva Inha Volodymyrivna, Postgraduate Student of the Department of Practical Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.

Rabota Tetiana Oleksandrivna, Science Correspondent of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Laboratory of the Psychology of Studying named after I.O. Synytsia, Kyiv, Ukraine.

Renke Serhii Oleksandrovych, Candidate of Psychological Science, Senior Lecturer of the Department of General and Applied Psychology, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Rudenko Natalia Mykolaivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Pedagogy and Psychology (Preschool and Correctional) named after Prof. T.I. Ponimanska, Rivne State University of the Humanities, Rivne, Ukraine.

Svatenkova Tetiana Ivanivna, Candidate of Psychological Science, Senior lecturer of the Department of General and Practical Psychology, Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn, Ukraine.

Simko Ruslan Teodorovych, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of General and Applied Psychology, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Slavina Natalia Serhiivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General and Applied Psychology, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Sosnikhina Svitlana Yevhenivna, Postgraduate Student of the Department of Philosophical and Psychological Anthropology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.

Khurtenko Oksana Viktorivna, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of Theory and Methodology of Physical Education, Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University of Vinnytsia, Vinnytsia, Ukraine.

Chaplak Yan Vasyliovych, Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of Psychology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine.

Chuhuieva Inna Yevhenivna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology, Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University, Mykolaiv, Ukraine.

Chuiko Halyna Vasylivna, Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department of Psychology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine.

Зміст

<i>С.Д. Максименко</i>	
Культурно-історична теорія розвитку Л.С. Виготського . . .	7
<i>Ю.Ю. Бойко-Бузиль</i>	
Стилі конфліктної поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників органів і підрозділів МВС України	20
<i>А.С. Гуляєва</i>	
Роль системи переконань у житті особистості	31
<i>І.А. Гуляс, Я.В. Чаплак, Г.В. Чуйко</i>	
Ціннісний аспект життєвого шляху особистості	40
<i>І. В. Данилюк, Д. І. Ларін</i>	
Загальна характеристика психологічних напрямків першої третини ХХ століття у поглядах Л. С. Виготського.	55
<i>А.П. Дебреньюк</i>	
Професійно важливі якості операторів радіолокаційних станцій Повітряних Сил Збройних Сил України як основні детермінанти психологічної сумісності бойових обслуг	66
<i>В.В. Журавльова</i>	
Фактори розвитку особистості керівника	79
<i>Н.В. Завязкіна</i>	
Щодо питання експертно-психологічного аналізу при посмертних експертизах	94
<i>Е.Е. Ivashkevych</i>	
Psychological characteristics of narrative level of graphic novels	105
<i>С.І. Канюка</i>	
Особливості типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства	119
<i>О.А. Козлюк, Н.М. Руденко</i>	
Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин	131

<i>І.М. Кучманич, Р.А. Мороз</i>	
Психологічний механізм виникнення та перебігу психологічної травми в особистості	146
<i>І.С. Литвиненко</i>	
Волонтерська діяльність як засіб індивідуалізації професійної підготовки студентів-психологів	160
<i>Н.О. Макаrchук</i>	
Психологія особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку	173
<i>К.С. Максименко</i>	
Общая характеристика психологической специфики непсихотических личностных расстройств (по МКБ-10)	185
<i>И.Ф. Манилов</i>	
О концептуальных положениях мультимодальной суггестивной психотерапии.	197
<i>Е.И. Медведская</i>	
К проблеме основания психологической типологии представителей информационных культур	208
<i>М.М. Наконечна</i>	
Особистісна активність людини в контексті історичної психології.	224
<i>L.A. Onufriieva</i>	
Theoretical and methodological analysis of the problem on future specialist's self-consciousness.	233
<i>К.С. Осика</i>	
Психолого-педагогічний потенціал використання ювілейних культурних та спортивних заходів у тренувальному процесі студентів-каратистів	249
<i>О.В. Осика</i>	
Гуманістичний підхід у клієнт-центрованих та раціонально-емоційній поведінковій терапіях	260
<i>І.В. Полілуєва</i>	
Розвиток навичок емоційно-вольової регуляції в художньо-спортивній діяльності підлітків	272

Т.О. Работа

Феномен психологічного здоров'я у контексті
психосемантичного підходу 285

С.О. Ренке

Гендерний аспект становлення професійного образу
«Я» особистості 294

Т.І. Сватенкова

Актуальність роботи практичного психолога
з тимчасовою дитячою групою в умовах
оздоровчого табору 308

Р.Т. Сімко

Особливості формування особистісних рис суб'єктів
ризиконебезпечної діяльності у процесі занять
психологічною підготовкою 319

Н.С. Славіна

Психопрофілактика алкогольної залежності
в юнацькому віці 330

С.Є. Сосніхіна

Психологічні засади формування та розвитку
ціннісно-сислової сфери студентів 340

О.В. Хуртенко

Структурні компоненти та етапи формування іміджу
молодого педагога у процесі професійної діяльності 351

І.Є. Чугуєва, С.В. Кузнецова

Психологічні особливості професійної діяльності
в системі підготовки майбутніх фахівців 360

Бібліографія 372

Відомості про авторів 392

CONTENTS

<i>S.D. Maksymenko</i> Cultural and historical development theory of L.S. Vyhotskyi.	7
<i>Y.Y. Boiko-Buzyl</i> The Styles of Conflict Behaviour within the System of Professional and Personal Socialisation of Heads of Agencies and Departments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.	20
<i>A.S. Huliaieva</i> The role of system of beliefs in a personality's life	31
<i>I.A. Hulias, Y.V. Chaplak, H.V. Chuiko</i> Value aspect of the personality's life path	40
<i>I.V. Danyliuk, D.I. Larin</i> General description of psychological directions of the first third of XX century in the views of L.S. Vyhotskyi	55
<i>A.P. Debreniuk</i> Professionally important qualities of the operators of radio-locating stations of the Ukrainian Air Force as main determinants of psychological compatibility of combat units	66
<i>V.V. Zhuravliova</i> Development factors of a manager's personality	79
<i>N.V. Zaviazkina</i> On the issue of expert psychological analysis with post-mortem examinations	94
<i>E.E. Ivashkevych</i> Psychological characteristics of narrative level of graphic novels	105
<i>S.I. Kaniuka</i> The features of women's types according to the formation of their tolerance and psychological readiness for motherhood	119

O.A. Kozliuk, N.M. Rudenko

Features of preschoolers' anxiety development
in the system of child-parent relationship 131

I.M. Kuchmanych, R.A. Moroz

Psychological mechanism of formation and functioning
of an individual's psychological trauma 146

I.S. Lytvynenko

Volunteering as a way of individualization in the sphere
of professional training of the students-psychologists 160

N.O. Makarchuk

The psychology of personal self-regulation with
mental disabilities 173

K.S. Maksymenko

General characteristics of the psychological specifics
of non-psychotic personality-based disorders
(according to ICD-10) 185

I.F. Manilov

On conceptual theoretical basics of multimodal
suggestive psychotherapy 197

O.I. Medvedska

Basis of psychological typology of information
cultures representatives as a problem 208

M.M. Nakonechna

Human Personal Activity in the Context
of the Historical Psychology 224

L.A. Onufriieva

Theoretical and methodological analysis of the problem
on future specialist's self-consciousness 233

K.S. Osyka

The psychological and pedagogical potential
of using cultural and sports anniversary events
at the karate students' training process 249

O.V. Osyka

Humanistic approach in client-centered and rational
emotive behavior therapies 260

<i>I.V. Poliluieva</i>	
Development of the skills of emotional-volitional regulation in the artistic and sporting activities of adolescents	272
<i>T.O. Rabota</i>	
The phenomenon of psychological health in the context of psychosemantical approach.	285
<i>S.O. Renke</i>	
Gender aspect of personality’s professional «Me»-image becoming	294
<i>T.I. Svatenkova</i>	
The relevance of a psychologist’s work with a temporary children group in the conditions of a camp	308
<i>R.T. Simko</i>	
The formation of personality traits of the subjects involved in risky-dangerous activities during the psychological preparation	319
<i>N.S. Slavina</i>	
Psychological prevention of alcohol dependence in adolescence	330
<i>S.Y. Sosnikhina</i>	
Psychological basic principles of formation and development of students’ value-semantic sphere	340
<i>O.V. Khurtenko</i>	
Structural components and stages of image formation of a young teacher in the process of professional activities . . .	351
<i>I.Y. Chuhuieva, S.V. Kuznetsova</i>	
Psychological particular qualities of the professional activities in the system of future specialists training.	360
Bibliography	372
Information about the authors	396

Проблеми сучасної психології

Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

У збірнику наукових праць, створеному вперше у 2008 році спільно Інститутом психології імені Г.С. Костюка НАПН України і вищим навчальним закладом, висвітлюються найбільш актуальні проблеми сучасної психології. У ньому представлено широкий спектр наукових розробок вітчизняних і закордонних дослідників у галузі загальної, педагогічної, вікової, експериментальної, медичної та спеціальної психології.

У представлених наукових працях аналізуються проблеми чинників, умов розгортання і труднощів психічного розвитку, питання вікових й індивідуальних особливостей становлення особистості та психології навчання, обговорюються перспективи можливих нових психолого-педагогічних підходів до проблем сучасної психології.

Збірник наукових праць адресовано професійним психологам і фахівцям суміжних наук, докторантам й аспірантам, магістрантам і студентам психологічних факультетів, а також усім тим, хто цікавиться сучасним станом розвитку психологічної науки.

*Директор
Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України –
Максименко Сергій Дмитрович,
дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор*

*Ректор
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка –
Копилов Сергій Анатолійович,
доктор історичних наук, професор*

Проблемы современной психологии

**Сборник научных трудов Каменец-Подольского
национального университета имени Ивана Огиенко, Института
психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины**

В сборнике научных трудов, созданном впервые в 2008 году совместно Институтом психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины и высшим учебным заведением, рассматриваются наиболее актуальные проблемы современной психологии. В нём представлен широкий спектр научных разработок отечественных и иностранных исследователей в области общей, педагогической, возрастной, экспериментальной, медицинской и специальной психологии.

В представленных научных трудах анализируются проблемы факторов, условий развёртывания и сложностей психологического развития, вопросы возрастных и индивидуальных особенностей становления личности и психологии обучения, обсуждаются перспективы возможных новых психолого-педагогических подходов к проблемам современной психологии.

Сборник научных трудов адресован профессиональным психологам и специалистам смежных наук, докторантам и аспирантам, магистрантам и студентам психологических факультетов, а также всем, кто интересуется современным уровнем развития психологической науки.

*Директор
Института психологии
имени Г.С. Костюка НАПН Украины –
Максименко Сергей Дмитриевич,
действительный член НАПН Украины,
доктор психологических наук, профессор*

*Ректор
Каменец-Подольского
национального университета
имени Ивана Огиенко –
Копылов Сергей Анатольевич,
доктор исторических наук, профессор*

Problems of modern psychology

**Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy
Ivan Ohienko National University,
G.S.Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of
Pedagogical Science of Ukraine**

The collection of research papers, first created in 2008 by G.S.Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine and the educational establishment, is devoted to the scientific discussion of issues in contemporary psychology. It presents a wide range of studies by Ukrainian and foreign researchers in the fields of general, pedagogical, age, experimental, medical and special psychology. It presents analysis of the issues, conditions, and difficulties of psychological development, age-related and individual differences in the development of an individual and psychology of education.

The research presented in this collection of papers addresses the issues of causes and conditions of problems that may arise in an individual's psychological development, issues of age differences and individual differences, and the field of pedagogical education; discusses possibilities of new psychological and pedagogical approaches to various issues of contemporary psychology.

The target readership of the collection of research papers includes professional psychologists, graduate and postgraduate students, as well as everybody else who shows interest in the current state of psychology as a science.

*Maksymenko Serhii Dmytrovych –
Director of G.S.Kostiuk Institute of Psychology at the
National Academy of Pedagogical Science of Ukraine,
Full Member of the National Academy of Pedagogical Science of
Ukraine, Doctor of Psychological Science, Professor*

*Kopylov Serhii Anatoliyovych –
Rector of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko
National University,
Doctor of Historical Science, Professor*

Пам'ятка авторові

Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» ISSN 2227-6242 Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України є рецензованим періодичним науковим виданням, уключеним до міжнародних наукометричних баз **Index Copernicus, CEJSH, Google Scholar, Research Bible, ERIN PLUS, OAJI** та затвердженого МОНУ переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

До друку у збірнику приймаються статті українською, російською, англійською, польською, німецькою або чеською мовами.

Періодичність видання – 4 рази на рік.

Вимоги до оригіналів статей, поданих для опублікування в збірнику наукових праць «Проблеми сучасної психології»

Стаття повинна відповідати тематиці збірника і сучасному стану науки, бути актуальною, не опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових виданнях України та світу.

Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, відсутність плагіату і коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і посилання на них.

Подані статті розглядає редакційна колегія збірника і два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку на рецензовану статтю редакція приймає остаточне рішення стосовно її публікації, про що повідомляється авторові.

Повний обсяг статті разом із трьома анотаціями і транслітерацією – від 12 сторінок:

- формат А-4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman;
- поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзацний відступ – 1;
- сторінки статті мають бути пронумеровані;
- не використовувати переносів;
- дробові числа подавати через кому (напр. 0,204), а не через крапку;
- формули: розмір шрифту – 11, великий індекс – 8, маленький індекс – 5, великий символ – 14, маленький символ – 11 пт;
- таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву;
- ілюстративний матеріал подавати в тексті, підписи набирати курсивом;
- рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт.

Структура статті:

1. УДК (у лівому верхньому кутку).
2. Ініціали, прізвище автора (авторів) праворуч, над назвою статті.
3. Електронна адреса автора/авторів (усіх, після кожного прізвища)
4. Назва статті (тією мовою, якою написана стаття).
5. Ініціали, прізвище автора, назва статті англійською мовою.
6. Анотація англійською мовою (від 25 рядків) – у формі висновків по дослідженню. Ключові слова англійською мовою (8-10 слів).
7. Ініціали, прізвище автора, назва статті українською мовою.
8. Анотація українською мовою (від 25 рядків) – у формі висновків по дослідженню. Ключові слова українською мовою (8-10 слів).
9. Ініціали, прізвище автора, назва статті російською мовою.

10. Анотація російською мовою (від 25 рядків) – у формі висновків по дослідженню. Ключові слова російською мовою (8-10 слів).
11. Текст статті з дотриманням структури (жирним виділити кожен пункт у структурі статті, див. далі «Вимоги до оформлення статей»).

Статті повинні відповідати вимогам Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 705/1 з урахуванням таких необхідних елементів, які прописуються у тексті статті:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується запропонована стаття;
 - формулювання мети статті (постановка завдання);
 - методи та методики;
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок з цього напрямку.
1. Обсяг статті – від 12 сторінок: 14 шрифт, інтервал – 1,5.
 2. Список використаних джерел (оформлений відповідно до останніх вимог).
 3. Транслітераційний переклад списку використаних джерел (посилання на транслітераційний переклад в онлайн режимі <http://translit.ru/>).
 4. Відомості про автора українською і англійською мовами: прізвище, ім'я, по батькові; ступінь, звання, посада, місце роботи, ВНЗ, місто, країна. Номер телефону та відділення Нової пошти для отримання збірника.
 5. Реферат на статтю англійською мовою.
 6. Автори без наукового ступеня подають рецензію на статтю наукового рівника (доктора/кандидата наук).

Електронна адреса, на яку надсилати тези і статті: kpnu_lab_ps@ukr.net

Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті збірника <http://problems.kpnu.edu.ua/en/>

Зразок оформлення списку використаних джерел

Електронні ресурси: The Scottish Institute for Residential Child Care. Social Work Undergraduate Degree [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.sircc.org.uk/education/honsdegree>> – Загол. з екрана. – Мова англ.

Дисертації: Волченко О.М. Формування комунікативної компетенції майбутніх учителів іноземних мов у вищих педагогічних навчальних закладах : дис...кандидата пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ольга Михайлівна Волченко. – К. : НАПН України, Інст педагогіки, 2011. – 264 с.

Автореферати дисертацій: Булар І.Є. Теорія і методика комп'ютерного тестування успішності навчання (на матеріалах мед. навчальних закладів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ірина Євгенівна Булар. – НАПН України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К., 2014. – 50 с.

Журнали: Дубовицкая Т.Д. Методика диагностики направленности учебной мотивации / Татьяна Дмитриевна Дубовицкая // Психологическая наука и образование. – 2002 – № 2. – С. 42–45.

Збірники наукових праць: Химинець О.В. Проблема формування творчої особистості / Ольга Володимирівна Химинець // Науковий вісник УжДУ. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. Вип. 1 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол. : В.І.Опіярі (гол. ред.), М.І.Блецкан, М.М.Болдижар, В.В.Гоммонай. – Ужгород : Видво УжНУ «Говерла». – 1998. – С. 17–22.

Книга одного автора: Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / Виктория Викторовна Сафонова. – Воронеж : Стоки, 1996. – 237 с.

Книга двохтрьох авторів: Редько В.Б. Учебник физики и видеозапись / В.Б.Редько, Р.В.Борисович, В.В.Молодцова. – Одесса : «Оптиум», 2002 – 140 с.

Книга чотирьох і більше авторів: Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник. – 2-ге. вид. / [О.В.Скрипченко, Л.В.Волинська, З.В.Огороднійчук, І.С.Булах та ін.]. – Київ : Каравела, 2009. – 400 с.

Процедура рецензування статей, поданих до збірника наукових праць «Проблеми сучасної психології»:

1. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» є рецензованим виданням.
2. Редактори використовують процедуру подвійного «сліпого» рецензування, де рецензенти і автори не знають один одного.
3. Після попередньої внутрішньої рецензії статті направляються двом зовнішнім рецензентам-фахівцям у галузі психології.
4. У разі відсутності консенсусу між двома рецензентами стосовно проблеми публікації, редактори звертаються до третього рецензента.
5. Після отримання рецензії дані про прийняття статті відправляються авторіві статті.
6. Коли статті надається дозвіл на публікацію у збірнику наукових праць «Проблеми сучасної психології», авторів просять включити коригування рецензентів, і прокоментувати рецензію в письмовій формі.
7. Якщо автор не згоден з деякими із поправок, вони можуть проконсультуватися з рецензентом, який запропонував їх. В окремих випадках третій рецензент може бути запропонований для консультації.
8. Список рецензентів, які співпрацюють із збірником наукових праць «Проблеми сучасної психології», публікується на нашому сайті та у самому виданні.
9. Відгуки подаються у письмовій формі, оригінали зберігаються в архівах.

З метою протидії порушенню прав авторства, ми просимо авторів:

- розкрити їх внесок в статті та інституційну приналежність всіх авторів, які беруть участь у публікації;
- вказувати інформацію про джерела, представлені у публікації, внесок науково-дослідного інституту чи інших установ;
- підписати заяву авторського права, яке буде відправлено тим авторам, чий статті приймаються;
- будь-який натяк про плагіат чи порушення авторського права будуть піддаватися перевірці редакційною колегією.

GUIDELINES FOR AUTHORS

Collection of research papers «Problems of modern psychology» ISSN 2227-6242 of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University and G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine is peer reviewed scientific periodical, indexed and listed in the international databases **Index Copernicus, CEJSH, Google Scholar, Research Bible, ERIH PLUS, OAJI** and approved by the Ministry of Education and Science as a specialized scientific edition of Ukraine where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published. Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian, Russian, English, Polish, German or Czech are accepted. The periodicity is 4 times a year.

The editorial board of the periodical «Problems of modern psychology» invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

The originals submitted for the publication in the periodical «Problems of modern psychology» must meet the following requirements:

Format/length

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is from 12 pages including references and summaries, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margin, observing 1,5 space between lines and with Times New Roman font type, with a 14 point body. Onepage essay on the article should be given in English. Article pages must be numbered. Hyphens mustn't be used. Fractional numbers should be submitted by commas (e.g. 0,204). Formulas must be with 11 point body, large index – 8, small index – 5, a large symbol – 14, a small symbol – 11 font type. Tables, figures, pictures must be numbered and named. Illustrations must be given in the text, and their names – in italics. A figure must be made by means of MS Word and grouped as one object.

Title – author's identification

The first page must include the code of UDC of the article from the left of the page, author's name and e-mail from the right of the page, e.g. N.V. Tkachuk, e-mail: tkachuknat@yandex.ua. The title of the article should be written in bold, centered, Times New Roman, 14 point body.

Summary/key words

Each paper should include brief summaries in Ukrainian, Russian before the article and English at the end of the article preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three summaries should have the length from 25 lines and key words should have 810 words, included at the end of each of them.

Text

Articles must follow the requirements of the Resolution of the Presidium of the НАС of Ukraine from 15.01.03 № 705/1 with the following essential elements that are written in the text:

- problem definition and its relationship with important scientific and practical tasks;
- analysis of recent researches and publications;
- purpose of article (the main problems);
- methods and techniques;
- the main material study with full justification of scientific results;
- conclusions of the study and prospects of the research;
- references (according to the latest requirements);
- list of references in transliteration (link to online translation in transliteration <http://translit.ru/>);
- initials and last name of the author, title of the article in English;
- summary in English (from 25 lines) and key words in English (810 words);
- information about the author in Ukrainian and English: surname, name and patronymic; degree, title, position, place of work, city, country. Phone number and number of the department of post-office;
- abstract of the article in English.

The papers should be sent to the E-mail: kpnu_lab_ps@ukr.net

All papers will be published in open access on the Journal site: <http://problems.kpnu.edu.ua/en/>

References

References should come after the text of the article. They should be written with a 14 point body and in alphabetic order.

Electronic resources: The Scottish Institute for Residential Child Care. Social Work Undergraduate Degree [Electronic resource]. – Access mode : <<http://www.sircc.org.uk/education/honsdegree>> – Title. – English.

Thesis: Волченко О.М. Формування комунікативної компетенції майбутніх учителів іноземних мов у вищих педагогічних навчальних закладах : дис...кандидата пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ольга Михайлівна Волченко. – К. : НАПН України, Інст педагогіки, 2011. – 264 с.

Journals: Дубовицкая Т.Д. Методика диагностики направленности учебной мотивации / Татьяна Дмитриевна Дубовицкая // Психологическая наука и образование. – 2002 – № 2. – С. 42–45.

A book of an author: Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / Виктория Викторовна Сафонова. – Воронеж : Стоки, 1996. – 237 с.

A book of two-three authors: Редько В.Б. Учебник физики и видеозапись / В.Б.Редько, Р.В.Борисович, В.В.Молодцова. – Одесса : «Оптиум», 2002 – 140 с.

A book of four or more authors: Вікова і педагогічна психологія : Навчальний посібник. – 2-ге. вид. / [О.В.Скрипченко, Л.В.Волинська, З.В.Огороднійчук, І.С.Булах та ін.]. – Київ : Каравела, 2009. – 400 с.

Collection of scientific works: Bernier A. The ClientCounselor Match And The Corrective Emotional Experience : Evidence From Interpersonal And Attachment Research / A. Bernier, M. Dozier// Psychotherapy : Theory/Research/Practice/Training. – 2002. – V. 39(1). – P. 32–43.

Evans J. Cohort study of depressed mood during pregnancy and following childbirth / J. Evans, J. Heron, H. Francomb // BMJ. – 2001. – Vol. 323. – P. 257–260.

Quotations in the text should be as follows: According to Thackeray, Patterson [1; 5], where 1 and 5 means the first and the fifth position in the literature, while [1, 5] means the first position in the literature and number of page with quotation. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals.

Reviewing procedure of the articles:

1. «Problems of modern psychology» is a reviewed collection of research papers.
2. Editors use a double-blind review procedure, where reviewers and authors do not know each other's identity.
3. After a preliminary internal review, articles are sent to two external reviewers, who are subject specialists. In case of lack of consensus between the two reviewers concerning publication permission, editors summon a third reviewer.
4. After receiving a filled review form, the included notes are sent the author of the article.
5. When the article is granted the publication permission at «Problems of modern psychology», the authors are asked to include the reviewers' correction, and comment on the review in writing.
6. If the author does not agree with some of the corrections, their justification is consulted with the reviewer who has proposed them. In justified cases a third reviewer could be asked for consultation.
7. A list of reviewers cooperating with the collection of research papers «Problems of modern psychology» is published in the edition and on our website.
8. Reviews have a written form, the originals are stored in the archives.

To counteract «ghostwriting» and «guest authorship», we ask authors to:

- reveal their contribution to the article and the institutional affiliation of all authors who participate in the publication;
- indicate information about the sources found for submitted publication, contribution of scientific and research institution, or other institutions;
- sign a declaration of copyright which will be sent to those authors whose articles are accepted;
- any indication of plagiarism, or braking conditions of copyright, will be exposed by the editorial team to the institutions involved.

Scientific publication

Problems of modern psychology

Collection of research papers of
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University,
G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy
of Pedagogical Science of Ukraine

Issue 36

Editor	<i>A. S. Pankova</i>
Computer version	<i>V. O. Farion</i>
English translation	<i>O. V. Moshtak</i>

«Aksioma» Publishing House,
Prov. Pivnichnyi, 5, Kamianets-Podilskyi, 32300.
Tel/Fax: (03849) 3-90-06. E-mail: aksiomakp@rambler.ru.
Printed in the PE «Aksioma» printing house
Certificate GC JM2I808 of 26.05.2004

Наукове видання

Проблеми сучасної психології

Збірник наукових праць
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка,
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Випуск 36

Редактор	<i>А. С. Панькова</i>
Комп'ютерне верстання	<i>В. О. Фаріона</i>
Переклад на англійську мову	<i>О. В. Моштак</i>

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 24,18.
Тираж 300 пр. Зам. № 730.

Видавництво «Аксиома»,
пров. Північний, 5, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Тел./факс: (03849) 3-90-06, моб. (067) 381-29-43.
E-mail: aksiomaprint@ukr.net.

Друк ПП «Аксиома».
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1808 від 26.05.2004 р.